

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

*Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining
FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik
dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.*

10.2022

**научно-теоретический, методический журнал
Издаётся с 2001 года**

Urganch – 2022

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent **YO'LDOSHEV Ro'zimboy**

TAHRIR HAY'ATI:

ABDULLAYEV Bahrom, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
ABDULLAYEV Ikrom, biologiya fanlari doktori, professor (Xorazm Ma'mun akademiyasi),
ABDULLAYEV Ilyos, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
ABDULLAYEV Ravshanbek, tibbiyot fanlari doktori, professor (TATU UF),
ABDULLAYEV O'tkir, tarix fanlari doktori (UrDU),
ALEUOV Userbay, pedagogika fanlari doktori, professor (Nukus davlat Pedagogika instituti),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DAVLETOV Sanjarbek, tarix fanlari doktori (UrDU),
DO'SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (PhD, UrDU),
IBRAGIMOV Zair, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, AQSH),
IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
JUMANIYAZOV Maqsud, texnika fanlari doktori, professor (UrDU),
JUMANIYOZOV Otaboy, filologiya fanlari nomzodi, professor (UrDU),
KALANDAROV Aybek, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, mas'ul kotib, UrDU),
KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva universiteti),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OLLAMOV Yarash, yuridik fanlari nomzodi, dotsent (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Xorazm viloyatidagi Xalq qabulxonasi bosh mutaxassisi),
OTAMURODOV Sa'dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
PRIMOV Azamat, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (UrDU),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
RO'ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik (O'zMU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O'zMU),
SAGDULLAYEV Anatoliy, tarix fanlari doktori, akademik (O'zMU),
SALAYEV San'atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SALAYEVA Muhabbat, pedagogika fanlari doktori (UrDU),
SATIPOV G'oiptazar, qishloq xo'jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (bosh muharrir o'rinbosari, (UrDU),
YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O'zDJTU),
O'ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori (UrDU),
O'ROZBOYEV G'ayrat, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
G'AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU).

**JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN•JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI•2022 10(184)**

MUASSIS: Urganch davlat universiteti•Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro'yxatdan o'tgan•**GUVOHNOMA № 1131.**

G‘ayipov Dilshod (filologiya fanlari doktori, UrDU)

2020 – 2030-YILLARDA O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH VA TIL SIYOSATINI TAKOMILLASHTIRISH KONSEPSIYASI IJROSI: YUTUQ VA KAMCHILIKLAR

Istiqloq yillarida o‘zbek tili taraqqiyotini ta‘minlashga asos bo‘ladigan ulkan ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, 2019-yil 21-oktabrda e‘lon qilingan Prezidentimizning “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi hamda 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonlari olamshumul voqea bo‘ldi. 21-oktabrning O‘zbek tili bayrami kuni, deb e‘lon qilinishi milliy bayramlarimiz mazvunini chinakam ma‘noda boyitdi.

2020-yil 20-oktabrda e‘lon qilingan Prezidentimiz farmonining birinchi ilovasi “2020 – 2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi”ni o‘z ichiga olgan. Konsepsiya farmon ijrosini ta‘minlash maqsadida ishlab chiqilgan. Mazkur konsepsiyaning birinchi bobi umumiy qoidalar bo‘lib, tilimizning uzoq muddatli rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini belgilab beradi va bir qancha maqsadli vazifalar nazarda tutilgan. Besh banddan iborat vazifalar yuksak maqsadlarni ko‘zlab belgilangan bo‘lib, e‘tirof etish o‘rinliki, bu vazifalarni tizimli ravishda amalga oshirishga harakat qilinmoqda.

Konsepsiyaning ikkinchi bobi “Davlat tilini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari” deb nomlangan. Bunga ko‘ra oltita ustuvor yo‘nalish belgilangan bo‘lib, har bir ustuvor yo‘nalish bir qancha tadbirlarni amalga oshirishni ko‘zda tutadi. “Mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanishga erishish” deb nomlangan birinchi ustuvor yo‘nalish bo‘yicha respublikamizda qator ishlar amalga oshirilayotgani quvonarli hol. Jumladan, o‘zbek tili va adabiyoti bo‘yicha bilimni baholashning milliy test tizimi asosida rahbar kadrlarning davlat tilida rasmiy ish yurita olish darajasini aniqlash mexanizmlarini ishlab chiqish hamda mas‘ul lavozimlarga tayinlanadigan shaxslar uchun davlat tilini bilish bo‘yicha daraja sertifikatlarini joriy etish belgilangan. Bu vazifa bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar e‘tirof etsa arzigulik, albatta. Biroq barcha vazirlik va idoralar tarkibida ish yuritish, shuningdek, barcha idoralararo hujjatlar aylanishini davlat tilida bo‘lishini to‘liq ta‘minlash va bu jarayonda davlat tiliga qat‘iy amal qilinishini nazorat qilish ishlari yaxshi emas. Chunki hali ham ba‘zi hujjatlar yuqori tashkilotlardan rus tilida yuboriladi, ayrim yozishmalar kirill alifbosida taqdim qilinadi. Bu holat esa Prezidentimiz farmoniga, unga ilova qilinga konsepsiyaga ziddir.

Birinchi ustuvor yo‘nalishning davlat tilini rivojlantirishga doir yagona davlat siyosatini yuritish bo‘yicha ilmiy-amaliy anjumanlar tashkil etish, davlat tilida sohaviy ish yuritish, hujjatlarning yagona elektron namunalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish uchun onlayn dasturlar yaratish ishlari bosqichma-bosqich olib borilmoqda.

Konsepsiyaning ikkinchi ustuvor yo‘nalishi “Ta‘lim tashkilotlarida davlat tilini o‘qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish” deb atalgan. Bu yo‘nalishda maktabgacha ta‘lim yoshidagi bolalarga o‘zbek tilini o‘rgatish tizimini takomillashtirish asosiy vazifalardan biri sifatida nazarda tutilgan. Biroq sohada o‘zbek tili bilan bir qatorda, rus tili, ingliz tiliga ixtisoslashgan maktabgacha ta‘lim tashkilotlari ko‘payib borayotgani, aksincha, farzandini ana shunday bog‘chalarda tarbiyalanishini istayotgan oilalar ko‘payayotgani achinarli hol. Xalqimizning ertasi ona tilidan ko‘ra chet tilini yaxshi biladigan yoshlar qo‘liga o‘tishi milliy taraqqiyotimizga pand berib qo‘yishi mumkin.

Ikkinchi ustuvor yo‘nalishga, asosan, ta‘limning barcha bosqichlarida davlat tili o‘qitilishi hamda o‘zbek tili va adabiyotini yanada rivojlantirish borasidagi ilmiy, ilmiy-amaliy izlanishlar ko‘lamini kengaytirish nazarda tutilgan. To‘g‘ri, davlat tili o‘qitilishi oldingi yillarga qaraganda ancha yaxshilanmoqda. O‘zbek tili, adabiyotiga doir ilmiy tadqiqot ishlari bajarilmoqda. Biroq oliy ta‘lim muassasalarida “Sohada o‘zbek tilining qo‘llanilishi”, “Kasbiy nutq madaniyati” kabi fanlarning barcha ta‘lim yo‘nalishlarida to‘liq o‘tilmayotgani achinarli holdir.

Konsepsiyaga binoan, o‘zbek tili o‘quv leksikografiya tarmog‘ini rivojlantirish, zamonaviy, yangi avlod o‘quv lug‘atlarini tuzish hamda ularning elektron shakllarini va sohalar bo‘yicha atamalar lug‘atini yaratish ko‘zda tutilgan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (kirill va lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida) va qator lug‘atlar yaratildi hamda yaratilmoqda. Afsuski, bu borada ham qiladigan ishlarimiz hali oldinda.

Mazkur konsepsiyaning ikkinchi ustuvor yoʻnalishida oliy oʻquv yurtlarida “Kompyuter lingvistikasi”, “Amaliy filologiya” taʼlim yoʻnalishlarini ochish belgilangan. Bu vazifa koʻpchilik universitetlarda bajarildi. Ushbu yoʻnalishda oxirgi vazifa qilib olingan birlamchi moddiy va yozma manbalar asosida oʻzbek tilining koʻp ming yillik tarixiy rivojlanishini yoritib beruvchi ilmiy adabiyotlarni nashrga tayyorlash va chop etish ishlari boʻyicha ham tizimli ishlar tashkil qilinmoqda.

Konsepsiyaning uchinchi yoʻnalishida belgilangan koʻp jildli “Oʻzbekiston milliy qomusi”ni lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosida chop etish, jadid bobokalonlarimizning boy maʼnaviy merosi, hayoti va faoliyatini oʻrganishga oid ilmiy izlanishlarni ragʻbatlantirish ishlari diqqatga sazovordir. Ayniqsa, jadid adabiyoti namoyandalarining asarlari koʻp nusxada chop etilayotgani, bu sohada Oʻzbekiston Yoshlar ishlari agentligining oʻrnak koʻrsatayotgani ham eʼtiborga loyiq. Xususan, oʻzbek tilining oʻziga xos noyob xususiyatlari aks etgan folklor va mumtoz adabiy asarlarni nashrga tayyorlash, chop etish ishlari ham yaxshi yoʻlga qoʻyilgan. Folklor asarlari 100 jildligi, oʻzbek adabiyoti durdonalari 100 jildligi tayyorlanayotgani, Alisher Navoiy asarlarining 10 jildligi nashr etilgani, Ogahiy asarlarining toʻla asarlar toʻplami chop qilina boshlagani konsepsiyada koʻzda tutilgan vazifalarning bajarilayotganidan darak beradi.

Afsuski, uchinchi ustuvor yoʻnalishda belgilangan Oʻzbekiston teleradiokanallarining koʻrsatuv va eshtirishlari, ommaviy kino, konsert dasturlari, ommaviy axborot vositalarining audiovizual asarlarida suxandon boshlovchilar va barcha qatnashchilarning oʻzbek adabiy tilida soʻzlashishini taʼminlash vazifasi bajarilmayotir. Baʼzi xususiy telekanallarda adabiy til meʼyorlariga amal qilinmayotir. Koʻrsatuvlar nomlari inglizcha soʻzlardan tashkil topgan. Ularda Yevropa madaniyatiga koʻr-koʻrona ergashish, chet el televideniylaridan andoza olish kuchli. Ayrim xususiy telekanallarda beriladigan eʼlonlarda qoʻpol imlo va uslubiy xatolar uchraydi. Bu esa yosh avlod maʼnaviy qiyofasi shakllanishiga, savodxonligiga salbiy taʼsir koʻrsatmoqda.

Konsepsiyaning toʻrtinchi ustuvor yoʻnalishi “Davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini taʼminlash” deb nomlangan. Ushbu yoʻnalishda belgilangan vazifalar izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Jumladan, oʻzbek tiliga oid barcha ilmiy, nazariy va amaliy mashgʻulotlarni oʻzida jamlagan elektron koʻrinishdagi oʻzbek tili milliy korpusini yaratish, oʻzbek tilini Internet jahon axborot tarmogʻida ommalashtirish, unda munosib oʻrin egallashni taʼminlash, dasturiy mahsulotlarning oʻzbekcha ilovalarini yaratish kabi ishlar asta-sekinlik bilan bajarilayotir. Biroq bu ulkan vazifani amalga oshirishda ham ona tilimizga mehr-muhabbat bilan yondashish, bu sharafli vazifani vijdonan bajarish talab etiladi. Ijtimoiy tarmoqlarda baʼzi millatdoshlarimiz tomonidan tilimizga koʻrsatilayotgan hurmatsizlik, tilimizni ulugʻlashga qaratilgan chorlovlarga bepisandlik bilan qarash, oʻta savodsizlik bilan yozilgan sharhlar tilimizning nufuziga salbiy taʼsir qilmoqda. Bu borada nafaqat filologlar, dasturchi mutaxassislar, balki barcha vatandoshlarimiz bir yoqadan bosh chiqarsa, ijtimoiy tarmoqlarda tilimizga hurmat oshadi, axborot texnologiyalari tili sifatida ham rivojlana boradi.

Konsepsiyaning beshinchi ustuvor yoʻnalishi oʻzbek tilining xalqaro miqyosdagi oʻrni va nufuzini oshirish, bu boradagi xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish masalalariga bagʻishlanadi. Bu yoʻnalishda ham juda dolzarb vazifalar belgilangan. Jumladan, oʻzbek tilini xorijiy mamlakatlarda keng targʻib qilish, uni oʻrganish istagida boʻlgan chet ellik fuqarolarga koʻmaklashishga moʻljallangan oʻzbek tilini oʻrgatuvchi onlayn platforma tashkil qilish, uning axborot bazasini taʼminlash va muntazam boyitib borish kabilar. Bu jarayonda ham chet tilini yaxshi biladigan mutaxassislarimizda vatanparvarlik kuchli boʻlmogʻi shart. Ular xorij mamlakatlarida chet tillari boʻyicha bilimlarini oshirish bilan bir qatorda, ona tilimiz targʻiboti bilan ham shugʻullansalar, tilimiz taraqqiyotiga hissa qoʻshgan boʻlar edilar.

Maʼlumki, chet ellarda ham etnik oʻzbeklar koʻpchilikni tashkil qiladi. Konsepsiyaning beshinchi ustuvor yoʻnalishida bu masala ham eʼtiborga olingan. Xorijda yashayotgan millatdoshlarimizni oʻzlari istiqomat qilayotgan mamlakat fuqarolari bilan birlashib, oʻzbek tilini, madaniyatini unutib qoʻymasliklari uchun harakat qilishimiz kerak. Chet ellardagi oʻzbek madaniy markazlari faoliyatini kuchaytirishimiz, ularga yaqindan yordam berishimiz millatdoshlik vazifamizdir.

Mazkur yoʻnalishda xorijda faoliyat koʻrsatayotgan oʻzbek tili oʻqituvchilari bilan muntazam aloqa oʻrnatish va tajriba almashishni yoʻlga qoʻyish, chet el oliy oʻquv yurtlarida faoliyat koʻrsatadigan oʻzbek tili kurslarini zarur ilmiy, oʻquv-uslubiy adabiyotlar bilan taʼminlash tizimini joriy etish, oʻzbek tili va adabiyoti bilan shugʻullanayotgan xorijlik olimlar, tadqiqotchilar, tarjimonlar bilan hamkorlik qilish belgilangan. Shuningdek, tilimiz nufuzi, imkoniyatlarini koʻrsatuvchi ilmiy anjumanlar, davra suhbatlari oʻtkazish, xorijda istiqomat qilayotgan vatandoshlar, tilimizni oʻrganish istagida boʻlganlar uchun darsliklar, elektron dasturlar ishlab chiqish nazarda tutilgan. Albatta, bu vazifalar ijrosi boʻyicha qator ishlar qilin-

moqda. Bir qancha qo'llanmalar, o'quv-uslubiy adabiyotlar yaratildi. Ayniqsa, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti olimlari tomonidan o'zbek tilini o'rgatish bo'yicha yaratilgan dastur e'tirof etishga arziydi. Biroq chet ellarda tilimiz jozibadorligi, imkoniyatlariga bag'ishlab o'tkazilayotgan ilmiy anjumanlarni, muloqot kechalarini, o'zbek tili markazlari faoliyatini talablar darajasida deb bo'lmaydi. Xorijiy mamlakatlarda ona tilimiz targ'iboti borasidagi ishlarni kuchaytirishimiz bizning millatparvarlik vazifamizdir.

O'zbek xalqi azaldan bag'rikeng, saxovatli, oliyjanob xalq. Bu fazilatlar istiqolol yillarida ham yangicha ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda. Konsepsiyaning oltinchi yo'nalishi mamlakatimizda istiqomat qilayotgan barcha millat va elatlar tillarini rivojlantirish masalasida keng va teng imkoniyatlar hamda ularga davlat tilini o'rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish ishlari xususidadir.

Darhaqiqat, O'zbekistonda rus, qozoq, turkman, tojik, qirg'iz va boshqa xalqlar tillarida ta'lim beriladigan maktablar faoliyat yuritmoqda. Turli millatlarning madaniyat markazlari uchun shinam binolar ajratilgan, markazlarning faoliyatlari esa talablar darajasida. Ijtimoiy hayotda faollik ko'rsatgan boshqa millat va elat vakillari davlat mukofotlari bilan taqdirlanmoqda. Televideniya, radioda ularning tillarida ko'rsatuv, eshittirishlar olib boriladi. Oliy o'quv yurtlarida rus, turkman, qozoq, qirg'iz, tojik va boshqa xalqlar filologiyasi bo'yicha ta'lim yo'nalishlari ochilgan. O'z navbatida, yurtimizda istiqomat qiladigan boshqa millat va elatlarning o'zbek tilini o'rganishlari uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Bir so'z bilan aytganda, xalqimiz bag'rikenglikning yuksak namunasi ko'rsatmoqda.

Yuqoridagilardan ham ko'rinadiki, 2020 – 2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasida ulkan maqsad va vazifalar belgilangan hamda ular tizimli ravishda amalga oshirilmoqda. Biroq tahlillar jarayonida ko'rganimizdek, mas'ullar, vatandoshlarimiz, millatdoshlarimiz tomonidan ba'zi kamchiliklarga ham yo'l qo'yilmoqda. Bu esa ayrim hollarda Prezidentimiz farmonlari, konsepsiya talablarini o'z vaqtida va mukammal bajarilishiga to'sqinlik qilmoqda. Ulug' ma'rifatparvar bobomiz Is'hoqxon Ibrat ta'kidlaganidek: "O'z tiliga sadoqat vataniy ishdir". Darhaqiqat, ona tilimizga muhabbat milliy yuksalishimiz, milliy ma'naviyatimiz asosidir.

Ikkinchi jahon urushi tugaganiga hali juda ko'p vaqt bo'lmagan bo'lsa-da, yana tinchlik, osoyish-talik umumbashariy masala bo'lib qolmoqda. Ba'zi xalqlar o'z tillari, madaniyatini asrash, ayrim xalqlar millat sifatida yashab qolish uchun kurashmoqdalar. Shunday ekan, yurtimizdagi tinchlikning qadriga yetib, yaratilgan ulkan imkoniyatlardan foydalanib, ona tilimiz taraqqiyoti uchun qayg'uraylik, uning sofligini saqlaylik. Ona tilimiz milliy g'ururimiz, or-nomusimiz ekanligini anglab yetaylik.

**Vapayev Murodbek Ergashovich, Davletov Ikram Yusubovich (Urganch davlat universiteti),
Boltaev Ganjaboy Sapayevich, Sobirov Bekzod Raxim o'g'li (U.A.Arifov nomidagi Ion-plazma va lazer
texnologiyalari instituti; murod.wme@mail.ru)**

**PIKOSEKUND IMPULSLI LAZER NURLANISHI TA'SIRIDA ALUMINIY SIRTIDA HOSIL
BO'LGAN PLAZMANING OPTIK XUSUSIYATLARI**

***Annotatsiya.** Ushbu ishda qattiq agregat holatdagi aluminiy elementini normal atmosfera bosimida to'liq uzunligi 1064 nm, impuls davomiyligi 28 ps bo'lgan Nd: YAG lazer nurlanishi ta'sirida hosil bo'lgan plazma spektroskopik usul yordamida o'rganildi. 50 mm/min va 500 mm/min tezlikda lazer nurlanishi bilan skanerlashda hosil bo'lgan plazma spektrlari solishtirildi. Aluminiy sirtida 500 mm/min tezlikda skanerlashdan hosil qilingan lazer plazmasi asosiy xususiyatlari elektronlar zichligi va ularning temperaturalari aniqlandi.*

***Аннотация.** В данной работе исследованы свойства плазмы, образованной на поверхности алюминия под воздействием излучения Nd:YAG-лазера на длине волны 1064 нм и длительностью импульса 28 пс при нормальном атмосферном давлении. Сравнивались спектры плазмы, образующейся при сканировании лазерным излучением со скоростями 50 и 500 мм/мин. Определены основные свойства лазерной плазмы, создаваемой сканированием по поверхности алюминия со скоростью 500 мм/мин, плотность электронов и их температура.*

***Annotation.** In this study, the plasma created on the surface of Al target by using a Nd: YAG laser radiation at the of 1064 nm and a pulse duration of 28 ps at a normal atmospheric pressure was studied spectroscopically. The spectra of the plasma formed during scanning by laser radiation at velocities of 50 and 500 mm/min were compared. The main properties of a laser plasma created by scanning over an aluminum surface at a speed of 500 mm/min, the electron density and their temperature are determined*

***Kalit so'zlar:** LIBS, spektroskopiya, lazer plazmasi, elektron zichlik, elektron temperaturasi.*

***Ключевые слова:** LIBS, спектроскопия, лазерная плазма, концентрация свободных электронов, температура электронов.*

***Key words:** LIBS, spectroscopy, laser plasma, electron density, electron temperature.*

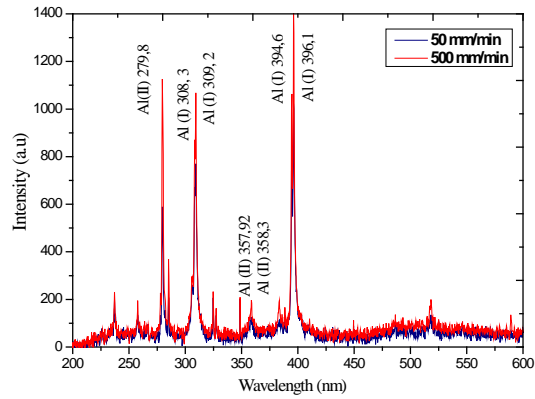
Hozirgi kunda aniq spektrokimyoviy tahlil usuli sifatida, lazer spektroskopiyasi (LIBS) katta qiziqish uyg'otmoqda. LIBS usuli yordamida moddani har qanday agregat holatida, ya'ni, gaz, suyuq yoki qattiq holatida bo'lishidan qat'iy nazar, tahlil qilish imkoniyati mavjud. Lazerli spektroskopiyasi (LIBS) ba'zi an'anaviy usullarga nisbatan bir qancha afzalliklarga ega: namuna tayyorlash uchun vaqt sarflamaslik, tejamkorlik, katta namuna olish talabi (mikrogrammlar tartibida) yo'qligi, bir vaqtning o'zida ko'p elementli tahlil, qisqa vaqtda tahlil va boshqalar [1–4]. Lazer impulslari mikroplazma hosil bo'lishiga olib keladigan, oz miqdordagi materialni atomizatsiya qilish uchun namunaga yo'naltiriladi. Lazer nurlanishlarining atomlar va elektronlar bilan o'zaro ta'sirlashuvi natijasida yuqori temperaturada plazma hosil bo'ladi va plazma turli spektrlarda o'zidan yorug'lik chiqaradi. Plazma yorug'ligi spektral ravishda aniqlanadi va har bir elementning noyob emissiya spektri asosida namunaning elementar tarkibini aniqlash imkonini beradi.

Hozirgi kunda texnologiyaning asosiy qismini tashkil qilivchi metallarni qayta ishlash va qayta tiklashga ehtiyoj juda katta. Qazib olingan rudalardan metallarni ajratib olish, tarkibini sifat va miqdor jihatdan tahlil qilishga ehtiyoj tug'iladi.

Ushbu ish LIBS usulida elementar tahlil qilish va plazma tarkibiy tuzilishini tadqiq qilishni o'z ichiga oladi. Bunda normal atmosfera sharoitida 50 mm.min va 500 mm/min tezlikda qattiq agregat holatidagi aluminiy (Al) elementining to'liq uzunligi 1064 nm va impuls davomiyligi 28 ps bo'lgan Nd: YAG lazeri bilan nurlantirildi va hosil bo'lgan plazmaning emission parametrlarini nur tolali optik spektrometr yordamida tahlil qilindi. Spektral qurilma plazma spektrini to'liq uzunligi 200 nm.dan 1100 nm oraliqlarida tahlil qilish imkonini beradi.

Olingan 50 mm.min va 500 mm/min tezlikda skanerlashdan hosil bo'lgan plazma spektr intensivliklari farq qilib, bir xil to'liq uzunlikda ustma-ust tushdi. Bunda spektr tarkibida (Al) elementini (I) bir va (II) ikki zaryadli ionlardan hosil bo'ladigan ion o'tishlari mavjudligini ko'rsatdi (1-rasm). Plazma spektrlariga mos aluminiy ionlari uchun to'liq uzunliklar va mazkur o'tish liniyalarining kengliklari aniqlanib, bu kattaliklar Shtark kengayish usuli yordamida plazma tarkibidagi erkin elektronlar konsentratsiyalarini aniqlash imkonini berdi. Shtark effekti bu tashqi maydonning mavjudligi sababli atomlar va

molekular spektral chiziqlarining siljishi va bo‘linishidir. Shtark effektini emissiya va yutulish liniyalari uchun ham kuzatish mumkin.

1-rasm. Alumiiniy sirtini 50 mm.min va 500 mm.min tezlikda lazer nurlanishi bilan skanerlashdan hosil bo‘lgan plazma spektri.

Spektrning keskin kengayishi plazma spektridagi chiziqlar zaryadlangan zarralarni to‘qnashuvidan kelib chiqadi. Elektron zichligi va FWHM (full widths at half maximum) spektr yarim kengligi orasidagi farqi ko‘rsatilganidek, Shtark kengaytirilgan chiziqli quyidagicha bo‘ladi:

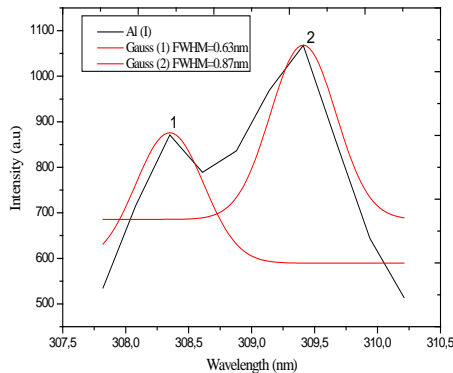
$$\Delta\lambda_{\frac{1}{2}} = \left[2W \left(\frac{n_e}{10^{16}} \right) + 3,5A \left(\frac{n_e}{10^{16}} \right)^{\frac{1}{4}} \cdot \left(1 - \frac{3}{4} N_D^{-\frac{1}{3}} \right) W \left(\frac{n_e}{10^{16}} \right) \right]^0 \text{A} \quad (1)$$

bu yerda: N_D –Debay sferasidagi zarralar soni, A –ionlarni o‘zaro ta’sir parametri, W – elektron ta’sir parametri. Tenglama o‘ng tomonidagi birinchi had elektronlarni o‘zaro ta’siridan kengayishni va ikkinchi had elektron va ionlarni o‘zaro ta’sir parametri koeffitsiyenti. Vodorodsimon bo‘lmagan ionlar uchun Shtark kengayishi elektron ta’siri, ionlarning o‘zaro ta’siridan ustunlik qiladi va ionlarni o‘zaro ta’sir ko-effitsiyenti ahamiyatsiz [5–7]. Natijada Shtark kengayishi quyidagicha bo‘ladi:

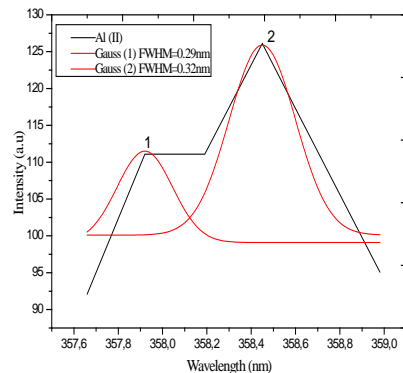
$$\Delta\lambda_{\frac{1}{2}} = 2W \left(\frac{n_e}{10^{16}} \right)^0 \text{A}. \quad (2)$$

$\Delta\lambda_{\frac{1}{2}}$ =FWHM spektr kengligini yarmi, n_e -elektron zichligi. Shtark kengayish usulidan foydalanib,

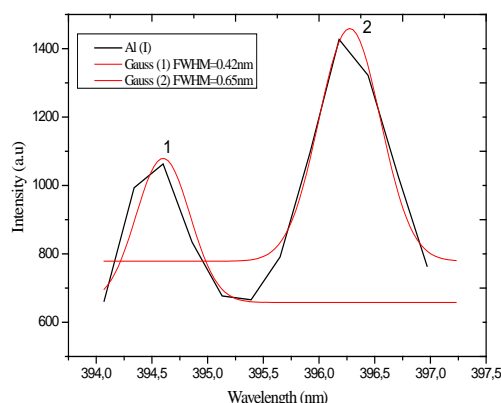
Al elementini (I) va (II) zaryadli ion o‘tishlaridan hosil bo‘lgan spektrini to‘lqin uzunlik qiymatlariga mos keluvchi shkalasidan elektron zichliklari aniqlandi (1-jadval). Bunda spektr kengligini yarmi (FWHM) Gauss impulsi bilan moslashtirilgan holda aniqlandi (2-rasm). Moslashtirishdan shkalasi bir-biriga juda yaqin bo‘lgan ion o‘tishlar ajratildi va alohida hisoblandi. Elektronlarning o‘zaro ta’sir parametri W ni son qiymatini shkalalarga mos keluvchi turli temperaturaga bog‘liq o‘zgaruvchi qiymatlaridan foydalanildi [5].

a)

b)

c)

2-rasm. Aluminii sirtini 500 mm.min tezlikda lazer nurlanishi bilan skanerlashdan hosil bo'lgan plazma: a) Al(I) $\lambda=308,3$ nm va Al(I) $\lambda=309,02$ nm; b) Al(II) $\lambda=357,92$ nm va Al (II) $\lambda=358,3$ nm; c) Al(I) $\lambda=394,6$ nm va $\lambda=396,1$ nm shkalalardagi spektrlarini Gauss impulsi bilan moslashtirish.spektrini.

1-jadval

<i>Al (I), $\lambda=308,3$ nm FWHM=0,63nm</i>							
	T (K)	2500	5000	10000	20000	40000	80000
1	W Å	0,132	0,120	0,126	0,143	0,169	0,210
	$n_{e,}$ (10^{17}) cm^{-3}	2,38	2,62	2,5	2,2	1,86	1,5
<i>Al (I), $\lambda=309,02$ nm FWHM=0,87nm</i>							
2	W Å	0,132	0,120	0,126	0,143	0,169	0,210
	$n_{e,}$ (10^{17}) cm^{-3}	3,29	3,62	3,45	3,04	2,57	2
<i>Al(II), $\lambda=357,92$ nm FWHM=0,26nm</i>							
3	W Å	0,475	0,268	0,179	0,130	0,10	0,085
	$n_{e,}$ (10^{17}) cm^{-3}	0,273	0,485	0,726	1	1,3	1,52
<i>Al(II), $\lambda=358,2$ nm FWHM=0,32nm</i>							
4	W Å	0,475	0,268	0,179	0,130	0,10	0,085
	$n_{e,}$ (10^{17}) cm^{-3}	0,336	0,597	0,893	1,23	1,6	1,88
<i>Al(I), $\lambda=394,6$ nm FWHM=0,42nm</i>							
5	W Å	0,01	0,694	0,432	0,255	0,166	0,136
	$n_{e,}$ (10^{17}) cm^{-3}	0,21	0,3	0,486	0,83	1,26	1,54
<i>Al(I), $\lambda=396,1$ nm FWHM=0,65nm</i>							
6	W Å	0,01	0,694	0,432	0,255	0,166	0,136
	$n_{e,}$ (10^{17}) cm^{-3}	0,325	0,468	0,752	1,27	1,95	2,38

Plazma tavsiflari alohida turlarni emas, balki atomlar, molekularlar, elektronlar va ionlar yig'ida-ning xususiyatlarini tavsiflashga harakat qilishdan boshlanadi. Agar termodinamik muvozanat mavjud bo'lsa, u holda energiya darajasining nisbiy sathlari (poulatsiyalari) va zarrachalarning tezligini taqsimlash kabi plazma xususiyatlarini temperatura tushunchasi orqali tasvirlash mumkin. Aslida, termodinamik muvozanat kamdan kam hollarda to'liq bajariladi, shuning uchun fiziklar foydali yaqinlashuvga, lokal termodinamik muvozanatga (LTE) shartini qabul qilishdi. Bitta talab shundaki, muvozanat sohaning kichik hududlarida sodir bo'ladi, garchi u sathdan sathga biroz farq qilishi mumkin. Odatda, og'ir zarralar (atomlar va ionlar) va yengil zarralar (elektronlar) alohida, tezroq, keyin esa bir-biri bilan vaqt o'tishi bilan muvozanatlashadi. Asosiy sabab shundaki, to'qnashayotgan zarrachalarning massalari qanchalik yaqin bo'lsa, zarralar o'rtasidagi energiya teng ravishda taqsimlanadi [8].

Lokal termodinamik muvozanatdagi plazma uchun zarrachalar guruhining (uyg'ongan holatlar) energetik sathi Boltzmannning taqsimot qonuni bilan ifodalangan [9]:

$$\frac{n_{k,Z}}{n_Z} = \frac{g_{k,Z}}{P_Z} \exp\left(-\frac{E_{k,Z}}{k_B T}\right) \quad (1)$$

Bu yerda: Z ionlanish bosqichidagi zarrachalar soni (ionlar soni) ($Z=0$ va 1 , mos ravishda, neytral va yakka ionlangan atomlarga mos keladi), k_B –Bolsman doimiysi, T –plazma temperaturai, $n_{k,Z}$, $E_{k,Z}$ va $g_{k,Z}$, mos ravishda, zarrachalarning soni, energiya va bir xil yuqori energiyali sathning darajasi k , n_Z – elektron zichligi va P_Z – Z ionlanish bosqichidagi zarrachaning termodinamik funksiyasi. Optik jihatdan yupqa plasma, ya’ni, juda kam nurlanish yutiladigan plasmadagi ionlanish darajasi Z bo’lgan zarrachalarning yuqori energetik va quyi energetik sathlari orasida hosil bo’lgan spectral chiziqning to’la intensivligi I_Z quyidagicha ifodalanadi:

$$I_Z = \frac{hc}{4\pi\lambda_{ki,Z}} A_{ki,Z} n_{k,Z} L \quad (2)$$

Bu yerda: h – Plank doimiysi, c – yorug’lik tezligi, L – plazmaning xarakteristik uzunligi, $A_{ki,Z}$ – o’tish ehtimoli va $\lambda_{ki,Z}$ – o’tish chizig’i to’lqin uzunligi. Tenglamalar (1) va (2)dan quyidagi tenglama kelib chiqadi:

$$I_Z = \frac{hc}{4\pi\lambda_{ki,Z}} A_{ki,Z} L \frac{n_Z}{P_Z} g_{k,Z} \exp\left(-\frac{E_{k,Z}}{k_B T}\right) \quad (3)$$

(3) tenglamadan natural logorifim olsak,

$$\ln\left(\frac{I_Z \lambda_{ki,Z}}{g_{k,Z} A_{ki,Z}}\right) = -\frac{1}{k_B T} E_{k,Z} + \ln\left(\frac{hcLn_Z}{4\pi P_Z}\right) \quad (4)$$

Agar bu chizikli tenglamaning (Boltzman tenglamasi deb ataladi) chap tomoni $\ln\left(\frac{I_Z \lambda_{ki,Z}}{g_{k,Z} A_{ki,Z}}\right)$ yuqori satxda bir necha qayta o’tishlar uchun Z ionlanish bosqichidagi zarrachalarning energiyasini ifodalasa, u holda o’rnatilgan qiyalik $-\frac{1}{k_B T}$ ga teng bo’ladi, bu esa temperaturani aniqlaydi. Tning qiymati

Bolsman tenglamasining darajalovchisi o’zgaruvchisi deb xulosa qilinadi. Termodinamik muvozanat holatida va plasma optik jihatdan yupqa deb faraz qilinganda, (4)-tenglamaga ega bo’linadi. Plazma uyg’ongan elektron temperaturasini bir xil ion o’tishdan hosil bo’lgan ikkita spektral chiziqning intensivligi nisbati bilan aniqlash mumkin.

$$\frac{I_1}{I_2} = \frac{g_1}{g_2} \frac{A_1}{A_2} \frac{\lambda_2}{\lambda_1} \exp\left[-\frac{(E_1 - E_2)}{k_B T_e}\right] \quad (5)$$

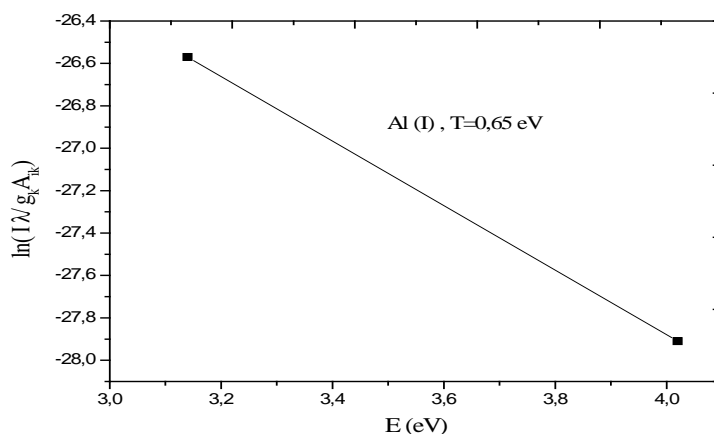
Agar bir xil ion chiqaradigan ikkita spektral chiziq 1 va 2 deb belgilangan bo’lsa, uyg’ongan elektron temperaturasini quyidagi tenglamalar orqali topish mumkin [12, 13]:

$$\ln\left(\frac{I_1 \lambda_1}{g_1 A_1}\right) - \ln\left(\frac{I_2 \lambda_2}{g_2 A_2}\right) = -\frac{(E_1 - E_2)}{k_B T_e} \quad (5a)$$

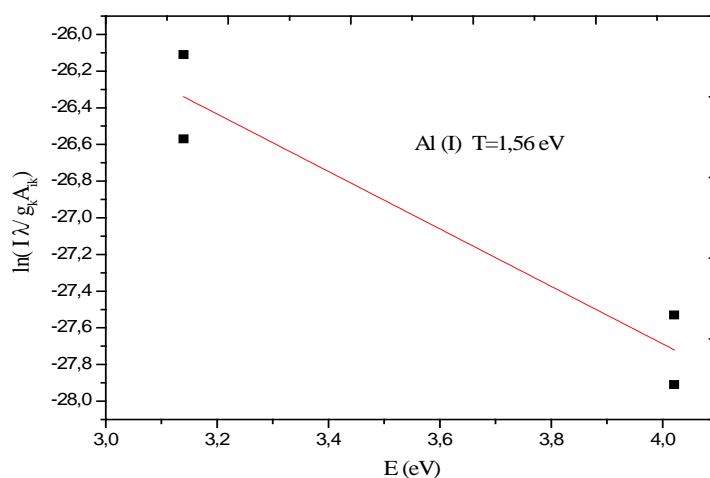
$$T_e = \frac{E_2 - E_1}{\left[\ln\left(\frac{I_1 \lambda_1}{g_1 A_1}\right) - \ln\left(\frac{I_2 \lambda_2}{g_2 A_2}\right)\right] k_B} \quad \text{yoki} \quad T = \frac{(E_2 - E_1)}{k \ln\left(\frac{I_1 \lambda_1 A_2 g_2}{I_2 \lambda_2 A_1 g_1}\right)} \quad (5b)$$

309,02 nm va 396,1 nm.dagi ikkita spektr linya chiziqni olib, ushbu tenglamada tajribada kuzatilgan chiziq intensivliklari va boshqa doimiylardan (2-jadval [10] foydalanib, plazma uyg’ongan elektron temperaturasi hisoblanib, 0,65 eVga teng ekanligi aniqlandi. Ikkita Al (I) 309,02 va Al(I) 391,6 linyali ion o’tishlarda Bolsman chizikli grafigi hosil qilindi (2-rasm). Grafikda qiyalik temperaturani qiymatini bildirib yuqorida (5b) tenglamadan hisoblangandagidek 0,65 eVga teng ekanligi kelib chiqdi. Xuddi shu element yoki ion tomonidan chiqarilgan ikkita spektral chiziqning nisbiy intensivligi plazma temperaturaini aniqlashning, dastlab, olimlar tomonidan foydalaniladigan usullardan biri hisoblanadi [5, 11].

Atom/ion	To'liq uzunligi $\lambda_{ki,z}$, (nm)	Yuqori sath energiyasi E_k , (sm^{-1})	Quyi sath energiyasi E_i , (sm^{-1})	Yuqori sath energiya darajasi, g_k	O'tish ehtimolligi A_{ki} , (s^{-1})
Al I	308,2	32435,45	0	4	5.87×10^7
Al I	309,02	32436,79	112,061	6	7.29×10^7
Al I	394,6	25347,75	0	2	4.99×10^7
Al I	396,1	25347,75	112,061	2	9.85×10^7
Al II	357,92	123423,36	95549,42	9	2.35×10^8
Al II	358,2	123423,36	95549,42	9	2.35×10^8

3-rasm. Al (I) 309,02 va Al(I) 391,6 ion o'tishlarda Boltzman taqsimot grafigi.

4-rasm. Al (I) [308,2], [309,02], [394,6] [391,6] ion o'tish emissiya linyalarini Boltzman taqsimot grafigi. Qiyalik $T=1,56$ eV plazma elektron temperaturasi bildiradi.

Ushbu usulning afzalliklari temperaturani aniqlashning eng oddiy va eng tezkor usuli bo'lib, yuqori darajadagi energiyaning farqiga ega bo'lgan faqat ikkita emissiya chizig'ining zaruriy shartligidir. Ko'p miqdorda spektr linyalarini chiqarmaydigan va faqat asbobning spektral diapazonida joylashgan bir nechta emissiya chiziqlarini o'z ichiga olgan namunalar uchun ham hisoblash mumkin [11]. Biroq, ikkita spektral chiziqning intensivligi nisbat usuli xatoliklarga juda sezgir bo'ladi [11]. Bir nechta emissiya linyalarini hisobga olgan holda, Boltzman usuli aluminiy plazma elektron temperaturasi, aniqroq o'lchash imkoniyatini yaratadi. Bir xil ion o'tishli emissiya linyalari qancha ko'p bo'lsa, elektron temperaturasi o'lchash aniqligi ortadi. Bunda biz aluminiy plazma elektron temperaturasi aniqroq o'lchash uchun (4) tenglamadan foydalanib, Al (I) uchun 4 ta ion o'tish emissiya linyalaridan (Al (I) [308,2], [309,02], [394,6] [391,6]) foydalangan holda, Boltzman chiziqli grafigi hosil qilindi (4-rasm). Bunda qiyalik plaz-

ma elektron temperaturasini bildirib, qiymati Al(I) ion o'tishlar uchun $T=1,56$ eVga teng ekanligi aniqlandi. Olingan natija adabiyotlarda olingan natijalar bilan solishtirildi. Bunda (Nd:YAG, 1064nm impuls davomiyligi 10 ns) parametrli lazer bilan normal atmosferada hosil qilingan aluminiy plazmasini Al(I) ion o'tishda elektron temperaturasi 1,46 eVga tengligi aniqlangan [14]. Xuddi shunday (Nd:YAG, 1064nm impuls davomiyligi 19,7 ns, energiyani 20 mJdan 140 mJgacha oshirilgan) parametrli lazer bilan ta'sir qilish orqali, namunadan 0,5 mm masofada Al(I) ion o'tishda elektron temperaturasi 0,65 eVga tengligi ko'rsatilgan [15].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ushbu ishda qattiq agregat holatdagi alyuminiy elementini normal atmosfera bosimida to'liq uzunligi 1064 nm, impuls davomiyligi 28 ps bo'lgan Nd: YAG lazer nurlanishi ta'sirida hosil bo'lgan lazer plazma spektroskopik usulda tadqiq qilindi. Namuna sirtini 50 mm/min va 500 mm.min tezlikda lazer nurlanishi bilan skanerlashdan hosil bo'lgan plazma spektr intensivliklari farq qilib, bir xil to'liq uzunlikda ustma-ust tushganini ko'rsatdi. 500 mm.min tezlikda lazer nurlanishi bilan skanerlashdan hosil bo'lgan lazer plazmasining asosiy parametrlari erkin elektronlar zichligi va ularning temperaturalari aniqlandi. Har bir elementni plazma parametrlarini aniqlash orqali qattiq agregat holatdagi aralashmalarni sifat va miqdor jihatdan tahlil qilishga keng imkoniyatlar yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. J.M.Gomba, C.D.Angelo, D.Bertuccelli and G.Bertuccelli. Spectrochim. Acta Part, p. 56, 695 (2001).
2. D.A.Cremers and L.J.Radziemski, Handbook of laser-induced breakdown spectroscopy (John Wiley&Sons, Ltd, Chichester, 2006).
3. A.W.Miziolek, V.Palleschi and I.Schechter. Laser-induced breakdown spectroscopy (LIBS): Fundamentals and applications. Cambridge University Press, New York, 2006.
4. J.S.Cowpe, R.D.Pilkington, J.S.Astin and A.E.Ahill, J.Phys. D: Appl. Phys. 42, 165202 (2009).
5. H.R.Griem, Plasma Spectroscopy (McGraw-Hill, New-York, 1964).
6. Experimental stark widths and shifts for spectral lines. J.Phys. Chem. Ref. Data, Vol.31, № 3, 2002.
7. B.Verhoff, S.S. Harilal, Dynamics of femto- and nanosecond laser ablation plumes investigated using optical emission spectroscopy. JOURNAL OF APPLIED PHYSICS 112, 093303 (2012).
8. David A. Cremers, Leon J.Radziemski, Basics of the LIBS Plasma. "Handbook of Laser-Induced Breakdown Spectroscopy. 2013, DOI:10.1002/9781118567371.
9. H.R.Griem. Principles of plasma spectroscopy (Cambridge University Press, Cambridge, 1997).
10. NIST Atomic Spectra Database, <http://physics.nist.gov>.
11. J.A.C.Aragón. Characterization of laser induced plasmas by optical emission spectroscopy. A review of experiments and methods. Spectrochimica Acta Part B: Atomic Spectroscopy, vol. 63, pp. 893–916, 2008.
12. B.R.Nek, M.Shaikh, S.Hafeez, Y.Jamil and M.A.Baig. Measurement of electron density and temperature of a laser-induced zinc plasma. Journal of Physics D: Applied Physics, vol. 39, pp. 1384 – 1391, 2006.
13. D.R.C.S.Yalcin, G.P.Smith, G.W.Faris. Influence of ambient conditions on the laser air spark. Applied Physics B, vol. 68, pp. 121–130, 1999.
14. Seesahai Brandon. Plasma Temperature Measurements in the Context of Spectral Interference. (2016), Honors Undergraduate Theses, 140.
15. W.F.Luo, X.X.Zhao... Characteristics of the aluminum alloy plasma produced by a 1064 nm Nd:YAG laser with different irradiances.. Pramana – J.Phys., Vol. 74, № 6, June 2010.

**Tosheva Nargiza Ahmedovna (Buxoro davlat universiteti
Fizika-matematika fakulteti; e-mail: nargiza_n@mail.ru)**

UMUMLASHGAN FRIDRIXS MODELLARI OILASINING MUSBATLIK SHARTLARI

Annatsiya. Ushbu maqolada Fok fazosining nol zarrachali va bir zarrachali qism fazolari to'g'ri yig'indisida ta'sir qiluvchi $h(k)$, $k \in \mathbb{T}^3$ ($\mathbb{T}^3$ – uch o'lchamli tor) umumlashgan Fridriks modellari oilasi qaralgan. $h(0)$ operator uchun $z = 0$ soni xos qiymat yoki $h(0)$ operator nol energiyali rezonansga ega bo'lish shartlari aniqlangan. Umumlashgan Fridriks modellari oilasi uchun musbatlik shartlari topilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается семейство обобщенных моделей Фридрихса $h(k)$, $k \in \mathbb{T}^3$ ($\mathbb{T}^3$ – трехмерный тор), действующий в прямой сумме ноль-частичной и одно-частичной подпространств Фоковского пространства. Определены условия для того, чтобы либо $z = 0$ являлось собственным значением оператора $h(0)$, либо оператор $h(0)$ имел резонанс с нулевой энергией. Найдены условия положительности семейства обобщенных моделей Фридрихса.

Annotation. In this paper, a family of generalized Friedrichs models $h(k)$, $k \in \mathbb{T}^3$ ($\mathbb{T}^3$ is the three-dimensional torus) acting in the direct sum of zero-particle and one-particle subspaces of the Fock space is considered. The conditions for either $z = 0$ to be an eigenvalue of $h(0)$ or the operator $h(0)$ to have zero energy resonance are defined. The conditions for positivity of the family of generalized Friedrichs models are found.

Kalit so‘zlar: Fok fazosi, umumlashgan Fridrixs modeli, xos qiymat, nol energiyali rezonans, musbat operator.

Ключевые слова: пространство Фока, обобщенная модель Фридрихса, собственное значение, резонанс с нулевой энергией, положительный оператор.

Key words: Fock space, generalized Friedrichs model, eigenvalue, zero energy rezonance, positive operator.

Masalaning qo‘yilishi. Ma’lumki, kvant mexanikasi, statistik mexanika va gidrodinamikaning ko‘plab masalalari umumlashgan Fridrixs modeli [1] deb ataluvchi operatorning spektral xossalari o‘rganish masalasiga keltiriladi. [1] maqolada uzluksiz spektrda yotuvchi “maxsus” nuqtalar atrofida Fredholm determinantining tarmoqlanishi va maxsusliklari o‘rganilgan. Bundan tashqari, rezonanslar va ularning xos qiymatlar bilan bog‘lanishlari tahlil qilingan. Umumlashgan Fridrixs modelining spektral xossalariidan foydalanib, uchinchi tartibli operatorli matrisalarning muhim va diskret spektrlarini tadqiq qilish masalasi ko‘plab ishlarda (masalan, 2–4) o‘rganilgan.

Mazkur maqolada $h(k)$, $k \in \mathbb{T}^3$ umumlashgan Fridrixs modellari oilasi uch o‘lchamli panjaradagi soni saqlanmaydigan va ikkitadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos model sifatida qaraladi. Bunda $\varepsilon(\cdot)$ dispersiya funksiyasi

$$\varepsilon(q) = \sum_{i=1}^3 (1 - \cos(nq^{(i)})), q = (q^{(1)}, q^{(2)}, q^{(3)}) \in \mathbb{T}^3, n \in \mathbb{N}$$

kabi maxsus ko‘rinishga ega hol tadqiq qilinadi. $\mathbb{T}^3$ to‘plamning shunday Λ chekli qism to‘plami topilib, $h(0) \equiv h(k)$, $k \in \Lambda$ munosabat bajarilishi ko‘rsatilgan. $h(0)$ operator uchun $z = 0$ soni (muhim spektrning quyi chegarasi) xos qiymat yoki $h(0)$ operator nol energiyali rezonansga ega bo‘lish shartlari aniqlangan. Umumlashgan Fridrixs modellari oilasi uchun musbatlik shartlari topilgan.

$\mathbb{T}^3$ –uch o‘lchamli tor, $\mathbb{C}$ –kompleks sonlar maydoni bo‘lsin. $L_2(\mathbb{T}^3)$ orqali $\mathbb{T}^3$ da aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi (kompleks qiymatli) funksiyalarning Gilbert fazosini belgilaymiz. $\mathcal{H}$ sifatida $\mathcal{H}_1 = \mathbb{C}$ va $\mathcal{H}_1 = L_2(\mathbb{T}^3)$ fazolarning to‘g‘ri yig‘indisini qaraymiz, ya’ni, $\mathcal{H} = \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$. $\mathcal{H}_0$ va $\mathcal{H}_1$ fazolar, mos ravishda, $L_2(\mathbb{T}^3)$ ustiga qurilgan $\mathcal{F}_s(L_2(\mathbb{T}^3))$ bozonli Fok fazosining nol zarrachali va bir zarrachali qism fazolari deb ataladi.

$\mathcal{H}$ fazodan olingan ixtiyoriy $f = (f_0, f_2)$ va $g = (g_0, g_2)$ elementlar uchun ularning skalar ko‘paytmasi

$$(f, g) = (f_0, g_0)_0 + (f_1, g_1)_1$$

tenglik yordamida aniqlanadi, bunda

$$(f_0, g_0)_0 = f_0 \cdot \overline{g_0}, (f_1, g_1)_1 = \int_{\mathbb{T}^3} f_1(t) \overline{g_1(t)} dt.$$

Operatorlarning spektral nazariyasidan bizga yaxshi ma’lumki, $\mathcal{H}$ fazosida aniqlangan har qanday chiziqli chegaralangan operator hamisha ikkinchi tartibli operatorli matritsa ko‘rinishida tasvirlanadi [5]. $\mathcal{H}$ fazoda quyidagi o‘z-o‘ziga qo‘shma chegaralangan operatorlar oilasi (umumlashgan Fridrixs modeli) $h(k)$, $k \in \mathbb{T}^3$ ni qaraymiz:

$$h(k) = \begin{pmatrix} h_{00}(k) & h_{01} \\ h_{01}^* & h_{11}(k) \end{pmatrix},$$

bu yerda

$$h_{00}(k)f_0 = (l_2\varepsilon(k) + 1)f_0, \quad h_{01}f_1 = \int_{\mathbb{T}^3} v(t)f_1(t)dt, \\ (h_{11}(k)f_1)(q) = E_k(q)f_1(q), \quad E_k(q) := l_1\varepsilon(q) + l_2\varepsilon(k - q),$$

l_1 va l_2 musbat haqiqiy sonlar, $f_i \in \mathcal{H}_i$, $i = 0, 1$; $v(\cdot)$ funksiya $\mathbb{T}^3$ da aniqlangan haqiqiy qiymatli chegaralangan funksiya, h_{01}^* operator esa h_{01} operatorga qo'shma operator. $\varepsilon(\cdot)$ funksiya quyidagicha aniqlangan:

$$\varepsilon(q) = \sum_{i=1}^3 (1 - \cos(nq^{(i)})), \quad q = (q^{(1)}, q^{(2)}, q^{(3)}) \in \mathbb{T}^3, \quad n \in \mathbb{N}.$$

Mazkur maqola davomida $v(\cdot)$ funksiya har bir o'zgaruvchisi bo'yicha yoki juft yoki toq, bundan tashqari, $v(\cdot)$ funksiya $\mathbb{T}^3$ da juft va barcha ikkinchi tartibli uzluksiz xususiy hosilalarga ega bo'lsin deb faraz qilamiz.

Ta'kidlash joizki, h_{01} va h_{01}^* operatorlar, mos ravishda, yo'qotish va paydo qilish operatorlari deb ataladi.

Umumlashgan Fridriks modellari oilasining musbatligi. $\mathbb{T}^3$ to'plamning quyidagi Λ qism to'plamini qaraylik,

$$\Lambda := \left\{ (p^{(1)}, p^{(2)}, p^{(3)}): p^{(i)} \in \left\{ 0, \pm \frac{2}{n}\pi; \pm \frac{4}{n}\pi; \dots; \pm \frac{n'}{n}\pi \right\} \cup \Pi_n, \quad i = 1, 2, 3 \right\},$$

bu yerda

$$n' := \begin{cases} n - 2, & \text{agar } n \text{ juft bo'lsa,} \\ n - 1, & \text{agar } n \text{ toq bo'lsa} \end{cases} \quad \text{va } \Pi_n := \begin{cases} \{\pi\}, & \text{agar } n \text{ juft bo'lsa,} \\ \emptyset, & \text{agar } n \text{ toq bo'lsa} \end{cases}$$

Sodda hisoblashlar yordamida Λ to'plam n^3 ta elementdan iborat ekanligini ko'rsatish mumkin.

$C(\mathbb{T}^3)$ va $L_1(\mathbb{T}^3)$ orqali, mos ravishda, $\mathbb{T}^3$ da aniqlangan uzluksiz va integrallanuvchi funksiyalar-ning Banax fazolarini belgilaymiz.

1-ta'rif. Agar 1 soni

$$(G\psi)(q) = \frac{v(q)}{(l_1 + l_2)} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v(t)\psi(t)}{\varepsilon(t)} dt, \quad \psi \in C(\mathbb{T}^3)$$

integral operator uchun xos qiymat bo'lsa va hech bo'lmaganda, bitta (o'zgarmas son aniqligida) ψ xos funksiya biror $p' \in \Lambda$ uchun $\psi(p') \neq 0$ munosabatni qanoatlantirsa, u holda $h(0)$ operator nol energiyali rezonansga ega deyiladi.

1-ta'rifdan ko'rish mumkinki, 1 soni G operator uchun xos qiymat bo'lishi $h(0)f = 0$ tenglama nolmas yechimga ega bo'lishi bilan bog'liq, biror $p' \in \Lambda$ uchun $\psi(p') \neq 0$ munosabat o'rinli bo'lganligi uchun bu tenglamaning f yechimi $\mathcal{H}$ fazoga tegishli bo'lmaydi. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, agar $h(0)$ operator nol energiyali rezonansga ega bo'lsa, u holda $G\psi = \psi$ tenglamaning yechimi $\psi(\cdot)$ funksiya o'zgarmas son aniqligida $v(\cdot)$ funksiyaga teng bo'ladi hamda koordinatalari

$$f_0 = \text{const} \neq 0, \quad f_1(q) = -\frac{v(q)f_0}{(l_1 + l_2)\varepsilon(q)}$$

bo'lgan $f = (f_0, f_1)$ vektor-funksiya $h(0)f = 0$ tenglikni qanoatlantiradi, bundan tashqari, $f_1 \in L_1(\mathbb{T}^3) \setminus L_2(\mathbb{T}^3)$ bo'ladi. Agar $h(0)$ operator uchun nol soni xos qiymat bo'lsa, u holda $f = (f_0, f_1)$ vektor-funksiya $h(0)f = 0$ tenglikni qanoatlantiradi va $f_1 \in L_2(\mathbb{T}^3)$ bo'ladi.

Cekli o'lchamli qo'zg'alishlarda muhim spektrning o'zgarmasligi haqidagi Veyl teoremasiga [6] ko'ra, $h(k)$ operatorning muhim spektri uchun quyidagi

$$\sigma_{\text{ess}}(h(k)) = [E_{\min}(k); E_{\max}(k)]$$

tenglik o'rinli bo'lishini ko'rsatish mumkin. Bu yerda

$$E_{\min}(k) := \min_{q \in \mathbb{T}^3} E_k(q) \quad \text{va} \quad E_{\max}(k) := \max_{q \in \mathbb{T}^3} E_k(q).$$

Har bir tayinlangan $k \in \mathbb{T}^3$ nuqta uchun $\mathbb{C} \setminus [E_{\min}(k); E_{\max}(k)]$ sohada analitik bo'lgan

$$\Delta(k; z) := l_2 \varepsilon(k) + 1 - z - \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v^2(s) ds}{E_k(s) - z}.$$

funksiyani aniqlaymiz. Odatda, bu funksiya $h(k)$, $k \in \mathbb{T}^3$ operatorga mos Fredgolm determinanti deb ataladi.

Quyidagi lemma [4] Birman-Shvinger prinsipi va Fredgolm teoremasini qo'llash yordamida hosil qilinadi.

1-lemma. Har bir tayinlangan $k \in \mathbb{T}^3$ uchun $h(k)$ operator $z \in \mathbb{C} \setminus [E_{\min}(k); E_{\max}(k)]$ xos qiymatga ega bo'lishi uchun $\Delta(k; z) = 0$ tenglik o'rinli bo'lishi zarur va yetarlidir.

Har bir tayinlangan $k \in \Lambda$ da $E_k(\cdot)$ funksiya Λ to'plamning har bir nuqtasida aynimagan minimumga ega bo'lib, bu nuqtadagi qiymati nolga teng va $v(\cdot)$ funksiya $\mathbb{T}^3$ da uzluksiz bo'lganligi uchun har bir tayinlangan $k \in \mathbb{T}^3$ uchun

$$\int_{\mathbb{T}^3} \frac{v^2(t)dt}{E_k(t)}$$

integral musbat va chekli. Integral belgisi ostida limitga o'tish haqidagi Lebeg teoremasi va $\Delta(0; 0) = \Delta(k; 0)$ tenglikdan har bir $k \in \Lambda$ uchun

$$\Delta(0; 0) = \lim_{k \rightarrow k'} \Delta(k; 0), k' \in \Lambda$$

munosabat o'rinli bo'lishi kelib chiqadi.

Quyidagi lemmada $h(0)$ operator muhim spektrining quyi chegarasi bo'sag'aviy energiya rezonansi yoki xos qiymat bo'lish shartlari tavsiflangan.

2-lemma. (a) nol soni $h(0)$ operatorning (bo'sag'aviy) xos qiymati bo'lishi uchun $\Delta(0; 0) = 0$ va barcha $q' \in \Lambda$ lar uchun $v(q') = 0$ bo'lishi zarur va yetarli;

(b) $h(0)$ operator nol energiyali rezonansga ega bo'lishi uchun $\Delta(0; 0) = 0$ va biror $q' \in \Lambda$ uchun $v(q') \neq 0$ bo'lishi zarur va yetarli.

Maqolaning asosiy natijasi quyidagi teoremda keltirilgan.

1-teorema. Agar $h(0)$ operator nol energiyali rezonansga ega bo'lsa, yoki nol soni bu operatorning xos qiymati bo'lsa, u holda har bir $K \in \Lambda$ va $p \in \mathbb{T}^3$ nuqtalar uchun $h(K - p) + l_1 \varepsilon(p)I$ operator manfiymas bo'ladi.

Isbot. Dastlab, $h(K - p) + l_1 \varepsilon(p)I$ operatorga mos Fredholm determinantining ko'rinishini topamiz:

$$\Delta(K - p; z - l_1 \varepsilon(p)) = l_1 \varepsilon(p) + l_2 \varepsilon(K - p) + 1 - z - I(p; z),$$

bu yerda

$$I(p; z) := \int_{\mathbb{T}^3} \frac{v^2(t)dt}{w_K(p, t) - z},$$

$$w_K(p, q) := l_1 \varepsilon(p) + l_2 \varepsilon(K - p - q) + l_1 \varepsilon(p).$$

Aniqlanishiga ko'ra, har bir tayinlangan $K \in \Lambda$ uchun $w_K(\cdot, \cdot)$ funksiya $\Lambda \times \Lambda$ to'plam nuqtalarida aynimagan minimumga ega bo'lib,

$$\min_{p, q \in \mathbb{T}^3} w_K(p, q) = 0, \quad K \in \Lambda.$$

Bundan tashqari, barcha $K \in \Lambda$ va $p, q \in \mathbb{T}^3$ nuqtalar uchun

$$w_0(p, q) = w_K(p, q)$$

tenglik o'rinlidir. Endi ixtiyoriy $p \in \mathbb{T}^3 \setminus \Lambda$ nuqtada $\Delta(-p; -l_1 \varepsilon(p)) > \Delta(0; 0)$ ekanligini ko'rsatamiz. $w_0(\cdot, \cdot)$ xossaligidan foydalanib, $I(0; 0) = I(p'; 0)$, $p' \in \Lambda$ tenglikga ega bo'lamiz. $v(\cdot)$ va $w_0(\cdot, \cdot)$ funksiyalar juft bo'lganligi bois $I(\cdot; 0)$ ham juft funksiya bo'ladi. Shu sababli

$$I(p; 0) - I(0; 0) = \frac{1}{4} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{2w_0(0, t) - (w_0(p, t) + w_0(-p, t))}{w_0(p, t)w_0(-p, t)w_0(0, t)} \times \\ \times [w_0(p, t) + w_0(-p, t)]v^2(t)dt - \frac{1}{4} \int_{\mathbb{T}^3} \frac{(w_0(p, t) - w_0(-p, t))^2}{w_0(p, t)w_0(-p, t)w_0(0, t)} v^2(t)dt$$

tasvir o'rinlidir. Ushbu

$$w_0(0, t) - \frac{w_0(p, t) + w_0(-p, t)}{2} = \sum_{k=1}^3 (\cos(np^{(k)}) - 1)(1 + \cos(nt^{(k)}))$$

tenglikga va (1) tasvirga ko'ra, barcha $p \in \mathbb{T}^3 \setminus \Lambda$ lar uchun $I(p; 0) < I(0; 0)$ munosabat hosil bo'ladi. Bu munosabat $I(\cdot; 0)$ funksiya Λ to'plam nuqtalarida maksimumga ega ekanligini bildiradi.

Agar $h(0)$ operator nol energiyali rezonansga ega bo'lsa yoki nol soni $h(0)$ operator uchun xos qiymat bo'lsa, u holda 2-lemmaga ko'ra, $\Delta(0; 0) = 0$. Shunday qilib, ixtiyoriy $p \in \mathbb{T}^3$ nuqta va $z < 0$ soni uchun

$$\Delta(-p; z - l_1 \varepsilon(p)) > \Delta(-p; z - l_1 \varepsilon(p)) \geq \min_{p \in \mathbb{T}^3} \Delta(-p; z - l_1 \varepsilon(p)) = \Delta(0; 0) = 0$$

tasdiqlar o'rinli. Oxirgi baholashlarda biz $\varepsilon(\cdot)$ dispersiya funksiyasi Λ to'plam nuqtalarida minimumga erishishidan foydalandik. 1-lemmaga ko'ra, har bir tayinlangan $K \in \Lambda$ uchun $h(K - p) + l_1 \varepsilon(p)I$,

$p \in \mathbb{T}^3$ operator manfiy xos qiymatlarga ega emas, ya'ni, barcha $K \in \Lambda$ va $p \in \mathbb{T}^3$ lar uchun $h(K - p) + l_1 \varepsilon(p)I$ musbat operator ekan. 1-teorema to'liq isbotlandi.

Isbot qilingan 1-teorema panjaradagi soni saqlanmaydigan va uchtadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos uchinchi tartibli operatorli matritsalar oilasining muhim va diskret spektrlarini tadqiq qilishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S.N.Lakaev. Some spectral properties of the generalized Friedrichs model. J.Soviet Math. 45:6 (1989), pp. 1540 – 1565.
2. Z.Muminov, F.Ismail, Z.Eshkuvatov. On the number of eigenvalues of a model operator in fermionic Fock space. Journal of Physics: Conference Series 435 (2013), 012036.
3. G.R.Yodgorov, M.I.Muminov. Spectrum of a model operator in the perturbation theory of the essential spectrum. Theoret. and Math. Phys, 144:3 (2005), pp. 1344 – 1352.
4. S.Albeverio, S.N.Lakaev, T.H.Rasulov. On the spectrum of an Hamiltonian in Fock space. Discrete spectrum asymptotics. J.Stat. Phys, 127:2 (2007), pp. 191–220.
5. C.Treter. Spectral theory of block operator matrices and applications. Imperial College Press, 2008.
6. M.Reed, B.Simon. Methods of Modern Mathematical Physics. IV, Analysis of Operators, Academic Press, New York, 1979.

Latipov Hakimboy Mirzo o'g'li (Buxoro davlat universiteti

Matematik analiz kafedrası o'qituvchisi; hakimboylatipov@mail.ru)

TO'RTINCHI TARTIBLI OPERATORLI MATRITSANING BLOK ELEMENTLARI ORASIDA SPEKTRAL MUNOSABATLAR

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada panjaradagi soni saqlanmaydigan va to'rttadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos keluvchi to'rtinchi tartibli operatorli matritsa bloklarga ajratish orqali tadqiq qilingan. Quyi va yuqori blok elementlar spektrlari orasidagi bog'lanishlar tavsiflangan.*

***Аннотация.** В данной работе исследуется операторная матрица четвертого порядка соответствующей системы с не сохраняющимся и не более четырех частиц на решетке, путем разбиения матрицы на блоки. Описаны соотношения между спектрами элементов нижнего и верхнего блоков.*

***Annotation.** In this paper, the fourth order operator matrix corresponding to a system of non-conserved and no more than four particles on a lattice is studied by dividing the matrix into blocks. The relations between the spectra of the lower and upper block elements are described.*

***Kalit so'zlar:** operatorli matritsa, blok elementlar, spektral munosabatlar, Fok fazo, muhim, diskret va nuqtali spektrlar.*

***Ключевые слова:** операторная матрица, блочные элементы, спектральные соотношения, пространство Фока, существенный, дискретный и точечный спектры.*

***Key words:** operator matrix, block elements, spectral relations, Fock space, essential, discrete and point spectra.*

Ma'lumki, operatorli matritsalar deganda elementlari biror Banax yoki Hilbert fazosini ikkinchisiga o'tkazuvchi chiziqli operatorlardan iborat bo'lgan matritsalar tushiniladi. Odatda, bu turdagi matritsalar qattiq jismlar fizikasi [1], statistik fizika [2], kvant maydon nazariyasi [3] va zamonaviy matematik fizikaning yana ko'plab sohalarida uchrab turadi. Operatorli matritsalarining muhim sinflariga misol sifatida haqiqiy sonlar to'plamidagi yoki butun sonlar to'plamidagi soni saqlanmaydigan zarrachalar sistemasiga mos Gamiltonianlarni keltirish mumkin. Bunda zarrachalar soni spin-bozon modeli [4,5] kabi chegaralangan va qirqilgan spin-bozon modeli [6,7] kabi chegaralangan bo'lishi mumkin. Birinchi holda cheksiz operatorli matritsalar, ikkinchi holda esa chekli o'lchamli operatorli matritsalar hosil bo'ladi. Shu sababli chekli o'lchamli operatorli matritsalarining spektral xossalari o'rganish dolzarb hisoblanadi.

Ushbu maqolada d -o'lchamli panjaradagi soni saqlanmaydigan va to'rttadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos keluvchi to'rtinchi tartibli operatorli matritsa bloklarga ajratish orqali tadqiq qilingan. Bu holda o'rganilayotgan operatorli matritsa Fok fazosining qirqilgan to'rt zarrachali qism fazosida ta'sir qiluvchi chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma operator bo'ladi. Avval, quyi va yuqori blok elementlar spektrlari orasidagi bog'lanishlar tavsiflangan. Berilgan operatorli matritsaning muhim spektri

ko'pi bilan 7 ta kesmalar birlashmasidan iborat bo'lishi asoslab berilgan. Bunda uchinchi tartibli operatorli matritsaning muhim spektri ko'pi bilan 3 ta kesmalarda iborat bo'lishidan va bu operatorli matritsa ko'pi bilan 4 ta xos qiymatga ega bo'lishi haqidagi ma'lumotdan foydalanilgan. Birinchi tartibli, ikkinchi tartibli va uchinchi tartibli operatorli matritsalar spektrlari ichma-ich joylashganligi keltirib chiqarilgan.

Faraz qilaylik, $\mathbb{T}^d - d$ o'lchamli tor, $\mathbb{C}$ - bir o'lchamli kompleks fazo, $L_2((\mathbb{T}^d)^n)$ esa $(\mathbb{T}^d)^n$ da aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi (kompleks qiymatli) funksiyalar Gilbert fazosi bo'lsin, $n = 1, 2, 3$.

Quyidagicha belgilashlarni kiritamiz:

$$\mathcal{H}_0 = \mathbb{C}, \quad \mathcal{H}_n = L_2((\mathbb{T}^d)^n), \quad n = 1, 2, 3;$$

$$\mathcal{H}^{(n,m)} = \bigoplus_{k=n}^m \mathcal{H}_k, \quad 0 \leq n < m \leq 3$$

Xususiyl holda $\mathcal{H}^{(0,3)} = \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1 \oplus \mathcal{H}_2 \oplus \mathcal{H}_3$. Odatda, bu fazoga Fok fazosining qir qilgan to'rt zarrachali qism fazosi deyiladi. $\mathcal{H}^{(0,3)}$ fazoda aniqlangan quyidagi 4-tartibli $\mathcal{A}_\mu$ operatorli matritsalarini qaraymiz:

$$\mathcal{A}_\mu = \begin{pmatrix} A_{00} & \mu A_{01} & 0 & 0 \\ \mu A_{01}^* & A_{11} & \mu A_{12} & 0 \\ 0 & \mu A_{12}^* & A_{22} & \mu A_{23} \\ 0 & 0 & \mu A_{23}^* & A_{33} \end{pmatrix},$$

bunda $A_{ij}: \mathcal{H}_j \rightarrow \mathcal{H}_i$, $i \leq j$, $i, j = 0, 1, 2, 3$ matritsaviy elementlar quyidagi tengliklar bilan aniqlangan:

$$A_{00}f_0 = \varepsilon f_0; \quad A_{01}f_1 = \int_{\mathbb{T}^d} v(t)f_1(t)dt;$$

$$(A_{11}f_1)(k_1) = (\varepsilon + u(k_1))f_1(k_1);$$

$$(A_{12}f_2)(k_2) = \int_{\mathbb{T}^d} v(t)f_2(k_1, t)dt$$

$$(A_{22}f_2)(k_1, k_2) = (\varepsilon + u(k_1) + u(k_2))f_2(k_1, k_2);$$

$$(A_{23}f_3)(k_1, k_2) = \int_{\mathbb{T}^d} v(t)f_3(k_1, k_2, t)dt;$$

$$(A_{33}f_3)(k_1, k_2, k_3) = (\varepsilon + u(k_1) + u(k_2) + u(k_3))f_3(k_1, k_2, k_3).$$

Bu yerda, $\mu > 0$ -tasirlashish parametri, ε - haqiqiy son, $v(\cdot)$ va $u(\cdot)$ funksiyalar $\mathbb{T}^d$ torda aniqlangan haqiqiy qiymatli uzluksiz funksiyalar. Parametrlarga quyilgan bunday shartlarda $\mathcal{A}_\mu$ operatorli matritsa $\mathcal{H}^{(0,3)}$ Gilbert fazosida chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma operator bo'ladi.

Dastlab, $\mathcal{A}_\mu$ operatorli matritsaning spektrini o'rganish uchun quyidagi yordamchi operatorlarni qaraymiz:

$$h_\mu^{(1)}: \mathcal{H}^{(0,1)} \rightarrow \mathcal{H}^{(0,1)}, \quad h_\mu^{(1)} := \begin{pmatrix} A_{00} & \mu A_{01} \\ \mu A_{01}^* & A_{11} \end{pmatrix};$$

$$h_\mu^{(2)}: \mathcal{H}^{(0,2)} \rightarrow \mathcal{H}^{(0,2)}, \quad h_\mu^{(2)} := \begin{pmatrix} A_{00} & \mu A_{01} & 0 \\ \mu A_{01}^* & A_{11} & \mu A_{12} \\ 0 & \mu A_{12}^* & A_{22} \end{pmatrix};$$

$$H_\mu^{(1)}: \mathcal{H}^{(2,3)} \rightarrow \mathcal{H}^{(2,3)}, \quad H_\mu^{(1)} := \begin{pmatrix} A_{22} & \mu A_{23} \\ \mu A_{23}^* & A_{33} \end{pmatrix};$$

$$H_\mu^{(2)}: \mathcal{H}^{(1,3)} \rightarrow \mathcal{H}^{(1,3)}, \quad H_\mu^{(2)} = \begin{pmatrix} A_{11} & \mu A_{12} & 0 \\ \mu A_{12}^* & A_{22} & \mu A_{23} \\ 0 & \mu A_{23}^* & A_{33} \end{pmatrix}.$$

$\alpha = 1, 2$ sonlari uchun $h_\mu^{(\alpha)}$ va $H_\mu^{(\alpha)}$ operatorli matritsalarining spektrlarini tadqiq qilamiz.

$h_\mu^{(1)}$ operatorning spektri.

Chekli o'lchamli qo'zg'alishlarga muhim spektrning o'zgarasligi haqidagi mashhur Veyl teoremasiga ko'ra,

$$\sigma_{ess}(h_\mu^{(1)}) = [\varepsilon + m; \varepsilon + M]$$

Tenglik o'rinli bo'ladi, bu yerda m va M sonlari quydagicha aniqlangan:

$$m = \min_{k_1 \in \mathbb{T}^d} u(k_1), M = \max_{k_1 \in \mathbb{T}^d} u(k_1).$$

$h_\mu^{(1)}$ operatorning diskret spektrini aniqlash maqsadida $\mathbb{C} \setminus [\varepsilon + m; \varepsilon + M]$ sohada regular bo'lgan

$$\Delta_\mu(z) := \varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\varepsilon + u(t) - z},$$

funksiyani qaraymiz. Odatda, $\Delta_\mu(\cdot)$ funksiyaga $h_\mu^{(1)}$ operatorga mos Fredholm determinant deyiladi.

1-tasdiq. $z \in \mathbb{C} \setminus [\varepsilon + m; \varepsilon + M]$ soni $h_\mu^{(1)}$ operatorning xos qiymati bo'lishi uchun $\Delta_\mu(z) = 0$ bo'lishi zarur va yetarlidir.

Bu tasdiqdan quydagi natija kelib chiqadi:

$h_\mu^{(1)}$ operatorning diskret spektri

$$\sigma_{disc}(h_\mu^{(1)}) = \{z \in \mathbb{C} \setminus [\varepsilon + m; \varepsilon + M] : \Delta_\mu(z) = 0\}$$

kabi aniqlanadi.

$\Delta_\mu(\cdot)$ funksiyaning monotonlik xossasiga ko'ra, $h_\mu^{(2)}$ operator ko'pi bilan ikkita oddiy xos qiymatlarga ega bo'lib, ulardan biri $\varepsilon + m$ dan chapda, ikkinchisi esa $\varepsilon + M$ dan o'ngda joylashgan bo'ladi.

$h_\mu^{(2)}$ operatorning spektri.

2-tasdiq. $h_\mu^{(2)}$ operator muhim spektri uchun

$$\sigma_{ess}(h_\mu^{(2)}) = [\varepsilon + 2m; \varepsilon + 2M] \cup \bigcup_{k_1 \in \mathbb{T}^d} \{u(k_1) + \sigma_{disc}(h_\mu^{(1)})\}$$

tenglik o'rinli. Bundan tashqari, $\sigma_{ess}(h_\mu^{(2)})$ to'plam ko'pi bilan uchta kesmalar birlashmasidan iborat bo'ladi.

$h_\mu^{(2)}$ operatorli matrisaning diskret spektrini o'rganish maqsadida $\mathbb{C} \setminus \sigma_{ess}(h_\mu^{(2)})$ sohada regular bo'lgan

$$\Omega_\mu(z) := \varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\Delta_\mu(z - u(t))}$$

funksiyani qaraymiz. U holda $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma_{ess}(h_\mu^{(2)})$ soni $h_\mu^{(2)}$ operatorli matrisaning xos qiymati bo'lishi uchun $\Omega_\mu(z) = 0$ bo'lishi zarur va yetarlidir. Shu sababli

$$\sigma_{disc}(h_\mu^{(2)}) = \{z \in \mathbb{C} \setminus \sigma_{ess}(h_\mu^{(2)}) : \Omega_\mu(z) = 0\}$$

tenglik o'rinlidir. Aniqlanishiga ko'ra, $\Omega_\mu(\cdot)$ funksiya $\mathbb{R} \setminus \sigma_{ess}(h_\mu^{(2)})$ to'plamda monoton kamayuvchi funksiya ekanligidan $h_\mu^{(2)}$ operatorli matrisa ko'pi bilan to'rtta oddiy xos qiymatlarga ega bo'lishi kelib chiqadi.

$H_\mu^{(\alpha)}$, $\alpha = 1, 2$ operatorlarning spektrlari.

3-tasdiq. $H_\mu^{(1)}$ operatorli matrisa sof muhim spektrga ega va

$$\sigma(H_\mu^{(2)}) = [\varepsilon + 3m; \varepsilon + 3M] \cup \bigcup_{k_1, k_2 \in \mathbb{T}^d} \{u(k_1) + u(k_2) + \sigma_{disc}(h_\mu^{(1)})\}.$$

Bundan tashqari, $\sigma(H_\mu^{(1)})$ to'plam ko'pi bilan uchta kesmalar birlashmasidan iborat bo'ladi.

4-tasdiq. $H_\mu^{(2)}$ operator sof muhim spektrga ega bo'lib,

$$\sigma(H_\mu^{(2)}) = \sigma(H_\mu^{(1)}) \cup \bigcup_{k_1 \in \mathbb{T}^d} \{u(k_1) + \sigma_{disc}(h_\mu^{(2)})\}$$

tenglik o‘rinlidir, bundan tashqari, $\sigma\left(H_{\mu}^{(3)}\right)$ to‘plam ko‘pi bilan yettita kesmalar birlashmasidan iborat bo‘ladi.

Ta’kidlash joizki, ko‘p hollarda, $H_{\mu}^{(2)}$ operatorga $\mathcal{A}_{\mu}$ operatorli matrisaga mos kanal operator deyiladi va $\sigma_{ess}(\mathcal{A}_{\mu}) = \sigma\left(H_{\mu}^{(2)}\right)$ tenglik o‘rinlidir.

Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalardan

$$\sigma(A_{33}) \subset \sigma\left(H_{\mu}^{(1)}\right) \subset \sigma\left(H_{\mu}^{(2)}\right) = \sigma_{ess}(\mathcal{A}_{\mu})$$

Spektral munosabatlar kelib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.I.Mogilner. Hamiltonians of solid state physics at few-particle discrete Schrodinger operators: Problems and results. Advances in Sov. Math. 5 (1991), pp. 139 – 194.
2. V.A.Malishev, R.A.Minlos. Linear infinite-particle operators. Translations of Mathematical Monographs, 143. AMS, Providence, RI.
3. K.O.Friedrichs. Perturbation of spectra in Hilbert space, AMS., Providence, Rhode Island (1965).
4. M.Hubner, H.Spohn. Spectral properties of the spin-boson Hamiltonian. Ann. Inst. H. Poincare Phys. Theor. 62 (1995), pp. 289 – 323.
5. H.Spohn. Ground states of the spin-boson Hamiltonian. Commun. Math. Phys. 123 (1989), pp. 277 – 304.
6. R.A.Minlos, H.Spohn. The three-body problem in radioactive decay: The case of one atom and at most two photons in American Mathematical Society Translations-Series 2 (Amer. Math. Soc., Providence, RI, 1996), pp. 159 – 193.
7. M.Muminov, H.Neidhardt, T.Rasulov. On the spectrum of the lattice spin-boson Hamiltonian for any coupling: 1D case. J. Math. Phys., 56 (2015), 053507.

Alimardon Atamuratov Abdrimovich (V.I.Romanovskiy nomidagi Matematika instituti, f-m.f.n.), alimardon01@mail.ru),

Olimboy Allaberganov Rustamovich (Urganch davlat universiteti Matematik tahlil kafedrasi magistranti; allaberganovolimboy1@gmail.com)

$\mathbb{C} \setminus \mathbb{N}$ - PARABOLIK KO‘PXILLIKDA POLINOMLAR FAZOSI

Annotatsiya. Biz ushbu maqolada kompleks tekislikdan natural sonlarga mos nuqtalarni chiqarib tashlash orqali hosil qilingan ushbu $X = \mathbb{C} \setminus \mathbb{N}$ bir o‘lchamli kompleks ko‘pxillikni ko‘rib chiqamiz. Ishning maqsadi ushbu ko‘pxillikning parabolikligini ko‘rsatish va bu parabolik ko‘pxillikda polinomlar fazosini tadqiq etishdan iborat.

Аннотация. В статье мы рассматриваем одномерный комплексный многочлен, образованный вычитанием точек, соответствующих натуральным числам, из комплексной плоскости. Цель работы – показать параболичность этого многочлена $X = \mathbb{C} \setminus \mathbb{N}$ и изучить пространство многочленов от этого параболического многочлена.

Annotation. In this article, we consider this one-dimensional complex polynomial formed by subtracting points corresponding to natural numbers from the complex plane. The aim of the paper is to show that this polynomial $X = \mathbb{C} \setminus \mathbb{N}$ is parabolic and to study the space of polynomials in this parabolic polynomial.

Kalit so‘zlar: Shteyn ko‘pxilligi, plurisubgarmonik funksiyalar, S – parabolik, S^* – parabolik, polinom, parabolik ko‘pxillik.

Ключевые слова: многообразие Штейна, плюрисубгармонические функции, S – параболические, S^* – параболические, полиномиальные, параболическое многообразие.

Key words: Stein manifold, plurisubharmonic functions, S – parabolic, S^* – parabolic, polynomial, parabolic manifold.

Agarda n o'lchamli X Shteyn ko'pxilligida aniqlangan chegaralangan plurisubgarmonik funksiyalar faqat o'zgaras funksiyalardan iborat bo'lsa, u holda bu ko'pxillikka parabolik deyiladi.

Bu X fazoning parabolikligi quyidagi ifodaga ekvivalent bo'ladi. Agar shunday $\rho(z) \in psh(X)$ va $\rho(z) < C$ bo'lsa, u holda X da $\rho(z) \equiv const$ bo'ladi.

1-ta'rif. Agar n o'lchamli X Shteyn ko'pxilligida shunday $\rho(z)$ plurisubgarmonik funksiya topilib,

$$1. \forall c \in \mathbb{R}, \quad D_c = \{z \in X : \rho(z) < c\} \subset\subset X;$$

2. $\rho(z)$ funksiya biror $K \subset X$ kompaktdan tashqarida maksimal bo'lsin. Ya'ni, $X \setminus K$ da $(dd^c \rho)^n = 0$ bo'lsa, u holda bu ko'pxillikka S – parabolik deyiladi.

Agar yuqoridagi ta'rifga qo'shimcha ravishda $\rho \in C(X)$ uzluksiz funksiya bo'lsa, u holda ko'pxilligimiz S^* – parabolik deyiladi

2-ta'rif. Agar (X, ρ) – Shteyn ko'pxilligi S^* – parabolik ko'pxillik bo'lib, $f \in \mathcal{O}(X)$ golo-morf funksiya uchun shunday d va c musbat sonlar topilib, X da

$$\ln |f(z)| \leq d\rho^+(z) + c \quad (1)$$

baholashni qanoatlantirsa, u holda $f(z)$ funksiyaga ρ – polinom deyiladi.

3-ta'rif. Agar barcha ρ – polinomlar $P_\rho(X) = \bigcup_{d \geq 1} P_\rho^d(X)$ fazosi $\mathcal{O}(X)$ fazoda zich bo'lsa,

u holda S^* – parabolik ko'pxillik *regular* deyiladi.

d ning (1) tengsizlikni qanoatlantiruvchi eng kichik butun qiymatiga f polinomning darajasi deyiladi va d natural son uchun X dagi barcha darajasi d dan oshmaydigan ρ – polinomlar to'plami $P_\rho^d(X)$ orqali va $P_\rho(X) = \bigcup_{d \geq 1} P_\rho^d(X)$ barcha polinomlar to'plamini belgilaymiz. Umumiy holda

ixtiyoriy parabolik ko'pxillik uchun $P_\rho^d(X)$ chiziqli fazo bo'lib, o'lchami chekli bo'ladi.

d ning (1) tengsizlikni qanoatlantiruvchi eng kichik butun qiymatiga f polinomning darajasi deyiladi va d natural son uchun X dagi barcha darajasi d dan oshmaydigan ρ – polinomlar to'plami $P_\rho^d(X)$ orqali belgilaymiz.

Parabolik ko'pxilliklar ko'pgina olimlar tomonidan o'rganilgan. Bir o'lchamli kompleks ko'pxilliklar (Riman sirtlari) klassifikatsiyasi Sario L. va Nakai M. monografiyasida batafsil yoritiladi. W.Stoll² ishlarida parabolik ko'pxilliklarda Nevanlinna nazariyasi asoslari ishlab chiqilgan.³ va⁴ ishlarda parabolik ko'pxilliklarga aniq misollar va ularning xususiyatlari o'rganiladi.

$X = \mathbb{C} \setminus \mathbb{N}$ ko'pxillikda aniqlangan ushbu

$$\rho(z) = 2 \ln |z| - \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{2^n} \ln |z - n|$$

funksiyani qaraymiz. Bu funksiya X da aniqlangan va subgarmonik bo'lib, $X \setminus \{0\}$

to'plamda garmonik funksiya bo'ladi. Ya'ni (X, ρ) ko'pxillik S^* – parabolik.

Ushbu ishda quyidagi asosiy natijalar isbot qilinadi.

1-teorema. (X, ρ) ko'pxillikda har qanday d - darajali ρ – polinom quyidagicha

$$p(z) = \sum_{j_0+2j_1+4j_2+\dots+2^n j_n=0}^d C_{j_0 j_1 \dots j_n} z^{j_0} \cdot \frac{1}{(z-1)^{j_1}} \cdot \dots \cdot \frac{1}{(z-m)^{j_n}}$$

chekli yoyilmaga ega bo'ladi. Bu yerda $m = \lceil \log_2 d \rceil$

2-teorema. $P_\rho^d(X)$ chiziqli fazoning o'lchami uchun quyidagi tengsizlik o'rinli

$$\dim P_\rho^d(X) \leq 2d$$

Isbot. Har bir tayinlangan d natural son uchun darajasi d dan kichik yoki teng bo'lgan polinomlarni sanab chiqamiz buning uchun ushbu

$$\ln |f(z)| \leq d\rho^+(z) + c$$

Tengsizlikni unga ekvivalent bo'lgan quyidagi tengsizlikka almashtiramiz

$$|f(z)| \leq M \cdot (1 + e^{\rho(z)})^d$$

Ya'ni, darajasi d dan oshmagan har qanday ko'phad ushbu

$$|f(z)| \leq M \cdot (1 + |z|^2 \prod_{\nu=1}^{\infty} |z - \nu|^{-\frac{1}{2^\nu}})^d \leq M \cdot \left(1 + \frac{|z|^2}{\prod_{k=1}^{\infty} |z - k|^{\frac{1}{2^k}}} \right)^d$$

tengsizlikni qanoatlantirishi kerak. Bundan ko'rinadiki, bu tengsizlikni quyidagi funksiyalar qanoatlantiradi:

$$P_{01}(z) = \text{const}, P_{02}(z) = z, P_{03}(z) = z^2, \dots, P_{0d+1}(z) = z^d;$$

$$P_{11}(z) = \frac{1}{z-1}, P_{12}(z) = \frac{1}{(z-1)^2}, \dots, P_{1\lceil \frac{d}{2} \rceil}(z) = \frac{1}{(z-1)^{\lceil \frac{d}{2} \rceil}};$$

$$P_{21}(z) = \frac{1}{z-2}, P_{22}(z) = \frac{1}{(z-2)^2}, \dots, P_{2\lceil \frac{d}{4} \rceil}(z) = \frac{1}{(z-2)^{\lceil \frac{d}{4} \rceil}}$$

.....

$$P_{\nu 1}(z) = \frac{1}{z-\nu}, P_{\nu 2}(z) = \frac{1}{(z-\nu)^2}, \dots, P_{\nu\lceil \frac{d}{4} \rceil}(z) = \frac{1}{(z-\nu)^{\lceil \frac{d}{4} \rceil}}$$

.....

Bundan kelib chiqib, polinomlar fazosi o'lchamini hisoblash mumkin. Shunday qilib,

$$\dim P_\rho^d = 1 + d + \left\lceil \frac{d}{2} \right\rceil + \left\lceil \frac{d}{4} \right\rceil + \left\lceil \frac{d}{8} \right\rceil + \dots + \left\lceil \frac{d}{2^n} \right\rceil + \dots \Rightarrow$$

Demak, agar biz ushbu

$$\lim_{m \rightarrow \infty} \frac{1 + 2^m + \left\lceil \frac{2^m}{2} \right\rceil + \left\lceil \frac{2^m}{4} \right\rceil + \left\lceil \frac{2^m}{8} \right\rceil + \dots + \left\lceil \frac{2^m}{2^n} \right\rceil + \dots}{2^m} = 2$$

Munosabatni hisobga olsak, u holda

$$\lim_{d \rightarrow \infty} \frac{\dim P_\rho^d}{d} = \lim_{d \rightarrow \infty} \frac{1 + d + \left\lceil \frac{d}{2} \right\rceil + \left\lceil \frac{d}{4} \right\rceil + \left\lceil \frac{d}{8} \right\rceil + \dots + \left\lceil \frac{d}{2^n} \right\rceil + \dots}{d} \leq 2$$

tengsizlikka kelamiz. Bu esa har qanday d uchun $\dim P_\rho^d(X) \leq 2d$ tengsizlikni isbotlaydi.

3-teorema. Barcha ρ — polinomlar fazosi $P_\rho(X)$ barcha analitik funksiyalar fazosi $\mathcal{O}(X)$ da zich bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Atakhanov K.U. Defect divisors of holomorphic mappings of parabolic analytic sets, Siberian Math. J. 28 (1987), p. 376 – 381.
2. Atamuratov A., Sharipova Sh. Parabolik ko‘pxilliklarda ekstremal Grin funksiyasi xossalari. “Ilm sarchashmalari”, 2015, № 6.
3. Aytuna A., Sadullaev A. Parabolic Stein Manifolds. Mathematica Scandinavica. Vol 114, № 1 (2014), p. 86–109.
4. Aytuna A., Sadullaev A. Polynomials on Parabolic Manifolds Contemporary mathematics. № 662, 2016, pp. 1–22.
5. Sario L. and Nakai M. Classification theory of Riemann surfaces, Grundle Math. Wiss. 164, Springer, Berlin, 1970.
6. Stoll W. Value distribution of holomorphic maps into compact complex manifolds. Lecture Notes Math. 135, Springer, Berlin, 1970.
7. Stoll W. Value distribution on parabolic spaces. Lecture Notes Math. 600, Springer, Berlin, 1977.

Mahkamov Erkin Musurmanovich (Chirchiq davlat Pedagogika universiteti Algebra va matematik analiz kafedrasida katta o‘qituvchisi),

Bozorov Jo‘rabek Tog‘aymurotovich (Termiz davlat universiteti Matematik analiz kafedrasida katta o‘qituvchisi)

MATRITSAVIY POLIEDRDA VEYL-XUA LO-KEN INTEGRAL FORMULASI

Annotatsiya. Bu maqolada uchinchi tur klassik soha yordamida matritsaviy poliedr aniqlangan. Bu aniqlangan poliedrda sikllarning gamologik bo‘lishi, lokal qoldiqning yangi integral ko‘rinishi hamda Veyl-Xua Lo-ken integral formulasi keltirilgan.

Аннотация. В данной статье определяется матричный полиэдр с помощью классической области третьего типа. В данном полиэдре определяется гомологический цикл, новый интегральный вид локального вычета и приведена интегральная формула Вейля-Хуа-Локена.

Annotation. In this article, the third type of the classical field is defined as a matrix poly. The gamological distribution of cycles in this defined polyhedron, the integral form of the local residue in a new form and the Weyl-Hua-Loken integral formula are presented.

Kalit so‘zlar: matritsali ko‘pburchak, gomologik sikl, mahalliy qoldiq, integral formula, Veyl-Xua-Loken formulasi, ko‘p kompleksli o‘zgaruvchan funksiyalar, fazo, qiyshiq-simmetrik matritsalar.

Ключевые слова: матричный полиэдр, гомологический цикл, локальный вычет, интегральная формула, формула Вейля-Хуа-Локена, многокомплексные изменяющиеся функции, пространство, кососимметрические матрицы.

Key words: matrix polyhedron, homological cycle, local residue, integral formula, Weyl-Hua-Loken formula, multicomplex varying functions, space, skew-symmetric matrices.

Kirish. Ko‘p kompleks o‘zgaruvchili lokal chegirmalar va integral formulalar, ko‘p kompleks o‘zgaruvchili funksiyalar nazariyasida funksiyalarning soha ichidagi qiymatini sohaning butun chegarasi yo‘ki chegaraning bir qismi orqali bog‘lash kabi masalalarida asos sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun, integral formulalar va ko‘p o‘zgaruvchili chegirmalarni tadqiq etish funksiyalar nazariyasida muhim ahamiyat kasb etadi hamda zamonaviy matematikaning dolzarb yo‘nalishlaridan hisoblanadi.

Natijalar. Elementlari kompleks sonlardan iborat, $[n \times n]$ –tartibli kososimmetrik matritsalar bo‘lgan fazoni $\hat{C}[n \times n]$ kabi belgilaymiz.

Ushbu

$$D_3 = \{Z \in \hat{\mathbb{C}}[n \times n] : I^{(n)} + Z\bar{Z} > 0\}$$

sohaga uchunchi tur klassik soha deb aytiladi. Bunda $I^{(n)}$ – n tartibli birlik matritsa, $\bar{Z}$ – matritsa esa Z matritsaning kompleks qo‘shma matritsasi hisoblanadi (eslatma, yuqoridagi sohada $H > 0$ Ermit matritsasining musbat aniqlanganligini bildiradi, ya’ni, barcha xos sonlari musbat aniqlangan) [1],[2].

Uchunchi tur klassik sohaning chegarasi va ostovi mos ravishda quyidagicha aniqlanadi [2]:

$$\partial D_3 = \{Z \in \hat{\mathbb{C}}[n \times n] : \det(I^{(n)} + Z\bar{Z}) = 0, I^{(n)} + Z\bar{Z} > 0\},$$

$$\Gamma = \{Z \in \hat{\mathbb{C}}[n \times n] : I^{(n)} + Z\bar{Z} = 0\}.$$

Bu D_3 sohada golomorf va uning yopig‘ida uzluksiz har qanday $h(Z)$, ya’ni,

$h(Z) \in \mathcal{O}(D_3) \cap C(\bar{D}_3)$ funksiya uchun (juft n larda) ushbu

$$h(Z) = c_n \int_{\Gamma} \frac{h(X) dX}{\det^{\frac{n-1}{2}}(X - Z)}, \quad (1)$$

Xua Lo-ken integral formulasi o‘rinli bo‘ladi. Bunda differensiallash tartibi $dX = \bigwedge_{\substack{i=1, \\ i \leq j}}^n dx_{ij}$ ko‘-

rinishida aniqlanib, C_n o‘zgarmas esa

$$c_n \int_{I^{(n)} + X\bar{X} = 0} \frac{dX}{\det^{\frac{n-1}{2}}(X)} = 1$$

shart bo‘yicha aniqlanadi.

Biror $G \subset \mathbb{C}^{\frac{n(n-1)}{2}}$ sohada golomorf bo‘lgan $f = \left(f_1, \dots, f_{\frac{n(n-1)}{2}} \right) : G \rightarrow \mathbb{C}^{\frac{n(n-1)}{2}}$ akslantirish

qaraymiz.

Bundan buyon ushbu $f = \left(f_1, \dots, f_{\frac{n(n-1)}{2}} \right) : G \rightarrow \mathbb{C}^{\frac{n(n-1)}{2}}$ akslantirishni quyidagicha

$[n \times n]$ – tartibli kososimmetrik matritsa ko‘rinishida yozamiz:

$$f(Z) = \begin{pmatrix} 0 & f_{12}(Z) & \cdots & f_{1n}(Z) \\ -f_{12}(Z) & 0 & \cdots & f_{2n}(Z) \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ -f_{1n}(Z) & -f_{2n}(Z) & \cdots & 0 \end{pmatrix} : G \rightarrow \hat{\mathbb{C}}[n \times n].$$

Endi matritsaviy poliedr tushunchasini kiritamiz.

1-ta’rif. Agar $f : G \rightarrow \hat{\mathbb{C}}[n \times n]$ golomorf akslantirish yordamida aniqlangan

$$f^{-1}(D_{3,r}) = \{Z \in G : r^2 I^{(n)} + f(Z)\overline{f(Z)} > 0, r > 0\}$$

to'plam G sohada kompakt yotsa, ya'ni, $f^{-1}(D_{3,r}) \Subset G$, u holda $f^{-1}(D_{3,r})$ to'plamga matritsaviy poliedrik to'plam deyiladi.

2-ta'rif. Matritsaviy poliedrik to'plamning bog'lamli komponentasini matritsaviy poliedr deb atamiz va uni $\Omega_{f,r}$ kabi belgilaymiz.

Matritsaviy poliedrning ostovi

$$\Gamma_{f,r} = \{Z \in G : r^2 I^{(n)} + f(Z) \overline{f(Z)} = 0, r > 0\}$$

ko'rinishda aniqlanadi.

Bu ishda matritsaviy poliedrik sohada Veyl-Xua Lo-ken integral formulasi olingan.

Ko'p o'zgaruvchili kompleks analiz kursida muhim ahamiyatga ega bo'lgan Xefer teoremasidan [3] quyidagicha munosabat bajarilishi kelib chiqadi: $\Omega_{f,r}$ sohaning U atrofida shunday

$P_{lk}^{ij}(X, Z) \in \mathcal{O}(U \times U)$ funksiyalar mavjud bo'lib, ixtiyoriy $(X, Z) \in (U \times U)$ juftlik uchun

$$f_{ij}(X) - f_{ij}(Z) = \sum_{\substack{k=1, l=1 \\ k \leq l}}^n (x_{kl} - z_{kl}) P_{kl}^{ij}(X, Z), i, j = 1, 2, \dots, n, i < j. \quad (2)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Satirlari k, l va ustunlari i, j juftliklar bilan ifodalanadigan $\frac{n(n-1)}{2} \times \frac{n(n-1)}{2}$ tartibli

$\|P_{kl}^{ij}(X, Z)\|$ matritsani $\mathbb{H}(X, Z)$ orqali belgilaymiz.

Teorema. Agar $h(Z) \in \mathcal{O}(\Omega_{f,r}) \cap C(\overline{\Omega_{f,r}})$ bo'lsa, u holda har qanday $Z \in \Omega_{f,r}$ nuqtalar uchun ushbu (juft n larda)

$$h(Z) = c_n \int_{\Gamma_{f,r}} \frac{h(X) \mathbb{H}(X, Z) \bigwedge_{\substack{i=1, j=1 \\ i \leq j}}^n dx_{ij}}{\det^{\frac{n-1}{2}}(f(X) - f(Z))}, \quad (3)$$

Veyl-Xua Lo-ken integral formulasi o'rinli bo'ladi. Bunda

$\Gamma_{f,r} = \{Z \in G : r^2 I^{(n)} + f(Z) \overline{f(Z)} = 0, r > 0\}$ — $\Omega_{f,r}$ sohaning ostovi va c_n o'zgar-

mas esa ushbu $c_n \int_{I^{(n)} + X \overline{X} = 0} \frac{dX}{\det^{\frac{n-1}{2}}(X)} = 1$ shart bo'yicha aniqlanadi.

Bu teoremani isbotlashdan avval teorema isbotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan lemmani isbotlaymiz.

Lemma. Agar X — $[n \times n]$ o'lchovli kososimmetrik matritsa bo'lib, uning spektral normasi $\|X\|_s < \varepsilon$ tengsizlikni qanoatlantirsa, u holda har qanday δ , $0 < \delta < \varepsilon - \|X\|_s$ sonlar uchun $G_* = G \setminus \{Z : \det(f(Z) - X) = 0\}$ sohada $\Gamma_{f-X, \delta} \sim \Gamma_{f, \varepsilon}$ sikllar gomolog bo'ladi. Bunda

$$\Gamma_{f-X, \delta} = \left\{ Z \in G : \delta^2 I + (f(Z) - X) \overline{(f(Z) - X)} = 0 \right\}.$$

Lemmaning isboti. Quyidagicha $\frac{n(n-1)}{2} + 1$ o'lchovli zanjirni qaraymiz:

$$C = \left\{ Z \in G : (\varepsilon - t \|X\|_s)^2 I + (f(Z) - tX) \overline{(f(Z) - tX)} = 0, 0 \leq t \leq 1 \right\}.$$

Ta'kidlash lozimki, har qanday $Z \in C$ nuqta uchun $\|f(Z) - tX\|_s = \varepsilon - t\|X\|_s$ tenglik bajariladi.

Agar $Z^0 \in G \setminus \overline{\Omega}_{f,\varepsilon}$ bo'lsa, unda $\|f(Z^0)\|_s > \varepsilon$ bo'ladi. Bu esa ziddiyat. Bundan esa $C \subset \overline{\Omega}_{f,\varepsilon}$ bo'lishi kelib chiqadi. Shunday qilib,

$$\|f(Z^0) - tX\|_s \geq \|f(Z^0)\|_s - t\|X\|_s > \varepsilon - t\|X\|_s,$$

tengsizlik bajariladi. Bundan kelib chiqadiki, C – kompakt zanjir bo'ladi.

Agar Z nuqta C zanjirning nositili $|C|$ da yotsa, u holda $\det(f(Z) - X) \neq 0$ bo'lishini ko'rsatamiz. Faraz qilaylik, $Z \in |C|$ nuqta uchun $\det(f(Z) - X) = 0$ tenglik bajarilsin. Unda shunday nol bo'lmagan Z' kososimmetrik matritsa mavjud bo'ladiki, $Z'(f(Z) - X) = 0$ tenglik bajariladi. Yuqoridagilardan quyidagi tengliklarning bajarilishi kelib chiqadi:

$$(f(Z) - tX)(Z')^* = (1-t)\overline{X}(Z')^*, \quad Z'(f(Z) - tX) = (1-t)Z'X$$

Oxirgi munosabatlardan

$$Z'((\varepsilon - t\|X\|_s)^2 I + (1-t)^2 X \overline{X})(Z')^* = 0,$$

tenglik bajarilishini oson ko'rsatish mumkin. Bundan esa spektral norma xossalaridan $(1-t)\|X\|_s = \varepsilon - t\|X\|_s$ tenglik va undan $\|X\|_s = \varepsilon$ munosabat kelib chiqadi. Bu esa yuqoridagi lemmaning shartiga ziddir. Demak, $|C|$ nositil G_* sohada yotadi. Shunday qilib, har qanday $\delta < \varepsilon - \|X\|_s$ sonlar uchun $\Gamma_{f-X,\delta}$ sikllar G_* sohaga tegishli bo'lib, $\Gamma_{f-X,\delta} \sim \Gamma_{f-X,\varepsilon-\|X\|_s} = \partial C - \Gamma_{f,\varepsilon}$ sikllarning gomologik ekanligi kelib chiqadi. Lemma isbotlandi.

Endi lokal qoldiqning integral talqinini keltiramiz. Bu [3] ishda olingan lokal qoldiqning umumiy integral tasnifidan kelib chiqadi hamda teoremani isbotlash uchun foydalaniladi.

Ushbu $A \in \hat{\mathbb{C}}[n \times n]$ nuqta $f(Z)$ akslantirishning yakkalangan noli bo'lib, u nuqtaning $\overline{U}_A$ yopiq atrofida golomorf bo'lsin. $h: U_A \rightarrow \mathbb{C}$ funksiyaning A nuqtadagi $f(Z)$ akslantirishga bog'liq bo'lgan lokal qoldig'i

$$\text{res}_A f(h(Z)) = c_n \int_{\Gamma_{f,\varepsilon}} \frac{h(Z) \bigwedge_{\substack{i=1, j=1 \\ i \leq j}}^n dz_{ij}}{\det^{\frac{n-1}{2}} f(Z)}, \quad (4)$$

ko'rinishda ifodalanadi. Bunda $\varepsilon > 0$ – yetarlicha kichik son.

Teoremaning isboti. Har qanday $Z \in \Omega_{f,r}$ nuqta uchun $r^2 I + f(Z)\overline{f(Z)} > 0$ tengsizlik bajariladi. Unda lemmaga ko'ra, (3) formulaning integral ostidagi formaning regularlik sohasida $\Gamma_{f,r}$ sikl $\delta < r - \|f(Z)\|_s$ bo'lganda ushbu

$$\Gamma_{f(X)-f(Z),\delta} = \{X \in G : \delta^2 I + (f(X) - f(Z))\overline{(f(X) - f(Z))} = 0\},$$

sikl bilan gomolog bo'ladi. Boshqa tarafdin, $\Gamma_{f(X)-f(Z),\delta}$ esa $\sum_v \Gamma_{X^{(v)}(Z),\delta}$ sikllarning yig'in-

disiga gomolog bo'ladi. Bunda $X^{(v)}(Z)$ nuqtalar $f(X) - f(Z)$ akslantirishning noli bo'lib, bular ichida $X = Z$ bo'lgan nuqta ham bor va

$$\Gamma_{X^{(v)}(Z),\delta} = \left\{ X \in U_{X^{(v)}(Z)} : \delta^2 I + (f(X) - f(Z))\overline{(f(X) - f(Z))} = 0 \right\}.$$

Xua Lo-ken integral formulasi, (4) formula va chegirmada o'zgaruvchini almashtirish formulasidan foydalanib,

$$h(Z) = c_n \int_{r^2 I + (X-Z)(\overline{X-Z})=0} \frac{h(X) \bigwedge_{\substack{i=1, j=1 \\ i \leq j}}^n dx_{ij}}{\det^{\frac{n-1}{2}}(X-Z)} = \operatorname{res}_Z^{f(X)-f(Z)} (h \det \| P_{lk}^{ij} \|) = \\ = \sum_{\nu} \operatorname{res}_{X^{(\nu)}(Z)}^{f(X)-f(Z)} (h \det \| P_{lk}^{ij} \|), \quad (5)$$

tengliklarga ega bo'lamiz.

Ixtiyoriy $X^{(\nu)}(Z) \neq Z$ nuqtalar uchun $\det \| P_{kl}^{ij} \| \in I_{X^{(\nu)}(z)}(f(X) - f(Z))$ munosabat o'rinli bo'lishini ko'rsatamiz.

Yuqoridagi (2) munosabatni e'tiborga olib, ushbu

$$g(X, Z) = f(X) - f(Z) = (f_{11}(X) - f_{11}(Z), f_{12}(X) - f_{12}(Z), \dots, f_{1n}(X) - f_{1n}(Z), \\ , f_{22}(X) - f_{22}(Z), f_{23}(X) - f_{23}(Z), \dots, f_{2n}(X) - f_{2n}(Z), \\ , f_{33}(X) - f_{33}(Z), f_{34}(X) - f_{34}(Z), \dots, f_{3n}(X) - f_{3n}(Z), \\ \dots, f_{nn}(X) - f_{nn}(Z)) =$$

$$= \left(\sum_{\substack{k=1, l=1 \\ k \leq l}}^n (x_{kl} - z_{kl}) P_{kl}^{11}(X, Z), \dots, \sum_{\substack{k=1, l=1 \\ k \leq l}}^n (x_{kl} - z_{kl}) P_{kl}^{nn}(X, Z) \right) = \\ = (x_{11} - z_{11} \quad x_{12} - z_{12} \quad \dots \quad x_{nn} - z_{nn}) \begin{pmatrix} P_{11}^{11} & P_{11}^{22} & \dots & P_{11}^{nn} \\ P_{12}^{11} & P_{12}^{22} & \dots & P_{12}^{nn} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ P_{nn}^{11} & P_{nn}^{22} & \dots & P_{nn}^{nn} \end{pmatrix} = A(P_{ij}^{kl}) f,$$

tenglikka ega bo'lamiz.

Har qanday $X^{(\nu)}(Z) \neq Z$ nuqtalar uchun $f(X^{(\nu)}(Z)) \neq 0$ bo'lib, $g(X^{(\nu)}(Z), Z) = 0$ bo'ladi. Unda chegirmada o'zgaruvchini almashtirish formulasi va shu formuladan kelib chiqadigan lemma ga ko'ra (3, 32-s.) hamda yuqoridagi isbotlangan lemmani e'tiborga olgan holda,

$$\sum_{\nu} \operatorname{res}_{X^{(\nu)}(Z)}^{f(X)-f(Z)} (h \det \| P_{lk}^{ij} \|) = \operatorname{res}_Z^{f(X)-f(Z)} (h \det \| P_{lk}^{ij} \|) = \\ = \int_{\Gamma_{f(X)-f(Z), \delta}} \frac{h(X) \mathbb{H}(X, Z) \bigwedge_{\substack{i=1, j=1 \\ i \leq j}}^n dx_{ij}}{\det^{\frac{n-1}{2}}(f(X) - f(Z))} = \int_{\Gamma_{f, r}} \frac{h(X) \mathbb{H}(X, Z) \bigwedge_{\substack{i=1, j=1 \\ i \leq j}}^n dx_{ij}}{\det^{\frac{n-1}{2}}(f(X) - f(Z))} \quad (6)$$

tenglikka ega bo'lamiz. (5) va (6) tengliklarni e'tiborga olib, (3) integral formulani hosil qilamiz.

Teorema isbotlandi.

Agar $f(Z) \equiv Z$ deb oladigan bo'lsak, (3) formuladagi $\mathbb{H}(X, Z)$ determenant 1 teng bo'lib, (3) formula uchunchi tur klassik sohadagi (1) Xua Lo-ken integral formulasiga aylanadi (4, 96-s.). Shuning uchun (3) formulani Veyl – Xua Lo-ken integral formulasi deb ataymiz.

Yuqoridagi (3) formula va lemmaning analogi [5] ishda ham isbotlangan.

Yopiq $\overline{\Omega}_{f,r}$ poliedrda golomorf bo'lgan har qanday funksiya modul bo'yicha o'zining eng katta qiymatiga $\Gamma_{f,r}$ ostovda erishishi Veyl – Xua Lo-ken integral formulasi yordamida ko'rsatiladi.

Natija. Ushbu $h(Z)$ funksiya $\overline{\Omega}_{f,r}$ sohada golomorf bo'lsin. Unda bu funksiya modul bo'yicha o'zining eng katta qiymatiga $\Gamma_{f,r}$ ostovda erishadi.

Isboti. Shartga ko'ra, $h(Z)$ funksiya $\overline{\Omega}_{f,r}$ sohada golomorf. Unda harqanday natural k soni uchun

$$h^k(Z) = c_n \int_{\Gamma_{f,r}} \frac{h^k(X) \mathbb{H}(X, Z) \bigwedge_{\substack{i=1, j=1 \\ i \leq j}}^n dx_{ij}}{\det^{\frac{n-1}{2}}(f(X) - f(Z))}, \quad (7)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Yuqoridagi (7) tenglikdan

$$|h(Z)|^k \leq \left(\sup_{\Gamma_{f,r}} |h^k(X)| \right) c_n \int_{\Gamma_{f,r}} \left| \frac{\mathbb{H}(X, Z) \bigwedge_{\substack{i=1, j=1 \\ i \leq j}}^n dx_{ij}}{\det^{\frac{n-1}{2}}(f(X) - f(Z))} \right|, \quad (8)$$

tengsizlik kelib chiqadi.

(8) tengsialikdan esa

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \sqrt[k]{|h(Z)|^k} \leq \lim_{k \rightarrow \infty} \sqrt[k]{\left(\sup_{\Gamma_{f,r}} |h^k(X)| \right) c_n \int_{\Gamma_{f,r}} \left| \frac{\mathbb{H}(X, Z) \bigwedge_{\substack{i=1, j=1 \\ i \leq j}}^n dx_{ij}}{\det^{\frac{n-1}{2}}(f(X) - f(Z))} \right|},$$

$$|h(Z)| \leq \left(\sup_{\Gamma_{f,r}} |h(X)| \right) \lim_{k \rightarrow \infty} \sqrt[k]{c_n \int_{\Gamma_{f,r}} \left| \frac{\mathbb{H}(X, Z) \bigwedge_{\substack{i=1, j=1 \\ i \leq j}}^n dx_{ij}}{\det^{\frac{n-1}{2}}(f(X) - f(Z))} \right|},$$

tengsizliklarga ega bo'lamiz.

Oxirgi tengsizlikdan natijaning isboti bo'lgan

$$|h(Z)|_{\Omega_{f,r}} \leq \sup_{\Gamma_{f,r}} |h(X)|,$$

munosabat kelib chiqadi. Natija isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хуа Ло-кен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных в классических областях. М., 1959.
2. Худайбергенов Г., Кытманов А.М., Шаимкулов Б.А. Анализ в матричных областях. Монография, Красноярск, Ташкент. 2017, с. 293.
3. Цих А.К., Шаимкулов Б.А. Интегральные реализации вычета Гротендика и его преобразование при композициях. Вестник КрасГУ. Серия физ.-мат. науки, 2005, выпуск 1, с. 151 – 155.

4. Айзенберг Л.А. Формула Карлемана в комплексном анализе. Первые приложения. “Наука”, Новосибирск, 1990, 248 с.

5. Шаймукулов Б.А., Махкамов Э.М. Об одном аналоге интегральной формулы Вейля для полиэдров с не кусочно гладкой границей. Сибирь, “Мат.жур.” 2011, том 52, № 2, с. 476 – 479.

Rasulov To‘lqin Husenovich, Sharipova Mubina Shodmonovna (Buxoro davlat universiteti)
QIRQILGAN FOK FAZOSIDAGI UCHINCHI TARTIBLI OPERATORLI MATRITSAGA MOS
KVADRATIK VA KUBIK SONLI TASVIRLAR

***Annatsiya.** Ushbu maqolada bir o‘lchamli panjarada soni saqlanmaydigan va uchtadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos uchinchi tartibli operatorli matritsa o‘rganilgan. Unga mos odatdagi, kvadratik va kubik sonli tasvirlar tadqiq qilingan. Mazkur holda kvadratik sonli tasvir bitta bog‘langan komponentadan iborat ekanligi isbotlangan. Kubik sonli tasvir va Gershgorin teoremasi yordamida operatorli matritsa chegaralari uchun aniq baholashlar olingan.*

***Аннотация.** В данной статье изучена операторная матрица третьего порядка соответствующей системы с несохраняющимся и не более трех частиц на одномерной решетке. Исследованы соответствующие обычные, квадратичные и кубические числовые области значения. В этом случае доказано, что квадратичная числовая область значения состоит из одной связанной компоненты. Получены точные оценки для границ операторной матрицы с использованием кубической числовой области значений и теоремы Гершгорина.*

***Annotation.** In this paper, a third order operator matrix corresponding to a system of non-conserved and at most three particles on a one-dimensional lattice is studied. Corresponding usual, quadratic and cubic numerical ranges are studied. In this case, it is proved that the quadratic numerical range consists of one connected component. Using the cubic numerical range and Gershgorin’s theorem the exact estimates for the bound of the operator matrix are obtained.*

***Kalit so‘zlar:** Fok fazo, operatorli matritsa, kvadratik va kubik sonli tasvirlar, bog‘langan to‘plam, operator chegaralari, spektral munosabatlar.*

***Ключевые слова:** пространство Фока, операторная матрица, квадратичные и кубические числовые области значения, связанная множества, границы оператора, спектральные включения.*

***Key words:** Fock space, operator matrix, quadratic and cubic numerical ranges, connected set, bounds of the operator, spectral inclusions.*

1. Kirish va masalaning qo‘yilishi. Zamonaviy matematik fizikaning ko‘plab sohalarida [1,2,3] d-o‘lchamli R^d Yevklid fazosida yoki d-o‘lchamli Z^d panjaradagi soni saqlanmaydigan zarrachalar cheksiz [4,5] va qirqilgan spin-bozon modelidagi kabi chekli [6,7,8] bo‘lishi mumkin. Birinchi holda mos Gamiltonian cheksiz o‘lchamli operatorli matritsa ko‘rinishida, ikkinchi holda esa chekli o‘lchamli operatorli matritsa ko‘rinishida tasvirlanadi. Ta’kidlash joizki, operatorli matritsa elementlari Banax yoki Gilbert fazosida ta’sir qiluvchi chiziqli operatorlar bo‘lgan matritsa tushuniladi [9].

Ushbu maqolada Fok fazosining $\mathcal{H}$ qirqilgan uch zarrachali qism fazosida ta’sir qiluvchi $\mathcal{A}$ uchinchi tartibli operatorli matritsa qaraladi. Bu operator bir o‘lchamli Z^1 panjaradagi soni saqlanmaydigan va uchtadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos keladi. Dastlab, $\mathcal{A}$ operatorli matritsaning sonli tasviri tahlil qilinadi. $\mathcal{H}$ Gilbert fazosi ikkita Gilbert fazolarning to‘g‘ri yig‘indisi kabi tasvirlash hisobidan $\mathcal{A}$ operatorli matritsa ikkinchi tartibli operatorli matritsa ko‘rinishida tasvirlanadi hamda uning kvadratik sonli tasviri o‘rganiladi. Keyingi tadqiqot sifatida $\mathcal{A}$ operatorli matritsaning kubik sonli tasviri tadqiq qilinadi.

T^1 – bir o‘lchamli tor, $\mathcal{H}_0 := \mathbb{C}$ – bir o‘lchamli kompleks fazo, $n = 1, 2$ uchun $\mathcal{H}_n := L_2(T^n)$ – T^n da aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi (umuman olganda, kompleks qiymat qabul qiluvchi) funksiyalarning Gilbert fazosi bo‘lsin. $\mathcal{H}$ orqali $\mathcal{H}_0, \mathcal{H}_1$ va $\mathcal{H}_2$ fazolarning to‘g‘ri yig‘indisini belgilaymiz, ya’ni $\mathcal{H} := \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1 \oplus \mathcal{H}_2$. Odatda, $\mathcal{H}$ Gilbert fazosiga Fok fazosining qirqilgan uch zarrachali qirqilgan qism fazosi deyiladi.

Operatorlar nazariyasidan yaxshi ma’lumki [9], $\mathcal{H}$ Gilbert fazosida ta’sir qiluvchi har qanday $\mathcal{A}$ chiziqli chegaralangan operator

$$\mathcal{A} := \begin{pmatrix} A_{00} & A_{01} & A_{02} \\ A_{10} & A_{11} & A_{12} \\ A_{20} & A_{21} & A_{33} \end{pmatrix} \quad (1)$$

uchinchi tartibli operatorli matritsa ko‘rinishida tasvirlanadi. Bunda $A_{ij}: \mathcal{H}_j \rightarrow \mathcal{H}_i, i, j = 0, 1, 2$ chiziqli chegaralangan operatorlar. $\mathcal{A}$ operatorli matritsa o‘z-o‘ziga qo‘shma bo‘lishi uchun $A_{ij}^* = A_{ji}, i, j = 0, 1, 2$ shart bajarilishi zarur va yetarlidir, ya’ni

$$\mathcal{A}^* = \mathcal{A} \Leftrightarrow A_{ij}^* = A_{ji}, i, j = 0, 1, 2.$$

Mazkur maqolada (1) formula bilan aniqlangan $\mathcal{A}$ operatorli matritsaning A_{ij} elementlarini quyidagicha aniqlaymiz:

$$A_{00}f_0 = \varepsilon f_0, A_{01}f_1 = \int_T \sin t f_1(t) dt, A_{02} = 0, A_{10} = A_{01}^*;$$

$$(A_{11}f_1)(x) = (\varepsilon + 1 - \cos x)f_1(x), (A_{12}f_2)(x) = \int_T \sin t f_2(x, t) dt;$$

$$A_{20} = 0, A_{21} = A_{12}^*, (A_{22}f_2)(x, y) = (\varepsilon + 2 - \cos x - \cos y)f_2(x, y)$$

Bunda $\varepsilon \in \mathbb{R}; f_i \in \mathcal{H}_i, i = 0, 1, 2$.

Sodda hisoblashlar yordamida

$$(A_{01}^*f_0)(x) = \sin x f_0, f_0 \in \mathcal{H}_0;$$

$$(A_{12}^*f_1)(x, y) = \sin y f_1(x), f_1 \in \mathcal{H}_1$$

ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Elementlari yuqoridagi kabi aniqlangan $\mathcal{A}$ operatorli matritsa $\mathcal{H}$ Gilbert fazosida chiziqli, chegaralangan va o‘z-o‘ziga qo‘shma operator bo‘ladi.

2. $\mathcal{A}$ operatorli matritsaning sonli tasviri. Ta’rifga ko‘ra, $\mathcal{A}$ operatorli matritsaning sonli tasviri

$$W(\mathcal{A}) := \{(Af, f): f \in \mathcal{H}, \|f\| = 1\}$$

tenglik yordamida aniqlanadi. Bu yerda

$$\|f\| := \left(|f_0|^2 + \int_T |f_1(t)|^2 dt + \int_{T^2} |f_2(s, t)|^2 ds dt \right)^{\frac{1}{2}}.$$

$\mathcal{A}$ chiziqli chegaralangan operator bo‘lganligi bois

$$W(\mathcal{A}) \subset \{\lambda \in \mathbb{C}: |\lambda| \leq \|\mathcal{A}\|\}$$

munosabat o‘rinli. Ikkinchi tomondan, $\mathcal{A}$ o‘z-o‘ziga qo‘shma operatorli matritsa ekanligidan $W(\mathcal{A}) \subset \mathbb{R}$ ekanligi kelib chiqadi. Oxirgi ikkita tasdiqdan xulosa sifatida $W(\mathcal{A}) \subset [-\|\mathcal{A}\|; \|\mathcal{A}\|]$ ni hosil qilamiz. Spektral munosabatlar deb ataluvchi xossaga ko‘ra, $\mathcal{A}$ operatorli matritsaning $\sigma_p(\mathcal{A})$ nuqtali spektri va $\sigma(\mathcal{A})$ spektri uchun $\sigma_p(\mathcal{A}) \subset W(\mathcal{A}), \sigma(\mathcal{A}) \subset \overline{W(\mathcal{A})}$ munosabatlar bajariladi.

$\mathcal{A}$ operatorli matritsaning quyi va yuqori chegaralari deb ataluvchi miqdorlarni kiritamiz:

$$m_{\mathcal{A}} := \inf_{\|f\|=1} (\mathcal{A}f, f), M_{\mathcal{A}} := \sup_{\|f\|=1} (\mathcal{A}f, f).$$

U holda $\overline{W(\mathcal{A})} = [m_{\mathcal{A}}; M_{\mathcal{A}}]$ tenglik o‘rinli bo‘ladi. Xususan, agar $m_{\mathcal{A}}, M_{\mathcal{A}} \in \sigma_p(\mathcal{A})$ bo‘lsa, ya’ni, shunday $f, g \in \mathcal{H}, \|f\| = 1, \|g\| = 1$ elementlar topilib, $\mathcal{A}f = m_{\mathcal{A}}f$ va $\mathcal{A}g = M_{\mathcal{A}}g$ tengliklar o‘rinli bo‘lsa, u holda $W(\mathcal{A}) = [m_{\mathcal{A}}; M_{\mathcal{A}}]$ tenglik bajariladi.

Ko‘rinib turibdiki, sonli tasvir tushunchasi $\mathcal{A}$ operatorli matritsa spektrining joylashuv o‘rnini aniqlashda muhim hisoblanadi. Bu tushuncha birinchi marotaba 1918-yilda O.Tyoplits tomonidan [10] ishda matritsalar uchun kiritilgan va matritsaning sonli tasviri uning barcha xos qiymatlarini saqlashi hamda uning chegarasi qavariq chiziq bo‘lishi isbotlangan. 1919-yilda F.Hausdorff o‘zining [11] ishida sonli tasvir qavariq to‘plam bo‘lishini isbotlagan. Keyinchalik, 1929-yilda A.Wintner [12] ishda bu xos-salar chiziqli chegaralangan operatorlar uchun ham bajarilishini va bunday operator spektri sonli tasvir yopig‘ida yotishi isbotlangan.

3. $\mathcal{A}$ operatorli matritsaga mos kvadratik sonli tasvir. Sonli tasvirning qavariqlik xossasi muhim xossa bo‘lsa-da, ayrim hollarda, sonli tasvir operatorning spektrini yetarli darajada tavsiflab bera olmaydi. Masalan, operatorning spektri ikkita kesishmaydigan to‘plamlar birlashmasidan iborat bo‘lgan holda shunday holat yuz beradi. Bunday hollarda foydalanish uchun qulay bo‘lgan kvadratik sonli tasvir tushunchasini kiritamiz.

Faraz qilaylik, $\widehat{\mathcal{H}}_1 := \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1, \widehat{\mathcal{H}}_2 := \mathcal{H}_2$ bo‘lsin. U holda $\mathcal{H} = \widehat{\mathcal{H}}_1 \oplus \widehat{\mathcal{H}}_2$ bo‘ladi hamda bu yoyilmaga nisbatan $\mathcal{A}$ operatorli matritsa

$$\mathcal{A} = \begin{pmatrix} \widehat{A}_{11} & \widehat{A}_{12} \\ \widehat{A}_{12}^* & \widehat{A}_{22} \end{pmatrix}$$

kabi ikkinchi tartibli operatorli matritsa ko‘rinishida tasvirlanadi. Bunda

$$\begin{aligned} \widehat{A}_{11}: \widehat{\mathcal{H}}_1 &\rightarrow \widehat{\mathcal{H}}_1, & \widehat{A}_{11} &:= \begin{pmatrix} A_{00} & A_{01} \\ A_{01}^* & A_{11} \end{pmatrix}; \\ \widehat{A}_{12}: \widehat{\mathcal{H}}_2 &\rightarrow \widehat{\mathcal{H}}_1, & \widehat{A}_{12} &:= \begin{pmatrix} 0 \\ A_{12} \end{pmatrix}; \\ \widehat{A}_{12}^*: \widehat{\mathcal{H}}_1 &\rightarrow \widehat{\mathcal{H}}_2, & \widehat{A}_{12}^* &:= (0 \quad A_{12}^*); \\ \widehat{A}_{22}: \widehat{\mathcal{H}}_2 &\rightarrow \widehat{\mathcal{H}}_2, & \widehat{A}_{22} &:= A_{22}. \end{aligned}$$

Ushbu

$$\mathcal{A}_{\widehat{f}_1, \widehat{f}_2} := \begin{pmatrix} (\widehat{A}_{11}\widehat{f}_1, \widehat{f}_1) & (\widehat{A}_{12}\widehat{f}_2, \widehat{f}_1) \\ (\widehat{A}_{12}^*\widehat{f}_1, \widehat{f}_2) & (\widehat{A}_{22}\widehat{f}_2, \widehat{f}_2) \end{pmatrix}, \quad \widehat{f}_1 \in \widehat{\mathcal{H}}_1, \quad \widehat{f}_2 \in \widehat{\mathcal{H}}_2, \quad \|\widehat{f}_1\| = \|\widehat{f}_2\| = 1$$

matritsa xos qiymatlari to‘plamiga $\mathcal{A}$ operatorli matritsaning $\mathcal{H} = \widehat{\mathcal{H}}_1 \oplus \widehat{\mathcal{H}}_2$ yoyilmaga nisbatan kvadratik sonli tasviri deyiladi va $W^2(\mathcal{A})$ kabi belgilanadi:

$$W^2(\mathcal{A}) = \bigcup_{\|\widehat{f}_1\|=\|\widehat{f}_2\|=1} \sigma_p(\mathcal{A}_{\widehat{f}_1, \widehat{f}_2}).$$

Ta’kidlash joizki, $\mathcal{H}$ Gilbert fazosining $\mathcal{H} = \widehat{\mathcal{H}}_1 \oplus \widehat{\mathcal{H}}_2$ va $\mathcal{H} = \widetilde{\mathcal{H}}_1 \oplus \widetilde{\mathcal{H}}_2, \widetilde{\mathcal{H}}_1 := \mathcal{H}_0, \widetilde{\mathcal{H}}_2 = \mathcal{H}_1 \oplus \mathcal{H}_2$ yoyilmalariga mos kvadratik sonli tasvirlar turlicha bo‘lishi mumkin. Kvadratik sonli tasvir tushunchasi 1998-yilda H.Langer va C.Treterlar tomonidan [13] ishda kiritilgan va o‘rganilgan.

$\mathcal{A}$ chiziqli chegaralangan operatorli matritsa bo‘lganligi sababli sonli tasvir kabi kvadratik sonli tasvir ham $\mathbb{C}$ kompleks tekislikning chegaralangan qism to‘plami bo‘ladi: $W^2(\mathcal{A}) \subset \{\lambda \in \mathbb{C} : |\lambda| \leq \|\mathcal{A}\|\}$.

Ikkinchi tomondan $\mathcal{A}$ o‘z-o‘ziga qo‘shma operatorli matritsa bo‘lganligi uchun $W^2(\mathcal{A}) \subset R$ munosabat bajariladi. Shu sababli $W^2(\mathcal{A}) \subset [-\|\mathcal{A}\|; \|\mathcal{A}\|]$. Sonli tasvirdan farqli o‘laroq, kvadratik sonli tasvir ko‘pi bilan ikkita bog‘langan komponentadan tashkil topgan bo‘ladi. Shunday qilib, kvadratik sonli tasvir, umuman olganda, qavariq to‘plam bo‘lmasligi mumkin.

Kvadratik sonli tasvir va sonli tasvir $W^2(\mathcal{A}) \subset W(\mathcal{A})$ munosabat orqali bog‘langandir. Kvadratik sonli tasvir uchun ham spektral munosabatlar deb ataluvchi muhim xossa o‘rinlidir:

$$\sigma_p(\mathcal{A}) \subset W^2(\mathcal{A}), \sigma(\mathcal{A}) \subset \overline{W^2(\mathcal{A})}.$$

Endi $W^2(\mathcal{A}) \subset W(\mathcal{A})$ ekanligini inobatga olsak, u holda

$$\sigma_p(\mathcal{A}) \subset W^2(\mathcal{A}) \subset W(\mathcal{A}), \quad \sigma(\mathcal{A}) \subset \overline{W^2(\mathcal{A})} \subset \overline{W(\mathcal{A})}$$

munosabatlar o‘rinli bo‘ladi. Demak, kvadratik sonli tasvirning yopig‘i spektrni o‘zida saqlovchi sonli tasvirning yopig‘iga nisbatan kichikroq to‘plam ekan.

Quyidagicha belgilashlar kiritamiz:

$$\begin{aligned} \lambda_{\pm} \left(\begin{matrix} \widehat{f}_1 \\ \widehat{f}_2 \end{matrix} \right) &:= \frac{1}{2} \left(\frac{(\widehat{A}_{11}\widehat{f}_1, \widehat{f}_1)}{\|\widehat{f}_1\|^2} + \frac{(\widehat{A}_{22}\widehat{f}_2, \widehat{f}_2)}{\|\widehat{f}_2\|^2} \pm \sqrt{\left(\frac{(\widehat{A}_{11}\widehat{f}_1, \widehat{f}_1)}{\|\widehat{f}_1\|^2} - \frac{(\widehat{A}_{22}\widehat{f}_2, \widehat{f}_2)}{\|\widehat{f}_2\|^2} \right)^2 + 4 \frac{|(\widehat{A}_{12}\widehat{f}_2, \widehat{f}_1)|^2}{\|\widehat{f}_1\|^2 \|\widehat{f}_2\|^2}} \right), \\ &\widehat{f}_1, \widehat{f}_2 \neq 0; \\ \Lambda_{\pm}(\mathcal{A}) &:= \left\{ \lambda_{\pm} \left(\begin{matrix} \widehat{f}_1 \\ \widehat{f}_2 \end{matrix} \right) : \widehat{f}_1 \in \widehat{\mathcal{H}}_1, \quad \widehat{f}_2 \in \widehat{\mathcal{H}}_2, \quad \widehat{f}_1, \widehat{f}_2 \neq 0 \right\}. \end{aligned}$$

U holda $W^2(\mathcal{A})$ kvadratik sonli tasvir uchun quyidagi alternativ tasvir hosil bo‘ladi:

$$W^2(\mathcal{A}) = \Lambda_+(\mathcal{A}) \cup \Lambda_-(\mathcal{A}).$$

Bu tenglik kvadratik sonli tasvir komponentalarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Aniqlanishiga ko‘ra, $\dim \widehat{\mathcal{H}}_1 = \infty$. Shu sababli [9] ishdagi 1.1.9-teoremaga ko‘ra, $W(\widehat{A}_{22}) \subset W^2(\mathcal{A})$. Xuddi shuningdek, $\dim \widehat{\mathcal{H}}_2 = \infty$ bo‘lgani bois $W(\widehat{A}_{11}) \subset W^2(\mathcal{A})$. Bunda $W(\widehat{A}_{22}) = (\varepsilon; \varepsilon + 4)$. Ta’rifga ko‘ra, $\sigma_{\text{ess}}(\widehat{A}_{11}) = [\varepsilon; \varepsilon + 2]$ hamda $[\varepsilon; \varepsilon + 2] \subset \overline{W(\widehat{A}_{11})}$. Shu sababli $W(\widehat{A}_{11}) \cap W(\widehat{A}_{22}) \neq \emptyset$. Bu holda [9] ishdagi 1.1.10, natijaga ko‘ra, $W^2(\mathcal{A})$ faqat bitta komponentadan iborat bo‘ladi. Ko‘rsatish mumkinki, $\widehat{A}_{11}$ operator ikkita oddiy E_1, E_2 xos qiymatlarga ega bo‘lib, $E_1 < \varepsilon, E_2 > \varepsilon + 2$. Shuning uchun

$$\sigma(\widehat{A}_{11}) = \{E_1\} \cup [\varepsilon; \varepsilon + 2] \cup \{E_2\}.$$

Demak, $W(\widehat{A_{11}}) = [E_1, E_2]$.

[9] ishdagi 1.2.4-tasdiqqa ko‘ra,

$$\inf \Lambda_+(\mathcal{A}) \geq \varepsilon; \sup \Lambda_-(\mathcal{A}) \leq \min\{E_2, \varepsilon + 4\}.$$

4. $\mathcal{A}$ operatorli matritsaning kubik sonli tasviri. $n = 0, 1, 2$ uchun $S_{\mathcal{H}_n}$ orqali $\mathcal{H}_n$ dagi birlik sferani belgilaymiz, ya‘ni,

$$S_{\mathcal{H}_n} := \{f_n \in \mathcal{H}_n : \|f_n\| = 1\}, n = 0, 1, 2.$$

$S_{\mathcal{H}_0}, S_{\mathcal{H}_1}, S_{\mathcal{H}_2}$ larning Dekart ko‘paytmasini $S_{\mathcal{H}}$ orqali belgilaymiz, ya‘ni,

$$S_{\mathcal{H}} := S_{\mathcal{H}_0} \times S_{\mathcal{H}_1} \times S_{\mathcal{H}_2}.$$

$f = (f_1, f_2, f_3) \in S_{\mathcal{H}}$ element uchun

$$\mathcal{A}_f := \begin{pmatrix} (A_{00}f_0, f_0) & (A_{01}f_1, f_0) & 0 \\ (A_{01}^*f_0, f_1) & (A_{11}f_1, f_1) & (A_{12}f_2, f_1) \\ 0 & (A_{12}^*f_1, f_2) & (A_{22}f_2, f_2) \end{pmatrix}$$

3×3 matritsani qaraymiz. U holda

$$W^3(\mathcal{A}) := \bigcup_{f \in S_{\mathcal{H}}} \sigma_p(\mathcal{A}_f).$$

to‘plamga $\mathcal{A}$ operatorli matritsaning kubik sonli tasviri deyiladi. Bu tushuncha chegaralangan holda [14] ishda va chegaralanmagan holda [15] ishda kiritilgan hamda uning asosiy xossalari tadqiq qilingan. Barcha $f \in S_{\mathcal{H}}$ lar uchun $\sigma_p(\mathcal{A}_f) = \{\lambda \in \mathbb{C} : \det(\mathcal{A}_f - \lambda) = 0\}$ ekanligini inobatga olsak, $W^3(\mathcal{A})$ uchun

$$W^3(\mathcal{A}) = \{\lambda \in \mathbb{C} : \exists f \in S_{\mathcal{H}}, \det(\mathcal{A}_f - \lambda) = 0\}$$

ekvivalent tasvir hosil bo‘ladi. $\mathcal{A}$ operatorli matritsa chiziqli va chegaralangan bo‘lganligi bois

$$W^3(\mathcal{A}) \subset \{\lambda \in \mathbb{C} : |\lambda| \leq \|\mathcal{A}\|\}$$

tasdiq o‘rinlidir. Ikkinchi tomondan $\mathcal{A}$ o‘z-o‘ziga qo‘shmadir. Shu sababli $W^3(\mathcal{A}) \subset R$. Bu ikkita tasdiqdan $W^3(\mathcal{A}) \subset [-\|\mathcal{A}\|; \|\mathcal{A}\|]$ munosabat kelib chiqadi. Shu bilan birgalikda, $W^3(\mathcal{A})$ to‘plam ko‘pi bilan uchta (bog‘langan) komponentalardan tashkil topgan bo‘ladi. $\dim \mathcal{H}_i = \infty$, $i = 1, 2$ shartdan va [9] ishdagi 1.11.9-natijadan foydalanib, $W(A_{ii}) \subset W^3(\mathcal{A})$, $i = 1, 2$ ni hosil qilamiz.

Ma‘lumki, $W(A_{11}) = (\varepsilon; \varepsilon + 2)$, $W(A_{22}) = (\varepsilon; \varepsilon + 4)$, ya‘ni, $W(A_{11}) \subset W(A_{22})$. [15] maqolada uchinchi tartibli yarim chegaralangan o‘z-o‘ziga qo‘shma operatorli matritsalar quyi va yuqori chegaralari uchun baholashlar olingan. Olingan bu natijani $\mathcal{A}$ operatorli matritsaga tatbiq qilib

$$\min \sigma(\mathcal{A}) \geq \varepsilon - \sqrt{2}\pi, \quad \max \sigma(\mathcal{A}) \leq \varepsilon + 4 + \sqrt{2}\pi$$

tengsizliklarni hosil qilamiz.

Gershgorin chegarasini hisoblash qoidasidan [15] esa

$$\min \sigma(\mathcal{A}) \geq \varepsilon + 2 - 2\pi, \quad \max \sigma(\mathcal{A}) \leq \varepsilon + 2 + 2\pi$$

baholashni hosil qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. K.O.Friedrichs. Perturbation of spectra in Hilbert space. AMS., Providence, Rhode Island, 1965.
2. V.A.Malishev, R.A.Minlos. Linear infinite-particle operators. Translations of Mathematical Monographs, 143, AMS, Providence, RI.
3. A.I.Mogilner. Hamiltonians of solid state physics at few-particle discrete Schroedinger operators: Problems and results, Advances in Sov. Math. 5 (1991), p. 139 – 194.
4. H.Spohn. Ground states of the spin-boson Hamiltonian. Commun. Math. Phys. 123 (1989), p. 277–304.
5. M.Hubner, H.Spohn. Spectral properties of the spin-boson Hamiltonian. Ann. Inst. H. Poincare Phys. Theor. 62 (1995), p. 289 – 323.
6. R.A.Minlos, H.Spohn. The three-body problem in radioactive decay: The case of one atom and at most two photons. American Mathematical Society Translations-Series 2 (Amer. Math. Soc., Providence, RI, 1996), p. 159–193.
7. Y.Zhukov, R.Minlos. Spectrum and scattering in a spin-boson model with not more than three photons. Theor. Math. Phys. 103 (1995), p. 398–411.
8. M.Muminov, H.Neidhardt, T.Rasulov. On the spectrum of the lattice spin-boson Hamiltonian for any coupling: 1D case. J. Math. Phys, 56 (2015), 053507.

9. C.Tretter. Spectral Theory of Block Operator Matrices and Applications. Imperial College Press, 2008.
10. O.Toeplitz. Das algebraische Analogon zu einem Satze von Fejer. Math. Z., 2:1-2 (1918), p. 187–197.
11. F.Hausdorff. Der Wertvorrat einer Bilinearform. Math. Z., 3:1 (1919), p. 314–316.
12. A.Wintner. Zur Theorie der beschränkten Bilinearformen. Math. Z., 30:1 (1929), p. 228–281.
13. H.Langer, C.Tretter. Spectral decomposition of some nonselfadjoint block operator matrices. J. Operator Theory, 39:2 (1998), p. 339–359.
14. C.Tretter, M.Wagenhofer. The block numerical range of an nxn block operator matrix. SIAM J. Matrix Anal. Appl. 24:4 (2003), p. 1003 – 1017.
15. T.H.Rasulov, C.Tretter. Spectral inclusion for diagonally dominant unbounded block operator matrices. Rocky Mountain J. Math., 2018, №1, p. 279 – 324.

Жўраев Шухрат Исроилович (Преподаватель кафедры Математического анализа Бухарского государственного университета)
СИНХРОНИЗАЦИЯ ДВИЖЕНИЯ ТВЕРДОГО ТЕЛА ПРИ ВОЗДЕЙСТВИИ
ВИБРАЦИОННЫХ НАГРУЗОК

***Аннотация.** Бу мақолада вибрацион юкланишлар таъсиридаги қаттиқ жисмнинг ҳаракатини синхронлаштириши муаммоси кўриб чиқилган. Ушбу муаммони яна-да мураккаб ва амалда ҳақиқий ҳолат учун ҳал қилиш мақсадидан пойдеворнинг горизонтал ва айланма тебранишларининг ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олган ҳолда қисқача натижалар тақдим этилган. Муайян шароитларда силжешлар шундай бўладики, алоҳида машиналарнинг ишлаши натижасида юзага келадиган мувозанатсизликлар ўзаро компенсацияланади.*

***Аннотация.** В данной работе рассматривается задача синхронизации движения твердого тела при воздействии на него вибрационных нагрузок. Кратко излагаются результаты решения этой задачи для более сложного и практически более реального случая, с учетом взаимосвязи горизонтальных и поворотных колебаний фундамента. При определенных условиях сдвиги таковы, что неуравновешенности, вызываемые работой отдельных машин, взаимно компенсируются.*

***Annotation.** In this paper, the problem of synchronizing the motion of a solid body when it is subjected to vibration loads, is considered. The results of solving this problem for a more complex and practically more real case are briefly presented, taking into account the relationship of horizontal and rotary vibrations of the foundation. Under certain conditions, the shifts are such that the unbalances caused by the operation of individual machines are mutually compensated.*

***Калим сўзлар:** ҳаракат синхронизацияси, мувозанатлашмаган масса, кичик тебранишлар, оғирлик маркази, мажбурий тебранишлар.*

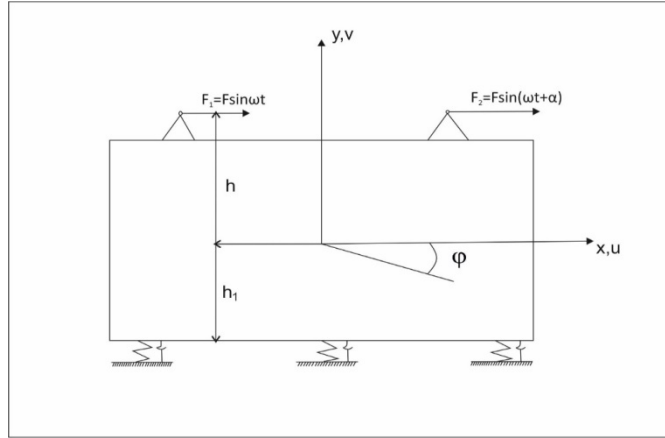
***Ключевые слова:** синхронизация движения, неуравновешенная масса, малые колебания, центр тяжести, вынужденные колебания.*

***Key words:** synchronization of motion, unbalanced mass, small oscillations, center of gravity, forced oscillations.*

Пусть две одинаковые машины, с поступательно движущимися по гармоническому закону неуравновешенными массами, установлены на общий фундамент, который опирается на упругое основание и может совершать плоское движение (рис.1). Линии действия неуравновешенных сил не проходят через центр тяжести фундамента с машинами O_1 . Машины приводятся в движение от двигателя асинхронного типа, т.е., колебания неуравновешенных масс могут быть сдвинуты по фазе. Дифференциальные уравнения малых колебаний фундамента под действием неуравновешенных сил, развиваемых машинами, имеют вид.¹

$$\begin{aligned} M\ddot{x} + \tilde{c}_x x - \tilde{c}_{x\varphi} \varphi &= F [\sin \omega t + \sin(\omega t + \alpha)], \\ M\ddot{y} &= 0, (F = m\varepsilon\omega^2) \\ I\ddot{\varphi} - \tilde{c}_{x\varphi} x + (\tilde{c}_{x\varphi} h_1 + \tilde{c}_\varphi) \varphi &= Fh [\sin \omega t + \sin(\omega t + \alpha)]. \end{aligned} \tag{1}$$

¹В.В.Карамышкин. Переход от линейного дифференциального уравнения с полиномиальными коэффициентами к интегральному уравнению при помощи операционного исчисления. ПММ, т. 12.

Рис.1

Здесь x и φ – координаты центра тяжести O_1 фундамента с машинами в неподвижной системе координат xOy , совпадающей в положении статического равновесия с системой осей uO_1v , жестко связанной с фундаментом;

φ – угол поворота фундамента, отсчитываемый по ходу часовой стрелки;

M и I – соответственно масса и центральный момент инерции фундамента с машинами;

$\tilde{c}_x$ и $\tilde{c}_\varphi$ – коэффициенты, характеризующие жесткость основания;

$\tilde{c}_{x\varphi} = \tilde{c}_x h_1$ – коэффициент, характеризующий взаимосвязь колебаний по координатам x и

φ ;

F и α – амплитуда и относительный сдвиг фаз возмущающих сил вибраторов;

h – расстояние от центра тяжести фундамента O_1 до линии действия возмущающих сил вибраторов;

h_1 – расстояние от нижнего края фундамента до центра тяжести O_1 ;

$m\varepsilon$ – статический момент неуравновешенных масс.

Решение уравнений (1), соответствующее вынужденным колебаниям частоты ω , имеет вид (предполагается, что движение системы происходит вдали от резонансов, т.е. частоты вынужденных колебаний тела в достаточной мере отличаются от частот главных колебаний)

$$x = \frac{F}{M\omega^2} \frac{\lambda_\varphi^2 - 1 + \frac{hh_1}{\rho^2} \lambda_x^2}{(\lambda_x^2 - 1)(\lambda_\varphi^2 - 1) - \lambda_x^4 \frac{h_1^2}{\rho^2}} [\sin \omega t + \sin(\omega t + \alpha)] \quad (2)$$

$$y \equiv 0,$$

$$\varphi = \frac{Fh}{I\omega^2} \frac{\lambda_x^2 - 1 + \lambda_x^2 \frac{h_1}{h}}{(\lambda_x^2 - 1)(\lambda_\varphi^2 - 1) - \lambda_x^4 \frac{h_1^2}{\rho^2}} [\sin \omega t + \sin(\omega t + \alpha)],$$

где обозначено

$$\lambda_x = \frac{1}{\omega} \sqrt{\frac{c_x}{M}}, \quad \lambda_\varphi = \frac{1}{\omega} \sqrt{\frac{c_{x\varphi} h_1 + c_\varphi}{I}}.$$

Для установления характера устойчивых синхронных движений машин использован так называемый интегральный критерий устойчивости синхронных движений, предложенный в рабо-

тах.¹ Согласно этому критерию, устойчивому синхронному движению одинаковых или почти одинаковых вибраторов соответствует такая комбинация фаз вращения валов машин, при которой среднее за период значение функции Лагранжа Λ_0 , построенная для тел, на которые установлены машины, имеет минимум:

$$\begin{aligned}\Lambda_0 &= \frac{\omega}{2\pi} \int_0^{\frac{2\pi}{\omega}} [L_0] dt = \frac{\omega}{2\pi} \int_0^{\frac{2\pi}{\omega}} [T_0 - \Pi_0] dt = \\ &= \frac{\omega}{2\pi} \int_0^{\frac{2\pi}{\omega}} \left\{ \left(\frac{1}{2} M \dot{x}^2 + \frac{1}{2} I \dot{\varphi}^2 \right) - \left[\frac{1}{2} c_x (x - h_1 \varphi)^2 + \frac{1}{2} c_\varphi \varphi^2 \right] \right\} dt = \\ &= -\frac{F^2}{2M\omega^2} \frac{1}{[(\lambda_x^2 - 1)(\lambda_\varphi^2 - 1) - \lambda_x^4 \eta^2 \zeta^2]^2} \times \\ &\times \left[(\lambda_\varphi^2 - 1 + \lambda_x^2 \eta^2 \zeta)^2 \left(\lambda_x^2 - 1 - 2\lambda_x^2 \eta^2 \zeta \frac{\lambda_x^2 - 1 + \lambda_x^2 \zeta}{\lambda_\varphi^2 - 1 + \lambda_x^2 \eta^2 \zeta} \right) + \right. \\ &\left. + \eta^2 (\lambda_x^2 - 1 + \lambda_x^2 \zeta)^2 (\lambda_\varphi^2 - 1) \right] \cos \alpha + C\end{aligned}\quad (3)$$

Здесь Λ_0 - среднее за период $\frac{2\pi}{\omega}$ значение функции Лагранжа $L_0 = T_0 - \Pi_0$ (T_0 – кинетическая, а Π_0 потенциальная энергии);

$$\eta^2 = \frac{h_1^2}{\rho}, \zeta = \frac{h_1}{h};$$

$\rho = \sqrt{\frac{I}{M}}$ – радиус инерции фундамента с машинами; C – постоянная, не зависящая от α .

При выполнении условия

$$\begin{aligned}&\left[(\lambda_\varphi^2 - 1 + \lambda_x^2 \eta^2 \zeta)^2 \left(\lambda_x^2 - 1 - 2\lambda_x^2 \eta^2 \zeta \frac{\lambda_x^2 - 1 + \lambda_x^2 \zeta}{\lambda_\varphi^2 - 1 + \lambda_x^2 \eta^2 \zeta} \right) + \right. \\ &\left. + \eta^2 (\lambda_x^2 - 1 + \lambda_x^2 \zeta)^2 (\lambda_\varphi^2 - 1) \right] < 0\end{aligned}\quad (4)$$

функция Λ_0 в точке $\alpha = \pi$ имеет минимум, а в точке $\alpha = 0$ – максимум, т.е. в соответствии с интегральным критерием, противофазное движение устойчиво, а синфазное – неустойчиво. Как следует из рис.1, а также из равенства (2), при противофазном движении вибраторов ($\alpha = \pi$) колебания основания отсутствуют.

Выполнение неравенства (4), таким образом, является условием наличия благоприятной ситуации, когда машины обнаруживают тенденцию к взаимному уравниванию.²

На рис. 2,3 изображены области устойчивости и неустойчивости противофазного движения, при различных значениях параметров η^2 и ζ . Области устойчивости заштрихованы.

Для сравнения на рис.2 показаны эти же области при различных значениях параметра η^2 в случае (см. выше), когда горизонтальные и поворотные колебания не взаимосвязаны, т. е. коэф-

¹ Andreev L.V., Dyshko A.L., Pavlenko I.D. Dynamics of Plates and Shells with Concentrated Masses. Moscow, 1988, p. 200 (In Russian).

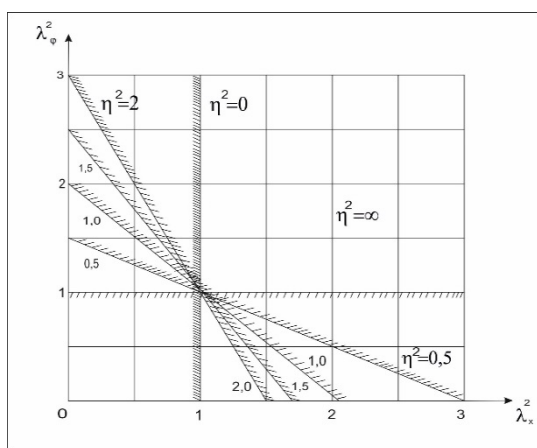
² Safarov I.I., Boltaev Z.I., Axmedov M.Sh. Setting the Linear Oscillations of Structural Heterogeneity Viscoelastic Lamellar Systems with Point Relations. Applied Mathematics, 2015, 6, pp. 228–234.

коэффициент $c_{x\varphi}$ принят равным нулю. Области устойчивости показаны на рис. 2 штриховкой границ внутри областей устойчивости. Как следует из рис. 2, при $\lambda_x^2 < 1$ и $\lambda_\varphi^2 < 1$, т.е. когда частоты собственных колебаний фундамента меньше частот вынужденных колебаний (в после резонансной области), всегда устойчиво противофазное движение. Таким образом, случай «мягкой» постановки машин всегда приводит к благоприятной ситуации.

При $\lambda_z^2 > 1$ и $\lambda_\varphi^2 > 1$ (в до резонансной области) противофазное движение вибраторов неустойчиво.

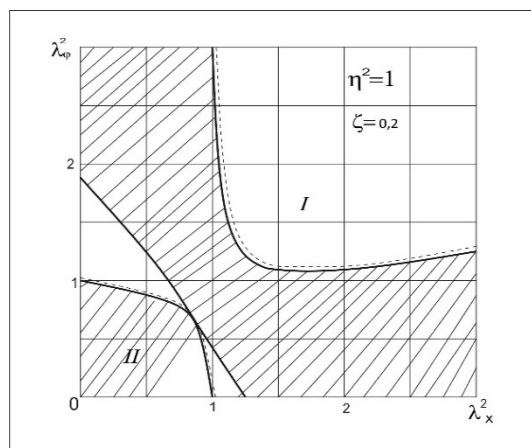
В рассматриваемом случае области устойчивости существенно изменены, но основная закономерность предыдущего случая здесь сохраняется.

На рис. 2 и 3 пунктирными линиями нанесены резонансные кривые, где частота вынужденных колебаний совпадает с одной из частот главных колебаний. Резонансные кривые совпадают с границами областей устойчивости и неустойчивости. В дорезонансной области, обозначенной на рисунках цифрой I, по-прежнему противофазное движение неустойчиво, а в послерезонансной области, обозначенной цифрой II, противофазное движение устойчиво, т. е. «мягкая» постановка машин по-прежнему приводит к взаимному уравниванию их динамических воздействий.

Рис.2. Области устойчивости и неустойчивости при различных.

значениях параметра η^2

Рис.3. Области устойчивости и неустойчивости противофазного движения.

Вследствие неточностей изготовления и сборки парциальные скорости машин ω_1 и ω_2 могут отличаться одна от другой. Устойчивые стационарные значения фазовых сдвигов, в этом случае, будут отличаться от π , так что воздействия неуравновешенностей машин не полностью, а лишь частично взаимно компенсируются.

**Bo‘riyev Mansur (Toshkent Kimyo-texnologiya inisutiti tayanch doktoranti)
MODERNIZATSIYA HAQIDA G‘OYALAR VA ULARNING TURLARI**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada jamiyatning modernizatsiyalashuvi sharoitida, modernizatsiya nazariyasi haqida fikr va g‘oyalarini ilgari surilgan. Unda N.Machiavellining 1513-yilda yozilgan “Hukumdor” asarida va buni yaqqol dalildir hamda modernizatsiya nazariyasining rivojlanish tarixi uch bosqichli yo‘lga bosib o‘tgan, dastlab, 1950–1960-yillar, ikkinchi bosqich 1960–1970-yillar, uchinchi bosqich 1980–1990-yillarni o‘z ichiga olgan. Modernizatsiya nazariyasining g‘oyalari M.Weber, F.Tennis va E.Dyurkgeyn kabi g‘arb olimlarining fikrlari yoritilgan. Fransuz sotsiologigi Emil Dyurkgeym, XX asrning 60-yillarida D.Pauell, G.Almond, D.Apter, S.Lipsed, I.Paynin va D.Rastounlarning nashr etilgan asarlari orqali yorib berilgan.*

***Аннотация.** В данной статье автор выдвигает свои взгляды и идеи на теорию модернизации в контексте модернизации общества. Данная идея есть в «Правителе» Н.Макиавелли, написанном в 1513 г., и является наглядным тому доказательством. История развития Теории модернизации прошла три этапа: первый в 1950–1960-е годы, второй в 1960–1970-е и третий в 1980–1990-е годы. Идеи теории модернизации нашли отражение во взглядах таких западных ученых, как М.Вебер, Ф.Теннис и Э.Дюркгейм. Французского социолога Эмиля Дюркгейма опубликовали в 1960-е гг. Д. Пауэлл, Г.Алмонд, Д.Аптер, С.Липсед, Л.Пейн, Д.Растоун.*

***Annotation.** In this article, the author puts forward his views and ideas on the theory of modernization in the context of the modernization of society. It is in N.Machiavelli’s “The Ruler” written in 1513 and is a clear proof of this. The history of the development of the Theory of Modernization has gone through three stages, first in 1950–1960, second in 1960–1970, and third in 1980–1990. The ideas of the theory of modernization are reflected in the views of Western scholars such as M.Weber, F.Tennis and E. Durkheim. French sociologist Emile Durkheim, through the published works of D. Powell, G. Almond, D. Apter, S.Lipsed, L.Payne, and D.Rastoun in the 1960 s.*

***Kalit so‘zlar:** jamiyat, modernizatsiya, modernizm, jamiyatning modernizatsiyalashuvi, N.Machiavellidir, Florensiya, “Hukumdor” asari, XX asrning 50–60-yillar, T.Parson, R.Merton, AQSH, sotsiolog F.Tennis, Garvard sotsiologlari Veber, modernizatsiya paradigmasi, jamiyatni yangilashda, ideal tiplar, D.Pauell, G.Almond, D.Apter, S.Lipsed, I.Paynin va D.Rastoun, milliy ongi, mentalitet, qadriyatlar.*

***Ключевые слова:** общество, модернизация, модернизм, модернизация общества, Н. Макиавелли, Флоренция, Правитель, 50–60-е гг. XX века, Т.Парсон, Р.Мертон, США, социолог Ф.Теннис, гарвардский социолог Вебер, парадигма модернизации, общество в обновлении, идеальные типы, Д.Пауэлл, Г.Алмонд, Д.Аптер, С.Липсед, Л.Пайнин и Д.Растоун, национальное сознание, менталитет, ценности.*

***Key words:** society, modernization, modernism, Modernization of society, N.Machiavelli, Florence, The Ruler, 50-60s of the 20th century, T.Parson, R.Merton, USA, sociologist F.Tennis, Harvard sociologist Weber, modernization paradigm, society in renewal, ideal types, D.Powell, G.Almond, D.Apter, S. Lipsed, I.Paynin and D.Rastoun, national consciousness, mentality, values.*

Modernizatsiya haqida g‘oyalar va ularning turlari. Jamiyat yangilanishi, taraqqiyotining asosi sifatida markazlashgan davlat va kuchli adolatli hukumdor g‘oyasini Forobiy va Nizomulmuluk fikrlariga yaqin fikr yuritgan N.Machiavellidir. Florensiyalik tarixchi va davlat arbobi N.Machiavelli (1469–1527) davlat xizmatchisi, Yevropa davlatlarida elchi lavozimida faoliyat ko‘rsatgan. N.Machiavelli amaliy faoliyati davomida jamiyatni nazorat qiluvchi kuchli va markazlashgan davlat ifodachisi edi. N.Machiavellining 1513-yilda yozilgan “Hukumdor” asari buni yaqqol dalildir. “Xalq saylagan hukmdor esa davlatni yakka o‘zi boshqaradi, uning atrofida unga bo‘ysunishni istamaydigan hech kim yoki deyarli hech kim bo‘lmaydi.¹ XVI asrda Italiya feodal tarqoqlik va ichki urushlarda zarar ko‘rayotgan davlat edi. Shu sababdan N.Machiavelli markazlashgan davlat va kuchli hukumdor nazariyasini, hamda o‘z davrining siyosiy talablarini ilgari suradi.

Modernizatsiyaning amaliy hayotga kirib kelishi, XVIII asrda Yevropa davlatlarida ilmiy, texnologik yangiliklarning nazariyadan real hayotga tatbiq etilishi. Modernizatsiyaning yangi tarixini boshlab berdi. Modernizatsiya atamasi ilmiy tamoyilga kiritilishi XX asrning 50–60-yillarida T.Parson, R.Merton

¹ N.Machiavelli. Hukumdor. T., “Mashhur-press”, 2017, 23-bet.

AQSH oliy ta'limiga olib kirdi. Modernizatsiya nazariyasining rivojlanish tarixi uch bosqichli yo'lni bosib o'tgan, dastlab 1950–1960-yillar, ikkinchi bosqich 1960–1970-yillar, uchinchi bosqich 1980–1990-yillarni o'z ichiga oldi. Modernizatsiya nazariyasining g'oyalari M.Veber, F.Tennis va E.Dyurkgeyn kabi g'arb olimlarining fikrlari sababli paydo bo'ldi.

Nemis sotsiologi F.Tennis (1855–1936) o'zing "Ijtimoiy birlik va jamiyat" asarida. "Ijtimoiy birlikning prototipi oila ekani, qon-qarindoshlik va oilaviy rishtalar – mana shu birlikning haqiqiy tayan-chi",¹ deb fikr yuritadi. Jamiyatni yangilinishi yuqoridagi fikr asosida ijtimoiy birlikning oila munosabatlari asosida qurilsa, jamiyat a'zolari o'rtasidagi ijtimoiy birlik munosabatlari samimiylik, do'stonalik, mehmondo'stlik kabilar asosida qurilishi, yaniy turli xil birliklarga (gildiyalar, kasb va itelektual uyushmalar, diniy uyushmalar, siyosiy partiyalar) jamlanuvchi indivitlar o'rtasidagi munosabatlar do'stlik olqasi bilan bog'lanish e'tirof etadi.

Ma'lumki, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida quldorlik tuzimi (1861-yil Rossiya imperiyasi, 1865-yil AQSH) tugatilishi, eski feodal jamiyatni yangi ijtimoiy tenglik g'oyasini ilgari surgan yangi jamiyatga aylanishini va uning rivojlanishini sotsiolog F.Tennis ijtimoiy birlikka bog'laydi. Shuningdek, zamonaviy jamiyatda ayollarni erkaklar bilan teng huquqli bo'lishi, ayollarning "erkaklar dunyosiga tushib qolishi, emansipatsiya jarayoni tufayli ayollar "qat'iyroq, ma'rifatliroq, ongliroq, hisobdonroq"² bo'lib boradi. Bu an'anaviy jamiyatdan industrial jamiyatga o'tishda osonlik bilan korxonalar va turli xil ishlab chiqarish sohaslarida ososlik bilan ishchi kuchi bo'lishi mumkinligini asos qilib ko'rsatadi. Ayollarni erkaklar bilan teng ishchi kuchiga aylanishi ijobiy tarifi ayollar jamiyatning teng huquqli a'zosiga aylanishi (G'arbiy Yevropa, AQSH...), huquqiy, siyosiy erkinlikka olib keldi. Salbiy ta'rafi jismonan og'ir bo'lgan mexnatlarga jalb qilinishi, erkak bilan teng ravishda ishlashga, ommaviy majburiy mexnatga (XX asrda Sobiq SSSR, fashistik Germaniya, sobiq kommunistik Sharqiy Yevropa) jalb qilinishi ayollar va yosh avlod salomatligiga salbiy ta'sir etdi.

Fransuz sotsiologi Emil Dyurkgeyn (1858–1917) jamiyatni tadrijiy rivojlanishini umumiylikda va birdamlikda deb xisoblaydi. "Jamiyat o'zini va uning atrofidagi dunyoni qanday ifodalashini tushunish uchun alohida shaxslarning tabiatini emas, balki jamiyatning tabiatini hisobga olish kerak. U o'zini o'ylaydigan belgilar uning kimligiga qarab o'zgaradi".³ Dyurkgeyn jamiyatni tabiatiga e'tibor qaratar ekan, avvalo, jamiyatda mehnat taqsimotiga qarshi chiqadi. Mehnat taqsimoti jamiyat a'zolarining bir-biriga qaramligini kuchaytiradi. Bunda umumiylikdan individuallashtirish va ixtisoslashuvga olib keladi degan g'oyani ilgari suradi. "Biz ko'rdik, deydi u, ijtimoiy evolutsiya kichik, oddiy agregatlardan boshlanadi. bu agregatlarning ba'zilarining birlashishi natijasida kattaroq agregatlarga o'tishi va birlashgandan so'ng bu guruhlar o'ziga o'xshash boshqalar bilan birlashib, yana kattaroq agregatlarni hosil qiladi. Shuning uchun bizning tasnifimiz birinchi tartibli, ya'ni eng oddiy jamiyatlardan boshlanishi kerak".⁴ Jamiyatni modernizatsiyalashuvi yakkalikdan ko'plikka, oddiydan murakkabga qarab o'tishi deb biladi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, Dyurkgeyn yuqoridagi tamoyilni hayotga tatbiq etish uchun oddiy jamiyat deganda nimani anglatishini aniq belgilashdan boshlash kerak bo'ladi. Ma'lumot o'rnida shuni aytish kerakki, o'z davrida (XIX asr oxiri – XX asr boshi) Dyurkgeyn Fransiya jamiyatini kasallangan va birdamlik zaiflashgan deb xisoblaydi. Jamiyatni oddiylik va soddaligi, bu ijtimoiy hodisalarga buyumga qaraganday qarash, mexnat taqsimotini barham berib, jamiyatni insoniylashtirish kerakligini ta'kidlaydi.

Nemis sotsiologi Maks Veber (1864–1920) modernizatsiya nazariyasi asoschilaridan biri hisoblanadi. Garvard sotsiologlari Veber g'oyalari orqali modernizatsiya paradigmasini ishlab chiqqan. Jamiyatni yangilashda "ideal tiplar" haqida utopik, mavhum va ijtimoiy hodisa sifatida g'oyalari ilgari surdi. Shuningdek, jamiyat haqida bilimlari va qarashlarini qadriyatlar tushunchalari orqali yoritib beradi.

Modernizatsiya nazariyasining g'oyalari M.Veber, F.Tennis va E.Dyurkgeyn g'oyalari va asarlari orqali ilmiy asoslanish orqali yoritilgan. Modernizatsiyaning siyosiy g'oyalari va qarashlari XX asrning 60-yillarida D.Pauell, G.Almond, D.Apter, S.Lipsed, I.Paynin va D.Rastounlarning nashr etilgan asarlari orqali yoritib berilgan.

Modernizatsiya haqida ilk qarashlar va nazariyalar umumiylikka, unversallikka asoslangan qarashlar ustivor bo'lgan. Ya'ni, yer yuzidagi mavjud jamiyatlarning rivojlanishi, taraqqiy etishi va yangilani-

¹ G.Skirbekk. N.Gile. Falsafa tarixi. T., "Sharq", 2002, 596-bet.

² Shu manba. 597-bet.

³ Émile Durkheim (1894). Les regles de la methode sociologique. classiques.uqac.2018, p. 26.

⁴ Shu manba. 101-bet.

shi, bir xil yoʻnalishda yoki bir-biriga nazariy jihatdan oʻxshash qonuniyatlar orqali yuz beradi deb hisoblashgan.

Ushbu nazariyalarga, asosan, modernizatsiya boʻlayotgan jamiyatni ijtimoiy-siyosiy hayotida quyidagi jarayonlar yuz beradi:

- sodda sotsila struktura orqali murakkab tizimga oʻtish;
- ijtimoiy integratsiyada iqtisodiyot muhim rol boʻladi;
- etatizmdan bozor munosabatlar oʻtish roʻy beradi;
- odam tabiat boʻlagidan, ijodkor, ixtirochi va kashfiyotchi insonga aylanadi;
- insoniyat tafakkuradi pluralistik qarashlar rivojlanish yuz beradi;
- yakkahokimlikdan xalq hokimiyatiga oʻtish yuz beradi.¹

XX asrning 60-yillaridagi modernizatsiyaning nazariy qarashlari 80-yillarda rivojlanishning funksiyalari sifatida qaraldi. "...modernizatsiyalash nazariyasi qayta koʻrib chiqilib, u rivojlanishning sharti emas, balki funksiya sifatida qaraldi. Unda koʻproq ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy tuzilmalarni oʻzgartirish ustuvor maqsad deb qabul qilindi".²

Sh.Eyzenshtadt va D.Rostou modernizatsiya haqida gʻoyalarini turlarga ajratar ekan, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlarini eʼtiborga olishadi. Quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy turlar:

- industriallashuv davrigacha boʻlgan modernizatsiyalashuv;
- dastlabki industriallashuv davridagi modernizatsiyalashuv;
- keyingi davrlardagi industriallashuvga xos modernizatsiya;
- postindustriallashuv davridagi modernizatsiya.

Sh.Eyzenshtadt tomonidan modernizatsiyaga quyidagicha taʼrif beradi. "Modernizatsiya bu anʼanaviy agrar jamiyatdan zamonaviy industrial va undan keyin postindustrial jamiyatga oʻtishdir". Shuni ham inobatga olish keraki, har doim ham jamiyat yangilanishi homiyat tarafidan qoʻllab-quvvatlanmagan. Sababi nisbatan turgʻun va anʼanaviy jamiyatlar davlat hokimiyatiga muammo tugʻdirmagan. "Davlat hokimiyati anʼanalari va qadriyatlariga tayangan. Ammo anʼanalari va qadriyatlarining zaiflashuvi (stientizatsiya va modernizatsiya oqibatida) bilan hokimiyatning bu turi zaiflashadi".³ Buni XVIII–XIX asrlarda mavjud boʻlgan Markaziy Osiyo xonliklarida va XIX asr boshlarida Rossiya imperiyasida kuzatishimiz mumkin.

Jadalashgan modelga oʻtishni XX asrning 90-yillaridan Yaponiya, Janubiy Koreya, Malayziya va Singapur kabi davlatlarda yuz berdi. Bunda jamiyatning anʼanalari, milliyligini va qadriyatlarining ayrim koʻrinishlarini saqlab qolib zamonaviy davlatni barpo etishdi. Yuqoridagi Janubi-sharqiy osiyo va "Osiyo yoʻlbarlari" davlatlarining modernizatsiyalashuvi amalda isbotlanishi hamda davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy farovonligi, siyosiy barqarorligi butun dunyo tomonidan eʼtirof etildi.

Jamiyatning rivojlanishi modernizatsiyaning oddiy bosqichdan mukammal yangi bosqichga oʻtishiga sababchi boʻldi. Yaʼni, XX asr 60-yillardagi modernizatsiya, 90-yillarda postmodernizatsiya bosqichiga oʻtdi. XXI asrda postmodernizatsiya bir qismi sifatida metamodernizatsiya atamasi paydo boʻldi. Bugungi kunda jamiyatning ongiga va fikrlashiga taʼsir koʻrsatuvchi internet va televediniyada (modernizatsiyalash jarayonida media sohasidan foydalanish) siyosat, madaniyatning hazil bilan aralashmasi natijasida metamodernizatsiyaning paydo boʻlishiga sababchi sifatida koʻrilmoqda. Masalan, siyosatni tasvirlashda AQSH sobiq Prezidenti Donald Trampning faoliyatini metamodernist sifatidagi koʻrishimiz mumkin hamda turli xil ijtimoiy tarmoqlardagi (telegram, instagramm, tik-tok) metamodernizatsiyaning salbiy koʻrinishlarini targʻib etmoqda. Ommaviy madaniyatni targʻib qilish, turli xil axloqsiz va bachka rasm va videoroliklar orqali oʻsib kelayotgan yoshlarning tarbiyasiga jiddiy taʼsir qilmoqda.

Yoshlar (asosan, 14–20 yoshdagilar) buni bugungi zamonning madaniyati, etikasi va estetikasi deb qabul qilmoqda. Bu, oʻz navbatida, jamiyatni yangilashda xalqimizning milliy ongiga chuqur singib zarar yetkazmoqda. Metamodernizatsiyada ijtimoiy tarmoqlardan jamiyat yangilashda ijobiy manba sifatida foydalanish ham mumkin. Maʼlumki, bugungi kunda xalqimizning asosiy qatlami (voyaga yetgan barcha yoshdagi insonlar) kundalik ishlarida, kasbiy va ilmiy faoliyatida internet va ijtimoiy tarmoqlardan axborot olish va axborot uzatish maqsadida foydalanadi. Shu sababdan mentalitimizda kechayotgan transformatsion jarayonda, ijtimoiy tarmoqlar foydalanish etikasini va madaniyatini shakllantirish kerak. Bunda

¹ Мухаев Р.Т. Политология. М., "Проспект", 2011, с. 492.

² B.Omonov. Jamiyatni modernizatsiyalashning kontseptual asoslari. Monografiya, T., "Aloqichi", 2019, 7-bet.

³ G.Skirberk, N.Gilye. Falsafa tarixi. "Sharq", T., 2002, 613-bet.

boshlangi'ch ta'limdan dars sifatida ijtimoiy tarmoqlar va internetdan foydalanishning to'g'ri yo'llarini o'rgatish zarur.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib, modernizatsiyani quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

Birinchidan, o'rta qatlam shaklladi va an'anaviy jamiyatda transformatsiya jarayonlari yuz bera boshlaydi.

Ikkinchidan, jamiyatda kommunikatsiya, urbanizatsiya va innovatsiyani tarqatish jarayoini tezlashadi.¹

Uchunchidan, yuqoridagi jarayonlarning bardavom va izchil davom etishidan postmodernizatsiya va uni ayrim elementlarini o'zida mujassam etgan metamodernizatsiya vujudga keladi.

Shuningdek, jamiyatining modernizatsiyalashuv jarayonini shakllanishida, bir qator omillarni hisobga olish zarurdir. Bular huquqiy va iqtisodiy omillar hamda axloqiy-ma'naviy omillar. Modernizatsiya huquqiy va iqtisodiy sohalarida ijobiy hodisa hisoblanadi, Ammo, jamiyatning axloqiy qarashlarida, ma'naviyatida, milliy qadriyatlarida, urf-odat va an'alarida buzilish sodir bo'lishi mumkin. Bunga misol 1941-yilda Eron hukmdorlik taxtiga o'tirgan Muhammad Rizo bir yoqlama, Yevropa modernizatsiyasini jamiyat hayotiga olib kirishi o'zini aks ta'sirini ko'rsatdi. Ya'ni, jamiyat tomonida "radikal g'arblashtirish" deb qabul qilindi, bunda xalqning milliy ongi, mentalitetiga, qadriyatlariga e'tibor qaratmadi. Bu oqibatida 1979-yilda davlar to'ntarishi bo'lib, xalq tomonidan hokimiyat vakillari almashtirildi.

Sharq davlatlarida an'anaviy jamiyatdan zamonaviy jamiyatga o'tishda, qadriyatlar va milliylik kabi omillarni hisobga olish va ular bilan ehtiyorkorana munosabatda bo'lish kerak. Yuqoridagi omillarni hisobga olib, zamonaviy jamiyat qurgan Sharq davlatlari (Yaponiya, Janubiy Koreya, Malayziya, Singapur) bugungi kunda rivojlanganlar davlat qatoridan joy olgan.

Гуламова Мунисхон Махмудовна (Бухоро Давлат университети

Ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа кафедраси докторанти)

ХОЖА МУҲАММАД ПОРСОНИНГ “ТАҲҚИҚОТ” АСАРИДА ИНСОН ТУШУНЧАСИ ҲАҚИДА

***Аннотация.** Ушбу мақолада Хожя Муҳаммад Порсонинг “Таҳқиқот” (“Изланишлар”) аса-
ридаги инсонга оид фикрларнинг фалсафий таҳлили ўз аксини топган.*

***Аннотация.** В данной статье отражен философский анализ мыслей о человеке в произведе-
нии Ходжи Мухаммада Порсо «Тахкикот» («Исследования»).*

***Annotation.** This article reflects the philosophical analysis of thoughts about a person in the work
of Khoja Muhammad Porso “Takhkikot” (“Research”).*

***Калим сўзлар:** тасаввуф, тафаккур, илм, инсон, интровертив, экстравертив, ижтимоий
ҳаёт, ахлоқий етуклик, қалб соғломлиги, маънавий баркамоллик.*

***Ключевые слова:** суфизм, мышление, наука, человек, интровертив, экстравертив, социаль-
ная жизнь, нравственная зрелость, здоровье души, духовная зрелость.*

***Key words:** sufism, thinking, science, human, introvert, extrovert, social life, moral maturity, soul
health, spiritual maturity.*

Инсон ҳақидаги билимларни берувчи таълимотларга назар солинса, Шарқ ва Ғарб илм-фани ва фалсафасида ўзига хос муштараклик баъзан ўзаро таъсир, ўхашшлик ёки тафовутларга дуч келинади. Албатта, Ғарбда ҳам Шарқда ҳам инсон муаммоси қандай тамойилларга асосланишидан қатъий назар инсон ким? У қаердан пайдо бўлди? Ёки инсонни ким яратди? деган саволларга дуч келиниши қанчалик табиий бўлса, жавобларнинг турлича бўлиши ҳам шунчалар ҳақиқат. Шу маънода фалсафа тарихида инсон борлигини, моддий ва маънавий оламини, бевосита ёки билвосита ўрганишга уринмаган файласуф ёки фалсафий таълимотларни топиш мушкул. Фалсафий ва диний қарашлар тизимида инсонни “Олам ал-Акбар” (“Катта олам ёки макрокосм”) ёки унга қарама қарши бўлган “Олам ал-Асғар” (“Микрокосм ёки кичик Коинот”), оламни билишнинг калити деган қарашлар мавжуд. Мусулмон фалсафаси вакилларида бири Абу Наср Форобий таъкидлашича, “Инсон шахсини шакллантирадиган, уни бошқа махлуқотлардан ажратиб турадиган ва унда инсоний хислатларни ривожлантирадиган нарса унинг аклидир. Бу куч, аввало, фақат қобилиятдир, бу

¹ В.Омонов. Jamiyatni modernizatsiyalashning kontseptual asoslari. Monografiya, T., “Aloqichi”, 2019, 15-bet.

қувват ўйлаш, мулоҳаза юритишга қобил, аммо ҳаётга татбиқ этиш, яъни жорий қилишга қобил эмас”.¹

Демак, унинг фикрича, инсоннинг хислатларини намоён қиладиган, уни тараққий қилдирадиган, қобилятини, фикрлаш, тафаккур қилишга, мулоҳаза юритишга ундайдиган ҳамда уларни ривожлантирадиган нарса фаол ақл ҳисобланади. Инсон ақли, онги ва тафаккури билан бошқа махлуқотлардан ажралиб туради. Ақлни ҳаётга жорий қилиш учун, унга ташқи куч таъсир этиши керак, бу эса фаол ақлдир. Фаол ақл мустақил қувват бўлиб, ўз моҳияти, биринчи ва иккинчи ва бошқа сабаблар моҳияти ҳақида фикрлай олади. Айнан шу фаол ақл одам имкониятларининг ташқи воқеаларга таъсир этиши ва уни ривожлантиришга туртки беради. Форобий таъкидига кўра, “моддий ақлдан амалий ақлнинг юқориқ пиллапоясига кўтарилади ва унинг фаол ақлга муносабати қуёш билан кўзни солиштирилгандек бўлади”.²

Шарқнинг буюк қомусий олими Абу Райҳон Беруний эса инсон ва табиат, одам ва олам ўртасидаги муносабатларни илмий асосда ўрганиб “одамлар тузилишининг ранг, сурат, табиат ва ахлоқда турлича бўлиши фақатгина насабларининг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ернинг, одам яшайдиган жойларнинг турличалигидан ҳамдир. Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-бирдан узоқ туриши, уларнинг ҳар бирида турли хоҳишларни ифодалаш учун зарур бўлган сўзларга эҳтиёж туғилишидир. Узоқ замонлар ўтиши билан бу иборалар кўпайиб, ёдда сақланган ва такрорланиш натижасида таркиб топиб, тартибга тушган”,³ деб ҳисоблайди. Демак, Беруний фикрича, инсоннинг феъл-атвори ва маънавий қарашлари сурати ва сийрати бевосита табиий муҳит таъсирида шаклланади. Зеро, айнан шу табиий муҳит, географик шароит халқлар, миллатлар шаклланишининг муҳим асоси бўла олади. Мазкур фикрлар Куръони каримнинг маърифатига асосланган, дейиш мумкин: “Эй одамлар! Биз сизларни бир эркак ва аёлдан яратдик ва сизларни ўзаро танишишингиз учун халқлар ва қабилалар қилиб қўйдик. Аллоҳнинг ҳузурини энг ҳурматлигингиз энг такводорингиздир. Албатта, Аллоҳ билувчи ва хабардор зотдир”.⁴

Ўрта аср алломаларининг маънавий меросига эътибор берилса, инсон ҳақиқати, унинг камолоти, жамият ва ундаги ижтимоий муносабатлар ҳақидаги ғоялари, қарашлари муқаддас Куръон, ҳадиси шариф маърифати, ислом фалсафаси тамойилларига таянганини англаш қийин эмас. Зотан, ислом динининг инсонпарварлик моҳияти уларнинг асарлари учун муҳим тамойил бўлиб хизмат қилганига шубҳа йўқ. Юқоридаги фикрларни бошқа мутафаккир ва мутасаввифлар асарларида учратиш мумкин. Сабаби ўрта аср шароитида ижод қилган қомусий алломалар, дин арбоблари, улуғ шайхларнинг қарашлари учун исломнинг муқаддас манбалари асос бўлиб хизмат қилган.

Шу маънода, Хожа Муҳаммад Порсонинг “Фасл ал-хитоб” асаридаги “Аллоҳ одамни ернинг барча томонларидан олинган бир сиқим тупроқдан яратди. Шунинг учун одам авлоди ернинг турлига ўхшаб, дунёга келди. Баъзиси қизил, оқ, қора танли ва уларнинг орасидаги ранглардан иборат. Шунингдек, юмшоқ, қаттиқ, пок, нопок ва яхшилари бор. Покиза тупроқ одамлар мулоҳим қароматли, улуғ хислатли бўлиб, улар орасида ҳур ва эркин муқаррам кимсалар бўлади”,⁵ деган фикрлари маъзида ҳам юқорида келтирилган фикрларимизни далилловчи маъно мужассам.

Демак, инсон табиати унинг борлигида кечадиган ўзгаришлар, намоён бўладиган хислатлар, фазилятлар у яшайдиган заминнинг хусусиятларига ҳам боғлиқ бўлади. Аждодларимиз инсоннинг асли тупроқ, унинг борлигидаги табиат (тупроқ, сув, олов, ҳаво), унинг вужудини ташкил этишини англаб етганлар. Ушбу жузларнинг маълум муҳлатдан сўнг ўзига қайтиши, яъни, тупроқнинг тупроққа, сувнинг сувга, оловнинг оловга, ҳавонинг ҳавога, бу инсоннинг йўқликка юз тутишини унинг ўлимини англатади. Унинг сабаби билан инсон бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтади, деб ҳисоблаганлар. Энг қадимги даврларда ҳам шу жиҳатдан инсон табиат билан тиллашишга ўзини унинг бир қисми деб билишга ўрганган, баъзан, тупроқни, оловни, сувни, ҳатто ҳавони муқаддаслаштирган.

¹ Ал-Форобий. Фозил шаҳар аҳолиси. Т., “Шарк”, 1999, 69-бет.

² Ўша асар. 73-бет.

³ Беруний А. Танланган асарлар. 1-жилд, Т., “Фан”, 1968, 16 – 17-бетлар.

⁴ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири хилол. 7-жуз. Хужурот сураси, 13-оят, Тошкет, “Шарк”, 2009, 515-бет.

⁵ Хожа Муҳаммад Порсо. Фасл ул-хитоб. Қўлзма. Таржима, Бухоро, Когон, нақшбандия тариқати музе-йи фонди, инв.42, 471-бет.

Тасаввуфда яна бир ғоя “Ҳақиқати Муҳаммадия” бўлиб, яралиш, комил инсон ғоялари унга бориб боғланади. Тасаввуф фалсафасида Аллоҳ таоло (уни Жавҳари зот, Мутлақ Рух, Ақли кулл) аввал Муҳаммад нурини яратди. Сўнгра шу нур туфайли оламларни ва одамларни яратди. Шундай қилиб, олам асосида “Муҳаммад нури” ёки “Муҳаммад ҳақиқати” ётади,¹ деган қараш ўз ифодасини топади.

Бухоронинг буюк фарзанди тиб илмининг билимдони, ўз даврида шайх ар-Раис номига сазовор бўлган қомусий олим Абу Али ибн Сино ҳам инсоншуносликда ўзига хос мавқега эга ҳисобланади. Унинг бой маънавий мероси инсонни чуқур ва ҳар томонлама ўрганишга қартилганлиги билан жаҳон илм аҳлини асрлар оша ўзига тортиб келган. Унинг фикрига кўра, инсон ўз табиатига кўра мураккаб танага эгадир. Инсоннинг танаси бир-бирига қарама-қарши қисмлардан иборат бўлиб, бу қисмлар тобелик кучи асосида бирлашган, унинг бошқа барча ҳайвонот оламидан сўзи, тили ва ақли, тафаккур қилиши билан фарқ қилади. Инсон ақли турли фанларни ўрганиш ёрдамида бойиб боради”.²

Демак, инсон борлигининг муҳим жиҳатлари унинг ақли, тили, сўзи, тафаккури оламдаги барча ҳайвонотдан ажратиб туради. Қуръоннинг “Тийн” (“Анжир”) сураси 4-оятда “Батаҳаққиқ, Биз инсонни энг яхши суратда яратдик”,³ дейилади. Демак, аждодларимизнинг инсон маънавияти, тафккури, онгу шуури, жисмоний тузилиши ўзига хос мутаносибликка эгалиги, оламдаги барча яратилганлардан чиройлироқ сурати, хислатлари, фазилатлари, зоҳирий ва ботиний олами хусусидаги қараш ҳамда таълимотлари инсонсеварликка, ўзаро ҳурмат, одамийлик, умуминсоний бирликка чақиритиши бежизга эмас. Инсонни ўз зотига бўлган юксак эҳтиромини шакллантириш орқали уни ўзини ўзидан ҳимоя қилишга, меҳр-шафқатли бўлишга ундаш олижаноб мақсад ҳисобланган.

Хожа Муҳаммад Порсонинг инсон қолиби ҳақидаги қарашларида инсоннинг қолиби рух учун яратилганидек, олами кабирнинг қолиби бўлмиш коинот ҳам инсон учун яратилган. Инсон коинот қолибидаги руҳдир. Инсонни яратишдан мақсад эса Муҳаммад (с.а.в) дегани ҳам одаму оламнинг нури Муҳаммаддан яратилганлигига ишорадир. Азизиддин Насафий “Кашф ул-ҳақоийк” асарида баён қилишича, одамзоднинг кадр-қиммати шундандирки, у ўзини билади ва Худони танийди ва бутун махлуқотдан мақсад Одам эди, қолганлар у туфайлидирлар.

Демак, тасаввуф инсон оламнинг руҳи барча мавжудот унинг сабабидан мавжуддир. Инсонни улуғ мартабаларга кўтарган исломнинг инсопарварлик моҳияти бўлса, уни илм ва маърифат билан шу йўлдан адашмасликка ундаган таълимот тасаввуф десак, хато бўлмайди.

Инсон борлигини ўрганишга бўлган қизиқиш турли даврларда хилм-хил ёндашувларнинг келиб чиқишига ҳам йўл очди. Шундай ёндашувлардан бири интровертив ёндашув у инсоннинг онг, жон, руҳият, инстинктлар, нуқсонлар, фазилатлар каби муҳим хусусиятларини таҳлил этиб, уни “ичдан” тушуниш, англаб етишни назарда тутди. Бунда инсоннинг жисмоний ва маънавий моҳияти ҳақидаги фалсафий мулоҳазалар аксарият ҳолларда табиий фанларнинг эмпирик маълумотларига, авваламбор, биология ва психология ютуқларига таянади, лекин баъзан мистика, эзотерика, оккультизм билан белгиланади. Бундай ёндашувлар айниқса немис антропологлари М. Шеллер (1874–1928) ва А.Гелен (1904–1976), австриялик файласуф К.Лоренц (1903–1989) қарашларига хос ҳисобланади. Шу билан бирга, тасаввуф нафақат инсонни ботинан ўрганиш, балки унинг ботинини сайқаллаш, тарбиялаш, поклаш орқали унинг инсонийлик моҳиятини рўёбга чиқаришга интилади. Инсоннинг зоҳирини ичдан тарбиялаш орқали гўзаллаштиришга, хулқ-атворини меъёрлаштиришни, яъни ҳам ботинан ҳам зоҳиран мутаносибликни таъминлашга эътибор қаратади.

Иккинчи ёндашув экстравертив ёндашув ҳисобланиб, инсонга назар ташлаш, унинг моҳиятини таҳлил қилиш гўёки “сиртдан” амалга оширилади. Кўп жиҳатдан унинг ижтимоий ва табиий моҳияти назарда тутилади. Шунингдек, инсоннинг Худо, космос, универсум ва шу кабилар билан алоқадорлиги таҳлил қилинади. Бунда фалсафий қарашлар аксарият ҳолатда социология, экология, теология, тарих билан боғланади.

Хожа Муҳаммад Порсонинг маънавий мероси инсон ҳақидаги юқорида келтирилган турли қарашлардан фарқ қилса-да, унда умумийлик ва хусусийлик кўзга ташланади. Мутасаввфининг “Таҳқиқот” (“Изланишлар”) асаридаги инсон борлиги хусусидаги қарашлари фикримизнинг дали-

¹ Зарринқўб А. Чустуҷу дар тасаввуфи Эрон. С. 24.

² Ибн Сина. Данишнамэ. Душанбе, 1957, С. 59.

³ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. 7-жуз. Хужурот сураси, 13-оят, Т., “Шарк”, 2009, 97-бет.

ли бўла олади. Унинг фикрича, инсон қолипи (танаси) уловдир. У бир-бирига зид бўлган тупрок, сув, бод (ҳаво) оташ (олов) каби унсурлардан таркиб топган.

Шу маънода, Хожа Муҳаммад Порсо таъкидлашича, ҳар бир унсурнинг ўз макони мавжуд: тупрокнинг макони инсон қолипида зоҳир ва аёндыр. Тупрокда сувнинг макони бошқа бўлиб, латиф (майин)дыр, бу латифлик сувнинг латофатига лойиқдыр. Сувда эса, бод (ҳаво)нинг макони ўзига хос бўлиб, сувнинг маконидан ҳам латифроқдыр. Ҳавода эса оловнинг макони бўлиб, у сувнинг маконидан ҳам латифроқдыр. Рух эса ушбу барча зарларнинг ҳақиқатидир ва мавжуддыр. Ҳамма зарралар билан биргадыр. Мутасаввиф инсон вужудини ташкил этган тўрт табиатни унинг бир-бирига зид бўлса-да, ўзаро алоқадорликда ва боғлиқликда эканлигини фалсафий-ирфоний тушунтиришга ҳаракат қилади. Рухнинг ушбу табиат билан бирга ва асосий соф борлик эканлигини, инсон тана ва рух билан яхлит моҳият касб этишини уқтиради.

Ундан ташқари, Муҳаммад Порсо фикрига кўра, тупрок, сув, ҳаво ва олов моддадыр. Уларнинг ҳар бири сурат, шакл ва маънога эга. Тупрокнинг сурати унсур, маъноси (моҳияти) табиатдыр. Сув ва олов ҳам шундай маънога эга. Бундан маълум бўладики, тўртта табиат ва тўртта унсур мавжуд. Уларнинг аралашувидан “табъ” (“мизож”) келиб чиқади. Унсурлар жисми ташкил этса, унинг моҳиятини рух ташкил этади. Уни “вужуд” ва “рух” дейиш мумкин. Унсур жисмининг маъно-моҳияти, жисм содда тузилишга эга бўлиб, уруж “такомиллашув” ва “нузул” “тушиш” хоссига эга эмас. Рух билан жисм биргаликда даражалар бўйича тараққий этиши мумкин бўлган вужудни ташкил этади. Моддий оламдаги барча унсурлар инсоннинг жисмида мавжуд, тирик ўсимликларга тааллуқли бўлган барча хусусиятлар: модда алмашинуви, ўсиш, ўзгариш, кўпайиш инсонда мавжуд. Шу жиҳатдан инсон ўзидан олдин бўлган оламлар тараққиёти ривожланишининг якунидыр. Хожа Муҳаммад Порсо инсонга оламда яратилган мураккаб мавжудлик сифатида қараб, оламнинг яратилишидан мақсад худони таниш, билишдыр. Аллоҳни эса фақат ақлли мавжудот билиши мумкин. Бу инсондыр.

Тасаввуф алломалари инсонларни тоифаларга ажратганлар, уларнинг табиатини ўрганиш, тарбиялаш, муносабатларга киришишда ҳам ушбу асослардан келиб чиқишга ҳаракат қилганлар. Фаридуддин Аттор “Тазкират ул-авлиё” китобида Абу Бакр Варроқ Термизийнинг инсон тарбиясида лозим бўладиган муомала ҳақидаги фикрлари мағзида ҳам шу маъно ифодаланган: “Одамзоднинг асли зуваласи сувдан ва тупрокдандир. Бир кишининг табиатида сув унсури ғолиброқ бўлади. Уни латифлик ва риёзат билан тарбия қилмоқ керак. Агар унга дағаллик билан муомала қилинса, у ўзгаради, айнийди, сўнг мақсадга етиб бўлмайди. Бошқа бир кишининг табиатида эса тупрок унсури ғолиброқ бўлади, уни оёқ билан тепкилаб, унга қаттиқлик билан муомала қилмоқ лозим, токи, у бир нарсага ярасин”.¹

Демак, мутасаввиф фикрига кўра, ҳар бир инсон алоҳида эъти-борга ва алоҳида муомалага эҳтиёж сезади. Унинг борлигидаги табиати шуни тақозо қилади. Уни тарбиялаш, ҳар бир мураббийдан, тарбиячидан шунга яраша муомалани талаб қилади. Шунда инсон тўғри тарбият топади, инсон деган номга лойиқ бўлади.

Муҳаммад Порсонинг ҳам бу борадаги фикрлари ўзига хосдыр. Унинг фикрича, инсон ноқис яъни, нуқсонлидыр. Биринчи нуқсон инсоннинг “банда” эканлиги. Иккинчидан, “ҳастийи вай би вай нийст балки офаринишаст” “Инсоннинг борлиги Аллоҳ борлигининг ўзидан эмас, балки У яратган, яратилмиш”дыр. Учинчидан, у нуқсонлардан аввалроғи унинг “жоҳил” (“билимсиз эди”) лигидир. Агар инсон пайғамбар ёки сиддиқ бўлса у нуқсонлардан покланган. Шунингдек, у ўзининг “Фасл ул-хитоб” асарида “Билгинки, инсон шундай бир дарахтки, Худо уни ёғоч бўлмаган танадан ўстирди ва дарахт томирларида турганидек, инсонни оёғига қоим этди. “Шажаратун” арабча “ташожур” “низо, қарама-қаршилиқ” маъносини беради. Шу жиҳатдан унда бир-бирига зид махлуқлар борки, улар хусуматлар, зиддиятлар, низоларни талаб қилади. Шунингдек, бу баҳс, хусумат малоикалар оламида ҳам бор эди. Оламдаги хусуматларнинг (баҳслар) вужуди, аслида, илоҳий исмлар ҳикматидадыр. Муҳаммад Пайғамбарга малоикалар оламидаги хусумат (баҳс) ҳақида Аллоҳ менга илм бермагунча, менда илм йўқ деб айт, деган. Улар табиатга, туғиладиган жисмларга таъсир этадилар, доялик қиладилар. Ҳақиқатда, одамлар дарахтлар кабидирлар. Худо улар орасидаги ўша низо ва хусуматларни бартараф этиш учун (Имом, Пир, устоз) раҳбарлар қўйди”, деб таъкидлайди.²

¹Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. Тошкент, ЎМЭ, 2001, 116–118-бетлар.

²Муҳаммад Порсо. Фасл ул-хитоб би вусул-ил аҳбоб. Инв. 42.1331, 258-бет.

Демак, хулоса қилиш мумкинки, инсон тарбияси билан инсон унинг камолоти кўп жиҳатдан тарбиячисига боғлиқ, дейиш мумкин. Тасаввуф ҳам унинг тариқатлари ҳам инсон ва унинг камолоти учун йўл кўрсатувчи бир таълимот сифатида ҳам намоён бўлади. Шу маънода, Абу Ҳафс Кабир Бухорий, Имом Бухорий, Абу Бакр Калободий, Имом Ғаззолий, Хожа Муҳаммад Порсо, Абдуллоҳиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд каби буюк алломалар инсоният йўлини ёритувчи устоз мураббийлар сифатида инсоният учун муҳим маънавий мерос қолдирдилар. Уларни ўрганиш ўсиб келаётган ёшларни умуминсоний кадрлар руҳида табиёлашда муҳим омиллардан бири бўла олади.

Хожа Муҳаммад Порсонинг маънавий мероси тасаввуф таълимотининг энг муҳим назарий масалаларига қаратилганлиги билан ўзига хос тарзда сунний тасаввуфнинг ўрта аср босқични бошлаб берди. Унда илк ўрта аср мумтоз тасаввуф даврининг йирик мутасаввифлари ғояларини тиклаш, тасаввуф ва ислом ўртасидаги боғлиқликларни илмий асослаш муҳим ўрин тутди.

Мутасаввифнинг инсон ва унинг моҳияти ҳақидаги қарашлари фалсафий-ирфоний аҳамиятга эга бўлиб, бошқа фалсафий таълимотларнинг онтологик ва антропологик хусусиятларига таъсири сезилиб туради.

Мутасаввиф: 1) инсоннинг банд эканлиги; 2) инсон борлиги табиат (модда) ва маънавий (руҳ, қалб, хулқ)дан иборат; 3) инсон яратилган; 4) инсон жоҳил эканлигини таъкидлайди. Шунинг учун у доимо тарбияга муҳтож деб ҳисоблайди.

Хожа Муҳаммад Порсо илм, зот маърифати ва ҳикматни англаган инсонни – комил инсон сифатида таърифлайди. Булардан беҳабар инсонни ноқис инсон деб таъкидлайди;

Хулоса. Хожа Муҳаммад Порсонинг тасаввуфий, фалсафий фикр ва мулоҳазаларида инсон борлиги ва унинг илоҳийлик, табиийлик ва ижтимоийлик жиҳатлари кенг таҳлил этилиб, унда антропоцентрик нуқтаи назарлар юқори мавқеда кўзга ташланади. Яъни, инсон олам меҳвари ҳамма нарса оламдаги барча ҳаракат, ҳодисалар, янгилиниш, ўзгаришларни инсонда мушоҳада этиш, руҳнинг мўжизаларини хусусиятларини ўрганиш орқали яратганни англаш;

Мутафаккир қарашларининг фалсафий антропологияга хос жиҳатлари таҳлили шуни кўрсатадики, инсон борлиги, аввало, тўрт унсур тупроқ, олов, сув ва ҳаводан таркиб топган. Шунингдек, ушбу унсурларнинг жойлашиши ўзига хос тарзда бўлиб, ҳар бири ўзига хос латифликка эгадир. Бу латифликларнинг маъзи ва мутафаккир тилида айтганда бу зарларнинг маъноси руҳ биландир. Бирок, руҳ бор нарса, лекин руҳ хусусидаги билимларнинг мусулмон фалсафасига хос жиҳати унинг тана қобиғида деб тушунмаслик лозим.

Мутасаввиф инсон борлиги жисм ва руҳдан иборат, унинг зоҳиран табиатга ва руҳан фаришталарга яқинлиги бор. Шу жиҳатдан, унда тана ва руҳнинг мутаносиблигини сақлаш эҳтиёжи мавжуд. Бу эҳтиёж ўз моддий ва маънавий оламининг муътадиллигини таъминлаши учун ҳаракат қилиши лозим. Унга кўра, нафс тарбияси, қалб тозаллиги ва ўзини англаши зарур. Шунда нақшбандийликка хос тамойил рўёбга чиқади: яъни зоҳирда ҳалқ билан ботинда Ҳақ билан бўлади, деб ҳисоблаган.

Хожа Муҳаммад Порсонинг фикрича, инсоннинг хислат ва фазилатлар мавжуд ижтимоий муҳит ва муносабатларда сайқалланиб такомиллашиб боради. Инсон ўзига хос ҳиммат, хайр-саховат, яхшилик ва ёмонлик ҳалол ва ҳаромнинг фарқига борадиган ахлоқий нормаларни эгаллайди. Инсон борлигини тана ва руҳдан иборатлигини кўрсатиб, уларни ўзаро мутаносибликда қараган, инсон танаси яратилиш ҳижоби, яъни, Ҳақ билан инсонни ажратиб турган тўсик, парда деб қарайди. Инсоннинг қандайдир вақтда яратилган фардий-индивидуал борлик сифатида баҳолайди.

Ibragimov Izzatbek (O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi katta ilmiy xodimi, mustaqil tadqiqotchi; izzat.ibragimov2015@bk.ru)

TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATI VA UNING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada XIX asrning oxirlari – XX asr boshlarida Turkistonda paydo bo‘lgan jadidchilik harakati va uning rivojlanish tendensiyalari haqida so‘z yuritiladi.*

***Аннотация.** В данной статье рассматривается движение джадидов, возникшее в Туркестане в конце XIX начале – XX веков, и тенденции его развития.*

***Annotation.** This article discusses the Jaded movement that emerged in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries and its development trends.*

***Kalit so‘zlar:** ma‘rifat, mustamlakachilik, harakat, milliy g‘oya, yangi usul maktabi.*

Ключевые слова: просвещение, колонизация, движение, национальная идея, школа нового метода.

Key words: illumination, colonialism, movement, national idea, new method school.

Mamlakatimizning mustaqillikka erishishi faqat ijtimoiy-siyosiy jihatdangina emas, balki ma'naviy-ma'rifiy tomondan ham juda katta o'zgarishlarga olib keldi. Mazkur ijobiy o'zgarishlar tufayli, tariximiz sahifalarida qoralanib kelgan davrlar, ijtimoiy-siyosiy harakatlar, buyuk allomalarimiz merosi endilikda hayotimizning barcha sohalarida qaytadan o'z o'rnini egallamoqda, xalqimizning ma'naviy dunyosini boyitish, poklash va rivojlantirish yo'lida tobora ulkan ahamiyat kasb etib bormoqda.

Turkiston o'lkalarida rus hukmronligining ba'zi siyosiy va madaniy oqibatlari bir muncha vaqt o'tib, milliy uyg'onishni keltirib chiqardi. Bu uyg'onish jadidchilik harakati sifatida namoyon bo'ldi. XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida paydo bo'lgan jadidchilik harakati, qisqa vaqt ichida keng geografiyaga tarqalib, 1917-yildagi bolsheviklar inqilobidan keyingacha o'z mavqeyi va yo'nalishini saqlab qolgan ijtimoiy harakat hisoblanadi. Mazkur ijtimoiy harakatning rivojlanishiga o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy sharoiti turtki bo'ldi. Yevropa davlatlari texnikaviy va ilmiy jihatdan rivojlangan, mustamlakachilik tufayli iqtisodiy jihatdan mustahkamlangan bir davrda vujudga kelgan jadidchilik harakati o'sha davrning bilimdonlari tashabbusi bilan ta'lim sohasida boshlangan va vaqt o'tishi bilan o'z samarasini bergan islohotni ifodalaydi.

XX asr boshlarida avj olib ketgan ijtimoiy-siyosiy harakatlar mahalliy aholi ongida ham zulmga qarshi kurashmoq kerakligini, endi eskicha yashab bo'lmasligini yuzaga keltirdi. Bu davrda ma'rifatparvarlarning faoliyati yaqqol namoyon bo'ldi. Yangi usul maktablarini tashkil etish jarayonlari, matbuotchilik faoliyati va xalqni o'z mustaqilligi uchun kurashga undovchi maqolalar aholining ma'naviy ongini o'sishiga katta ta'sir ko'rsatdi.¹ Ularning asosiy g'oyasi erk va ozodlik bo'lib, bu maqsadga ma'rifat yo'li bilan yetishish mumkin deb hisoblaganlar. Jadidchilik faoliyati milliy uyg'onishning eng muhim bosqichi sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-ma'rifiy harakat bo'lmish jadidchilik ham sobiq totalitar tuzum tomondan taqiqlangan hodisalardan edi. Tabiiyki, uni xolisona o'rganish mumkin emasdi. Chunki jadidchilik o'z oldiga qo'ygan bosh maqsad Turkiston xalqlarini mustamlakachilar zulmidan ozodlikka olib chiqish, ularni har tomonlama shaxs erkinligini ta'minlanadigan yangi jamiyat qurishga tayyorlashdan iborat edi. Buning uchun jadidlar quyidagi vazifalarni amalga oshirishni eng muhim va obyektiv zaruriyat deb hisobladilar:

1. Turkiston xalqlarini erkparvarlik, millatparvarlik, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash.
2. Turkistonliklarni jahonning boshqa millatlari bilan har jihatdan teng yashay olish, jahon madaniyati sivilizatsiyasidan xabardor bo'lish darajasiga ko'tarish.
3. Turkiston uchun yagona bo'lgan milliy g'oyani yaratish va uni amaliyotga tatbiq etish va boshqalar.

Shuningdek, jadidlarning Turkiston ozodligi uchun kurash dasturida uch asosiy yo'nalish mavjud edi. Birinchisi – yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish, ikkinchisi – umidli yoshlarni chet ellarga o'qishga yuborish, uchinchisi – turli ma'rifiy jamiyatlar tuzish hamda ziyolilarning kuchli firqasini tashkil etishga qaratilgan gazetalar chop etish edi.

Turkiston tarixida jadidchilik harakati alohida mavqega ega, uning o'rganilishi tom ma'noda mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan so'ng boshlandi. Bu o'rganishning uzoq vaqt hamda ko'p tomonlama davom etishi, tabiiy hol. Shu ma'noda jadidchilikning kelib chiqishiga va mohiyatiga doir fikr bildirish hamda bu boradagi fikr almashinuvlar deyarli endi boshlanmoqda desak, yanglishmagan bo'lamiz.

Taniqli jadidshunos olim, professor Begali Qosimov "Milliy uyg'onish" deb nomlangan kitobida "jadidchilik" istilohining kelib chiqishi haqida to'xtalib, shu munosabat bilan, uning mohiyati to'g'risida ham fikr bildiradi: "Jadidchilikning" asosida "jadid" so'zi yotadi. "jadid"ning ma'nosi "yangi" demakdir. U shunchaki "yangi" yo bo'lmasa, "yangilik tarafdori" degan ma'noni anglatmaydi, balki "yangi tafakkur", "yangi inson", "yangi avlod" singari keng ma'nolarni o'zida mujassam etgan.²

Fransiyalik mashhur jadidshunos olim S.Duduangon ham "jadid" so'ziga to'xtalar ekan, "jadid" so'zi "yangi", "yangilik", "zamonga yangicha nazar" ma'nolarini anglatadi, deb ta'kidlab o'tadi.³

¹Jadid ma'rifatparlik harakatining g'oyaviy asoslari. Toshkent Islom instituti nashriyot-matbaa birlashmasi. T., 2016, 27-bet.

²Qosimov Begali. Milliy uyg'onish. T., «Ma'naviyat», 2002, 5-bet.

³Stéphane A. Dudoignon Source: Cahiers du Monde russe, Vol. 37, № 1/2, Le réformisme musulman en Asie cen-

Jadidchilik harakati maqsadlariga ko'ra, Vatan, millat va davr oldida turgan ulkan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy muammolarni Turkiston xalqlarini ma'rifatli qilish, ular hayotini qaytadan madaniylashtirish va zamonaviylashtirish yo'li bilangina hal etish mumkin edi. Bunday miqyosli va tarixiy vazifani tor doiralarga mansub yoki muayyan tabaqaviy qarashlarga asoslangan harakat hal qilolmasdi. Butun Turkiston xalqlarini, "Rusiya turklarini" yagona safga birlashtira oladigan harakat lozim edi.

Jadidchilik ana shunday harakat sifatida maydonga chiqdi. Mashhur qrim-tatar farzandi Ismoilbek Gasprinskiy XIX asrning oxirlarida asos solgan bu harakat va uning "Tarjumon" gazetasi Turkiston hayotida misli ko'rilmagan o'zgarishlar qildi, hatto jahon tajribasida ko'rilmagan shiddatli ijtimoiy-ma'rifiy to'liqinni vujudga keltirdi, jadid namoyandalari Turkistonda milliy-mintaqaviy uyg'onish jarayonini boshlab berdilar, ular yaratgan ilmiy-pedagogik, falsafiy-axloqiy, badiiy-publisistik asarlar, yangicha maktablar, yangi teatr, yangi adabiy-badiiy janrlar mintaqaviy va umumjahon miqyosida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Agar Ismoilbek Gasprinskiyning g'oyalari mohiyatiga nazar tashlasak, ularning, ayniqsa, dastlabki davrda Rossiyaning ruslashtirish siyosatiga qarshi qaratilganligi, yuksak taraqqiyotga milliylikni saqlagan holda erishishga chaqirishi sezilib turishini ko'ramiz. Jumladan, u shunday yozadi: "Ovrupa bir kekso choldir, tajribasi ko'pdir. Ulug' yoshiga hurmatimiz bor. Tajribasidan o'rganamiz. Lekin xatolarini takrorlamaymiz. Maktablarini, universitetlarini biz ham quramiz. Ammo aqllarimizni qanchalik yoritsak, qalblarimizni ham shuncha haqqoniyat bilan to'ldirmoqqa harakat qilamiz. Ovrupada nimani ko'rsak, yosh boladek olib yugurmaymiz. Esli-hushli insonlardek "bu nimadir?, Oqibati nima bo'ladi? Vijdon va haqqoniyatga uyg'unmi?" deya aql tarozisiga tortib olamiz. Ovrupa madaniyati mulohazasiz qabul qilavermish mumkin bo'lgan bir narsa emas".¹ Bu esa jadidchilikning quruq boshqalardan ko'r-ko'rona ko'chirilgan harakat yoki intilish emasligini yana bir tasdiqlaydi.

Ismoilbek Gasprinskiyning O'rta Osiyoda jadidchilik g'oyalarini tarqatishdagi xizmatlarini tan olgan holda, shu bilan birga, o'zbek ziyolilarining ham bu boradagi harakatlari munosib baholanishi kerak.

Ularning ko'pchiligi jadidchilik g'oyalariga o'z yo'li bilan mustaqil ravishda yetib kelganlar. Bugungi kunda Turkiston jadidlarining yo'l boshchisi samarqandlik Mahmudxo'ja Behbudiy, toshkentlik Munavvarqori Abdurashidxonov va buxorolik Abdurauf Fitratning ma'rifatparvarlik harakatiga asos solganliklari, unga rahbarlik qilganliklari hammaga ma'lum. Jadidchilik harakatining mohiyatiga e'tibor qilib qaralsa, u ma'rifatparvarlik emas, balki ma'rifatchilik edi. "Ma'rifatchilik" iborasiga iste'dodli olim Sh.Rizayev alohida urg'u berib, uni atroflicha tahlildan o'tkazgan.²

Har qanday jamiyatning inqiroziyu tanazzuli, ravnaqiyu istiqboli uning ta'lim-tarbiyaga, ayniqsa, o'qituvchiga bo'lgan munosabati bilan o'lchanadi. "Usuli jadid" nomini olgan "usuli savitiya" (tovush metodi)ga asoslangan maktablarda milliy ma'naviyati yuksak, millat Vatan istiqboli uchun jon kuyduruvchi yoshlarni tarbiyalab yetishtirish birinchi o'rinda turgan. Jadid pedagoglarining buyuk xizmatlari shundaki, ular maktablarda o'z ona tilida ta'lim-tarbiya berishga, milliy adabiyot, musulmon dini asoslarini o'qitishga hal qiluvchi masala sifatida qaradilar.

Darhaqiqat, ma'rifatparvarlar asosan ma'rifat homiylari tarzida, "tashqaridan" turib, ya'ni, xalqning iste'dodli farzandlarini qo'llab-quvvatlash orqali va o'z asarlari yordamida bilvosita faoliyat ko'rsatgan bo'lsalar, ma'rifatchilar bir paytning o'zida ham homiylar, ham ma'rifatning qora mehnatchilari edi. Nazariy yo'nalish bilan amaliyotning ana shunday chambarchas bog'liq holda olib borilishi jadid ma'rifatchilari uchun Ovrupa ma'rifatparvarlari asrlar mobaynida bosib o'tgan yo'lni bir necha o'n yil ichida "kesib chiqish" imkonini yaratdi. U fidoyilik evaziga bunyodga keldi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jadidchilik, eng avvalo, milliy ozodlik g'oyasiga asoslangan ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-ma'rifiy, jaholatga, nodonlikka va asriy qoloqlikka, mintaqani qamrab olgan yo'l-g'onga qarshi umummilliy harakatdir.

Jadidchilik harakati ma'rifatchilik tabiatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Ya'ni, jadidlar o'zlari ilgari surgan g'oyalarga faqatgina homiylik qilish bilan emas, balki g'oyalarni amalga oshirishda bevosita rahbarlik qilish, uning ishtirokchisi bo'lib, "qora ishchilar" sifatida faoliyat ko'rsatdilar. Bu jihat harakatning taktik va strategik dasturi fidoyilik, vatanparvarlik asosiga ega ekanligidan dalolat beradi.

---

trale: du "Premier renouveau" à la soviétisation. 1788–1937, 1996, pp. 12 – 40.

¹ I.Gasprali. Ovrupa madaniyatiga bir tanqidiy nazar. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 1996, 10-yanvar.

² Shuhrat Rizo. Ma'rifatparvarlikdan ma'rifatchilikka. "Tafakkur", 1995, 1-son, 74 – 79-betlar.

Sadanova Dilnoza Alimbayevna (Urganch davlat universiteti dotsenti (PhD))
**INTELLEKTUAL BOY VA SOTSIOKREATIV YANGI AVLODNI TARBİYALASH –
MA’NAVİY-MADANIY TARAQQIYOTNING ASOSI**

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada jamiyatimizning ma’naviy-madaniy taraqqiyotini ta’minlashda intellektual boy va sotsiokreativ yangi avlodni tarbiyalashning o’rni va madaniyat, san’at, umuman, ma’naviyat sohaning inson kamolotiga, undagi intellektual va ijodiy kuchlarning rivoji ta’siri masalalari ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan.*

***Аннотация.** В данной статье проводится социально-философский анализ роли воспитания нового поколения интеллектуально богатых и социально-творческих в обеспечении духовно-культурного развития нашего общества и влияния культуры, искусства и духовности в развитии человека и интеллектуальных и творческих сил.*

***Annotation.** In this article, the issues as the role of bringing up intellectually rich and sociocreative new generation in providing spiritual and cultural development of our society and the effect of culture, art, in general the spiritual sphere on a person’s perfection, the development of his intellectual and creative strength were analyzed from sociable and philosophical view point.*

***Kalit so’zlar:** intellekt, ilm-fan, ma’naviyat, ma’rifat, innovasion izlanish, taraqqiyot, globallashuv, ilmiy bilish, ratsional idrok.*

***Ключевые слова:** интеллект, наука, духовность, просвещение, инновационные исследования, развитие, глобализация, научное знание, рациональное восприятие.*

***Key words:** intellect, science, spirituality, enlightenment, innovative research, development, globalization, scientific knowledge, rational perception.*

Insoniyat taraqqiyoti ilm-fan, intellektual izlanishlar mahsuli bo‘layotgani real voqeligimizdir. Bu voqelikni ratsional tashkil etish va taraqqiyot yo‘naltirish har doim ong, aql-idrok va keng ma’nodagi “pozitiv falsafa”ga bog‘liq bo‘lgan. Pozitiv falsafaning asoschisi O.Kont inson tafakkuri bosqichlarini teologik (fiktiv), metafizik (abstrakt) va ijobiy (pozitiv) bosqichlarga ajratib, insoniyat taraqqiyoti ijobiy, ratsional qonunlarni idrok etish va ularga amal qilish bilan bog‘liqdir, degan g‘oyani ilgari suradi. Uning fikricha, taraqqiyot ijobiy bilimlarning “ma’lum bir maqsadga uzluksiz, hujumkorona yurishidir”.¹

Ijobiy bilim inson faoliyati va xatti-harakatlarini rasional tashkil etish, boshqarish, uning manfaat va qiziqishlarini jamiyat taraqqiyoti talablari bilan uyg‘unlashtirishga yordam beruvchi dunyoqarashdir. B.Rassel obyektiv borliqni bilishda “qisqacha sub’yektiv tajriba” muhim ekanini ta’kidlagan tarzda, mazkur tajriba ishonch uyg‘otishi zarurligi bilan e’tiborli, deb ko‘rsatadi. Ammo bu ishonch ilmiy metodlar orqali tasdiqlanishi, ratsional idrokka asoslanishi lozim.² Ilmiy metod, ratsional idrok intellektual rivojlanish ko‘rsatkichlari sifatida inson hayotida, manfaatlari va sotsium bilan aloqalarida aks etadi. Aynan intellektual rivojlanish insonni tabiat va jamiyat qonunlarini anglashga yaqinlashtiradi, unda shunday xususiyatlarni shakllantiradi.³ Demak, ilm-fan va intellektual rivojlanish bilan tabiat, jamiyat qonunlarini anglash o‘rtasida bevosita aloqa bor, bilim, cheklangan bo‘lishi qaramay, insonni, uning manfaatlar va ushbu manfaatlarining obyektivlashgan ifodalari bo‘lgan faoliyati va xatti-harakatlarini ratsional boshqaradi, taraqqiyot talablariga yo‘naltiradi. Shuning uchun ham ilm-fan, bilim pozitiv voqelik sifatida qadrlanadi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining XXI asrni ilm-fan, ma’rifat, intellektual rivojlanish asri deb talqin qilayotgani bejiz emas.

Xullas, ta’lim falsafasi ong va tafakkurning ta’lim tizimini dunyo miqyosida his qilish, baholash, tahlil qilish, taqqoslash, shuningdek, shakllanish va rivojlanish jarayonida unga xos bo‘lgan o‘zgarishlarni e’tiborga olishga asoslangan dunyoqarash yoki olingan bilimlarning amaliyotga tasdig‘idir. Globallashuv va jahon ijtimoiy maydonining o‘zgarishi asrida ta’lim falsafasining vazifasi davr ruhi va talablarini aks ettirishi lozim bo‘lgan ta’lim tizimini takomillashtirishga ko‘maklashishdan iborat. Bu ta’lim ijtimoiy borliqni insoniylashtirish, inson manfaatlariga xizmat qilishga yo‘naltirilgandir. Yuqoridagi fikrini davom ettirib, falsafa fanlari doktori, professor N.Shermuhamedova mavzumiz, umuman, ta’lim tizimidagi islohotlarga oid muhim bir g‘oyani ilgari suradi. “Tarixan vujudga kelgan har qanday tizim kabi, deb yozadi

¹ Западно-европейская социология XIX века. Тексты. Москва, изд. Международного университета Бизнеса и управления, 1996, с. 157.

² Рассел Б. Человеческое познание. “Иностранная. литература”, 1957, с. 43.

³ Ўша асар. 540-бет.

u, ta'lim tizimi ham ancha inersion bo'lib, haddan tashqari keskin burilishlar salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bunday burilishlar qatoriga g'arb ta'lim tizimlarining dasturlaridan ko'r-ko'rona nusxa ko'chirishni kiritish mumkin.

Ta'lim tizimining yutuq va kamchiliklarini aniq tasavvur etish, o'zlashtirishlar va ularning oqibatlari rolini hisobga olishga asoslangan integratsiyagina samarali bo'lishi mumkin. O'zbekistonda ta'lim sohasida bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan islohotlar milliy manfaatlariga yo'naltirilgani, unda o'ziga xos tamoyillarga rioya qilingani jahon hamjamiyati tomonidan tan olinayotganligini e'tirof qilish lozim". Ha, ta'lim tizimini radikal tarzda o'zgartirish qiyin, bu sohadagi har qanday islohot, avvalo, millat va inson taraqqiyoti manfaatlariga muvofiq kelishi shart. Shu bilan birga, keyingi yillarda oliy ta'limda ijtimoiy-gumanitar fanlarning va ularga ajratilgan soatlarning qisqartirilayotgani, chet ellar ta'lim tizimlariga taqlid qilinayotgani, yangi yo'nalishlarda ochilayotgan oliy o'quv yurtlarida, filiallarda dars mutlaq g'arbona modellarda tashkil etilayotgani kuzatiladi.

Yoshlarni ilmiy-texnik oliy o'quv yurtlarga jalb etish, ularda innovatsion izlanishlarga qiziqishlar uyg'otish, konstruktorlik byurolarida ishlashlarini ta'minlash kabi masalalarga alohida e'tibor qaratish zarur. Shuningdek, texnologiyalar transferining milliy va mintaqaviy ofislarini tashkil etish, ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqish erkin iqtisodiy zonalar, erkin sanoat zonolari, kichik sanoat hududlari va ishlab chiqarish klasterlari ochish yo'lga qo'yildi.

Intellektual boy va sotsiokreativ yangi avlodni tarbiyalash madaniyat, san'at, adabiyot, musiqa va xalq ijodiyotidagi izlanishlar bilan bog'liqdir. O'zbek xalqi o'zining tarixiy-madaniy merosi bilan faxrlanadi, aynan unga tayanib, yangi avlodni tarbiyalashga o'zini mas'ul deb biladi. Bu oliyanob tuyg'u, vorislik prinsiplariga sodiqlik ma'naviy-madaniy boyliklardan samarali foydalanishni taqozo etadi. Totalitar tuzum davrida, obyektiv va subyektiv sabablar bois, unutilgan, e'tiborga olinmagan, goho esa ideologik tazyiqlar ostida kamsitilgan ota-bobolarimizning nomlari va obrazlari qayta tiklandi. Ularning ma'naviy-madaniy merosini obyektiv bahalash boshlandi, qadamjolar turistik maskanlarga aylantirildi, Ichanqal'a kabi noyob tarixiy-me'moriy obida va uning tarixiy joylari qayta qurildi, ta'mirlandi.

Bugun O'zbekistonga kelayotgan 5 milliondan ortiq turistlar ana shu o'zgarishlar tufaylidir. Toshkentda Islom madaniyati markazi, Samarqanda Imom Buxoriy nomidagi xalqaro tadqiqot markazi, O'zbekiston Fanlar akademiyasi qoshida O'zbekistonning Yangi tarixi markazi kabi ilm, ma'rifat dargohlari tashkil etilgan. Naqshband, Yassaviy, Xoja Ahror, Najmiddin Kubro, Mashrab, Bobur, Behbudiy, Fitrat kabi zamindoshlarimizning hayoti, ijodi va xalqqa qoldirgan asarlari chop ettirildi. Namangan viloyatida ulkan ma'rifatparvar ijodkor Ibrat, Jizzax shahrida Hamid Olimjon, Zulfiya va Sharof Rashidov, Xorazm viloyatida Komiljon Otaniyozov, Nukus shahrida Ibroyim Yusupov, boshqa viloyatlarda Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf xotiralari abadiylashtirildi. Mazkur izlanishlarda respublikamiz ziyolilarining, madaniyat, san'at va adabiyot xodimlarining xizmatlari katta. Prezidentimiz ularning xizmatlarini baholab deydi: "Albatta, biz xalqimizning ma'naviy kamol topishida madaniyat namoyandalarining ulkan xizmatlari borligini doimo minnatdorlik bilan e'tirof etamiz. Yuksak ideallar yashash, o'zligimizni anglash, g'urur va iftixor, milliy manfaatlarimizni himoya qilish uchun bel bog'lab maydonga chiqish siz, ijod ahliga xos ezgu fazilat ekanini hammamiz yaxshi bilamiz va buni yuksak qadrlaymiz".¹

Prezident madaniyat, san'at va adabiyot xodimlarining o'tkazilayotgan islohotlarga oddiy kuzatuvchi bo'lib qolayotganini ham ko'rsatadi. Uning fikricha, "hozirgi kunda madaniyat va san'at ahlida faollik, yangi-yangi ijodiy g'oya va tashabbuslar bilan yashash, izlanish ruhi yetishmayotganini o'zlarimiz ham his qilib turibsiz. Yurtimizdagi bugungi ijodiy muhitni kuzatsak, u qandaydir turg'unlikka tushib, bir joyda deysinib turganday, ko'pchilik ijodkorlarimiz o'z tashvish va muammolari bilan o'ralashib qolgan-day taassurot qoldiradi. Holbuki, madaniyat va san'at arboblari hamisha jamiyatning eng oldingi saflarida bo'lishi, o'z asarlari, faol grajdanlik pozitsiyasi bilan odamlarni ezgu maqsad va marralar sari boshlashi, ilhomlantirishi kerak emasmi?"²

"Ijodiy tashkilotlarimiz shiddat bilan o'zgarayotgan zamonga hamqadam bo'lib yashash, o'z faoliyatini samarali tashkil etishda davr talablaridan orqada qolmoqda. Aslida, ular nafaqat bungi kun, balki kelajakni ko'zlab ish tutishi, shu asosda puxta o'ylangan, mustahkam rejalarni tuzishi kerak emasmi? Deylik, 15–20 yildan keyin O'zbekistonning madaniy rivojlanishi qanday kechadi, bugun biz yashayotgan internet va yuksak texnologiyalar asrida adabiyot va san'at, madaniyatimizning o'rni va ta'sirini nafa-

¹Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-том, Т., Ўзбекистон НМИУ, 2018, 181-бет.

² Ўша асар. 182-бет.

qat saqlab qolish, balki qanday qilib uni kuchaytirish mumkin, degan to'g'ri va odilona savollar barchamizni, birinchi navbatda, xalqimizning eng ilg'or vakillari bo'lgan ijod ahlini o'ylantirishi zarur emasmi?"¹Bunday savollar badiiy-estetik ijod bilan shug'ullanuvchi xodimlar oldiga mudom qo'yib kelinadi, ularni o'z ketidan ergashtirishga intilmagan tuzum, mafkura va davlat instituti yo'q. Aslida, bu intilish o'rinli, ayniqsa, hozir.

Madaniyat va san'at, umuman, ma'naviyat sohasi inson kamolotiga, undagi intellektual va ijodiy kuchlarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Biroq ushbu aksioma ma'naviy-madaniy taraqqiyot tepadan zarar qarorlar qabul qilish bilan osongina ro'y beradi, deb o'ylamaslik kerak.

O'tkazilayotgan ilmiy tadqiqotlarda intellektual boy va sotsiokretiv yangi avlodni shakllantirish masalalari ma'lum bir stereotiplar, dogmatik yondashuvlar asosida amalga oshirilayotganik ko'zga tashlanadi. Ularda innovasion izlanishga, yondashuvga moyillik sezilmaydi. Bu boradagi ilmiy izlanishlarni davr, jamiyatimiz taraqqiyoti maqsadlari va manfaatlariga muvofiqlashtirish dolzarb muammoga aylangan.

**Matmurotov Азизбек Абдикаримович (Урганч Давлат университети мустақил тадқиқотчиси)
ФАРИДИДДИН АТТОР ЯШАГАН ДАВР: ИЖТИМОЙИ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТ,
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ МУҲИТ**

***Аннотация.** Ушбу мақолада, Фаридиддин Атторнинг ҳаёти ва фаолияти ҳамда Аттор умрининг етмиш йилини сўфийлар ва авлиёлар таржимаи ҳоли ҳақида маълумот тўплаш учун сарфлагани, тасаввуфга оид тўрт юздан ортиқ китоб мутолаа қилгани, Аттор замон талаби ва ҳаёт ва маънавиятнинг муҳтожлиги тўғрисидаги подшоҳ ва волилар хизматини тан олмаганлиги, ўша давр сўфийлари даврасида улғайганлиги, уларнинг эътиқодига иштиёқманд бўлиб, уларнинг соясида бўлганлиги, Фаридиддин Атторнинг фанларни ўрганиш устуворлиги ҳақидаги педагогик қарашларининг жозибадорлиги шундаки, у билим, илм ва ҳунарнинг амалий ҳаётдан ажралмаслигини, инсоннинг хулқ-атвори ва дунёқарашини акс эттирувчи каби масалалар таҳлил этилади.*

***Аннотация.** В данной статье рассматривается о жизни и творчестве Фаридуудина Аттара и о том, как Аттар провел семьдесят лет своей жизни, собирая сведения о суфиях и святым, он прочитал более четырехсот книг по суфизму, из-за требования времени и жизни и духовной нужды Аттар не принял службу царей и правителей, что он вырос в кругу суфиев того времени, был увлечен их верой и находился в их тени. Привлекательность педагогических взглядов Фаридиддина Аттара на приоритетность изучения науки в том, что в нем анализируются такие вопросы, как неотделимость знания, науки и ремесла от практической жизни, человеческого поведения и мировоззрения.*

***Annotation.** This article is about the life and activities of Farididdin Attar and the fact that Attar spent seventy years of his life to collect information about the biographies of Sufis and saints, read more than four hundred books on Sufism, that Attar did not accept the service of the king and governors due to the demands of the times and the need of life and spirituality, he grew up in the circle of Sufis of that time, was passionate about their faith and was in their shadow, the attractiveness of Farididdin Attar's pedagogical views on the priority of studying sciences is that it reflects the inseparability of knowledge, science and craft from practical life, human behavior and worldview.*

***Калим сўзлар:** олижаноблик эгаси, поклик қибласи, дунёқараши, диний тенденциялар, дехқонлар, ҳунармандлар ва аҳолининг бошқа камбағал қатламлари, ватанпарвар, эрксевар инсон, ижтимоий адолат ҳоялари, ҳимоя олижаноблик ва хайрихоҳлик, илм-фан, маориф, баҳолайди, муносабатини ўзгартиради, ҳис-туйғу ва хулқ-атвор, ижобий.*

***Ключевые слова:** обладатель благородства, сторона беспорочности, мировоззрение, религиозные тенденции, земледельцы, ремесленники и другие бедные слоя населения, патриот, свободолюбивый человек, идеи социальной справедливости, защита, благородство и доброжелательность, наука, образование, оценивает, меняет отношение, чувства и поведение, положительный.*

***Key words:** owner of nobility, qibla of purity, worldview, religious trends, peasants, craftsmen and other poor sections of the population, patriot, philanthropic person, ideas of social justice, protective nobility and benevolence, science, education, evaluates, changes attitude, feelings and behavior-character, positive.*

¹ Ўша асар. 183-бет.

Абу Ҳамид Фаридуддин Муҳаммад ибн Абубакр ибн Иброҳим Нишопурий (1145, Нишопур кишлоғида туғилган) адабиётнинг буюк нотиғи, форс-тожик, сўфий шоир ҳисобланади. Унинг исми Муҳаммад, “Аттор”, “Фарид” тахаллуси билан шеърлар ёзган. Отаси Абу Бакр ибн Иброҳим ва унинг ота-боболари, асосан, атторлик (дорихона ва дори савдоси) ва дори-дармон тижорати билан яшаб, Аттор лақабини шу ерда олган. Атторнинг отаси узоқ умр кўрган, шоир “Асрорнома” яратгунига қадар у тирик бўлган. Атторнинг онаси такводор, қалби покиза, ўқимишли, зиёли аёл бўлиб, унинг маънавий тарбияси ўғлини “Аттор” қилиб қўйганга ўхшайди. Аттор болалигидан ота-онаси, айниқса, ўқимишли онасидан таълим олган, адабиёт, ҳикмат ва нутқ, мунажжимлик, табобат, тиббиёт, диний илмлардан тафсир, ривоят ва ҳадис, фикҳ каби илмларни билиши билан бирга, дори савдоси ва тиббиёт билан шуғулланади. Араб тили грамматикаси, Куръон, араб адабиёти ва адабиёт назариясини яхши билган. У шеър илмидан тўлиқ маълумотга эга эди.

Дори савдосига бўлган талаб ва касбнинг шуҳрати Атторнинг ота-онасини Нишопур шаҳрига олиб келди. Унинг отаси шаҳарда тиббиёт маркази ва бир қанча дорихоналар очди. Афтидан, Аттор, “Хусравнома”да айтганидек, ўша даврдаги ўзига хос ташхис марказида ишлаган. Бу жойга кунига ташриф буюрадиган 500 киши бўлганлигини алломани ўзи алоҳида қайд этган эди. “Аттор руҳ эди-ю, Санойи унинг икки кўзи, Биз Санойи ва Аттор изидан келдик”,¹ деб таъкидлайди.

Аттор болалиқдан камолотга қадар мол-дунёга, мол-мулкка муҳтож бўлмаган ва бу муҳтожлик уни маориф ва ўқитувчилик оламини кенгайтиришга мажбур қилган ва унинг машғулоти дори сотиш ва одамларни даволашдан ташқари, маданиятини ҳам оширган. Аттор умрининг етмиш йиллини сўфийлар ва авлиёлар таржимаи ҳоли ҳақида маълумот тўплаш учун сарфлагани, тасаввуфга оид тўрт юздан ортиқ китоб мутолаа қилгани мавжуд манбаларда қайд этилган. Бу доимий саъй-ҳаракатлар самараси унинг “Тазкират ул-авлиё” сидир.

Атторнинг таржимаи ҳоли мўғуллар даврининг энг даҳшатли қон тўкишидир. Аттор замон талаби ва ҳаёт ва маънавиятнинг муҳтожлиги туфайли подшоҳ ва волийлар хизматини тан олмаган, ўша давр сўфийлари даврасида улғайган, уларнинг эътиқодига иштиёқманд бўлиб, уларнинг соясида бўлган. Атторнинг ота ва онаси ҳам ҳақиқатни сеувчи ва Ҳақнинг ёрдамчисига айланди. Фаридиддин Аттор онасини ҳақида шундай ёзади: Маро гар буд унсе дар замона, Ба модар буд ў рафт аз миёна. Агарчи Робиа² сад Таҳматан³ буд, Валекин сония он шерзан буд.⁴

Мазмуни: Менга энг яқин инсон волидам бўлиб, улар вафот этдилар. Гарчи Робия юзта Таҳматанга тенг бўлса-да, менинг волидам ундан кейин аёллар шерига тенг бўлган.

Фикримизча, Фаридиддин Атторнинг фанларни ўрганиш устуворлиги ҳақидаги педагогик қарашларининг жозибдорлиги шундаки, у билим, илм ва ҳунарнинг амалий ҳаётдан ажралмаслигини, инсоннинг хулқ-атвори ва дунёқарашини акс эттирувчи таъкидлайди. Алишер Навоий Фаридиддин Атторнинг ижодидан баҳраманд бўлиб, унга “Олижаноблик эгаси ва поклик қибласи”,⁵ деб юксак баҳо берган эди.

Фаридиддин Атторнинг ўзи дунёқарашининг шаклланишига у яшаган ва ижод қилган давр сезиларли таъсир кўрсатган. Бу узлуксиз ўзаро қон тўкилишлар ва темурийларнинг тахт учун қурашлари даври, диний тенденцияларнинг (суннийлар ва шиалар ўртасида) кучайган даври бўлиб, бунинг натижасида деҳқонлар, ҳунармандлар ва аҳолининг бошқа камбағал қатламлари аҳволи ёмонлашди. Бинобарин, бундай шароитда буюк инсонпарвар ижодида адолат тарғиботи алоҳида ўрин тутди. У меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилувчи ватанпарвар, эркесвар инсон сифатида ўзининг барча асарларида ижтимоий адолат ғояларини ҳимоя қилади, олижаноблик ва хайрихоҳлик туйғуларини уйғотади, билим ривожига чақиради, илм-фан, маориф ўрганишни ўйлайди. Фаридиддин Атторнинг лирик шеърларини ўрганиш орқали инсон ўз хатти-ҳаракатини, қилмишини яхшироқ англаб, баҳолайди, муносабатини ўзгартиради, ҳис-туйғу ва хулқ-атворини ижобий қайта қуриш мумкин.

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. С.Рафиддинов таржимаси. Мукамал асарлар тўплами, 17-жилд, Т., “Фан”, 2001, 459 – 462-бетлар.

² Робиа ал-Адавия (713–801) – зоҳидлик илк вакиласи бўлиб, ибратли фаолияти, ҳалол-поклиги, каромат-ғўйлиги билан авлиёлик дарасига етишган аёл.

³ Таҳматан – Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асаридagi паҳлавон Рустамнинг номларидан бири.

⁴ Фаридиддин Аттор. Хусравнома. Душанбе, “Ирфон”, 1990, с. 366.

⁵ Алишер Навоий. Шу манба.

Тасаввуф адабиётининг йирик вакили, Фаридиддин¹ Аттор ўзининг «Асрорнома» асарида жуда кўп маърифий сирларга ишора қилган. Фаридиддин Аттор асарларида халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. «Мантиқ ут-тайр» (1175, бу асар «Мақомоти туюр» деб ҳам номланган) асари машхур. Алишер Навоий болалик чоғида бу дostonни ёд олиб, унинг таъсирида «Лисон ут-тайр» («Қуш тили») дostonини ёзган. Ушбу асар тасаввуфнинг энг йирик адабий ёдгорлиги ҳисобланади. Бундан ташқари, Фаридиддин Аттор «Панднома», «Бесарнома», «Девон», «Вуслатнома», «Тазкират ул-авлиё»² каби асарлар муаллифи. Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома»³ асари ҳам маснавий йўлида битилган ишқий-маърифий, фалсафий-ахлоқий дostonдир. Маснавийда 282 та ривоят, ҳикоят ва қиссалар баён этилган. Фаридиддин Аттор Ҳақ ва ҳақиқат тушунчаларини ҳамма вақт инсон моҳиятига боғлаб тушунтирган.

Аттор ижодиётидан жуда кўп мутафаккирлар илҳомланган. Юқорида Навоий ҳазратлари мутаассир бўлгани қайд этдик. Бундан Румий ҳам мустасно эмас. Жалолиддин Румийнинг тасаввуф адабиётдаги ўрнини белгилашда унинг тариқати ва фаолиятини Ҳаким Санойи ва Фаридиддин Атторнинг давомчиси сифатида тушуниш бор. Академик Е.Э.Бертельс Мавлононинг

*«Аттор руҳ буд ва Санойи ду чаими у,
Мо аз бе Санойи ва Аттор омадим»*
(Аттор руҳ, Санойи унинг икки кўзи эди,
Биз Санойи ва Аттордан кейин келдик)

сўзларидан келиб чиқиб иш кўради.⁴ Ҳаким Санойи (ваф. 1141) нафақат Румий ҳазратларининг муршидларидан бири, балки форс тасаввуф адабиётда «Ҳадиқат ул-ҳақойиқ», «Сайр ул-ибод» ва бошқа (жами етти дoston) билан самовий дostonлар туркумига асос солган буюк мутасаввиф ҳамдир.

Фаридиддин Аттор Шайх Мажидиддин Боғдодий, Шайх Рукниддин сингари суфийлардан таълим олган. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро” асарида Шайх Аттор шеърӣ асарларининг ҳажми 250 минг байтга яқин деб кўрсатган. Асосий илмий-фалсафий ва тасаввуфий руҳдаги асарлари “Асрорнома”, “Мусибатнома”, “Ҳайдарнома”, “Ҳайлож”, “Мухторнома”, “Уштурнома” ва бошқалардир. Булардан ташқари, Атторнинг “Тазкират ул-авлиё”сида 96 нафар суфий ҳаёти ва ҳолоти зикр қилинган. “Мазҳар ул-ажойиб” («Мўъжизаларнинг кўриниши») номли асарида Ҳазрат Али тимсоли яратилган. «Илоҳийнома»да Руҳ ва ситтаи қувва (олти асос) талқини берилган. «Мантиқ ут-тайр»да Аттор фалсафасидаги Тавҳид асрори (Н.Комилов) англашилган бўлса, Ваҳдати вужуд ва ваҳдати мавжуд талқинлари «Жавҳар уз-зот» асарида ўрин олган.

“Тазкират ул-авлиё” қўлёзмаси муаллифи Шайх Фаридиддин Муҳаммад Аттор (вафот этган йили тахминан 1230–1234 йиллар) 121 йил яшаб, адабий мероси 114 дан 190 номгача бўлганлиги айтилади. “Тазкират ул-авлиё” Атторнинг ягона насрий китобидир. Бу асар 1220 йилда икки қисмда ёзилган бўлиб, форс-тожик насрининг энг яхши намуналаридан биридир. “Тазкират ул-авлиё”да 75 та тариқат соҳибларининг сўфий қарашлари ва уларнинг қарашларига кўра (яъни, Жаъфар бин Муҳаммад Содик ҳазратларининг имом Муҳаммад Боқиргача бўлган таржимаи ҳоли тавсифидан) маънавий мақоми ўз аксини топган. Бу китоб 1418 йилда Ҳофиз Алоф томонидан Шерозда Султон Иброҳимий Мирзо (Шохруҳ Курағон ўғли) номига ёзилган ва унга “Валийнома” деб ном берган.

“Тазкират ул-авлиё”нинг XV аср охири–XI аср бошларида кўчирилган нусхалари Тожикистон Миллий кутубхонасининг қўлёзмалар ва нодир китоблар бўлимида сақланмоқда. “Тазкират ул-авлиё”нинг энг қадимги нусхаси (кўчирилган йили 1286 йил) Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети кутубхонасида, бошқа нусхалари эса шаҳар кутубхоналарида сақлан-

¹ Фаридиддин – тахаллус бўлиб, “диннинг яғонаси” деган маънони беради.

² “Тазкират ул-авлиё” – Жомийнинг “Нафаҳат ул-унс” ҳамда Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асарлари ва бошқа кўплаб тазкиралар ёзилишига сабабчи бўлган.

³ Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома» асари Абу Абдуллоҳ Ансорийнинг шу номли асарида фарқ қилиниши керак. Ансорий асари «Муножот» номи билан ҳам машхур. Аттор асари эса ўзига хос муқаддима «Ҳамди беҳад»дан бошланади. Дастлабки мақолада эътиқод ҳақида сўз юритилиб, «Аёл садоқати», «Аёл ишқи», «Бектош ва Робиа», «Сулаймон ва чумоли», «Кўрмасдан бурун мева берган дарахтлар», «Ит ва суфий», «Иброҳим Адхам ва дарвиш» каби ҳикоятларни ўз ичига олган. Қуйида асарнинг муқаддимасидан кичик бир парча келтирилади. Нашрга асос бўлган манба: Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. Насрий таржима, талқин ва тафсир (амалга оширувчи Нажмиддин Комилов). Т., “Ёзувчи”, 1994, 7 – 12-бетлар.

⁴ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. С. 79 – 80.

моқда. Тошкент ва Берлин ҳам сақланиб қолган. Атторминг энг машҳур асарларидан бири “Ман-тиқ ул-тайр” (1483–1487 йиллар нусхаси) Америка Метрополитан санъат музейида сақланади.

Аттор сўфийлик мактабига кириб, дорихонани ташлаб, сахрога кетишни хаёлига ҳам келтирмасди. Аксинча, ўша дорихонанинг танҳолигида бўш вақтини ўқиш ва ёзиш, ўз асарларини яратиш, тенгдошларининг руҳи ва жисмини соғлом бўлиши учун астойдил меҳнат қилган. У ўз ҳаётини ўзгартирган бўлса-да, дунёвий машғулоти ва маош касбидан тўхтамаган авлиёлардан эди.

Аттор ҳаж амалларини бажарган ва Жомий маълумотларига кўра, у Хоразмий номи билан машҳур бўлган Шайх Мажидуддин Бағдодийнинг шогирди ва шайх Нажмуддин Кубро мактабининг шогирди бўлган. Аттор қариган чоғида Мавлавий номи билан машҳур Жалолиддин Муҳаммаднинг отаси Баҳоуддин Муҳаммад оиласи билан Ироқ ҳукмдори бўлганида, ўғли билан Нишопурда шайх хизматига келгани ҳақида ҳикоя қилинади. Бу учрашувда Аттор “Асрорнома”нинг бир нусхасини ёш Жалолиддинга бағишлади. Бу ҳикоя тарихий ҳақиқатга эга, чунки “Маснавий маънавий” Аттор маснавийи услубида яратилган. Атторминг оиласи, фарзандлари бор эди. Қариган чоғида Нишопурда мўғуллар томонидан шаҳид бўлди. Унинг дам олиш маскани Нишопур шаҳри четидаги маҳсус зиёратгоҳдир. 15-аср охирида Амир Алишер Навоийнинг пули ва фармони билан унинг қабри устига мақбара қурилган.

Аттордан то бизнинг давримизга қадар кўплаб шеър ва шеърый асарлар мерос бўлиб келган. Мавжуд адабий-тарихий манбаларда адабий ижод сони 40 тадан (Самарқандий давлат шоҳи) 114 та (Нуруллоҳ Шуштарий) ва 190 тагача (Резоқулихон Ҳидоят) кўрсатилган. Ишончли илмий изланишлар асосида ижод маҳсули деб топилган асарлар: “Мантиқ ул-тайр”, “Мусибатнома”, “Илоҳинома”, “Асрорнома”, “Хусравнома”, “Мухторнома”, “Жаваҳирнома”, “Шарҳ ул-қулуб”, “Девони қасоид ва ғазалият”, “Тазкират ул-авлиё”, “Панднома” ва “Футувватнома”. Унинг “Жаваҳирнома”си ва “Шарҳ ул-қулуб”ида номдан бошқа ҳеч нарса қолмаган.

“Мантиқ ул-тайр” маснавийи мусаддас маҳалуф рамал вазнида бўлиб, 45 та мақол ва бир натижадан иборат. Унинг ёзма нусхаси 4450 дан 4800 байтгача ташкил этади. Аттор бу маснавийига икки ном берган: Устингдаги нур каби “Мантиқ ул-тайр” у “Мақамоти туюр” битди.

Маснавийининг асосини борлик бирлиги ва унинг кайфиятини ифодалаш ғояси ташкил этади. Бу маънони шоир қушларни йиғишда, Худҳудни раҳнамо сайлашда ва етти водийни кезиб етти водийни кезиб (Толаб водийси, Ишқ водийси, Маърифат водийси, Истиғно водийси, Тавҳид), тил, тимсол, ўхшатиш ва мафтункор ҳикоятларда ифодалайди. Мирсайид Али Ҳамадонийнинг “Етти водий” асари асосан “Мантиқ ул-тайр” томонидан танланган.

“Жавҳар уз-зот” асарида борлик, оламнинг асоси, унинг мазмун-моҳияти тўғрисидаги қуйидаги фикр келтирилади.

Ба ҳар қисват, киме хоҳад барояд,

Ба ҳар нақше, киме хоҳад номояд.¹

Мазмуни: Кимни қандай либосда чиқаришни, кимни қандай нақшданамоён қилишни ўзи билувчи.

“Мусибатнома” маснавийи ҳам “Мантиқ ул-тайр”га ўхшаш бўлиб, 40 мақола, 374 қисса, хулоса ва 7530 байтдан иборат. А. унда ўтмиш тилида эмас, балки ҳозирги замон тилида кўплаб ҳикоятлар келтириш орқали қалбнинг ички хотиржамлигини тушунтиради. “Хусравнома”да қуйидаги байтда ушбу фикрлар ўз ифодасини топган:

“Мусибатнома” к-андўҳе чаҳон аст,

“Илоҳийнома”, к-асрори ниҳон аст, Ба доруҳона кардам ғар ду оғоз, Чи гуям зуд растам зину он боз.²

Мазмуни: “Мусибатнома” жаҳон қайғусидир, “Илоҳийнома” яширинган сирлардир, иккови-ни ҳам дорихонада ёзишни бошладим, нима дейсан, икки соҳада тез мақсадимга етдим.

“Илоҳинома” маснавийи муаллиф ҳазажи вазнида бўлиб, 22 мақола, 282 рамзий ва тарихий қиссадан иборат бўлиб, 7000 дан ортиқ байтга эга. “Маснавий” отанинг олти ўғли билан тортишишидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири отадан бирор нарса истайди. Ота фарзандларига жавобан уларнинг орзулари пуч эканлигини ҳикматли ҳикоялар ёрдамида тушунтириб, нафснинг нафсини ташлаб, бор эътиборини Ҳақ ва Ҳақиқатга қаратишни маслаҳат беради. Маснавийнинг мияси бўлган илм мавзусига келсак, унда талаб, тавба, ишқ, ҳайрат, омонат, ризолик, илм, тавҳид, фикр ва

¹ Фаридиддин Аттор. Жавҳар уз-зот. Куллиети маснавиёт. Лакҳнав нашри. Ҳиж. 1289, с. 324.

² Фаридиддин Аттор. Хусравнома. Душанба, “Ирфон”, 1990, с. 43.

ўлим кабилар киритилмаган. Атторминг мазкур китобдаги Фахри Гургоний, Маҳастий ва Робия Балхий ҳаётининг айрим ҳикоялари илмий ва адабий аҳамиятга эга.

“Асрорнома” маснавийи “Илоҳинома” асосида яратилган бўлиб, 22 мақола ва 94 та тасвирий киссадан иборат бўлиб, Содик Гавҳарин томонидан нашр этилган бўлиб, 3305 байтдан иборат. Унда мақола ва ҳикоялар мустақил бўлиб, ўзига хос ва ўзига хос сюжетга эга эмас. У одамларни тарбиялашда ҳикматли иш сифатида намоён бўлади.

“Хусравнома” киссаси “Илоҳинома” вазни асосида яратилган бўлиб, унинг турли вариантлари 6350 дан 7838 мисрагача бўлган. Бу Атторминг ягона асари бўлиб, тўлиқ сюжетга эга бўлиб, унда асосий ва иккинчи даражали қаҳрамонлар ҳаракат қилади.

Мансур муқаддимаси билан Аттор қиссаси ёзилган “Мухторнома” 50 боб, 5000 мисрадан иборат. Шоир ўз шеърларини қизиқарли фикр ва мазмунга эга мавзуларга ажратган. Аттор маснавийларида мақола ва боблар мазмунига кўра, қаҳрамонлари асосан жамиятнинг қуйи қатламлари – тиланчилар, тиланчилар, ночорлар, камбағаллар, бечоралар, ҳатто телбалар ҳам кўп учрайди. Бу билан Аттор адабиётни саройдан олиб чиқиб, жамият хизматида йўналтирди. У, айниқса, аёл – она образига қизиқиб, аёлнинг жамиятдаги мавқеини гоят улўф, деб билади, адабиётимизнинг кам сонли сўзловчилари бу даражага етган. Ўз даврида рус олими А.Е.Крымский (1871–1942): “Фаридидин Аттор тасаввуфхўлининг буюк шоири, уларнинг муршиди-шайх ва ёзувчиси”,¹ деган эди.

Атторминг 9940 мисрага яқин “девон”и мавжуд бўлган. Саид Нафисий тайёрлаган “Девон”-да 27 ғазал, 3 ғазал, “Футувватнома манзум” (82 байт) ва 758 ғазал мавжуд. Тақриб Тафаззулий Аттор ғазаллари сонини 873 тага етказган. Унинг шеър ва маърузалари асосан ахлоқий мавзулар, маърузалар бўлиб, шоир одамларни ўзликни англаш, адолат ва инсофга, ҳаё ва камтарликка даъват этади, одамлардаги ёвузлик ва ёвузликни қоралайди. Аттор қасидаларида асосан Санойий ва Хоқонийга эргашган. Тафаззулийнинг 873 та танланган ғазалидан 23 таси таҳаллуссиз, 114 таси “Фарид” таҳаллуси билан, 736 таси “Аттор” таҳаллуси билан яратилган. Аттор ғазаллари 3 мисрадан 24 мисрагача. Шулардан 175 таси радифсиз, қолганлари эса радифлидир. Аттор ғазалларининг кўпчилиги қисқа мусадасларда, бир қанчаси эса мусамманда ёзилган. Аттор ғазал яратишда ўзига хос услўб ва ифода услўбига эга бўлиб, кейинчалик, форс-тожик адабиётининг адабий мактаби сифатида шуҳрат қозонган. Аттор ғазалларини мавзу ва мазмунига кўра, борлиқ оламининг содда ва умумий тавсифи, тасаввуфий асосга эга бўлиб, уларда тарбиявий-ахлоқий фикрлар, баҳсли тасаввуф масалалари, самовий ишқ ҳаяжонлари бор. Аттор шеърятининг мазмуни ранг-баранг бўлиб, мазмуни қизиқарли, нотинч ва тасаввуфий ҳолатлар ва топилмалар билан тўла.

Аттор ғазалларининг бундай бўлиниши шартлидир, чунки баъзан бир ғазалда учала хусусият ҳам бўлиши мумкин. Атторминг реал ва умумий ва тасаввуфий ғазаллари чегарасини ажратиш қийин ва унинг шеърятини биринчи икки тур ичида қандайдир тарзда кузатиш мумкин.

Қаландарова Гавҳар Сулаймоновна (ЎЗМУ тадқиқотчиси, ТошДАУ ассистенти) ШАХС ШАКЛЛАНИШИДА БИЛИМНИНГ ЎРНИ

Аннотация. Ушбу мақолада мамлакатимизда юксак маънавиятли баркамол авлодни тарбиялаш, уларнинг билими ва интеллектуал саводхонлик даражасини ошириш ҳамда бу борада амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар таҳлил қилинган. Шунингдек, билимнинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда шахс шаклланишидаги аҳамияти очиб берилган.

Аннотация. В статье анализируется воспитание в нашей стране гармонично развитого поколения, повышение уровня их знаний и интеллектуальной грамотности, а также проводимые в этой сфере масштабные реформы. Также раскрывается роль знаний в обществе и их важность в формировании личности.

Annotation. This article analyzes the upbringing of a harmoniously developed generation in our country, raising their level of knowledge and intellectual literacy, as well as large-scale reforms in this area. The role of knowledge in the life of society and its importance in the formation of personality is also revealed.

Калим сўзлар: баркамол авлод, шахс, жамият, таълим, тарбия, билим, саводхонлик, илмий ижод, модернизация, глобаллашув, маданий тараққиёт.

¹Крымский А.Е. История Персии, её литературы и дарвишской теософии. Ч.2, М., типография “Красного календаря”, 1912, с. 241.

Ключевые слова: гармонично развитое поколение, личность, общество, образование, воспитание, знания, грамотность, научное творчество, модернизация, глобализация, культурное развитие.

Key words: harmoniously developed generation, personality, society, education, upbringing, knowledge, literacy, scientific creativity, modernization, globalization, cultural development.

Ҳар томонлама етук, билимли, малакали, юксак маънавиятли баркамол авлоднинг дунёқарашининг асосини билим ва юксак маданият ташкил этади. Бугунги кунда жамият аъзолари эгаллаган билим даражаси, миқдори, мазкур билимни тарқатиш, ўзлаштириш, қайта ишлаш ва янги билим ишлаб чиқариш имкониятлари маданият тараққиётини белгиловчи асосий мезондир.

Модернизация мураккаб, комплексли воқелик. Уни ташкил қилувчи элементлари орасида билим ва саводхонлик даражасини ошиб бориши таъкидланади. Бу муаммо, яъни, билим ва саводхонлик даражасини ошиб бориши, биринчидан, баркамол авлод шаклланишини маънавий пойдевори, иккинчидан, уларнинг ижтимоий муҳит билан боғлиқ моҳияти, учинчидан модернизация жараёни эпистемологик қарашларидаги ўзгаришлари билан алоқадорлигини илмий-назарий таҳлили учун замин тайёрлади. Билим, саводхонлик жамиятнинг кучли қуроли ва инсон жамиятининг, тараққиётининг пойдеворидир. Билимни моҳиятини тушуниш ва уни амалиётга татбиқ қилиш ҳозирги замоннинг долзарб муаммоларидан бири. Замонавий инновацион технологиялар, сиёсий технологиялар, ўқув жараёнларида қўлланиладиган янги технологиялар барчаси саводхон инсоннинг билимига боғлиқ.

Ҳозирги кун баркамол авлодни билимли, юксак ахлоқли, маданиятли, кенг илмий дунёқарашга эга бўлишини талаб қилади. Бунда таълим тизими ёшлар илмий дунёқарашини шаклланишида муҳим восита ҳисобланади. Шу боис ёшлар дунёқарашининг шаклланишида унга таъсир этувчи омиллар, ундаги кадриятлар тизими, бу тизимда билимнинг ўрни, баркамол авлод тарбиясида қандай билимлар зарур ва уларни қандай усул ва услублар асосида узатиш, ёшлар кадриятлари тизимидаги замонавий ўзгаришлар, миллийлик ва умуминсоний кадриятлар уйғунлиги мазкур тизимдаги замонавий ўзгаришларни ташкил этади.

Мамлакатни модернизация қилишнинг асосий вазифалари миллий ғоямизни ҳаётга татбиқ этиш, ривожланишни янги юксак поғоналарга кўтарилишини назарий-амалий асосларини вужудга келтириш ва ёшларни баркамол авлод қилиб тарбиялаш учун шарт-шароитлар яратишдан иборатдир. Шу сабабли давлатимиз мустақилликнинг дастлабки даврларидан бошлаб баркамол авлод тарбияси давлат ва жамиятнинг устувор вазифалари сифатида эътироф этилди, яъни эртанги кунимиз эгаси бўлган баркамол авлод тарбиясига алоҳида эътибор қаратилди.

Ҳар томонлама етук, билимли, малакали, юксак маънавиятли баркамол авлод тарбиясининг асосини билим ва юксак маданият ташкил этади. Бугунги кунда жамият аъзолари эгаллаган билим даражаси, миқдори, мазкур билимни тарқатиш, ўзлаштириш, қайта ишлаш ва янги билим ишлаб чиқариш имкониятлари маданият тараққиётини белгиловчи асосий мезондир. Билим, таълим инсониятни бирлаштирувчи омил бўлиб, ҳар қандай модернизация ёндашувининг зарур компоненти-дир.

Дарҳақиқат, барча ижтимоий кадриятлар орасида билимга бўлган муносабат юксак бўлиб, инсоннинг жамиятдаги мавқеи билимига боғлиқдир.

Ўрта асрларда яшаб ижод қилган Марказий Осиё мутафаккирларига инсоннинг энг олий бахти билишда деган тушунча хос бўлган. Инсон фаолияти асосида ётган билимга ишонч мамлакат ривожини тартибга солади. Улар ўз асарлари, илмий ва амалий фаолияти орқали илмий ижод намуналарини намойиш қилдилар, миллий маданиятни бойитдилар.

Ҳозирги даврда илмий билимнинг аҳамияти ошиб бормоқда. Муайян мамлакатларда қилинган, очиқ тизим сифатидаги илмий кашфиётлар бутун дунё кундалик ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Масалан, Англия, Франция, Германия ва Италияда қилинган илмий кашфиётлар электроника соҳасидаги янги технологияларнинг асосини ташкил этади. Япония компанияларининг ихтиролари электрон ишлаб чиқариш жараёнларини такомиллаштириш ва инфорацион технологияларнинг сайёрамиз инсонлари ҳаётига кириб боришида катта роль ўйнаяпти. Ҳозирги вақтда юксак технологияларни ривожлантиришда Япония, Хитой, Корея ва Ҳиндистон фирмаларининг иштироки кенгайиб бораётгани кузатилмоқда.

Бизнинг мамлакатда ҳам бу йўналишда тадқиқотлар олиб борилмоқда. Чунончи, қишлоқ хўжалиги, микробиологик саноат, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳаларида илмий-техник та-

раққиётни таъминлашда зарурий асос бўлмиш табиий ва ижтимоий жараёнларни математик моделлаштириш, информатика ва ҳисоблаш техникаси, молекуляр генетика, ген-хужайра инженерияси, биотехнология ва нанотехнология соҳалари ана шулар жумласидандир. Демак, ҳар бир давлатда фан – миллий бойлик. Бизнинг мамлакатда у миллий мустақилликни амалга ошириш ва боийтишга хизмат қилади.

Илмий билимларни ўзлаштириб, улардан фойдаланганда, инсон бошқа кўринишдаги фаолиятларда ифоданувчи ўз ижодий имкониятларини амалга оширади.

Ҳаётнинг турли-туманлиги ва ўзгарувчанлигига қарамасдан, илмий тадқиқотлар натижалари, ўзгармасдир. У диний эътиқод, мафкура, бадий дид ва кабиларга боғлиқ бўлмасдан, бир хил, ягона тушунча беради. Шунинг учун билим ва таълимнинг тарқалиши инсониятни бирлаштирувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Фан ва техникани тегишли таълим тизими, кадрлар тайёрлаш миллий дастурисиз ривожлантириш мумкин эмас. Ҳуқуқий, демократик давлат ва фуқаровий жамият куришнинг тақдири илмий потенциалга кўп жиҳатдан боғлиқ. Илмий ижод адабиёт, мусиқа, санъат, фалсафа, техника, сиёсат соҳаларидаги ижодиёт каби маданиятнинг таркибий қисмлари тизимига қиради.

Маданий ҳаётнинг бошқа томонларидан фарқли ўларок, илмий билишнинг ривожланиши, илмий ижод ғояси инсоният тарихида ҳар доим мавжуд бўлган. Маданиятнинг бошқа соҳаларида бундай бирлик учрамайди. Санъат, рассомлик, мусиқа кабилар ривожини ягона жараён деб бўлмайди.

Илмий ижод турли миллатлар, мамлакатларни интеграциялаштиради, бирлаштиради, бири бири билан боғлайди. У миллий ёки тарихий хусусиятларга боғлиқ эмас. Шунинг учун алоҳида мамлакатлардаги илмий тадқиқотларни “миллий илмий иш” маъносида тушуниш тўғри бўлмайди. Фан тарихи, замонавий технологиялар бундан далолат беради. Шундай қилиб, илмий ижод бойиш регулятиви ва миллий мустақиллик ғояларининг амалга оширилишидир.

Глобаллашув шароитида, маълумот, информацион технологиялар мамлакат ривожланишининг ажралмас қисмига айланган пайтда, ижод, ижодий ёндашиш мамлакатимиз тараққиётининг истиқболларини белгиловчи долзарб муаммолардан бирига айланиб бормоқда. Ҳозирги замон адабиётларида “технология” тушунчасига турли таърифлар берилган бўлиб уларнинг асосини “билим”, “маълумот” ташкил этади. Ўттиз йил бурун интернет яратилди. 1989 йилда интернетдан фойдаланиш технологияси кашф этилди. Компьютер ва маълумотга асосланган технологияларнинг инсоният ҳаётига таъсирини аввалги илмий инқилоблар таъсири билан солиштириб бўлмайди.

Информацион технологиялар инсон фаолиятининг барча соҳаларига таъсир кўрсатмоқда. Информацион жамиятнинг асосини олий малакали билим ва маълумот ташкил этади.

Интернетнинг янги алоқа воситалари, электрон почта кабилар ҳам илмий, ҳам ижтимоий, иқтисодий, халқаро ва бошқа соҳаларда ахборот билан таъминланиш имкониятларини оширади. Бугунги кунда ахборотнинг ҳаракат қилиш йўлида илгари мавжуд бўлган тўсиқлар йўқ. Илмий кашфиётлар коммуникациянинг замонавий соҳалари учун техникавий асос (база) яратди. Бу йўлда қуйидаги босқичлар ўтилди: телеграф, ротацион типография машинаси (1874), телефон (1870), симсиз телеграф (1922), телевидение.

Ахборотлаштиришдаги “портлашнинг” ушбу моддий ва сиёсий шарт-шароитлари одамлар тафаккури ва фаолиятида кескин бурилиш ясади. Бунинг натижасида ҳозирги вақтда маълумот камчилдан – мўл-кўлга, кечикиб қолгандан бир лаҳзада топиладиганга, қиммат турадигандан – сув текинга айланиб бормоқда.

“Билим” тушунчасини турлича талқин қилиш мумкин. Билим субъект фаолияти учун имконият яратади. Билим ва эътиқод, билим ва фаолият каби муаммолар файласуфларни доим қизиқтириб келган. Ўрта асрларнинг улуғ мутафаккири Ғаззолий: “Билим – илдишларнинг илдишидир, чунки фаолият фақат уни қандай қилиб бажариш тўғрисидаги билимга эга бўлиб, у орқали шаклга эга бўлади”, деб ҳисоблаган. Ҳеч қандай фаолият билимсиз амалга ошмайди. Фақат бамаъни фаолиятга олиб келадиган билимгина ижтимоий фойдалидир. Илмий билимга қизиқиш, умуман ҳам интеллектуал таълим муҳитда, ҳам диний-ахлоқий фаолиятда, ижтимоий-маданий муҳитида ақлнинг етакчи роли Шарқда (IX–XV асрларда), хусусан, Марказий Осиёда, табиий фанлар ривожланишини аниқлаб берди.

Билим – ўқиш, таълим орқали камол топишга интилишни ифодаловчи шахс таркибининг зарурий қисмидир. Билим олиш – олий бахт, камолот, шон-шарафга етишиш билан тенглаштири-

лади. Инсон ижтимоий ҳолатининг яхшиланиши унинг насл-насаби, туғилиш афзалликлари ва бошқа шунга ўхшаш нарсаларга эмас, балки билим савиясига боғлиқ. Ижтимоий муҳитда “ахлоқ, диёнат, ҳеч қандай фаолият ёки бошқа ижтимоий қадриятлар “билим” каби диққатга сазовор эмасдир”.¹ Билим ва фаолиятнинг ўзаро боғлиқлиги инсоният жамиятининг барча кўринишларида ўрин тутган ва тутади. Ушбу ғоя инфорацион жамиятда ниҳоятда аҳамиятлидир. Информацион жамиятда билим ва ахборот, инфорацион-коммуникатив технологияларнинг роли айниқса ошадди. Юқори малакали меҳнат билим ва ахборотга асосланади, бундай шароитда ижодкор шахснинг роли ошиб боради.

XX аср охирида эришилган юксак технологиялар (электроника, информатика, биотехнология, нанотехнология, рақамли технологиялар ва ҳ.к.) асосини билим ва ахборот ташкил этади. Бу технологияларнинг яратилиши – ишлаб чиқариш асосларининг, инсон ва табиат ўртасидаги муносабатнинг сифат жиҳатдан тубдан ўзгаришидир. Компьютерлаштириш, компьютер технологиялари фикр юритиш жараёнларининг имкониятларини кенгайтиради, хотиранинг юкланганлик даражасини камайтиради, ижодий “парвоз” учун шароит яратади.

Юқори малакали ёки умумий бўлган билим қарор қабул қилиш, бир вазиятдан бошқасига тез мослашиш қобилиятида акс этади. Шунинг учун илмий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий-маданий контекстларда билим ва ахборотнинг роли узлуксиз ошиб бормоқда ҳамда шахснинг интеллектуал салоҳияти сифатида намоён бўлади. Бу эса, ўз навбатида, ижодий фикр юритишга ва фавқулодда вазиятларда қарор қабул қилишга бўлган индивидуал қобилиятлар ҳисобга олинишини талаб этади. Бундай жамиятда ижодий ёндашувчи инсон ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади. Ушбу ижодий ёндашув янги билимлар ва меҳнат фаолияти кўникмаларини оддийгина эмас, балки уларни ижодий равишда қўллаш, яъни, аслида, ноу-хаулар ишлаб чиқиш дегани. Бундай шароитда узлуксиз ўқитиш ва ижодий қобилиятларни фаоллаштириш концепцияси алоҳида шахсга эмас, балки бутун жамият, алоҳида жамоаларга тааллуқлидир. Билим ва ахборотни йиғиш ҳамда улардан ижодий равишда фойдаланишга қодир юқори малакали ходимларга эса талаб кундан кунга ошиб боради.

Албатта, буларнинг барчаси жамият аъзоларининг қадриятлар тизимига ўз таъсирини кўрсатади. Буларни Ж.Гибсон сўзлари билан умумлаштириш мумкин, яъни, ҳозирги давр глобал иқтисодиётида кескин рақобат мавжуд, чуқур ва ҳар томонлама билимлар, ахборотнинг жадал оқими зарур, шу билан бирга, ҳар бир индивид ўз манфаатларини қондириши ва истеъдодларини ривожлантириши учун рағбатланиши лозим.

Бугун биз ўта мураккаб, зиддиятларга тўла ахборот асрида яшайпмиз. Бугун дунёни тўр снгари ўраб олган интернет тизими орқали истаган одам ҳар қандай маълумотни қабул қилиши ёки узатиши мумкин. Албатта, унинг кишилар дунёқараши, билими ва савиясининг кенгайишидаги аҳамиятини инкор этмаган ҳолда, худди шу тизим орқали оддий ахлоқий меъёрларга зид порносайтлар ўрин олганини ҳамда уларнинг ёшлар онгига, дунёқарашига салбий таъсир этишини алоҳида қайт этиш лозим.

Демак, Республикамизда амалга оширилаётган ислохотлар, ижобий ўзгаришлар, модернизация жараёнлари баркамол авлодни шакллантириш билан боғлиқдир. Халқимиз, миллатимиз яратган маънавий бойликларни ёшлар қалбига сингдириши, уларни миллий ғоя руҳида тарбиялаш ҳам ана шу бош мақсадга йўналтирилгандир.

---

¹Розенталь Ф. Торжество знания. М., 1978, с. 235.

Нурманова Дилфуза Абдухамидовна (филология фанлари номзоди,
Андижон Давлат университети доценти)
СОДДА ГАПЛАРДА МЎЪТАДИЛЛАШУВ

Аннотация. Мақолада ўзбек тилида лисоний бирликлар ўртасидаги зидланишлар ва зидланувчи аъзоларнинг маълум шароитда зидланиш белгисини йўқотиб, мўътадиллашуви, мўътадиллашувнинг содда гапларда амал қилиши ва юзага келиш сабаблари ҳақида сўз юритилади.

Аннотация. В статье идет речь об оппозициях между лингвистическими единицами в узбекском языке и о нейтрализации – разглаживании дифференциальных признаков между ними в определенных условиях, о нейтрализации в простых предложениях и причины их возникновения.

Annotation. The article deals with oppositions between linguistic units in the Uzbek language and neutralization – smoothing out the differential features between them under certain conditions, neutralization in simple sentences and the reasons for their occurrence.

Калим сўзлар: лисоний бирликлар зидланиши, мўътадиллашув, содда гап, дарак гап, сўроқ гап, буйруқ гап, истак гап.

Ключевые слова: оппозиция лингвистических единиц, нейтрализация, простое предложение, повествовательное предложение, вопросительное предложение, повелительное предложение, побудительное предложение.

Key words: opposition of linguistic units, neutralization, simple sentence, declarative sentence, interrogative sentence, imperative sentence, request sentence.

Лисоний ходисаларга систем-структур ёндашувларнинг ўзига хос жихати шундан иборатки, ўрганилаётган объектга фрагментар ёки ажралган ҳолда эмас, балки муайян бутунлик таркибидаги элемент сифатида қарайди ва шу тизимдаги бошқа элементлар билан муносабатларини текшириш баробарида ўзини ҳам маълум сифат ва муносабатлардан иборат субстанция сифатида талкин этади.

Бутунлик таркибидаги элементлар шу бутунликнинг мундарижасини белгилайди. Лисоний бирликлар мундарижаси фарқловчи ва бирлаштирувчи белгилар мажмуасидан ташкил топади. Лисоний бирлик мундарижасидаги фарқловчи ва фарқламайдиган белгилар бир лисоний бирликни бошқа лисоний бирликка зидлаш асосида аниқланади. Шунинг учун зиддият тушунчаси тилшуносликда марказий ўринни эгаллайди. Тил системасида муайян зиддиятда бўлган икки лисоний бирлик нутқ жараёнида маълум шароитда зидланишга асос бўлган белгиларини йўқотиб, бир хил бўлиб қолиши мумкин. Маълум нутқий шароитда икки лисоний бирликнинг зидланиш белгиларининг йўқолиши мўътадиллашув саналади. Мўътадиллашув ходисасини белгилаш, унинг сабабларини аниқлаш систем тилшуносликда вариантларни инвариантларга тўғри бирлаштиришга ёрдам беради.

Мўътадиллашув тушунчаси дунё тилшунослигида биринчи бор Москва фонология мактаби вакиллари томонидан илмий муомалага киритилди, дастлаб, фонологик сатҳда ўрганилди. Ушбу масалага Н.С.Трубецкой жуда катта эътибор берди. Фонологияда эътироф этилган бу тушунча, кейинчалик, А.А.Реформацкий, А.А.Виноградов, Л.И.Богораз-Бухман, В.М.Бельдиян, В.К.Журавлёвлар томонидан ривожлантирилди.¹

Ўзбек тилшунослигида мўътадиллашув масаласи А.Ғуломов, А.Нурмонов, Н.Махмудов, А. Абдуазизов, Ҳ.Неъматов, А.Собиров, З.Қодиров, Д.Набиева, Д.Нурманова, Д.Лутфуллаева, О.

¹ Бельдиян В.М. Звуковая система современного русского языка и вопросы нейтрализации фонем: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, М., 1968; Богораз-Бухман Л.И. Фонологическая нейтрализация на уровне дифференгов и фонем в русском языке. Автореф. дисс. ...канд.филол.наук, М., 1963; Виноградов В.А. Некоторые вопросы теории фонологических оппозиций и нейтрализации. Проблемы лингвистического анализа. Фонология. Грамматика. Лексикология. М., 1966, с.13–21; Журавлев В.К. Диахроническая фонология. М., “Наука”, 1986, с. 231; Журавлев В.К. К понятию “силы” фонологической оппозиции. Сборник. Фонетика. Фонология. Грамматика. М., “Наука”, 1971, с. 328; Журавлев В.К. К проблеме нейтрализации фонологических оппозиций. “Вопросы языкознания”, 1972, №3, с. 36–48; Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., Иностр.литра, 1960, с. 272.

Эшонкулов, О. Муродуллаеваларнинг ишларида маълум даражада ёритилди.¹ Аммо, шундай бўлишига қарамай, тилнинг барча сатҳлари доирасида етарли даражада ўрганилгани йўқ.

Синтактик сатҳда, хусусан, содда гап сатҳида дарак, сўроқ, буйруқ, истак гапларнинг шакли ва мазмуни ўртасидаги зидланиш белгиларининг йўқолиши ҳам мўътадиллашувга олиб келади. Маълумки, сўроқ гаплар умумлаштирувчи сўроқ маъноси билан бир бутунликни ҳосил қилса ҳам, лекин бу сўроқ маъноси реал ҳолда турли вариантлар орқали намоён бўлади. Сўроқ гаплар соф сўроқ семасини ифодалаганда унинг шакли ва мазмуни ўртасида зиддият кузатилмайди, яъни бундай гаплар шакли ва мазмуни ўртасида мутаносиблик бўлади. Бошқа ҳолатларда номутаносиблик кузатилади. Шакл ва мазмуни номутаносиб бўлган сўроқ гапларнинг таркибида сўроқ воситалари иштирок этиб, фақат шакл томондангина сўроқ гап саналади. Лекин сўзловчининг нияти ўзига номаълум бўлган воқеа-ҳодиса ҳақида сўраш эмас, балки ўзига маълум воқеа ҳодиса ҳақида ахборот беришдир. Бундай сўроқ гаплар икки гуруҳга бўлинади: 1) сўроқ-дарак гаплар; 2) сўроқ-буйруқ гаплар.

Сўроқ-дарак гаплар шакл томонидан таркибида сўроқ воситалари иштирок этиши белгисига кўра сўроқ гаплар билан бир парадигмага мансуб бўлса, мазмун жиҳатдан маълум воқеа, белги-хусусият ҳақида ахборот беришига кўра, дарак гаплар билан парадигматик муносабатга киришади. Бундай гапларда шакл ва мазмун ўртасида, кўпинча, икки белги асосида зиддият мавжуд бўлади. биринчидан, ифода мақсадига кўра зиддият (сўроқ шакли орқали дарак мазмунининг ифодаланиши), иккинчидан, тасдиқ-инкор белгисига кўра зиддият (тасдиқ шакли орқали инкор ифодаланиши, аксинча, инкор шакли орқали тасдиқ маъносининг ифодаланиши). Масалан, *Онани ким севмайди? (Онани ҳамма севади).*

Маълумки, сўроқ гап шакли орқали ифодаланган тасдиқ ёки инкор маъноси дарак гап шакли орқали ифодаланган тасдиқ ва инкор маъносидан кучлироқ ифодаланади. Яъни, сўроқ шаклида пропозитив маъно устига коннотатив маъно қўшилади. Демак, бу икки парадигма аъзоси коннотатив маънонинг бор-йўқлигига кўра фарқланади. Парадигма аъзолари ўртасидаги ана шу фарқли белги сўроқ ва дарак гапларнинг зидланиши учун асос белги саналади. *Масалан, Ёлгон гапиришига уялмайсизми?* гапида инкор денотатив маъно, *Ёлгон гапиришига уялинг* тасдиқ маъноси эса унинг устига кўйилган коннотатив маъно ҳисобланади ва ана шу маъноси сўроқ ва дарак гапларнинг зидланиши учун асос бўлган фарқловчи белги саналади. Нуткий вазиятда фарқланиш белгисининг йўқолиши мўътадиллашувга олиб келади.

Зулм ёйини тўғрилаб, ўқ отиб, жониворларни уришдан нима фойда? (Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун). Мазкур риторик сўроқ гап *Зулм ёйини тўғрилаб, ўқ отиб, жониворларни уришдан фойда йўқ* дарак гапига нисбатан зидланиш белгисини йўқотган ва дарак мазмуни сўроқ шакли орқали ифодаланган. Натижада сўроқ гапнинг шакли ва мазмуни ўртасида номувофиклик юзага келган.

Баъзан диалогик нутқда маълум мақсадга кўра, салбий бўёқдорликка эга бўлган сўроқ гаплардан ҳам фойдаланилади. Масалан,

¹Абдуазизов А.А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1992, 188-бет; Гулямов А.Г. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке. Т., АН УзССР, 1956, с. 136; Қодиров З.М. Ўзбек тили грамматик категорияларининг систем тадқиқи. Ўқув кўлланма, 1-қисм, Тошкент, “Innovatsiya-Ziyo”, 2021, 102-бет; Лутфуллаева Д. Ўзбек тили морфологик бирликларида лингвистик нейтраллашув; М.Асқарова ва ўзбек тилшунослиги масалалари (профессор М.Асқарова таваллудининг 90 йиллигига бағишлаб ўтқизилган илмий-назарий анжуман материаллари). Тошкент, ТДПУ, 2014, 58–62-бетлар; Лутфуллаева Д., Муродуллаева О. Ўзбек тилида олмошлар зидланиш белгисининг мўътадиллашуви. Формирование интеллектуально-го, творческого и духовного потенциала личности обучающихся в современных условиях. Сб. науч.-метод. статей в 24 частях. Часть 24, Ташкент. Узб.науч.-иссл.инст.пед.наук им. Кары-Ниязи, 2009, с. 13–15; Лутфуллаева Д., Эшонкулов О. Лисоний зиддият ва нейтраллашув. Тошкент, “Наврўз”, 2018, 109-бет; Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1995, 149-бет; Набиева Д. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант-вариант муносабати. Филол.фанлари номзодлик диссертацияси, Тошкент, 1998, 164-бет; Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1995, 128-бет; Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилд, Тошкент, “Akademnashr”, 2012, 367-бет; Нурмонов А.Н. Нейтрализация оппозиций лингвистических единиц по признаку утвердительности-отрицательности. “Советская тюркология”, 1984, №3, с. 56–62; Нурмонов А.Н. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1990, 100-бет; Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. Тошкент, “Маънавият”, 2004, 158-бет.

- Синглинг нимадан бунча хафа?
- **Ит биладими?**
- Балки, сен хафа қилгандирсан?
- **Ўлибдими?**

Ушбу диалогда жавоб тариқасида *Ит биладими?* *Ўлибдими?* сўроқ гаплари қўлланилган ва улар эмоционал маъноларни ифодалаш учун стилистик восита вазифасини бажарган. *Ит биладими?* сўроқ гапи орқали *Билмайман* деган дарак-хабар мазмуни ифодаланган. *Ўлибдими?* сўроқ гапи орқали эса сўзловчининг коммуникатив нияти кимнингдир ўлган-ўлмаганлиги ҳақида сўраш, маълумот олиш эмас, балки *Мен хафа қилмайман, Хафа қилишим мумкин эмас, йўқ* каби маъноларни бўрттириб, таъкидлаб ифодалашдир. Бу ўринда юқоридаги ҳар иккала жумлада ҳам сўроқ-дарак зидланиши кузатилади ва зиддият аъзолари ўртасидаги зиддланиш учун асос бўлган белгининг йўқолиши натижасида сўроқ ва дарак гаплар эркин алмашилиш хусусиятига эга бўлган.

Кесим вазиятида *айтмайсизми, бўладими* сўзлари иштирок этганда ҳам сўроқ гапларда синтактик-семантик номувофиқлик кузатилади. Масалан, *Тўйда чарчаганимни айтмайсизми?* Ушбу гапда икки томонлама зиддият мавжуд. Биринчидан, сўроқ ва дарак мазмуни ўртасидаги зиддият (*Тўйда чарчаганимни айтмайсизми? – Тўйда жуда чарчадим*); иккинчидан, тасдиқ ва инкор маънолари ўртасидаги зиддият (*Тўйда чарчаганимни айтмайсизми? – Тўйда чарчаганимни айтинг*). Мазкур жумлада зиддият аъзолари ўртасидаги зидланиш белгисининг йўқолиши ва жумланинг иккиламчи функция бажариши учун “айтмайсизми” лексик воситаси сабаб бўлмоқда. А.Нурмонов синтактик конструкцияларда тасдиқ ва инкор зидланишининг мўътадиллашуви ҳақида шундай дейди: “Равишдошнинг *-б(-иб), -гунча* (ва унинг фонетик вариантлари) формаларидан ифодаланган эргаш гапнинг кесими ёки равишдош оборотлар тасдиқ-инкор белгисига кўра оппозицияга киришганда, *-б(-иб), -май, -масдан, -гунча, -магунча* каби оппозитив қаторларни ҳосил қилади. Бу уларнинг доимий оппозициясидир. Айрим ҳолларда оппозиция аъзоларидаги ана шундай доимий муносабат бузилиши мумкин. Бу вақтда тасдиқ ва инкор қаторга мансуб аъзоларда оппозитив белги йўқолиб, бир тасдиқ мазмун атрофида бирлашади ва мазмунон бир парадигмани ҳосил қилади. Тасдиқ ва инкор қаторлар ўзаро эркин алмашилиш дистрибуцияси муносабатида бўладилар. Масалан:

<i>Қора қишда туй қилмай,</i>	}	<i>баттар бўлгур, нокас гов.</i> (А.Орипов)
<i>Қора қишда туй қилиб,</i>		

Баъзан услубий талабга кўра, сўроқ гаплардан буйруқ мазмунини ифодалаш учун ҳам фойдаланилади. Бундай гаплар сўроқ-буйруқ гаплар дейилади. Сўроқ буйруқ гаплар шаклий томондан сўроқ гаплар билан парадигматик муносабатга киришса, мазмуний жиҳатдан буйруқ гаплар билан парадигматик муносабатга киришади. Бундай гапларда ҳам шакл ва мазмун ўртасида икки хил зиддият, яъни, ифода мақсадига кўра ва тасдиқ-инкор белгисига кўра зиддият мавжуд бўлади. Масалан, *Ўтирмайсизми? (Ўтир!)* Мазкур гапда ифода мақсадига кўра сўроқ ва буйруқ маънолари ҳамда тасдиқ ва инкор қаторга мансуб аъзолар зидланиши кузатилади. Ана шу зидланиш белгиларининг йўқолиши оқибатида мазмунон бир парадигмани ҳосил қилади. Натижада сўроқ ва буйруқ, тасдиқ ва инкор қаторлар ўзаро эркин алмашилиш дистрибуцияси муносабатида бўлади.

Жойингизга ўтиришингизни буюраман. Мазкур гапнинг кесими ижро майлидаги феъл билан ифодалангани учун дарак гап ҳисобланади. Мазмунон эса буйруқ гап. Демак, ушбу жумлада ҳам семантик-синтактик асимметрия мавжуд. Асимметриянинг юзага келишида дарак шакли ва буйруқ мазмуни ўртасидаги зидланиш асос бўлган. Ана шу зидланишнинг нутқ вазиятида йўқолиши натижасида мўътадиллашув юзага келган. Мўътадиллашув эса синтактик-семантик номувофиқликнинг юзага келишига йўл очиб берган.

Ифода мақсадига кўра, буйруқ ва истак гаплар ҳам кўпинча ўзаро зиддиятли муносабатда бўлади. Бундай зиддият, асосан, контекст талаби билан бўлади ва, кўпинча, диний матнлар, хусусан, дуо матнларида кузатилади. Масалан, *Аллоҳ ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага тақлиф қилмас. Фойдаси ҳам ўз касбидан, зарари ҳам ўз касбидан. Эй Роббимиз, агар унутсак ёки хато қилсак (иқобга), тутмагин. Эй Роббимиз, биздан олдингиларга юкланганга ўхшаши оғирликни бизга юкламагин. Эй Роббимиз, бизга тоқатимиз етмайдиган нарсани юкламагин. Бизни афв эт, мағфират қил ва раҳим эт. Сен хожамизсан. Бас, кофир қавмларга бизни голиб қил* (Бақара сураси, 286-оят).

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратларининг “Тафсири ҳилол” асаридаги Ба-қара сураси 286-оятнинг тафсиридан келтирилган мазкур парчада ажратиб кўрсатилган 3-, 4-, 5-, 6-, 8-жумлалардан Аллоҳга мурожаат мазмуни ифодаланган. Ана шу мурожаатлардан бирини таҳ-лил қилиб кўрсак. *Эй Роббимиз, бизга тоқатимиз етмайдиган нарсани юкламагин* жумласи-нинг кесими II шахс буйруқ-истак майли шаклидаги феъл билан ифодаланган. Демак, шаклан буй-руқ гап. Аммо, мантиқан олиб қаралганда, Аллоҳга буйруқ берилмайди, балки илтижо қилинади. Ана шу нуқтаи назардан, юқоридаги содда гапнинг шакли ва мазмуни ўртасида номувофиклик ку-затилади. Буйруқ гап шакли орқали истак, илтижо маънолари англашилган. Бу ўринда буйруқ ва истак маънолари зидланишида зиддият учун асос бўлган фарқловчи белгининг йўқолиши натижа-сида мўътадиллашув юзага келган, *юкламагин* буйруқ феъли *илтимос, илтижо, ўтинч* каби маъ-нолари билан бошқа парадигма вакили сифатида намоён бўлмоқда.

Мўътадиллашув ҳодисаси сифатдош, равишдош, ҳаракат номили кенгайган бирикмалар би-лан мураккабланиш содда гапларда ҳам кузатилади.

Шу зайлда у орадан кўп ўтмай, болани ҳам унутди (А.Ҳакимов. Оқсоқ бўри). Мазкур гапда иккита пропозиция ифодаланган: 1) *шу зайлда у болани ҳам унутди*; 2) *бунга кўп бўлгани йўқ*. Про-позициялардан биринчиси ярим, иккинчиси эса тўлиқ предикация шаклланган. Жумла таркиби-даги ана шу икки пропозиция предикативлик белгиларининг бор-йўқлигига кўра, ўзаро зиддиятга киришган. Агар зидланиш учун асос бўлган предикативлик белгиси зидланувчи аъзоларнинг ҳар иккисидан ҳам сақланганда, доимий зиддият бўлар эди. Бу ўринда биринчи қурилмада пропозиция ифодаланган, аммо предикативлик белгилари тўлиқ эмас, яъни ўзида предикативликни тўлиқ сақ-лаб қололмаган, шунинг учун бундай зиддият мўътадиллашган ҳисобланади. Бу эса содда гапнинг шакли ва мазмуни ўртасида номувофикликнинг юзага келишига сабаб бўлган.

Пастликда ястаниб ётган қишлоқни кўргач, тўхтади (Аҳиёр Ҳакимов. Оқсоқ бўри). Ушбу гапда ҳам икки пропозиция мавжуд: 1) *пастликда ястаниб ётган қишлоқни кўрди*; 2) *тўхтади*. Би-ринчи пропозиция ифодачисидан предикация тўлиқ шаклланмагани учун уни гап деб бўлмайди, у жумла таркибида равишдош ўрамли кенгайган бирикма ёки пропозитив ном вазиятида келган. Ик-кинчи пропозиция ифодачисидан эса предикация тўлиқ шаклланган. Шунинг учун у гап. Демак, бир содда гап шакли орқали икки пропозиция ифодаланган. Ана шу пропозициялар предикация-нинг мавжуд-мавжуд эмаслигига кўра приватив зидланишга эга.

Одатда, синтактик бирликлар мўътадиллашувида зиддият аъзолари мазмунан зидланиш бел-гисини йўқотиб, ўзаро эркин алмашиниш дистрибуцияси муносабатида бўлган бир семантик пара-дигмани ҳосил қилади ва шу белгиси билан фонологик сатҳдаги мўътадиллашувдан фарқ қилади. Баъзи ҳолларда эса бунинг акси ҳам бўлиши мумкин, яъни, мазмуний эмас, шаклий жиҳатдан ҳам зидланиш белгисини йўқотиб, эркин алмашиниб келиш хусусиятига эга бўлади. Масалан, *Қишлоқ биқинидан ўтган дарёдан енгил туман кўтарилиб, дарахтлар устига келиб туриб қоларди*. (Аҳиёр Ҳакимов. Оқсоқ бўри) Мазкур гапда учта пропозиция мавжуд: 1) *дарё қишлоқ биқинидан ўтган*; 2) *дарёдан енгил туман кўтарилиб*; 3) *дарахтлар устига келиб туриб қоларди*. Биринчи ва иккинчи бирикмаларда предикация тўлиқ шаклланмаган. Шунинг учун биринчиси (*қишлоқ биқинидан ўт-ган*) сифатдош оборот, иккинчиси (*дарёдан енгил туман кўтарилиб*) равишдош оборот вазиятида келган. *дарахтлар устига келиб туриб қоларди* бирикмасида эса предикация тўлиқ шаклланган, шунинг учун у гап.

Демак, мазкур гапда ҳам юқоридаги мисолдаги сингари бир содда гап шакли орқали уч про-позиция ифодаланган. Ана шу пропозициялар предикациянинг мавжуд-мавжуд эмаслигига кўра приватив зидланишга эга. Зидланиш белгиларининг йўқолиши натижасида мураккаб фикр содда гап шакли орқали берилган. Бу элементларнинг шаклий жиҳатдан мўътадиллашувидир.

Таҳлиллардан кўриниб турибдики, дунё тилшунослигида дастлаб фақат фонологик сатҳда ўрганилган мўътадиллашув ҳодисасини тил системасининг барча сатҳларида амал қилувчи уни-версал ҳодиса сифатида эътироф этиш мумкин. Мўътадиллашув тил сатҳларида турлича намоён бўлади. Фонологик сатҳда зиддият аъзоларининг шакл жиҳатдан бир хил бўлиб қолиши мўътадил-лашувга олиб келса, синтактик сатҳда зиддият аъзоларининг мазмун жиҳатдан бир хил бўлиб қо-лиши ҳам мўътадиллашув саналади.

Ўзбек тилининг синтактик сатҳида, хусусан, содда гапларда ифода максадига кўра сўроқ-да-рак, сўроқ-буйруқ, дарак-буйруқ, буйруқ-истак зидланишлари; жумла орқали ифодаланган маз-муннинг воқеликка муносабатига кўра тасдиқ-инкор зидланиши кузатилади. Ана шу зидланиш

аъзолари маълум вазиятда зиддият учун асос бўлган белиглари йўқотиб, эркин алмашилиш хусусиятига эга бўлиши мумкин. Бу содда гап сатҳидаги мўътадиллашувдир.

Matyakubov Hakimboy (mustaqil tadqiqotchi)
TURLI TIZIMDAGI TILLAR TOPONIMLARINI QIYOSIY O'RGANISHNING
UMUMNAZARIY MASALALARI

***Annotatsiya.** Maqolada turli morfologik tizimdagi tillar toponimlari o'rtasidagi umumiylik va xususiylikni ochib beruvchi jihatlar tahlil qilingan. O'zbek va ingliz tili toponimlari, garchi ular turli tizimga mansub bo'lsa ham, ko'plab umumiylikka ega. Foydalanuvchilar soni, bashariyat tamadduniga qo'shgan hissasi, asrlar davomida qo'shni muhitlarga ta'siri borasida ham har ikkala tilni bir-biriga qiyoslash mumkin.*

***Аннотация.** В статье проанализированы языковые аспекты, раскрывающие особенности и общие черты топонимов в языках с различным морфологическим строем. Топонимы английского и узбекского языков, несмотря на их принадлежность к разным языкам, имеют много общих черт. Дается сравнительный анализ двух языков в ходе их влияния на соседние языки, показан их вклад в развитие цивилизации, а также приводятся сведения о количестве пользователей двух языков.*

***Annotation.** The present article details the features telling about the common points and peculiarities among the toponym languages in different morphological system. Although the toponyms belong to various systems in the Uzbek and English languages, they have much in common. It is possible to compare both of these languages concerning the number of users, the contributed benefits, the impacts throughout ages.*

***Kalit so'zlar:** toponim, turli tizimdagi tillar, onomastika, onomastik ko'lam, toponimlar qiyosiy tahlili.*

***Ключевые слова:** топоним, языки с различным строем, ономастика, раздел ономастики, сравнительный анализ топонимов.*

***Key words:** toponym, the languages in different forms, onomastics, onomastic area, comparative analyses of toponyms.*

Har bir til, unda so'zlashuvchilar sonidan qat'iy nazar, borliq – atrofdagi olam manzaralarini aks ettiradi. Tabiat, umuman, atrof-muhit insonning tafakkuriga, uning mavjudligi haqidagi tushunchasiga yaqqol ajralib turadigan voqea va hodisalarni nomlash orqali ta'sir qiladi. Shu bois insonning o'z ijod mahsuli bo'lmish toponimlarni o'rganishga qiziqishi tabiiy bo'lib, ularda xalq tarixi, tili, o'zi yashayotgan tabiiy muhit zuhur etadi. Tilshunoslik uchun bunday tadqiqotlar jamiyatda sodir bo'layotgan sotsiologik jarayonlarni, shuningdek, lug'at boyligining boyib borishi, aksincha, qashshoqlashuvi bilan bog'liq til tizimlaridagi o'zgarishlarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, toponimlarni bilish, ularni saqlash va geografik xaritada mustahkamlash ona tili, uning qo'llanish sohasi, unda aks etgan tushunchalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan bevosita ijtimoiy va tabiiy muhitda yuzaga kelgan mentalitetni shakllantirishga yordam beradi. Toponimika masalalari, ayniqsa, ko'p sonli so'zlashuvchilarga ega bo'lgan va jahon ijtimoiy-siyosiy hayotida faol tillarda kengroq o'rganiladi. Buni turli tizimli tillar – agglutinativ va flektiv tizimga mansub o'zbek va ingliz tillari misolida ko'rib chiqish yana ham ko'proq ilmiy-nazariy ma'lumotlar beradi. Toponimlarni o'rganishning uzoq muddatli amaliyoti nomlarga joylashuvni aniqlash vositasi sifatida, ma'lum bir hududda bir vaqtlar sodir bo'lgan etnik va demografik jarayonlar haqida tarixiy ma'lumot berish va olish kabi bir nechta maqsadni ko'zlagani ko'rsatadi. Mazkur masala ingliz va ozarbayjon tillari materiallari asosida I.Y.G'aniyeva tomonidan bir qadar o'rganilgan.¹

Har qanday tilda toponimikaning asosiy sifati va maqsadi makonning mohiyatini, uning xususiyatlarini alohida tasvirga ajratish va yodda qoldirish, keyingi muloqot maqsadida aniqlashdan iborat. Buni B.I.Dal, B.A.Nikonov, A.B.Superanskaya, L.B.Uspenskiy, A.A.Reformatskiy, shuningdek, I.G.Koshevoya, O.B.Lagutina va boshqalar kabi taniqli tadqiqotchilarning faoliyati bilan bog'lash mumkin.²

¹Ганиева И.Я. Проблемы исследования топонимов в разносистемных языках. Балтийский гуманитарный журнал, 2016, т. 5, № 1 (14).

²Веремьева К.М. Топонимы как один из видов пространственных индикаторов в английском языке. Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А.Шолохова. Серия «Филологические

Toponimikadagi terminologiyaning xususiyatlari ularning harakatchanligi va o'zgaruvchanligidir. Etnik, siyosiy, milliy xususiyatlar bilan bog'liq nomlar, ayniqsa, ko'plab o'zgarishlarga uchraydi. Tilshunos uchun asosiy vazifalardan biri tushunchaning so'zga aylanish jarayonini, shu bilan birga, tushunchalarning toponimga qadar rivojlanishining tarixiy va etnografik xususiyatlarini o'rganishdir. Shuning uchun ham Rossiyada toponimika bo'yicha bir qator maxsus jurnallar nashr etilib, ularda, asosan, toponimikadagi jarayonlarning hududiy xususiyatlarining amaliy jihatlari o'rganiladi. Rus olimlarining tadqiqotlarida toponimning til va nutqdagi mavqeyi muammosiga, shuningdek, toponimning boshqa kontekstdagi ma'nosi muammosiga katta e'tibor beriladi. Toponimlar ma'nosining tarkibiy tahlili N.K.Itchenko, I.L.Kolmakova, B.D.Paxomova, S.M.Perkas kabi bir qator tadqiqotchilar tomonidan amalga oshirilgan.¹

B.A.Nikonov, A.B.Superanskaya, B.D.Belenkaya, K.M.Irisxanova va boshqalar tomonidan ilgari surilgan fikrlarga ko'ra, toponimning uchta semantik sarhadi bor: toponimgacha (etimologik), toponimlik (konkret, nomlash) va posttoponimik (otonomik), ya'ni toponimlikdan keyingi.²

Nutqda majoziy ma'noda qo'llanilgan toponim nominativ ma'nosidan tashqari, xarakterlovchi, ramziy va ishora kabi bir nechta vazifalarni bajaradi. Toponimning majoziy (metaforik va metonimik) ishlatilishi toponimning otonimik ma'nosini yuzaga keltiradi.³ Shuni ta'kidlash kerakki, otonimik apellatsiyalar semantik jihatdan o'ziga xos va cheklangan so'z turkumini ifodalaydi. Otonimik lug'aviy birliklarning shakllanish jarayonini tarixiy nuqtayi nazardan o'rganish shuni ko'rsatadiki, tilda o'z rivojlanishining turli bosqichlarida mavjud bo'lgan hodisa to'liq namoyon bo'lib, hozirgi davrda ham o'z faolligini saqlab qoladi.

B.D.Belenkaya o'zining "Ingliz toponimiyasi bo'yicha ocherklar" nomli kitobida bir vaqtning o'zida ingliz tilida so'zlashuvchi uchta davlat: Angliya, AQSH va Avstraliya toponimikasini o'rgangan. Uning ishida tadqiqotning qiyosiy jihati birinchi o'ringa chiqadi. Tahlil obyekti sifatida nafaqat Buyuk Britaniyada rivojlanishidagi anglo-sakson toponimiyasi, balki ingliz tili aloqa vositasi sifatida faol qo'llaniladigan dunyoning boshqa mintaqalari toponimiyasini ham qamrab olingan.

Bu mamlakatlarning toponimik tizimlarini unda Yevropada ildiz otgan, shuningdek, mahalliy sharoitda paydo bo'lgan geografik nomlar til tizimi bilan yangi munosabatlarga kirib, yangi, maxsus nomlar majmuasini yoki tizimini tashkil qilgani bois ingliz toponimiyasi bilan qiyoslash katta qiziqish uyg'otadi. Qiyosiy-sinxron tahlil uchta toponimik tizimning umumiy va farqlovchi xususiyatlarini, shuningdek, til va nutqda geografik nomlarning bir qator qiziqarli jihatlarini ochib beradi.

Bugungi kunda odamlarning jug'rofiy fikrlashi va fikrlash jug'rofiyasi kengayib bormoqda, natijada ma'lum bir mintaqadagi tarixiy hudud toponimiyasi haqidagi bilimlari bir necha barobar ortib bormoqda. Umuman olganda, "toponimga obrazli tavsif berish va baholashda ham, toponim orqali ifodalangan har qanday voqelik obyekti yoki hodisasini obrazli tavsiflash va baholashda ham inson omili hal qiluvchi ahamiyatga ega". Rus tadqiqotchisi I.A.Kondakova ko'plab faktik materiallar asosida toponimlarning nafaqat badiiy adabiyotda, balki obrazli ifodalarda qo'llanilishini o'rganib chiqqan.⁴ Bu toponimlarning til-da qo'llanilishi va boshqa lisoniy jihatlarini o'rganish qiziqarli va istiqbolli yo'nalish, deb hisoblaymiz.

O'zbek tilidagi frazeologizm va toponimlar munosabati tahlili ham katta qiziqish uyg'otadi. Hozirgacha o'zbek tadqiqotchilari tomonidan to'plangan materiallar asosida nashr etilgan xalq maqollari, matallari, olqish va qarq'ishlar namunalari to'plamlari mavjud bo'lib, ularda ma'lum hudud yoki mintaqa toponimikasini ham o'zida aks ettiradi. Toponimikani badiiy obrazni tasvirlashda yordamchi vosita sifatida ko'rib chiqish xalq badiiy ijodining ilk shakllarini tahlil qilishdan boshlanadi. Shunday ekan, avvalo, folklor va uning tadqiqotchilariga murojaat qilish kerak.

Vaqt o'tishi bilan bunday axborotchilar soni kamayib borayotganini hisobga olsak, olingan faktlarning qiymati doimiy ravishda o'sib bormoqda. Shu o'rinda, xalq og'zaki poetik ijodi asarlari ma'lum geo-

---

науки», № 2, 2014, с. 30–34; Кошечая И.Г. О тройной сегментации времени и пространства. Вестник МГГУ им.М.А.Шолохова. Серия. «Филологические науки», №2, 2013, с. 64–67; Лагутина О.В. Понятие географической и гидрографической терминологии. «Русская речь», Москва, 2005 № 2, с. 112–118; Никонов В.А. Введение в топонимику. Москва, «Наука», 1965, с. 179.

¹ Итченко Н.К. Топонимы в языке и речи. Автореф. дис. канд. филол. наук, Москва, 1985, с. 16; Пахомова В.Д. О метафорических названиях в топонимике. Вопросы топониматики. Вып. 4, Свердловск, 1970, с. 30–34.

² Бельская В.Д. Очерки англоязычной топонимики. Москва, «Высшая школа», 1977, с. 10.

³ Кондакова И.А. Образные средства, содержащие топонимы, в английском языке. Автореф. дисс. канд. Филол. наук, Киров, 2004, с. 46.

⁴ Кондакова И.А. Образные средства, содержащие топонимы, в английском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Киров, 2004, с. 46.

grafik sharoitlarda yaratilgani va agar odamlar o'z vatanlaridan majburan ko'chirilgan bo'lsa, badiiy tafakkurning turli shakllarda rivojlanishi va namoyon bo'lishiga yordam bergan shart-sharoitlarning o'zi ham yo'qolgani yoki o'zgarishini ta'kidlash lozim.

Ta'kidlash lozimki, toponimlar istifodasi e'tiborli jihatlardan biri ularning og'zaki va yozma nutqning har xil turlarida qo'llanilishidir. Og'zaki va yozma muloqotda toponimlardan foydalanish tabiiy va zarur bo'lgan muloqot shakllari mavjud. Masalan, bu hududning geografik yoki tarixiy tavsifi, muayyan ijtimoiy-siyosiy vaziyati bo'lib, u muayyan hudud, mintaqa yoki umuman mamlakat muammolari haqida bir qadar tasavvur beradi. Dunyoning turli mintaqalari o'rtasidagi o'zaro ta'sir darajasi, shuningdek, axborot kommunikatsion texnologiyalari imkoniyatlari nihoyatda oshgan zamonaviy sharoitda muayyan aholi punkti, mamlakat, mintaqa toponimlari haqidagi ma'lumot olish imkoniyatlari ham shu qadar ortgan. Toponimlarga oid jahon miqyosidagi axborot va bilimlar kengayib borishi dunyoni bilish, uning rivojlanishi imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Ingliz toponimikasini o'rganish muammolariga kelsak, shuni ta'kidlash kerakki, soha tadqiqotchilari ham turli jurnallar, lug'atlar, ensiklopediyalar, davriy nashrlar, ya'ni ingliz tili toponimikasini o'rganish bo'yicha asosiy manbalarni o'rganish ishlari olib borilmoqda. So'nggi yillarda ko'plab qiziqarli toponimik tadqiqotlar paydo bo'lgan Angliya, AQSH va Avstraliyada aniq ilmiy natijalarni bergan eng qat'iy yo'nalish bu nomlarni etimologik o'rganishdir. Geografik nomlar umuman tarixni, xususan, tillar tarixi tadqiqi uchun juda qimmatli materialdir. Uzoq shakllanish va rivojlanish tarixiga ega bo'lgan boshqa qadimgi xalqlar singari, ingliz xalqi ham ko'p ildizlarga ega: anglo-sakslar, vikinglar, normanlar, rimliklar va keltlar. Shunga ko'ra, toponimlar ham shu etnik guruhlarining har biri bilan bog'liq kelib chiqishi, tarixiy ildizga ega.

Shuning uchun toponimlarning kelib chiqishini o'rganishdagi qiyinchiliklar faqat ingliz tiliga tegishli emas. Til tizimlari ochiq, harakatdagi jarayon bo'lib, xalqlar o'rtasida tarixan shakllangan aloqa va munosabatlarga qarab doimiy ravishda boshqa tillardan to'ldirilib boriladi. Shuni nazarda tutib, ingliz tilshunoslari nafaqat toponimlarning kelib chiqishi, ularning tarixiy-geografik ildizlari muammolarini o'rganibgina qolmay, balki alohida mintaqalar, masalan, Angliya, Uels, Shotlandiya, majmuiy yoki alohida tiplar uchun, ayniqsa, zamonaviy urbanizatsiya bilan bog'liq bo'lgan toponimlarni ham ko'rib chiqadilar.

Ayrim mualliflar, xususan, K.Kameron ingliz toponimlarini etimologik nuqtayi nazardan o'rganar ekan, ularni yaratishda ishtirok etgan qadimgi til elementlarini alohida ko'rib chiqadi. Ta'kidlanganidek, odamlar bir vaqtning o'zida o'zlari yashab turgan hududning tabiiy geografik sharoitini hisobga olgan, bu davrda qo'llanilgan so'z boyligi hamda o'z shevalaridan foydalangan. K.Kameron, xususan, qadimgi kelt, anglo-sakson, skandinaviya va sakson qabilalariga mansub til elementlarining roliga to'xtaladi. Masalan, Ansdell, Carrington, Wentworth, ArkwrightTown kabi toponimlar ushbu hududlarda erga egalik qilgan kishilarning ism va familiyalaridan kelib chiqqan.¹

A.D.Mils esa ingliz toponimlarini quyidagicha guruhlaydi: a) qabila nomlaridan (xalq nomlaridan) vujudga kelgan toponimlar; b) aholi punktlarining nomlari (yashash nomlari); d) topografik nomlar. Muallif toponimlarni "lingvistik minerallar", "til qazilmalari" deb ataydi, chunki zamonaviy toponimlarning mutlaq ko'pchiligini o'rganishda ularning etimologiyasiga murojaat qilish zarur. U o'z lug'atida 12 000 ingliz toponimi etimologiyasini ochib berdi.²

Amerikalik tadqiqotchi J.Styuart Amerika toponimlarini quyidagicha tasniflagan: 1) mashhur joy nomlari (Philadelphia, Mississippi); 2) aholi punktlarining takroriy yoki parallel nomlari (Beaver, Lost); 3) g'alati, noodatiy joy nomlari (Kokomo, Reliez, Goodnight). Ikkinchisi o'zlashma va noodatiy nomlarni o'z ichiga oladi. Yana bir amerikalik tadqiqotchi A.Vuk tarixiy faktlar va ayrim rivoyatlar asosida Amerikadagi toponimlarga etimologik izoh bergan.³ Shunday qilib, tadqiqotlar Angliya va AQSHda toponimistlarning asosiy faoliyati bo'lib kelgan. S.Smit, K.Kameron, D.Dodgson, E.Ekual, P.Rini, A.Mils va boshqalarning etimologik tasniflari boshlang'ich morfologik komponentlarni, ya'ni nomlardagi boshlang'ich etimonlarni aniqlash asosiga qurilgan. Har bir toponim paydo bo'lgan paytdan boshlab sinchkovlik bilan alohida ko'rib chiqiladi, bu esa ingliz tili rivojlanishining turli bosqichlari – qadimgi, o'rta va yangi ingliz tili jarayonida sodir bo'lgan morfologik o'zgarishlarni kuzatish imkonini beradi. Ko'plab ingliz joy

¹ Cameron K. English place names. London, Batsford Ltd., 1996, p. 209.

² Mills A. Dictionary of English place names. Oxford: Oxford University Press, 1998, p. 411; <https://www.amazon.com/Dictionary-English-Place-Names-Oxford-Reference/dp/0192800744>.

³ Stewart G. American place names. Oxford: Oxford University Press, 1985, p. 550; Wolk A. The naming of America. New York: Cornerstone Library, 1977, p. 192.

nomlari va ularning shakllari yillar davomida o'zgardi va o'zgartirilgani, ular tilning asl ma'nosidagi o'zgarishlar tufayli yuzaga kelgani va yo'qolgani bois tadqiqotchilar zamonaviy talqinlar noto'g'ri bo'lishi mumkin, degan xulosaga ham kelishgan.¹ Geografik nomlar, qoida tariqasida, eng avvalo, mintaqaning tub aholisi uchun birlamchi ahamiyatga ega. Ba'zan bu qiymatlar nisbatan aniq (masalan, Newcastle, Three Oaks), lekin, ko'pincha, ularni aniqlash qadimgi tillarni o'rganishni talab qiladi. Umuman olganda, Angliyadagi joy nomlari uchta asosiy elementni o'z ichiga oladi: shaxs nomlari (yoki oldindan mavjud tabiiy xususiyatlarning nomlari), tabiiy xususiyatlar va maqsad.

Umuman olganda, bu elementlar Britaniya orollaridagi qadimgi tillarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, bir nomdagi ismlarning kombinatsiyasi bo'lishi mumkin, bu kombinatsiyalar biron bir davr yoki til bilan bog'liq emasligini yodda tutish kerak. Tilning rivojlanish tamoyillari va tabiatidan kelib chiqib nom o'zining asl ma'nosini yo'qotishi, qisman o'zgarishi yoki asta-sekin yangi shakllarga o'tishi mumkin.²

Tadqiqot uchun qiziqarli ob'ekt, shuningdek, geografik nomlar, shuningdek, mualliflarning maxsus konnotatsiyalar va hissiy ekspressiv tasavvurlari bilan yaratilgan nomlardir. Masalan, Budmouth, Corvesgate, Knollsea toponimlari ingliz yozuvchisi Tomas Hardi (T.Hardy)ning fantaziyasidan tug'ilgan va ularni Angliya xaritasida uchratib bo'lmaydi. Ushbu toponimlar o'quvchida uyg'otadigan ko'plab assotsiatsiyalar tasvirlangan sohaga e'tibor qaratishga majbur qiladi, lekin ularning ichki shakli to'liq ravshanlik bilan ochib berilmagan, shuning uchun ular ba'zi haqiqiy nomlardan uzoqroq bo'lishi mumkin.

J.Koks Tomas Hardi asarlaridagi toponimlarini tadqiq qilib, undagi sun'iy nomlar qanday hosil qilinganini ko'rsatadi.³ Shuningdek, J.Makgeri yozuvchi V.B.Uits (W.B.Yeats) asarlaridagi joy nomlarini tahlil qilib, yozuvchi qo'llagan toponimlar asosan unga xos bo'lgan, ya'ni Irlandiyadagi joy nomlari ekanligini ta'kidlagan. Ulardan ba'zilarini ishlatib, fonetik tovushni o'zgartirib, grammatik o'zgarishlarni kiritdi. Masalan, *Kyle-na-dyfe* nomi *Kinadife* deb yoziladi va *Augh-nish* nomi *Aughnish* deb yoziladi, *Ballysadare* o'rniga *Ballisodare* yoziladi va hokazo.⁴

S.Efergren, o'z navbatida, toponimlarning turdosh otga aylanishi jarayonini o'rgangan. U toponimlar metafora, metonimiya, sinekdoxa va boshqa nutq ifodalash vositalari sifatida qo'llanganda toponimlarda qanday semantik o'zgarishlar sodir bo'lishini ko'rsatishga harakat qildi.⁵

Umuman olganda, tilshunoslar, adabiyotshunoslar, antropologlar, ijtimoiy geografiya namoyandalari, sotsiologiya, tarixchilarning toponimika mavzulari rivoji bilan bog'liq sa'y-harakatlarini quyidagi yo'nalishlarga bo'lish mumkin:

- toponimika bo'yicha lug'atlar, ensiklopediyalar, ma'lumotnomalar tuzish;
- toponimikani mintaqalar bo'yicha o'rganish, toponimlarni ifodalovchi predmetlar, hodisalarning tabiati va xususiyatlari, xususan, bu urbanizatsiya va butun texnosfera masalasiga tegishli;
- toponimlarning grammatik xususiyatlarini ularning ma'nosi, morfologiyada ifodalanishi, sintaksis, so'z birikmalarida (shu jumladan, turg'un birikmalarda) jihatdan tahlil qilish;
- toponimika muammolarini qiyosiy tilshunoslik doirasida, jumladan, turli tillardagi toponimik jarayonlarni qiyoslash darajasida o'rganish;
- toponimlarning badiiy adabiyotdagi o'zni va ifodasini ko'rib chiqish;
- toponimlarning ijtimoiy-siyosiy hayotda, kishilar ma'naviy-axloqiy hayotida tutgan o'rnini ruhiy qadriyatlar darajasida tarixiy tahlil qilish;
- toponimlarning kishilar hayotidagi ma'nosini ijtimoiy-psixologik darajada, me'yor va qadriyatlarini shakllantirishda psixologik tahlil qilish;
- toponimlar muammosini oila, maorif, din, iqtisod, siyosat kabi ijtimoiy institutlar darajasida sotsiologik tahlil qilish;

¹ Cameron K. English place names. London: Batsford Ltd., 1996; Leighly J. Town names of colonial New England in the West, published by: Taylor&Francis Ltd, Association of American Geographers. vol. 68, №2, p. 233–248, 1978. Stable URL:<http://www.jstore.org/stable/2562216> (accessed: 26.11.2014); Mills A. Dictionary of English place names, Oxford, Oxford University Press, 1998; Reany P. The Origin of English place names. London, Routledge&Kegan Paul, p. 658.

² Gelling M., Nicholaisen W., Richards M. The names of towns and cities in Britain. London: Batsford, 1970, p. 215; Smith C. The survival of British toponymy. Nomina, Journal of the English Place-name Society, 1980, p. 27–41.

³ Cox J. Hardy's Wessex. London: Toucan Press, 1973, p. 20.

⁴ McGarry J. Place names in the writings of Yeats. Toronto: Macmillan Company, 1976, p. 99.

⁵ Efergren C. Names of places in a transferred sense in English. Detroit: Gale Research Co, 1969, p. 123.

– turli geografik hujjatli manbalarni (xaritalar, ma'lumotnomalar) tuzishda toponimlarning o'zgarishini hisobga olish.

Ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarining o'sishi munosabati bilan toponimikani o'rganish ijtimoiy va gumanitar fanlarning ko'plab sohalari uchun jiddiy, ko'p qirrali faoliyatga aylanib bormoqda.

Joy nomlarining barqarorligi va mustahkamligiga, tarixiy xususiyatga ega bo'lgan ushbu lug'at tarixi va shaklidagi tabiiy o'zgarishlarga qaramay, bugungi kunda toponimikaga munosabat ham siyosiy xarakterga ega, chunki har bir joy nomi u yoki bu makrotoponimning, ya'ni davlatning qaysidir qirrasini namoyo etuvchi ko'zgudir. Shu nuqtayi nazardan, har bir mamlakat uchun geografik muhitning o'ziga xos nomlari orqali o'ziga xosligini saqlab qolish qanchalik muhimligi oydinlashadi. Biroq, hududlarda ikki yoki undan ortiq etnik guruhlar bahslashadigan hududlarda hududning nomlari, uning geografik farqlari uchun qattiq kurash bor. Chunki har bir toponim ma'lum bir xalqning tub, asliy – avtohton xususiyatlarini ko'rsata oladi.

Umumiy mulohaza sifatida aytish mumkinki, toponimika hozirgi davrda tilshunoslik taraqqiyotining muhim yo'nalishi hisoblanadi. Buni o'tgan asrda turli tizim tillarida shakllangan katta ko'lamli adabiyotlar tasdiqlaydi. Amalga oshirilayotgan ishlarning ahamiyati toponimlarning inson hayotida va butun jamiyatda tutgan o'rni bilan belgilanadi. Bu o'z-o'zini anglash, identifikatsiya qilish, birinchi navbatda, milliy o'zini-o'zi identifikatsiya qilish muammosidir.

Binobarin, filolog, geograf, tarixchi, sotsiolog, psixolog va ijtimoiy fan tarmoqning boshqa soha mutaxassislari faoliyati tarixiy xotirani saqlashga, jamiyatning har bir a'zosining o'z taqdirini o'zi belgilashi va o'z-o'zini anglashi bilan bog'liq fikrlash stereotiplarini shakllantirishga qaratilgan. Toponimlar tufayli jamoatchilik ongining, jamoatchilik fikrining, odamlarning bir-biriga va boshqa etnik guruhlariga bo'lgan munosabatining stereotiplari shakllanadi. Shu munosabat bilan, toponimlar ustida ishlash davom etishi ma'lum bo'ladi, chunki bu erda haqiqiy jamoatchilik manfaati yotadi.

Toponimlarni tasniflash, ularning etimologiyasi va ma'nolarini oydinlashtirish, turli tillarda toponimlarning shakllanishi va rivojlanishining xarakterli xususiyatlarini aniqlash bo'yicha qiyosiy tadqiqotlar qiziqish uyg'otadi. Bundan tashqari, toponimikaning nisbatan "yosh" bo'limining butun yo'nalishi mavjud – bu urbanonimiya. O'tgan asrda shaharsozlikning jadal rivojlanishi shahar posyolkalari va ularning ichki elementlarini nomlash ishlarining kuchayishiga olib keldi. Bu nomlarning tabiati va yo'nalishi qiziqish uyg'otadi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, toponimikani adabiy kontekst nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish sinxron tadqiqotlarning rivojlanayotgan jihatlaridan biri bo'lib, u dunyo tillaridagi toponimik tizimlar tipologiyasining umumiy muammosini hal qilish uchun muhim materiallar beradi.

**Имянинова Шухратхон Салижановна (ЎзМУ профессори; e-mail: rumrreich@rambler.ru)
ФРАЗЕОЛОГИЯНИ ЎРГАНИШНИНГ НАЗАРИЙ АҲАМИЯТИ**

Аннотация. Ушбу мақоладан фразеология соҳасининг тилишуносликда тутган ўрни, таъриф, терминологик тартибсизлик ва фразеология борасида олимларнинг назарий қарашлари тўғрисидаги фикрлар ўрин олган. Шунингдек, лингвистик нуқтаи назардан фразеологияни кенг ва тор маънода тушунувчи олимлар гуруҳининг фикрлари таҳлил қилинган.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль фразеологии в языкознании, ее определение, терминологический хаос в фразеологии и теоретические взгляды ученых в области фразеологии. Также анализируются мнения группы ученых, понимающих фразеологию в широком и узком смысле с лингвистической точки зрения.

Annotation. In this article, the role of the field of phraseology in linguistics, its definition, terminological chaos and the theoretical views of scientists regarding phraseology are included. Also, the opinions of the group of scientists who understand phraseology in a broad and narrow sense from a linguistic point of view are analyzed.

Калим сўзлар: фразеология, фразеологик бирлик, тилишунослик, фразеологик тизим, фразеологизм, тилишунослар, назария.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, языкознание, фразеологическая система, фразеологизм, лингвисты, теория.

Key words: phraseology, phraseological unit, linguistics, phraseological system, phraseologism, linguists, theory.

Кейинги йилларда лингвистика фанининг ажралмас қисми ҳисобланган фразеология кенг ва ҳар томонлама тадқиқ қилинса-да, фразеологик бирликларнинг назарий масалалари, уларнинг мезон ва белгилари, фразеография масалалари ва бошқа бир қатор амалий муаммолар ҳақида тилшунослар ўртасида анча мунозарали фикрлар мавжуд. Маълумки, фразеология фанининг асосий пойдеворини швейцариялик тилшунос Ш.Балли¹ яратди. Унинг бевосита давомчилари сифатида тилшунослар В.В.Виноградов, Б.А.Ларин, Н.Н.Амосова, Ю.Ю.Авалиани, А.М.Бабкин, В.П.Жуков, А.В.Кунин, А.И.Молотков, А.Г.Назарян, Л.И.Ройзензон, Н.М.Шанскийлар² фразеологиянинг қатор назарий масалаларини ишлаб чиқдилар. Шунингдек, тилшунослардан Е.Д.Поливанов, Я.Пинхасов³ каби бир қатор олимлар, шунингдек, ўзбек тилшунослигида Ш.Раҳматуллаев, Ҳ.Бердиёров, Абди Маматов, А.Маматов, Б.Йўлдошевларнинг илмий-амалий ҳамда монографик тадқиқотлари ўзбек тили фразеологик бирликларининг назарий муаммоларига бағишланганлигини таъкидлаш зарур.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳар қандай тилнинг бойлигини сўз ва фразеологизмлар ташкил этади, чунки фразеологизмлар сўз бирикмаси ҳамда гап ҳолатида бўлса ҳам, бир сўзга тенг маъноларни ифодалайди. Улар ифодалаётган кўчма маънолар бир сўзнинг лексик маъноси каби бир бутун фразеологизмлар тизимининг лексик маъноларини шакллантира олади. Фразеологизмларнинг асосий хусусиятлари ва улар билан бажариладиган турли комбинациялар юзасидан бу соҳа билан шуғулланган олимларнинг турлича таҳлил ҳамда тушунчалари мавжуд ва шу кунгача тилшуносликнинг фразеология, лексикология ва лингвокултурология соҳаларида фразеологизмларнинг бир қатор масалалари турли олимлар томонидан маълум даражада ўрганилиб, уларга турлича илмий қараш ва муносабатлар билдирилган. Бу фразеологиянинг ҳажми ва предметига олимларнинг турлича қарашларида жуда сезиларли тафовутга эгалиги ва фразеологизмларнинг асосий хусусиятлари, мазмун-моҳияти тўғрисида бир умумий фикрнинг мавжуд эмаслигини кўрсатади. Аммо шунга қарамай фразеологизмларнинг асосий хусусияти – бу кўп элементлиги, кўчма маъноларга эгалиги ва турғунлиги тўғрисида фикрлар мавжуд.⁴

Фразеологизм – бу ҳозирги замон фразеологик системасининг асосий бирлиги бўлиб, тилдаги мавжуд сўз бирикмаларининг умумий ҳисобидан жуда қийинчилик билан фарқланадиган, мураккаб, кўп аспекти тил ҳодисаси ҳисобланади, шунинг учун ҳам лингвистик адабиётда фразеологизмларнинг лингвистик моҳияти масаласи ханузгача мунозарали. Фразеологик бирликларни ўрганиш объекти сифатида тилшунослар томонидан уларнинг ўнлаб мезон ҳамда белгилари қайд этилган ва тавсия қилинган.

Бу борада алоҳида қайд этмоқчи бўлган ҳолат, яъни, биз тадқиқот олиб бораётган немис тилида хаттоки терминологик чалкашлик мавжудки, бу ҳолат тадқиқотчиларни ҳам ва бошқаларни ҳам ғашига тегмоқда. Биргина немис тилини олсак, фақатгина фразеологик бирлик маъносини берувчи 50 дан ортиқ турли шаклдаги терминлар мавжуд. Бу терминлар ичида адашиб қолиш мумкин. Биз немис ва ўзбек тиллари фразеологиясини қиёсий ўрганишимиз натижасида фразеологизм ёки фразема деб аташни таклиф қиляпмиз, зеро, барча учун бу термин тушунарли ва қўллаш учун қулайдир.

Тил фразеологик қатламнинг асосий объекти фразеологизмлар мажмуидир. Ҳозирги замон тилшунослигида “фразеологизм” термини бир қанча олимлар ва тадқиқотчилар томонидан турлича таърифланади. Жумладан, В.Н.Телиянинг фикрича: “Фразеологизмлар жуда кўп белгиларнинг

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., Эдиториал УРСС, 2001, с. 416.

² Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. М., “Высшая школа”, 1974, с. 340–364; Ларин Б.А. Очерки по фразеологии. М., ЛГУ, 1956, с. 198; Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. М., “Оникс”, 2011, с. 736; Амосова Н.И. Основы английской фразеологии. Л., 1963, с. 227; Авалиани Ю.Ю. К сближению книжно-литературного языка и разговорной речи. Самарканд, 1971; Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М., 1978, с. 160; Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., 1972, с. 288; Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Санкт-Петербург, 1997; Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. М., 1987, с. 237; Ройзензон Л.И., Малиновский Е.А., Хаютин А.Д. Очерки истории становления фразеологии как лингвистической дисциплины. Самарканд: 1975, с. 165; Шанский Н.М., Фразеология современного русского языка. М., 1969, с. 231.

³ Поливанов Е.Д. Избранные работы. Статьи по общему языкознанию. М., “Наука”, 1968, с. 376; Пинхасов Я.Д. Фразеологические выражения в языке произ-й Х.Алимджана. Т., АҚД, 1953, с. 19.

⁴ Бекмуротова Ш.А. Некоторые фразеологизмы в узбекском и немецком языках, «Мировая наука» международное научное издание. Выпуск № 3, март, 2019, с. 106.

хар бири учун ва улар орасидаги муносабатларнинг ўзига хос характери асосида гуруҳланадиган, ҳамма биладиган, ишланган бирикмаларнинг барча тури”га тааллуқлидир.¹ Шу сабабли олим фразеологияни олтига қисмга деталлари билан ажратади: 1) луғавий идиоматика; 2) В.В.Виноградов фразеологик бирикма деб атаган, сўз бирикмаси; 3) бир қолипдаги гап ёки тайёр нутқ бирлиги; 4) декабристлар фразеологияси, романтизм фразеологияси, публицистик фразеология ва бошқалар; 5) мақол ва маталлар; 6) эсга солувчи “иктибослар” ёки “ёт нутқ”.²

Х.Палм фразеология ҳақида “Фразеология – бу тилнинг турғун сўз бирикмалари ҳақидаги таълимот бўлиб, тизим ва гапда алоҳида сўзларнинг (лексемаларнинг) вазифаси ва маъносини ўз зиммасига олиши мумкин”, деб фикр билдирган.³

Фразеология назариясига бағишланган илмий ишларни таҳлил қилиш жараёнида унга берилган турлича таърифларни умумлаштирган ҳолда уларнинг баъзиларини келтириб ўтамиз. Ш. Балли фразеологизмнинг асосий белгиси “унинг ўрнини ўша иборанинг маъносига тўғри келадиган сўз билан алмаштириш мумкин ёки мумкин эмас”, деб ҳисобласа⁴, Б.А.Ларин унинг асосий белгиси “фразеологик бирликларни ташкил қилувчи алоҳида сўзларнинг маъносидан ўша бирликларнинг умумий маъноси келиб чиқмайди”,⁵ деб эътироф этади. А.А.Реформатский эса: “фразеологик ибораларнинг бошқа тилларга сўзма-сўз таржима қилиниши мумкин эмаслиги унинг асосий белгисидир”,⁶ деган ғояни илгари суради. Юқорида номлари қайд этилган тилшуносларнинг фикрларини қўллаб-қувватлаган ҳолда фразеологизмлар – нутқ жараёнида яратилмайдиган семантик яхлит тушунча деб, аташ мумкин.

А.М.Бабкиннинг фикрича, фразеологик бирликлар тўртта хусусиятга эга: 1) маънонинг яхлитлиги; 2) сўз бирикмаларининг турғунлиги; 3) кўчма маънога эга бўлишлик; 4) эмоционал-экспрессив таъсирчанлик.⁷ И.В.Арнолд эса фразеологизмларнинг умумий белгилари, уларнинг турғунлиги, маъноларининг яхлитлиги ва компонент таркибининг алоҳида-алоҳида тартиблаштирилиши деб ҳисоблайди.⁸ А.В.Кунин ва А.Г.Назарянлар фразеологик бирликларнинг моҳиятини жуда қисқа, лўнда ифодалаб, шундай таърифладилар: “Фразеологик бирлик – бу қисман ва тўлиқ кўчма маънога эга бўлган турғун сўз бирикмаларидир”.⁹ Я.Д.Пинхасов таъкидига кўра: “Элементларидан қатъий назар бир қолипга кириб, кўп замонлар барқарор бўлган, кўчма маъно ёки фикрни англатиб, гапда бутунлигича бир вазифани бажарган образли, жозибали сўзлар боғланмаси фразеологик иборалардир”.¹⁰ Демак, фразеологизмларнинг структурал ва семантик хусусиятларининг асосий белгиси, уларнинг турғунлик даражаси ва тўлиқ кўчма маънода ифодаланишида намоён бўлади.

Сўз бирикмаларини фразеологизмлар таркибига киритиш ёки киритмаслик масаласида ҳам тилшунослар ўртасида бир-бирига қарама-қарши фикрлар мавжуд. Шу сабабли фразеология соҳасидаги тадқиқотчилар томонидан “тор” ва “кенг” маънода тушунилмоқда. Фразеологияни “тор” маънода тушунувчилар (Ю.Ю.Авалиани, Н.Н.Амосова, И.И.Чернишова, В.П.Жуков, А.И.Молотков, Ш.Раҳматуллаев ва б.) унинг чегарасини ҳаддан ташқари қискартириб, фразеологизмлар доирасидан образли афоризмларни, мақол ва маталларни, кўчма маънога эга бўлган терминологик бирикмаларни чиқариб ташлаш кераклигини уқтирадилар. Аксинча, фразеологияни “кенг” (ёйиқ) маънода тушунувчилар (В.В.Виноградов, Е.Д.Поливанов, Н.М.Шанский, А.Г.Назарян, В.Н.Телия, Я.Д.Пинхасов ва б.) эса “соф” идиомалардан ташқари, афоризмлар, мақол ва маталлар, “қанотли сўзлар”, турғун сўзлашув формулалари илмий-терминологик бирикмалар, баъзи қолип сўз бирикмаларнинг умумий номини фразеологик бирликлар деб ҳисоблашади. Н.М.Шанский,¹¹ М.М.Копи-

¹ Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., «Языки русской культуры», 1996, с. 288.

² Тот же. 289 с.

³ Palm Ch. Phraseologie. Eine Einführung. Tübingen. Hueber. Narr. 1995, s. 90.

⁴ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., “Эдиториал”, 2001, с. 416.

⁵ Ларин Б.А. Очерки по фразеологии. М., ЛГУ, 1956, с. 198.

⁶ Реформатский А.А. Число и грамматика. Вопросы грамматики. М., АН СССР, 1960, с. 386.

⁷ Бабкин А.М. Русская фразеология, развитие и источники. Л., 1970, 106 с.

⁸ Тагиев М.Т. Окружение фразеологизма и слова. Вопр фразеологии. Труды Самаркандского гос. ун-та им. А.Навои. Нов. серия, вып. 178, Т., 1970, с. 211.

⁹ Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., ДЛГ, 1972, с. 288.

¹⁰ Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1969, 54-бет.

¹¹ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., РПА, 1969, с. 231.

ленко ва З.Д.Поповлар фразеологияни “кенг” маънода тушуниб, *темир йўл, сиёсий иқтисод, вази-фани бажармоқ, яхшилик қилмоқ* каби кўчма маънога эга бўлмаган тургун сўз бирикмаларини ҳам фразеологизмлар доирасига киритиб юборишади. Ш.С.Имяминова, Г.А.Тилововаларнинг фикрича, фразеологизмлар чегарасини бу даражада кенгайтириш ҳам тўғри эмас, чунки келтирилган сўз бирикмаларида фразеологизмнинг энг асосий белгиси, яъни қисман ёки тўлиқ кўчма маънолилик йўқ.¹

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, фразеологизмлар борасидаги фикрлар қандай бўлишидан қатъий назар, улар оғзаки ва адабий нутқнинг бўёқдорлиги ошириб, нутқнинг экспрессив ва эмоционаллик хусусиятларини ифодалаб беради. Бироқ тилшуносликдаги фразеологизм термини хусусидаги айрим тартибсизлик ва номутаносибликларни олдини олиш мақсадида, назарий фикрларни умумлаштирган ҳолда аниқ терминни қўллаш тўхташига келиш мақсадга мувофиқдир.

Воситов Валижон Абдувахобович (АнДУ доценти)

ИНГЛИЗ ТИЛИДА ТУРКИЗМЛАРНИНГ ФОНЕТИК АССИМИЛЯЦИЯЛАШУВИ

***Аннотация.** Ушбу мақолада инглиз тилига ўзлашган туркий сўзларнинг пайдо бўлиш сабаблари, фонетик хусусиятлари таҳлил қилинган. Асосий эътибор тилнинг ўзига хос ҳодисаси бўлган “туркизм” тушунчасига қаратилган. Инглиз тилига ўзлашган туркизмлар қизиқарли фонетик ва график хусусиятларга эга.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются причины возникновения тюркизмов и графические особенности тюркских слов, заимствованных в английском языке. Особое внимание обращается на понятие «тюркизм», представляющему собой уникальное явление языка. Формы, принятые в английском языке, имеют интересные фонетические и графические особенности.*

***Annotation.** The article discusses the causes of the emergence of Turkisms and the graphic features of Turkic words borrowed into English. Particular attention is drawn to the concept of “Turkism”, which is a unique phenomenon of the language. The forms adopted in English have interesting phonetic and graphic features.*

***Калим сўзлар:** туркий сўзлар, ўзлашма сўз, ассимиляция, графема, орфографик шаклланиш, монография, диграф, монографема, петит.*

***Ключевые слова:** тюркские слова, заимствованное слово, ассимиляция, графема, орфографическое образование, монография, диграф, монографема, петит.*

***Key words:** turkic words, a borrowed word, assimilation, grapheme, orthographic formation, monograph, digraph, monograph, petite.*

Дунё тилшунослигида туркий ўзлашмаларнинг фонетик, график хусусиятларини очиб беришда илмий-назарий фикрлар илгари сурилиши, хусусан, инглиз тилида туркий ўзлашма сўзларнинг пайдо бўлишининг тарихий шарт-шароитлари, фонетик, график томонларининг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилиш замонавий тилшунослик доирасида янги йўналишларни вужудга келтирмоқда. Натижада инглиз тилида туркий ўзлашмаларнинг пайдо бўлиш сабаблари, фонетик, график хусусиятларини ўрганишга доир илмий ва назарий қарашлар такомиллашуви кузатилди.

Инглиз тили лексикасига шарқий мамлакатлар тилларидан сўз ўзлаштириш маълум бир сабабларга кўра амалга ошган. Инглиз тилига ўзлашган сўзлар, албатта, фонетик ассимиляцияга учраган. Туркий тилларнинг ёзув тили лотин графикасига асосланганлиги учун сўзлар кўчишида фонетик мослашув, айрим параллели бўлмаган ҳарфларни ҳисобга олмаганда, осон кечган. Мақолада инглиз тилига ўзлашган туркий сўзларнинг график мослашиши масалалари таҳлил қилинади.

Тилда мавжуд сўзлар бошқа тилга ўзлашиши, табиий. Негаки, инсонлар ҳаёти давомида маълум сабабларга кўра, ўзга тилда мулоқот қилувчилар билан алоқаси натижасида бевосита ёки билвосита сўзларни ўзлаштиради. Инглиз тилига ҳам туркий сўзлар даврлар мобайнида бошқа халқлар билан савдо-сотик, ҳарбий юришлар каби сабабларга кўра ўтиб борган.

Инглиз тилига ўзлашган туркий сўзлар ассимиляцияга учраган. Ўзлашган сўзлар ассимиляцияси масаласи доимо тадқиқотчилар диққат марказида бўлган. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўзлашма сўзлар тадқиқоти билан шуғулланган изланувчиларнинг аксариятида мазкур масала бўйича ҳанузгача ягона фикр мавжуд эмас. Айрим тадқиқотчилар бошқа тилга оид сўзнинг қабул қи-

¹ Имяминова Ш.С., Тиловова Г.А. Немис ва ўзбек тилларида жуфт сўзлар. Т., Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети нашриёти, 2008, 7-бет.

лувчи тилнинг нормаларига фонетик мослашишини мажбурий ҳодиса эмас, деб ҳисоблаб, тилнинг маълум нормаларига бўйсунмайдиган сўзларни ўзлашма сўзлар, деб айтишади. Масалан, инглиз тилида ўзбекча **х**, **ж** алоҳида талаффуз нормасига эга бўлмаганлиги учун ўзлашган туркизмлар **kh** (khan), **zh** (Andizhan) сифатида қабул қилинган. Шунингдек, Л.П.Крисин ҳозирги рус тилида рус талаффуз тизимига хос бўлмаган *джерм, джемпер, фланг, шланг* ва ҳоказо сўзлар мавжудлиги, улар тезтез қўлланилишини кўрсатиб ўтади.¹

Бундай ҳодиса деярли барча тилларда учрайди. Мисол учун, қозок тилининг фонологик тизимида тиш иштирокида юзага келадиган *ф* фрикатив (сирғалувчи) фонемаси йўқ, аммо шунга қарамай, у рус тилидан ёки рус тили орқали ўзлаштирилган *фонарь, ферма, фабрика* ва каби сўзларда мунтазам қўлланилади.

Ю.С.Сорокин ўзлаштираётган тилнинг нормаларига фонетик мослашиш сўзнинг тилда мустақам ўрнашиб қолишининг мажбурий шарти эмас, деб ҳисоблайди ҳамда сўзнинг товуш қиёфаси ва шаклини тўлиқ ассимиляцияси факти эмас, балки барқарорлик белгиси, бу шаклнинг бир хиллиги ва нормаллашувидир, деб фараз қилади.²

Бошқа тилга оид лексема ўзлаштираётган тилнинг тизимига қўшилганда ўзининг товуш тизимини қабул қилувчи тилнинг нормаларига мувофиқ қайта ўзгартиради. Биз фикр юритаётган мазкур масалада ҳам ўзлаштирилган туркий сўзлар инглиз тилининг товуш системасига максимал даражада фонетик жиҳатдан мослашган. Ўзлашган туркий сўзлар бутунлигича ўзининг моддий товуш қобиғида инглиз тилига ўтади ва ўзлаштираётган тилнинг фонологик тизимига, унинг талаффуз қоидаларига, артикуляциясига, орфоэпиясига мослашади. Сўзнинг ўз фонетик қобиғини ўзгартирмаган ҳолда ўтиши камдан-кам ҳолларда кузатилади, чунки ўзлаштирувчи тилнинг соҳиби бошқа тилга оид сўзни ўз фонологик тизими призмаси орқали қабул қилади. Бу масалада тилшунос олим Б.О.Унбегаун таъкидлаб ўтади: “Жуда камдан-кам истиснолар билан чет элликлар русча сўзни унинг табиий садоланишида эмас, балки ўзларининг фонологик тизимига мос келадиган эшитган товушида ёзиб олишган”.³

Бошқа тилга оид сўзларни ўзлаштиришда фонологик комплексларни бундай ўзига хос жиҳатда қабул қилинишининг сабаби турли тиллар фонологик тизимларининг фарқи ҳисобланади. Дунё тиллари орасида фонологик тизим, фонемалар дистрибуциясининг қоидалари, интонацион моделлар тўлиқ мос келадиган иккита тилни ҳам топишнинг иложи йўқ. Шунинг учун қандайдир сўз ёки иборани бошқа тилда талаффуз қилишга ҳар қандай уриниш артикуляцион ва интонацион кўникмаларни қайта ўзгартиришни кўзда тутати.⁴

Юқорида айтганимиздек, фонемалар ва улар орасидаги мувофиқликлар турли тилларда бир хил эмас. Шунинг учун турли тилларда ўхшаш дифференциал белгиларга эга бўлган фонемаларни адекват деб ҳисоблаш мумкин эмас, чунки улар бошқа фонологик тизимнинг элементлари ҳисобланади ҳамда турли фонологик оппозицияларда иштирок этади. Шунинг учун баъзан бошқа тилда адекват мувофиқликка эга бўлган товушлар, кутилмаган ўзгаришларга дуч келиш мумкин ёки уларни ифодалашда иккиланишлар кузатилиши мумкин.

Баъзи бир товушларни бошқа тил воситалари билан ифодалашда баъзан ўхшаш артикуляцияли товушларни, шартли равишда, бир-бирига мувофиқ келишини кўриш мумкин, улар транскрипциясида акс этади, лекин улар талаффузда фарқланади. Мисол учун, туркча **р** ва инглизча **р** фонетик хусусияти жиҳатидан бир хил фонема ва товушлар эмас. Бундай ўхшашликлар синтагматик омилларга, масалан, фонеманинг сўздаги позицияси (очиқ ёки ёпиқ бўғин)га боғлиқ. Масалан: kashgar (кәәfга:, ёпиқ бўғин); odalisque (oudəlisk, очиқ бўғин).

Интерференция назариясида бошқа тилнинг у ёки бошқа фонемаларини ифодалаш учун танловни белгиловчи қуйидаги парадигматик омиллар мавжуд:⁵

1. Фонемаларнинг ортиқча дифференциацияси ёки дифференциацияни ошириб юбориш. Бу ерда алоқага киришувчи тилларнинг дивергент муносабатлари мавжуд, яъни, манба тилнинг битта

¹ Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968.

² Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка (30–90-е годы XIX века). М.–Л., 1965, с. 62.

³ Унбегаун Б.О.. Наблюдения англичанина над русской речью в Московском государстве XVII в. Сб. “Вопросы теории языка и литературы”, ЛГУ, 1964, с. 80.

⁴ Рабинович А.И. Принципы исследования фонетической интерференции при контактировании разнотемных языков. Автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1970, с. 7.

⁵ Weinreich U. Languages in Contact, N.Y., 1953, p. 3.

фонемасига рецептор тилнинг иккита ва ва ундан ортиқ фонемаси мувофик келади. Мисол учун, туркча фонема **o** инглиз тилида **ɔ** ёки **ou** фонемалари билан берилиши мумкин.

2. Етарли даражада бўлмаган дифференциация ёки дифференциациянинг камлиги. Бу манба тилнинг иккита ёки ундан ортиқ фонемаларининг рецептор тилнинг битта фонемасида мувофиқлигидир. Манба тилнинг маълум фонологик белгилари рецептор тил учун релевант ҳисобланмайди ва манба тилнинг икки ёки ундан ортиқ фонемаларини фарқлаш ўзлаштираётган тилнинг тизими учун ортиқча ҳисобланади. Мисол учун, туркий тиллардан ўтган инглизча ўзлаштирмалардаги **æ** ва **a**: туркий тилларда **a** каби ифодаланади, масалан:

banknote/bænknoʊt/ → banknot sandwich/'sændwɪtʃ/ → sandviç;

shaft/'ʃæft/ → shaft clerk/'kla:k/ → klark;

park/'pa:k/ → park frack/'fræk/ → frak.

Инглиз ва туркий тилларнинг вокализм тизимларини таққослашни қуйидаги жадвал билан тақдим қилиш мумкин (қавс ичида туркий тилларнинг унлилари кўрсатилган):

1-жадвал

(ü)	(i)	i:		u:		(u)
	(I)	I		u		
(ö)	(e)	e	ə:	ou		(o)
			æ	ɔ:		
			ʌ	ɔ		
			(a)	a:		

Жадвалдан кўриниб турибдики, инглиз тилининг унлилар тизими туркий тилларнинг тизими тўлдиради, шунинг учун интерференция ҳолатлари, фонетик субституциядан ташқари, дифференциацияни ошириб юбориш ҳисобланади.

Интерференциянинг асосий ҳоллари қуйидагилар:

1. Субституция:

а) туркча **I** → инглизча **I**

kismet → kismet/'kismet/

imam → imam/'Ima: m/;

б) туркча **e** → инглизча **e**

beg → beg/beg/

eleme → eleme/'eleme/;

2. Дифференциацияни ошириб юбориш:

А. Туркча **a** амалга ошади: 1) инглизча **æ** билан;

2) инглизча **a**: билан,

Масалан: 1) batman → batman/'bætman/

kaftan → caftan/'kæftən/

çakal → chakal/tʃæra:l/

adana → adana/'ædənə/

2) ağa → agha /a:gə/

para → para /'pa:rə/

han → khan /ka:n/

paşa → pasha /'pa:ʃə/.

Б. Туркча **o**: 1) инглизча **ɔ** билан;

2) инглизча **ou** билан.

Масалан: 1) boş → bosh/bɔʃ/

dolma → dolma/'dɔlmə/

boza → boza /'bɔzə/

2) toman → toman/'tɔmɑ:n/

odalıq → odalısque/'ɔudəlisk/.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, деярли барча турк ундошлари фонологик жиҳатдан тўғри келадиган инглизча субститутларга эга. Дарҳақиқат, туркча *p* инглизча *p* билан; туркча *k* инглизча *k* билан алмаштирилади ва ҳоказо.

Шу тариқа, инглиз тили соҳиблари сўз ўзлаштиришда ўхшаш турк товушларини ўзларининг фонетик тизимининг нормаларига мослаштириб олган. Туркизмларнинг фонетик қайта ўзгартирилиши, энг аввало, тўғри келмайдиган товушларни уларга сифати бўйича энг яқин инглиз тилининг товушлари билан алмаштиришдан иборат бўлади.

Ўзлаштира сўзнинг фонетик ўзлаштирилиши кўп киррали ва мураккаб ҳодисадир. Инглиз тилидаги туркизмларда урғунинг ўрни ва характери ўзгаради. Бу алоқа қилаётган иккала тилнинг акцентологик моделларидаги фарқларга боғлиқдир. Инглиз тилида урғу туркий ўзлаштирилган сўзларда охириги бўғиндан бошланғич бўғинга кўчади:

туркча **agá** → инглизча agha/'a:ga/;

туркча **paşá** → инглизча pasha/'pa:ʃə/.

Шундай қилиб, туркий лексик элементлар инглиз тилига ўзлаштирилганда фонетик ассилияцига учраган ва тил эгалари томонидан инглиз тилини лексикасида азалдан мавжуд бўлган ўз она тилисидаги сўзидек мулоқотда қўллана бошлайди. Улар, албатта, рецептор тилнинг ушбу ҳолатида амал қиладиган барча қонунларга, шу жумладан, фонетик қонунларга бўйсунди.

Лексик ўзлаштирама рецепиент тилнинг тизимига мослашув жараёнида кейинги фонологик ва морфологик ўзгаришларга ҳам мослашади. Маслалан, вақт ўтиши билан ўзлашган сўзлар конвенционализация ҳодисасига дуч келади. Конвенционализация жараёни эса ассилияциянинг натижаси бўлиб, унда ўзлашган сўзнинг экзотиклиги секин-аста йўқолиб боради ва тил соҳибларида ўзлаштириш даражасида у ёки бошқа сўзнинг бегоналигини сезиш йўқолади. Ушбу ҳолатнинг исботи сифатида рус тилидаги *кабачок* (сабзавот маъносида), *богатырь*, инглиз тилидаги – *vampire* (қонхўр), *caviar* (икра) каби туркизмларни келтириш мумкин.

Шу тариқа, сўз ўзлаштиришда ассилияция етакчи ўрин эгаллайди. Ҳозирги замон тилшунослигида ассилияциянинг бир неча типлари ажратиб кўрсатилади:

1) фонетик ассилияция – манба тилнинг фонемаларини артикуляция ва акустик характеристикалари бўйича рецепиент тилнинг бир-бирига яқин фонемалари билан алмаштириш;

2) сўзларни морфема структурасини қайта ўзгартиришдан ташкил топган морфологик ассилияция;

3) ўзлаштирилаётган бирлик томонидан янги тизимли характеристикаларни қўлга киритиш, чунончи, семантик структурани аниқлашда, деривацион имкониятларнинг пайдо бўлишида, синонимик-антонимик муносабатларнинг юзага келишида намоён бўлувчи семантик ассилияция.

Инглиз тилига ўзлашган туркий сўзларда фонетик ва график ўхшашлиликларининг этимологик изоҳларидаги фарқлар, имкон қадар, аниқланди. Бу халқлар ўртасидаги маданий тилга оид алоқаларни очиб бериш учун туркизмларнинг тадқиқотини давом эттиришни шарт қилиб қўяди.

Yangiboyeva Sohiba Ro'zmat qizi (UrDU tadqiqotchisi; sohibayangibaveva@gmail.com)
**DINIY-MA'RIFIY MOTIVLARNING BADIY SINTEZI ILMIY MUAMMOSINING O'ZBEK
ADABIYOTSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI XUSUSIDA**

Annotatsiya. Ushbu maqolada diniy-ma'rifiy, diniy-tasavvufiy mavzuning o'zbek adabiyotida muhim o'rin egallashi, diniy-ma'rifiy motivlarning sintezlashuvi istiqlol yillarida kuchaygani, bu ilmiy muammoning o'zbek adabiyotshunosligida o'rganilishi masalalari tadqiq etiladi.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль религиозно-просветительской, религиозно-мистической темы в узбекской литературе, синтез религиозно-просветительских мотивов в годы независимости, изучение данной научной проблемы в узбекской литературе.

Annotation. This article examines the role of religious-enlightenment, religious-mystical theme in Uzbek literature, the synthesis of religious-enlightenment motives during the years of independence, the study of this scientific problem in Uzbek literature.

Kalit so'zlar: badiiy ijod, badiiy sintez, diniy-ma'rifiy motivlar, diniy-tasavvufiy mavzu, Tohir Malik nasri, din va adabiyot.

Ключевые слова: художественное творчество, художественный синтез, религиозно-просветительские мотивы, религиозно-мистическая тема, проза Таура Малика, религия и литература.

Key words: artistic creation, artistic synthesis, religious-enlightenment motifs, religious-mystical theme, Tahir Malik's prose, religion and literature.

O'zbek xalqi qadimiy tarixga, boy madaniy va adabiy merosga ega. Bu ulkan meros avloddan avlodga o'tib kelmoqda. Yurtimizda istiqlolning dastlabki yillaridanoq milliy-ma'naviy merosga bo'lgan e'tibor kuchaydi.

Uzoq vaqt taqiqlanib kelgan diniy-tasavvufiy mavzularning adabiyotga qayta yuz ko'rsata borishi masalalari bugungi adabiyotda sifat jihatidan o'zgarishlar qildi. Badiiy adabiyotdagi bunday sifat o'zgarishlarning tug'ilishiga sabab sho'rolar siyosati davrida zararli deb topilgan asarlarning qayta nashr etilishi bo'ldi. Qur'oni karimning o'zbek tiliga tarjima qilinishi, payg'ambarimiz hadislarining chop etilishi, dini islomning At-Termiziy, Ismoil Buxoriy kabi buyuk nazariyotchilari, Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy, So'fi Olloyor kabi tasavvuf shoirlari asarlarining chop etilishi so'z san'atiga yangi, toza, qadimiy mavzular shabadasini olib kirdi.

Har bir xalqning adabiyoti uning milliy ruhi, tafakkur tarzi, ustozlar tajribasi, axloqiy-ma'naviy, diniy-ilohiy tushuncha va qadriyatlariga tayanadi. Shuning uchun bularni nazardan chetga surib adabiy jarayon mohiyatini belgilash ham, adabiy an'analarning badiiy ijoddagi roli va ahamiyatini to'g'ri baholash ham mumkin emas. Zero, badiiy ijodda ma'no, tuyg'u yoki haqiqat yo'q joydan kashf etilmaydi. Bunda din va falsafa, ma'rifat va ma'naviyat, tafakkur va axloqiy qadriyatlarning ham o'z o'rni va mavqeyi bo'ladi. Ana shu bois XX asr oxirlariga kelib til, tarix, din va tasavvuf ta'limotiga yangidan qiziqish ehtiyoji tug'ildi. Tarixdan yaxshi ma'lumki, tasavvuf o'zbek xalqining ijtimoiy, madaniy, falsafiy va adabiy hayotiga kuchli ta'sir o'tkazgan ta'limotlardan hisoblanadi. Mumtoz adabiyotimizning namoyandalardan ko'pchiligi ma'lum bir tariqatning vakillari bo'lishgan. Bu esa o'zbek adabiyotidagi g'oya va obrazlar olamining kengayishi va boyishiga yordam bergan.

Dunyo adabiyotining sara badiiy obidalari ilg'or tajribalari va yutuqlarining ijodiy o'zlashtirilishi milliy adabiyot, xususan, nasrdagi poetik shakllar va ijodkor ifoda yo'sinidagi turfa xillikning vujudga kelishiga zamin yaratdi. Ijod ahliga o'ziga xos milliy poetik tafakkurini ifoda etishning yangi imkoniyatlarini yaratib berdi. Adabiyot hayotning in'ikosi sifatida e'tirof etilar ekan, shu ma'noda yangi davr – mustaqillik davri o'zbek adabiyotida ham mumtoz o'zbek adabiyoti an'analari o'zida mujassam etgan diniy-ma'rifiy mavzularning badiiy talqini maydonga keldi. "Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarini asrab-avaylashga da'vat etadi".¹ Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy o'zbek nasridagi diniy-ma'rifiy mavzuda yozilgan asarlarga har jihatdan baho berish muhim ahamiyatga ega.

Mustaqillik davrida yaratilgan diniy-ma'rifiy mavzu takomili, umuminsoniy g'oyalarni o'zida mujassam etgan ijod namunalari o'rganish, bugungi adabiyotshunoslik sohasining dolzarb masalalaridan

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. "Халқ сўзи", 2017 йил 20 сентябрь.

biridir. Istiqlol adabiyotidagi diniy-ma'rifiy asarlarda aks etgan hadisi shariflarni badiiy maqsadda qo'llash yo'l-yo'riqlarini tadqiq etish, milliy istiqloq g'oyasining asosiy tamoyillaridan biri bo'lgan komil inson g'oyasini kamol toptirishda diniy-ma'rifiy mavzuning badiiy talqinini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish zaruratga aylandi.

Jahon adabiyotshunosligida islom dinining adabiyotga ta'siri masalasida bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Xususan, A.Mets, J.Nurbaxsh, I.Garin A.Kudelin, R.Nikolson, I.Krachkovskiy kabi olimlarning asarlarida ushbu mavzu yuzasidan nazariy fikrlar va muammolar qayd etilgan.¹

Milliy adabiyotning ilohiyotga ehtiyoji va undan oziqlanishi xususida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, musulmon mamlakatlarida adabiyotning Qur'oni karim va hadisi sharifning adabiyotga ta'siri, so'z san'ati orqali ilohiy va islomiy qarashlarning yoritilishini o'rganish muhim masalalardan sanaladi. Mustaqillikdan keyin mamlakatimizda jamiyatning diniy-ruhiy asoslari va xalqimizning ko'p asrlik ma'naviy-axloqiy merosini o'zida mujassam etgan islom madaniyatini o'rganish va uni hayotga tatbiq etish yuzasidan bir qator ishlar amalga oshirildi. Shu jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotining taraqqiyotiga zamin hozirlagan diniy, ma'naviy-ma'rifiy sarchashmalarni chuqurroq o'rganish hamda dunyoga tanitish bo'yicha tadqiqotlar yuzaga keldi. Binobarin, islom dini va mumtoz adabiyotimizning o'zaro ta'sir mezonlarini, jumladan, Qur'on oyatlari va hadislarining badiiy talqinini Alisher Navoiyning ijodini matniy-qiyosiy tahlil qilish orqali amalga oshirish ham muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlangandi.

Adabiyotshunoslikda navoiyshunoslikning ilmiy-nazariy yondashuvlari asosida Navoiyning forsiy merosidagi qur'oniy g'oyalarning badiiy talqinini aniqlash, ushbu oyatlarning matni va mazmunini asarda qo'llanganligini o'rganish bo'yicha bir qancha ilmiy izlanishlar olib borilgan. Diniy-ma'rifiy mavzudagi asarlar mazmun-mohiyatiga, uning ming yillik an'ananing davomi va alohida yo'nalish sifatidagi takomiliga, o'ziga xos xususiyatlari tadqiqiga mustaqillikning dastlabki yillaridan bugungi kunga qadar o'zbek adabiyotshunoslari tomonidan e'tibor qaratilib kelmoqda. Ushbu mavzuga Hamidulla Karomatov, Shuhrat Sirojiddinov, Rashid Zohidov, Akramjon Dehqonov, Ma'rifat Rajabova, Olim Davlatov, Bahrom Jalilov kabi olimlar mumtoz adabiyotimiz namunalarini asosida yondashgan bo'lsa, uning zamonaviy adabiyotdagi rivojiga Ozod Sharafiddinov, Umarali Normatov, No'mon Rahimjonov, Hakimjon Karimov, Bahodir Karimov, Nurboy Jabborov, Uzoq Jo'raqulov, Tohir Shermurodov kabi qator olimlarning maxsus tadqiqotlari va maqolalarida atroflicha munosabat bildirilgan.²

Istiqlol davri o'zbek nasri g'oyaviy-badiiy yangilanishlar, o'zgarishlar bilan xarakterlanadi. Ayniqsa, badiiy adabiyotda diniy-ma'rifiy motivlarning badiiy sintezi orta bordi. Jumladan, Tohir Malik asarlarida diniy g'oyalar, tasavvufiy aqidalarga moyillikning ortishi, falsafiylikning kuchayib borayotganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Uzoq vaqt taqiqlanib kelingan diniy-tasavvufiy mavzularning adabiyotda qayta yuz ko'rsata borishi Tohir Malik nasrida sifat jihatdan o'zgarishlar qildi. Adib asarlarida diniy-ma'rifiy motivlar orqali obrazlar xarakterini, asarlaridagi badiiy g'oyani mukammal tarzda ocha olgan.

¹ Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., "Наука", 1973; Нурбахш Дж. Иисус глазами суфиев. М., Мистика, 2002; Гарин И. Пророки и поэты. М., "Терра", 1992; Куделин А. Арабская литература: поэтика, стилистика, взаимосвязи. М., Языки славянской культуры, 2003; Nikolson R.F. Literary History of the Arabs. London, 1903; Крачковский И. Арабская поэтика в IX веке. Изб. соч. М.-Л., Академия наук, Т. II, 1956.

² Кароматов Х. Куръон ва ўзбек адабиёти. Т., "Фан", 1993; Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. Монография, Т., "Янги аср авлоди", 2011; Зоҳидов Р. "Сабот ул-оҷизин" асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Филол. фанлари д-ри. дисс. автореф., Тошкент; Деҳқонов А. Муҳаййирнинг ҳаёти ва ижоди. Фил.фан.ном.дисс., Т., 2007; Ражабова М. Алишер Навоий "Назм ул-жавоҳир" асарининг манбалари ва бадиияти. Филол. фанлари номзоди. дисс. автореф., Самарқанд, 2006; Давлатов Олим. Алишер Навоий шеърятда Куръон оятлари ва ҳадисларнинг бадий талқини. Филол. фан. б. фалс. док. дисс. автореф..., 2017; Жалилов Б. Диний-маърифий мавзуларнинг бадий адабиётдаги талқини. Т., 2010; Шарафиддинов О. Адабиётда диний оҳанглар. Танланган асарлар. Т., "Шарқ", 2019; Normatov U. Umiddahsh tamoyillar. Т., "Ma'naviyat", 2000, Rahimjonov N. Mustaqillik davri ўзбек шеърятини. Т., "Фан", 2007; Сувон Мели. Рух кушимиз омонми? "Халқ сўзи", 1993 йил март; Каримов Х. Ислом асотирлари ва ғояларининг бадий талқини. Истиқлол даври адабиёти. Т., "Yangi nashr", 2010; Каримов Б. Моҳиятга элтувчи йўл. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 2018 йил 1 сентябрь; Каримов Б. Рухият алифбоси. Т., Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016; Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърят. Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат, 2015; Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. Т., Ф.Фулом номидаги нашриёт матбаа, 2015; Шермуродов Т., Жозиб изҳор излаб. Т., Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009.

Mustaqillik davrida yaratilgan diniy-ma'rifiy mavzudagi asarlarning badiiy talqini masalasida Tohir Malikning qarashlari e'tiborlidir. Adib istiqloq ijtimoiy hayotda xalqqa e'tiqod erkinligini berganligini, ming yillar davomida adabiyot uchun bosh mavzu bo'lib kelgan – Qur'oni karim va hadisi shariflarning chop etilishi adabiyotning qadimiy o'zanlariga qaytganligidan darak ekanligini e'tirof etadi.

Darhaqiqat, globallashuv davridagi ijod iqlimining o'zgarishi, ijodkor ifoda yo'sinidagi turfa xillik, janrlararo sintezlashuv jarayonlarining yuzaga kelishi, zamonaviy jahon adabiyoti andozalarining mumtoz adabiyot bilan omuxtalashib, yangicha shakl-shamoyil kasb etishi ijodkordan alohida iqtidor talab qildi. Ayni paytda, bu davr adabiyotiga diniy motiv kirib kelganligi alohida diniy-ma'rifiy yo'nalishni taqozo eta boshladi.

Bu borada filologiya fanlari doktori, professor Bahodir Karimov diniy-ma'rifiy mavzudagi adabiyotni o'rganishning yangicha tadqiqot usullari yuzaga kelayotganini bir qancha misollar orqali asoslab, ushbu yo'nalishdagi mavzularni sharhlashni “diniy-tasavvufiy tahlil metodi” deb nomlash taklifini beradi.¹ Ushbu mavzuga doir so'nggi yillarda olimlarimiz tomonidan amalga oshirilgan muhim tadqiqotlarni sanab o'tadi. Darhaqiqat, olim ilgari surayotgan fikrlar bugunning dolzarb vazifalaridan sanaladi. Chunki irfoniy mavzudagi adabiyotni tasavvuf falsafasiz Qur'oni karim va hadisi shariflardan puxta bilimga ega bo'lmasdan tahlil etish o'zini oqlamaydi.

Ma'lumki, g'oyaviy niyatni kitobxonga to'la va zavqbxash tarzda yetkazish bugungi adabiyotshunoslikda poetika, obrazlilik, badiiy mahorat kabi tushunchalar orqali ifoda qilinadi. Ko'rinadiki, g'oyaviy niyatni kitobxonga to'la va yorqin, zavqbxash qilib yetkazishning tagzamini ham Qur'oni karimda, hadisi-shariflarda mavjuddir. Buni anglamoq, ulardan o'z asarlarida foydalanmoq uchun yozuvchidan yuksak e'tiqod, bilim, tajriba talab etiladi.

Diniy-ma'rifiy mavzu mohiyatiga Qur'oni karim oyatlari va hadisi sharif mazmuni singdirilgani Tohir Malikning ko'plab qissalari va romanlarida o'z ifodasini topganini ko'rsatadi. Adib asarlaridagi Qur'oni karim va hadisi shariflarning badiiy talqinlarida aks etgan islomiy g'oya va qarashlar orqali inson ko'nglini ma'rifat ziyosi bilan yoritish, ongini ezgulik bilan to'yintirish orqali zamondosh inson ruhiyati va psixologiyasini o'zgartirish va poklash mumkinligi ijodkor maqsadining asosiy g'oyasi va ustuvor yo'nalishini tashkil etadi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, istiqloq yillarida diniy-ma'rifiy motivlarni badiiy sintezlash, Qur'oni karim, hadisi shariflar g'oyalari asosida asarlar yozish kuchaydi. Bu ilmiy muammo bir qator taniqli adabiyotshunolarimiz tomonidan tadqiq etildi. Diniy-ma'rifiy, diniy-ilohiy mavzu badiiy adabiyotning barcha turlarida yetakchi mavzuga aylangani e'tirof qilindi va bu holat xalqimizning tarixi, ma'naviyati, diniy qarashlari bilan bog'liq ekani asoslab berildi.

Мухаммедова Нилуфар Элибоевна (PhD, доцент, ЎзДЖТУ)

АМЕРИКА ҲИНДУЛАР АДАБИЁТИДА МИСТИК РЕАЛИЗМ АСОСЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақола XX аср АҚШ адабиётида шаклланган Америка ҳиндулари адабиётида мистик реализм асосларини мазкур адабиёт вакиллари асарлари мисолида таҳлилга тортади. Романларда кузатилган мистик реализмнинг хусусиятлари Америка ҳиндулари маданияти, фольклори ва эътиқодининг ифодаси эканлиги асарлар таҳлилида ўз аксини топган.

Аннотация. В данной статье раскрываются особенности магического реализма, в литературе коренных американцев, сформировавшейся в американской литературе XX века. Основываясь на анализе двух романов, написанных писателями-индейцами, можно сказать, что фольклор, культура и ценности коренных американцев являются источниками магического реализма, описанные в романах.

Annotation. The presented article deals with the features of magical realism observed in Native American Literature that was formed in the 20th century American Literature. Based on the analysis of the two novels written by Native American writers, it can be stated that Native American folklore, culture and values are the sources of magical realism described in the novels.

Калим сўзлар: Америка ҳиндулари, қабила, маданият, мистика, миф, реализм.

Ключевые слова: коренные американцы, племя, культура, мистика, миф, реализм,

Key words: culture, magical, myth, realism, Native American, tribe.

¹ Каримов Б. Моҳиятга элтувчи йўл. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2018 йил 1 сентябрь.

Маълумки, ўзбек китобхонларига ҳинду қабилалари ҳақидаги асарлар америкалик ёзувчи Фенимор Купер орқали жуда яхши танишдир. Ҳинду қабилаларига оид реал манзараларни тасвирлашнинг уддасидан чиққан ёзувчи мазкур қабилаларнинг афсона ва мифларидан ва уларга хос бўлган тилдан унумли фойдалана олган. Аҳамиятли жиҳати шундаки америка ҳиндулар адабиётига хос бўлган реал сифатлар ҳозирги кунда мистик реализм тамойилларидан шаклланганлигини инглиззабон адабиётшунослар эътироф этишади. Мистик реализм тамойилларининг илк илдизлари ҳам айнан америка ҳинду ёзувчиларининг асарларида акс этиши бевосита кузатилади.

1968 йил америкалик ёзувчи Н.Скот Момадэйнинг “Тонгда яралган уй” (House Made of Dawn) Пулитцер мукофотига сазовор бўлди ва Америка ҳиндулар адабиётининг ренессанс даврини бошлаб берди. Н.Скот Момадэйдан олдин Д’арси Макникл, Ж.Жозеф Мэтюз каби адиблар америка ҳиндулар ҳақида асарлар ёзишган бўлса-да, фақатгина 1970-йилларга келиб Америка ҳиндулар адабиётига эътибор берилди бошлади ва адабиётшуносларнинг тадқиқот ишлари яратилди. Америка ҳиндулари миллатига мансуб Жеймс Уэлш, Лесли Мармон Силко, Жералд Визнор ва Луиза Эрдрик каби ёзувчилар асарлари ўз китобхонларини топа бошлади.

Замонавий америка ҳиндулар адабиёти илк бора этник ва ўзликни англаш муаммоларини кўтариб чиқди. АҚШнинг ҳинду қабилалари яшаб турган еридан, мулкидан ажралдилар, маданиятини йўқотдилар ва бегона ерларга ҳайдалдилар. Ҳиндуларнинг ўзликни англаши, эътиқоди ва маданияти Ғарбнинг маданиятини, тилини ва динини олиб кириш ва қўллаш орқали йўқола бошлади. Уларнинг ўзига хос шахсияти эса оддий стереотиплар сифатида Америка онгига ўрнашди. Адабиётшунос Луис Оуэннинг фикрича, америка ҳиндуси адабиётда, тарихда ва санъатда яратилган образ сифатида намоён бўлади ва унинг ҳақиқий Америка ҳиндуси билан деярли ўхшашлиги бўлмайди.¹

Унутилаётган ҳинду қабилаларининг мифлари ва Ғарб маданияти ўртасидаги мавжуд низоларни ўрганган тадқиқот ишларда, Америка ҳинду адиблари “олижаноб ёввойи” (Noble Savage) ҳақидаги стереотипларни йўқ қилишга уринишлари таъкидланади. Романларда яратилган асосий қаҳрамонлар иккала маданиятга мансуб бўлиб ҳам америка ҳам ҳинду қабилла вакиллари билан тил топишга, келишишга ҳаракат қиладилар. Улар ватан, миллат туйғусини қайта кашф этган ҳолда ўзликни ифода этишга уринадилар. Ижодкорлардаги икки маданиятлик уларнинг иккала миллатнинг маданий ҳаётида иштирок этишига имкон беради. Тадқиқотчи Жеймс Рупперт “улар ҳинду ва инглиз забон урф-одатлари ўртасида воситачи ҳисобланади” дея ўз фикрини қуйидагича изоҳлайди: “Замонавий америка ҳинду адиблари янги ғояларга бой. Иккала маданий анъаналарнинг иштирокчиси сифатида уларнинг асарлари кўп даражали воситалар асосида курилади. Восита эса бадиий ва концептуал нуктаи назарни, яъни, Америка ҳинду ва Ғарб маданий анъаналарининг эпистемологик² асосларига таянган фикрнинг мослашувчанлигини англатади. Бундай фикрлар иккала маданиятни ёритишга ва бойитишга хизмат қилади.”³ Америка ҳинду адиблари Ғарб адабиёти жанрлари билан бирга, аждодларидан қолган оғзаки ижод намуналаридан ўз асарларида самарали фойдаланадилар.

Таъкидлаш лозимки, Америка ҳинду адабиёти халқ оғзаки ижоди намуналарини ижро этиш техникасини ёзма равишда амалга оширишни мақсад қилади. Бундай ёндашувни Афроамерика адабиётида ҳам кузатиш мумкин. Бунда ҳикоя қилувчи ва тингловчи тушунчаси муҳим ўринни эгаллайди, яъни сўзловчи ва тингловчи иккаласи ҳикояни сўзлаб беришда баробар иштирок этишади. Ғарбнинг яқка муаллиф ва америка ҳиндуларлари халқининг ҳикоя қилиш услубида доимий фарқлар мавжуд. Мистик реализм мана шундай тафовутларни ифодалашда ва ҳикоя қилишнинг гибрид шаклини яратишга мос восита эканлиги романларда намоён бўлди. Ҳикоя қилишнинг бундай гибрид шакли халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиёт анъаналари ва турли адабий жанрларга асосланди. Шу тариқа, мўъжизавий, мистик олам замонавий адабиётга тўсиқларсиз кириб келди.

Мистик реализмда икки хил маданият ва оламнинг икки хил идроки акс этади. Америка ҳиндулари маданиятида моддий ва маънавий, инсон ва ҳайвон ўртасида маълум чегаралар мавжуд бўлса-да, асарларда табиат ва ўзга олам кучларининг бир-бирига қўшилиб кетишини кузатишимиз мумкин. Ёзувчилар ҳинду қабилаларининг маданий фарқларини ифода этишда мифлардан, афсо-

¹ Owens, Louis. *Other Destinies. Understanding the American Indian Novel*. Norman and London, University Oklahoma Press, 1992.

² Эпистемология – билимнинг табиати, келиб чиқиши ва қўламини ўрганадиган фалсафий таълимот.

³ Ruppert J. *Mediation in Contemporary Native American Writing*. *Genre*, 25 (4) (Winter 1992), p. 321–37.

налардан, эртактлардан ва ривоятлардан фойдаланишади. Адабиётшунос Элани Жахнер америка ҳинду қабилаларининг барчасида мифлар муҳим эканлигини таъкидлайди: “мифлар кундалик ҳаётнинг бир қисми ҳисобланади, чунки уларда ҳаёт ташвишларининг маъноси ифодаланган”.¹

Реализм тамойиллари муайян космологияни² ва реалликни ифода этиш учун етарли бўлмади ва шу боис Америка ҳинду адиблари афсона, ривоят ва мифлардан фойдаланган ҳолда ўз стратегиаларини шакллантирдилар. Ғарб адабиёти Америка ҳиндулар адабиётини миллий адабиёт сифатида кашф қилди. Адабиётшунослар ва адиблар америка ҳинду қабилаларининг турлича эканлигини инобатга олган ҳолда, уларни битта миллат адабиётига мансуб эмаслигини ҳам таъкидлайдилар. Жумладан, адабиётшунос Лора Колтеллининг фикрича, Америка ҳиндулар адабиёти кўп миллатли адабиёт сифатида ўрганилиши керак.³

Америка ҳинду адибларининг қайси қабилага мансублиги ва қабиласининг географик жойлашуви асарнинг мавзусига ва қаҳрамонлар тасвирига бевосита ўз таъсирини ўтказди. Мана шу таъсирни биз Америка ҳиндулар адабиётининг вакиллари ҳисобланмиш ёзувчи Луиза Эрдрик ва Лесли Мармон Силко романларида кўришимиз мумкин.

Луиза Эрдрик шимолий Дакота ерларида яшайдиган ҳиндуларнинг Чиппева ва Энишабе қабилалари ҳақида ёзади. Мазкур қабилага мансуб ҳиндулар моҳир овчи сифатида танилган. Лесли Мармон Силко эса АҚШнинг жануби-ғарбий ерларида яшайдиган Пуэбло қабилалари ҳаётини тасвирлайди. Пуэбло қабиласи ҳиндулари деҳқончилик билан шуғулланиб, ердан фойдаланишнинг барча сирларини ўзлаштирган қабила сифатида танилган. Тарихчи Сюэан Перез Кастиллонинг маълумотига кўра, Чиппева қабиласи тарихий ва географик сабабларга кўра, маданиятлаштириш жараёнида кўп азоб-уқубатларни бошдан кечирди. Пуэбло қабиласи эса ўзгаришларга мослашган ҳолда, ўзлигини сақлаб қолишга эришган қабила бўлиб қолди.⁴

Иккала ёзувчи Америка ҳинду қабилаларининг маданиятини, жамоавий онгини тасвирлаш мақсадида мистик реализм стратегияларидан фойдаланди. Ёзувчилар яратган образлар унутилаётган қабила маросимлари, урф-одатларини тиклашга, қабилада пайдо бўлаётган тарқоқликка бардам бериш учун бой меросни сақлаб қолишга уриндилар. Пуэбло ва Чиппева қабилалари маданияти, фольклори ва афсоналари ҳиндулар ҳаёт тарзи ва ҳинду космологияси ҳақида тасаввур уйғотади. Америка ҳиндулар адабиётида кўп учрайдиган мавзулардан бири – табиат ва ернинг муҳимлиги, Луиза Эрдриكنинг “Йўллар” (Tracks, 1988) ва Лесли Мармон Силконинг “Маросим” (Ceremony, 1977) асарларининг асосий мавзуси ҳисобланади.

Л.Эрдриكنинг “Йўллар” романида воқеалар XX асрнинг бошларида рўй берган ерни бўлиб бериш ислохотидан бошланади. Мазкур ислохот натижасида Чиппева қабиласи ерларидан ажралди, тарихидан маҳрум бўлди. “Маросим” романида адиб 1950-йилларда ҳинду қабилаларининг бошқа ерларга кўчириш воқеаларини тасвирлайди. “Йўллар” романида муаллиф маданиятлар тўқнашувини халқ оғзаки ижодига асосланган ҳолда, Ғарб кадриятларининг интеграллашувидаги турли имкониятларини тасвирлайди. “Маросим” романи услуб жиҳатидан мураккаб бўлиб, асар қаҳрамонларининг таҳлилидан иборатдир. Асарда муаллиф турли жанрларни ва халқ ижоди намуналарини уйғунлаштирган ҳолда постмодернизмнинг метадикурсив рефлексия услубидан самарали фойдаланади. Лесли Мармон Силко АҚШнинг жанубий ғарбий ерларида яшайдиган ҳинду қабилалари ҳақида ёзар экан, асар маросимлар тасвирига бой ва тақлиддан йироқдир.

Иккала романнинг адибалар қаламига мансублиги ҳам муҳим аҳамиятга эга. Аёллар замонавий Америка ҳиндулар адабиётда ўзига хос ўринни эгаллайди. Ҳиндулар маданиятида аёллар қабила ҳаётида фаол иштирок этишган. Миф ва афсоналарда аёл она табиат каби яратиш кучига эга. Аёллар давомийликни ва бирдамлиликни ифодалаган, маданиятни сақловчи ва етказувчи вазифасини бажарганлар. Замонавий адибалар ҳикоя қилиш услубидан фойдаланган ҳолда ҳалигача ўз анъаналарини тиклай олмаётган қабила аҳолисини аجدодлари билан таништириш ва маданиятни тиклаш вазифаларини бажармоқдалар.

¹ Jahner E. A Critical Approach to American Indian Literature in Studies in American Indian Literature. Critical Essays and Course Designs, ed. by Paula Gunn Allen (New York, The Modern Language Association of America, 1983), p. 211 – 224.

² Одамларнинг коинот ва атрофдаги дунё ҳақидаги ғояларига асосланган фалсафий таълим.

³ Coltelli L. Winged Words. American Indian Writers Speak (Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1990), p. 4.

⁴ Castillo S. Postmodernism, Native American Literature and the Real. The Silko-Erdrich Controversy. The Massachusetts Review, 32 (1) (Summer 1991), p. 285 – 294.

Иккала адиба асарлари ғайриоддий куч ва қобилиятга эга аёл персонажлар билан тўла. Персонажларнинг романдаги муҳим вазифаси эса қабилалардаги маданиятнинг давомийлигини таъминлаб бериш ва авлодларга етказишдан иборатдир. Романларда яратилган гендер роллар Ғарб адабиётида гавдалантирилган аёл образларидан бутунлай фарқ қилади. Адибалар хиндулар менталитетига хос бўлган ва гендер тушунчасини акс эттирган аёл образларини яратишди.

Л.Эрдрик ва Л.М.Силко ижодидаги яна бир ўхшашлик бу асар қаҳрамонларининг икки хил маданиятга, миллатга мансублигидир. Образларнинг ўзаро диалоглари икки хил маданиятнинг меросини ифодалаган бўлиб, маҳаллий ва Ғарб адабиёти ўртасидаги мувозанатни сақлашга хизмат қилган. Мистик реализм адибаларга кўп жиҳатдан бир-бирига тескари бўлган турли маданий хусусиятларни силлиқ равишда етказиб беришга ёрдам берган. Ёзувчиларнинг мақсади реалликни тушунишда турли онтологик ёндашувга эга бўлган кўп сонли китобхонлар аудиториясини қамраб олишнинг воситасини топишдир. Мана шу восита адибаларга адабий анъаналарни ва икки хил дунёқарашни китобхонларга тушунтиришда имкон берди ва уларни қайта тарбиялади. Эрдрик ва Силко хиндуларнинг жамоавий маданиятини замонавий тафаккурга сингдиришар экан, мифларни эса замонавий адабиётга уйғунлаштирар экан, шубҳасиз, бундай асарлар китобхонлар тафаккурининг кенгайишига хизмат қилади.

**Данабоев Хуршид Нафасович (Шароф Рашидов номидаги
Самарқанд Давлат университети мустақил тадқиқотчиси)
БАДИЙ АСАРЛАРДА КАМБАҒАЛЛИК САБАБЛАРИ ВА ИЖТИМОЙ
ОҚИБАТЛАРИНИНГ ИФОДАСИ ХУСУСИДА**

***Аннотация.** Ушбу мақолада бадий асарларда камбағаллик сабаблари ва ижтимоий оқибатларининг ифодаси, камбағаллик, камбағаллик ижтимоий ҳодисаси, мутлақ ва нисбий камбағаллик тушунчаларининг таснифи ҳақидаги маълумотлар баён этилган.*

***Аннотация.** В данной статье представлена информация о выражении причин и социальных последствий бедности в произведениях искусства, классификации понятий бедности, социальном феномене бедности, абсолютной и относительной бедности.*

***Annotation.** This article provides information on the expression of the causes and social consequences of poverty in works of art, the classification of the concepts of poverty, the social phenomenon of poverty, absolute and relative poverty.*

***Калим сўзлар:** камбағаллик, камбағаллик муаммоси, камбағалликнинг моҳияти, камбағал кишилар, камбағаллик феномени, муҳтожлик.*

***Ключевые слова:** бедность, проблема бедности, сущность бедности, бедняки, феномен бедности, нужда.*

***Key words:** poverty, the problem of poverty, the essence of poverty, poor people, the phenomenon of poverty, need.*

Инсоннинг моддий ва маънавий неъматлар билан таъминланганлик даражаси, турмуши фаровонлиги, ҳаёти сифати, ижтимоий хизматлардан фойдаланиш меъёри ошгани сайин улардан фойдаланиш имкониятлари чекланган кишилар – камбағаллар сони кўпайиб, жамиятдаги камбағаллик кўлами кенгайиб борапти. XXI асрга келиб, камбағаллик замонавий кишилик жамияти тарраққиётини секинлаштираётган жиддий умумбашарий муаммога айланмоқда.

Жаҳон илм-фанида камбағаллик ижтимоий ҳодисасининг мазмуни, сабаб ва оқибатлари, даражасини белгилаш мезонлари, кўламини аниқлаш услублари, бартараф этиш йўллари турли ижтимоий фанлар контекстида фаол тадқиқ қилинмоқда. Илмий марказлар ва таълим масканларида амалга оширилган тадқиқотларда мазкур муаммога социалдарвинистик, эгалитаристик, статистик-социологик ёндашувлар кўзга ташланади. Албатта, ушбу ёндашувларга асосланган таълимот ва назариялар ҳам илгари сурилмоқда. Шу муносабат билан, жаҳон илм-фанида шаклланган камбағаллик ижтимоий ҳодисасига доир назарий билимларни реал воқелик билан қиёслаш зарурияти ҳам юзага келмоқда.

Илмий манбалар “камбағаллик” тушунчасининг илмий таърифини шакллантиришда назарий асос вазифасини ўтайди. Шундай қилиб, камбағаллик – инсоннинг ҳаёт кечириши, саломатлиги ва лаёқатини сақлаш, тўлақонли фаолият кўрсатиш учун зарур бўлган эҳтиёжларини минимал даражада қондириш имкониятларининг чекланганлиги билан боғлиқ ижтимоий аҳволдир.

Мамлакатимизда давлат раҳбари томонидан камбағаллик муаммосининг мавжудлиги эътироф этилиши, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 26 мартдаги ПФ-

5975-сонли “Иқтисодий ривожлантириш ва камбағалликни қисқартиришга оид давлат сиёсати тубдан янгилаш чора-тадбирлари тўғрисидаги” фармони, 2021 йил 30 июлдаги ПҚ-5204-сонли “Кам таъминланган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож оилалар фарзандларини қўллаб-қувватлашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 21 октябрдаги 654-сонли “Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорларнинг қабул қилиниши илмий жамоатчиликнинг мазкур масалага эътиборини оширди.

Камбағалликнинг сабаблари ва ижтимоий оқибатлари бадиий асарларда ҳам бисёр ёритиб келинган. Масалан, Шарқ адабиётида А.Навоий, Махмур, Б.Машраб, Муқимий, Фурқат, Завқий каби шоирлар камбағалликнинг ижтимоий оқибатларини ёрқин тасвирлаб берганлар. Жумладан, Махмурнинг “Махмур маҳдум алоқадор бўлган Ҳапалак қишлоғининг сифатида” номли шеърида камбағаллик шундай тавсифланади:

*Эй жаҳондори зафар кавкабаи даври фалак,
Гўш қил қиссаи қишлоқи хароби Ҳапалак.
Турфа қишлоқи ғазаб карда ки паррандалари,
Товуқи игначи-ю, ўрдагу гози капалак.
Вору йўқуларини банда баён гар қилсам,
Бир каттак, икки қапа, уч олачуқ, тўрт каталак.
Дема уй, балки замин кандир, агар кирса киши,
Ҳар тараф бетига ургайлар анинг кўршапалак.
Халқини кўрсанг агар ўласи-ю, қоқу хароб,
Очликдан эгилиб қомати мисли камалак.
Ажириг томирини ўзурида майда туюб,
Қайнатиб кунда ичар, отини дерлар сумалак.
Гар тоҳорат қисақ овми сувтоп олмай ночор,
Бетини қум била юб (кўзи)га сургай гувалак...
Ҳазрати хондин тилла пулисини талаб қилгани:
Эй фалак қадри адолат шийа мумулки малак,
Марҳамат чогида раҳм айлаб аҳоли Ҳапалак.
Кеча гўё эшитиб шуҳрати тилла пулини,
Ҳапалак кўркусидан учди мисали капалак.
Ҳимматинг йўлида бир тепа каромат қилгин,
Капалак боз қўниб жойига бўлгай Ҳапалак.¹*

Ғарб, хусусан, рус адабиётида А.Пушкин, М.Лермонтов, М.Цветаева, А.Блок, В.Висоцкий каби ўнлаб шоирларнинг асарларида камбағалликнинг аччиқ қисмат эканлиги бадиий тасвирлаб берилади. Жумладан, А.Пушкиннинг 1835 йилда битилган шеърларидан бирида шундай деб ёзилади:

*О бедность! затвердил я наконец
Урок твой горький! Чем я заслужил
Твое гоненье, властелин враждебный,
Довольства враг, суровый сна мутитель?
Что делал я, когда я был богат,
О том упоминать я не намерен:
В молчании добро должно твориться,
Но нечего об этом толковать.
Здесь пищу я найду для дум моих,
Я чувствую, что не совсем погибнул
Я с участью моей.²*

Камбағалликнинг диний ва бадиий манбалардаги талқини, албатта, илмий характерга эга эмас. Бироқ ушбу манбалар камбағалликни ижтимоий феномен сифатида англаб олишга мустаҳкам замин ҳозирлайди. Илмий манбаларга келадиган бўлсак, аввало, барча даврларда мутафаккирлар камбағаллик ижтимоий ҳодисасининг моҳиятини очиб беришга, унинг сабаб ва оқибатларини

¹ Қаюмов А. Махмур. Т., ЎзФА нашр., 1956, 52-бет.

² Пушкин А.С. О бедность! затвердил я наконец...Сочинения в 3-х томах. Том 2, СПб., “Золотой век”, 1997.

аниқлашга интилиб келганларини кўрсатиб ўтмоқ даркор. Уларнинг асарларида камбағаллик муаммосини тушунишнинг уч асосий ёндашуви кўзга ташланади:

●социал дарвинистик ёндашув тарафдорлари (масалан, Г.Спенсер, Э.Гидденс, П.Ж.Прудон) аҳоли ўртасидаги тенгсизликни, хусусан, камбағалликни жамият тараққиётини ҳаракатга келтиривчи куч сифатида талқин қиладилар;

●эгалитаристик ёндашув тарафдорлари (масалан, Ж.Руссо, Г.Бабеф, Э.Реклю, К.Маркс, Ф.Энгельс) камбағалликни адолатсиз ишлаб чиқариш муносабатлари ва моддий неъматлар тақсимо-тидаги номувофиқликлар натижасида юзага келган ижтимоий ҳолат деб таърифлайдилар;

●статистик-социологик ёндашув тарафдорлари (масалан, Ф.Ле-Пле, Ч.Бут, С.Раунтри) камбағалликни ижтимоий иллат сифатида баҳолайдилар.¹

Таъкидлаш лозимки, кейинги йилларда камбағалликнинг умумсайёравий муаммога айланиши бу йўналишдаги илмий изланишларга ҳам янгича тус берди. Хорижда камбағаллик ижтимоий ҳодиса сифатида кенг тадқиқ қилинмоқда, унинг умумсайёравий муаммога айланиши сабаблари, оқибатлари, бартараф этиш йўллари бағишланган кўплаб монография ва мақолалар илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилинмоқда, турфа гипотеза ва назариялар, концепциялар илгари сурилмоқда.

Камбағаллик ижтимоий ҳодисаси мутлақ ва нисбий камбағалликка таснифланади. Мутлақ камбағаллик деганда инсоннинг озиқ-овқат, кийим-бош ва уй-жой билан боғлиқ асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондириш имкониятларининг мутлақо чекланганлиги тушунилади. Бундай ижтимоий аҳволга тушган жамият аъзолари қашшоқлар деб тавсифланади. Қашшоқликнинг икки хусусияти мавжуд:

◆биринчидан, у ўз эҳтиёжларини қондириш имкониятини берадиган муайян даромадга эга эмас ёки унинг ойлик даромади кундалик эҳтиёжларини қондиришга етмайди;

◆иккинчидан, аксарият ҳолларда, қашшоқ киши ўз ижтимоий аҳволини яхшилашга, мавжуд ижтимоий механизмлардан шу мақсадда фойдаланишга интилмайдди. Мутлақ камбағаллик нафақат инсоннинг турмуш даражаси ва ҳаёти сифатига, балки унинг маънавий дунёсига ҳам, ижтимоий воқеликка муносабатига ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Шунинг учун мавзунинг тадқиқ қилган барча мутахассислар мутлақ камбағалликни ижтимоий хавфсизлик ва барқарорликка, миллий ҳамжихатликка таҳдид сифатида баҳолайдилар.

Мутлақ камбағаллик меъёрини аниқлашда “камбағаллик ёқаси” тушунчасига мурожаат қилинади. “Камбағаллик ёқаси – бу индивид ёки оилага муҳим физиологик ва ижтимоий-маданий эҳтиёжларни қондирувчи маҳсулотлар харид қилиш имконини берадиган даромаднинг норматив нуқтаи назардан белгиланган даражасидир. Камбағаллик ёқасининг пул бирликларида ифодаланувчи модификацияларидан ташқари, амалда инсоннинг субъектив кайфиятларига, оиланинг мол-мулки ва жамғармаларига, маълумот даражасига, соғлиғи аҳволига асосланган мезонлар ҳам қўлланилиши мумкин”.² Фуқаронинг камбағаллик ёқасига келиб қолгани унинг даромадлари билан минимал “истеъмол саватчаси” ўртасидаги тафовутга қараб аниқланади. “Истеъмол саватчаси” – муайян вақт давомида инсон ҳаёти ва унинг саломатлигини сақлаш учун зарур маҳсулотлар, товарлар ва хизматларнинг энг кам тўплами. “Истеъмол саватчаси” энг кам иш ҳақи ва пенсиялар, базавий ижтимоий тўловлар, ишсизлик, болани парваришlash, боқувчисини йўқотганлик нафақалари, стипендиялар каби моддий эҳтиёж микдорларини белгилаш учун ҳисоб-китобга асос бўлиши керак”.³

Камбағаллик ижтимоий ҳодисасининг яна бир кўриниши нисбий камбағаллик деб номланади. Нисбий камбағаллик деганда инсоннинг муайян жамиятда қабул қилинган турмуш стандартларига эришиш имкониятларининг камлиги назарда тутилади.

Хуллас, камбағаллик, энг аввало, тарихий тараққиётнинг барча даврларида мавжуд бўлган ўзига хос ижтимоий ҳодисадир. У кишилиқ жамиятида мудом бўлгани боис диний, бадий ва илмий манбаларда ўзининг ёрқин ифодасини топган.

¹ Батракова Л.Г. Основные концепции оценки бедности населения. Ярославский педагогический вестник, 2011, №3, с. 117.

²Пляскина Г.Е. Развитие научных представлений о понятии бедность. “Инновационная наука”, 2015, №9, с. 181.

³Ҳакимов О. Ўзбекистонда «истеъмол саватчаси» нега қабул қилинмаяпти? kun.uz, 2020, 9 ноябрь.

Машарипова Феруза Жуманазаровна (Роман-Герман филологияси кафедраси мустақил тадқиқотчиси; e-mail: masharipova07@gmail.com, m.feruza@urdu.uz)
**СВИ/STEM ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ТАТБИҚИДА АФФЕКТИВ ФИЛЬТР ТАЪСИРИ:
 ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ВА ТРАНСПОЗИЦИЯ**

Аннотация. Соҳа мақсадларида чет тилни ўрганувчиларнинг ўқиш кўникмаларини такомиллаштиришда талабанинг тил ўрганиш жараёнига ижобий ва салбий таъсир ҳолатлари таълимунослукда интерференция ва транспозиция ҳодисалари сифатида ўрганилган. Ушбу мақолада интерференция ва транспозиция ҳолатларининг батафсил баёни берилган.

Аннотация. Явления интерференции и транспозиции в учебных дисциплинах были изучены как случаи положительного и негативного влияния на процесс овладения учащимися вторым языком для повышения компетенции чтения на английском языке в содержательных целях. В данной статье приводится подробное описание случаев интерференции и транспозиции.

Annotation. The phenomena of interference and transposition in educational disciplines have been studied as the cases of positive and negative impact on the Second Language Acquisition of the student to enhance English reading competence for content purposes. This article provides a detailed description of the interference and transposition cases.

Калим сўзлар: интерференция, транспозиция, стратегия, аффектив фильтр, моделлар, контентга асосланган таълим.

Ключевые слова: интерференция, транспозиция, стратегия, аффективный фильтр, модели, контент-ориентированное обучение.

Key word: interference, transposition, strategy, affective filter, models, content-based instruction.

Ўқиш ва билим олишнинг ривожланиш жараёнлари ҳақидаги таълимунослар ўқиш малакасининг психолингвистик ва интерактив моделлари, шу жумладан, пастдан юқорига (Bottom-up) ва юқоридан пастга (Top-down) ўқиш стратегиялари мавжудлигини таъкидлайди. Контентга асосланган таълимда ўқиш ҳар қандай даражадаги тил ўрганувчилар учун жуда муҳим тил ва касбий кўникма сифатида эътироф этилади. Талаба қанчалик кўп ўқиса, шунчалик кўп дунёвий билимларга эга бўлади. Ўз она тилида ва чет тилида раво ўқиш эса ўқишнинг бир қатор бошқа жиҳатларини, жумладан, сўзларни контекстуал маъносини тўғри тушиниш, луғат билан ишлаш, жумлаларни қайта ишлаш ва талабанинг ўқишга ва билим оlishга мотивацияни ривожлантиришга ёрдам беради.

Чет тили ўрганиш жараёнида содир бўладиган интерференция ҳақида фикр билдириб, таниқли лингвист ва таълимуносл олим, профессор У.Юсупов интерференцияни тил ичидаги ва тиллараро интерференцияга ажратган ҳолда, тиллараро интерференцияга шундай таъриф беради: “Тиллараро интерференция бу она тилининг таъсирида чет тили меъёрларининг бузилиши ёки нутқда саводсизлик ва тўсиқларнинг пайдо бўлишидир. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, бу контекстда нутқ саводсизлиги ва тўсиқлар нафақат тиллараро интерференция таъсирида, балки материалларни етарли даражада билмаслиги ва бошқа факторлар таъсирида ҳам содир бўлиши мумкин”.¹

Кузатувлар шуни кўрсатадики, ўқиш жараёнида талаба онгида аффектив филтърнинг анализ ва синтез тахлили юқори бўлиши натижасида, талаба стрессни бошдан кечириши, ташвишланиши ва ўзига нима бўлаётганини англаш билан ўй-хаёли банд бўлиши, ўзига ишончсизлиги, чет тилни ўрганишдаги муваффақиятига тўсқинлик қилиши, ўқиш жараёнида талаба ёлғиз иштирок этишни истамаслиги ва ҳамкорлик қилиш имкониятларини излаши, агар ўқишга асосланган машғулотларга ўзгартиришлар киритилмаса, талабада зеркиш ва қизиқишнинг пасайиши ёки умуман йўқолиши каби салбий ҳолатлар пайдо бўлади.

Аксинча, аффектив филтър суст бўлган шароитда, талаба тилни ўзлаштиришда таваккал қилишдан қўрқмайди, ўқитувчининг кўмагисиз қарор қабул қилиш ва ўқиш жараёнида хато қилишда ўзини хавфсиз ҳис қилади, ўз тенгдошлари билан мулоқот қилиш ва тил моделларини излаш имкониятини ҳис қилади, саволларга жавоб беришда ва ўз фикрларини тенгдошлари ва ўқитувчи билан баҳам кўришда ўзини хавфсиз ҳис қилишига шароит яратади.²

¹ Юсупов Ў. Инглиз ва ўзбек тилларининг чоғиштирма лингвистикаси. Contrastive Linguistics of the English and Uzbek Languages. Тошкент, “Akademnashr”, 2013, 7-бет.

² Krashen S. The Input Hypothesis: Issues and Implications. New York, Longman, 1985.

Демак, ҳар бир чет тили ўқитувчиси, талабанинг ўқиш компетенциясини такомиллаштириш учун талаба онгида кечадиган аффектив филтранинг сушт даражасига эришишга ҳаракат қилиши ва бунда ўзаро ҳамкорлик ва ишонч ҳиссининг аҳамияти катта эканлигини англаши лозим бўлади.

1. Чет тилидаги сўзларнинг тўғри талаффузи ва маъносини билмаслик.¹
2. Матнни ўқишдан мақсад аниқ бўлмаслиги.
3. Мавзунини ўқишда луғат нотаниш ва уни ўзлаштиришга тайёрловчи топшириқларнинг тақдим қилинмаганлиги.
4. Матн ҳажми катталиги ва аутентик манбалардан танланмаганлиги.
5. Талабанинг чет тилидан она тилига, аксинча, таржима кўникмаларининг етарли даражада ривожланмаганлиги.
6. Курс силлабусида тақдим қилинган мавзулар юзасидан глоссарий мавжуд эмаслиги.
7. Тушунарли соҳа тилида тақдим қилиниши керак бўлган матннинг мулоқотдаги адабий тилда берилиши.
8. 21-аср кўникмаларини ривожлантиришга асосланган, талабанинг мустақил ўқиш фаолиятини такомиллаштиришда сўзларнинг тўғри ўқишсини эшитиб олишига кўмаклашувчи видео ва аудиоманбаларсиз матннинг фақат қоғоз вариантда тақдим қилиниши.
9. Чет тилни ўрганиш жараёнида матнни ўқиш орқали эгалланган билим, кўникма ва малакаларни соҳа фанлари доирасидаги амалиётда тақдим қилиш учун муҳит йўқлиги натижасида она тилининг интерференциясининг устунлигининг сақланиб қолиши.
10. Талабанинг ўқиш фаолиятида соҳага оид матндаги маълумотларнинг тўғри ёки нотўғри эканлигини таҳлил қилишдан кўра таржима билан банд бўлиб қолиш.
11. Матндаги маълумотларни аниқлаштирувчи ва маълумотни тасаввур қилишни осонлаштирувчи графика, расм, иллюстрация, схема ва диаграммалар мавжуд эмаслиги.
12. Чет тили ўқитувчиси ёзиш ва гапириш муҳим деб ҳисоблайди ва дарсини шунга қараб ташкил қилади. Ваҳоланки, талаба учун, маълумотни ўқиш ва асосий мазмунини хотирада сақлаб қолиш ва уни активлаштириш муҳимлиги.

Ўқитувчи талаба онгида содир бўладиган интерференцияни юзага келтирувчи аффектив филтрани пасайтиришни моделлаштириши яъни, хатоларни тузатишга ортиқча урғу бермасликка ҳаракат қилиши, уларни тузатиш ўрнига, бошқа такрорламаслигини қўллаб-қувватловчи позицияда тилдан тўғри фойдаланиши, талаба учун бериладиган кўрсатма ва йўриқномани, асосан, билимларни мустақамлашга қаратиши, синфда талабаларга тенгдошларини масхара қилишини ёки хатолар устидан кулишини тақиқловчи сиёсатни ўрнатиши ҳар бир дарс давомида юзага келадиган ижтимоий таълим мақсадларини бевосита қўллаб-қувватлайди. Бу эса талабалар ҳамкорликда қандай ишлашлари зарурлиги ҳақидаги қарашларни ҳам белгилаб беради. Ўқиш фаолияти яқунлангандан кейин, талабалар ўзаро фикр алмашаётганда, ўқитувчи ўз кузатишлари натижаларини баҳам кўриши ва муаммоларни ҳал қилиш бўйича фикрларни жамлашга ҳаракат қилиши ва ёрдам бериши, гуруҳда ўзаро ишонч ҳиссининг шаклланишига ёрдам беради.

Ўқитувчининг ташкил қилган ҳар бир ўқиш фаолият турида талабани матн ёзиш ва маънони англаш ва шу орқали мақсадни англашга ҳаракат қилишга ундаш ва бу жараёни рағбатлантириши, талабаларда ўқишга ва саводхон бўлишга иштиёқ ва қизиқишни юзага келтиради. Бу эса, ўз навбатида, кучли саводхон гуруҳни яратади ва дарсни ўрганиш учун хавфсиз жойга айлантиради.² Бунда, талаба кучли модель ва стратегиялар билан таъминланиши, индивидуал мақсадлар қўйиш ва ўсишни мақсад қилиши, фикрий тўсиқларни пасайтиради ва тилни муваффақиятли ўзлаштиришга ёрдам беради.

Талабанинг чет тилида ўқиш компетенциясини мукамал такомиллаштиришда унинг она тилидаги билим, кўникма ва малакалари ҳам юқорида санаб ўтилган сабаблар билан биргаликда интерференция жараёнини яна-да кучайтиради.³ Талаба онгида кечадиган ушбу лингвистик интерференция қуйидагича ифодаланиши мумкин:

- талаба матндаги сўзларнинг тўғри талаффузи ва маъносини билмаслиги;

¹ Юсупов Ў. Шу манба.

² Jalolov J. Chet til o'qitish metodikasi. Toshkent, "O'qituvchi", 2012, 27 – 28-бетлар.

³ Leeman J. Towards a new classification of input: An empirical study of the effect of recasts, negative evidence, and enhanced salience on L2 development. Unpublished doctoral dissertation, Georgetown University, Washington, DC, 2000.

- маттни ўқишдан кўзланган мақсадни тўғри англамаслиги;
- маттни ўқиш олдидан тақдим қилинган луғат ва топшириқларнинг тўлиқ ўзлаштирилмаганлиги;

- матн ҳажмининг катталиги сабаб талабанинг ўзлаштиришга ишончининг йўқолиши;
- нотаниш луғат таркибининг сон жиҳатдан кўплиги сабаб таржима кўникмасига эҳтиёжнинг ортиб бориши;

- асосий эътибор таржимага қаратилиб маълумотни ўзлаштириш мақсадидан узоқлашиш;
- талаба мавзуга оид изоҳли глоссарийга муҳтожлик сезиши;
- талабанинг ўқиш компетенциясини такомиллаштириш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган аутентик манбалардан олинган матн талаба билим даражасига мослаштирилмаганлиги;

- тақдим қилинган матндаги сўзларнинг тўғри талаффузини машқ қилиш, маттни перефраз қилиш, тил ўрганиш жараёнини бошқа тил кўникмалари билан интеграллашувини таъминлайдиган, қулай электрон ёки аудиовариантининг мавжуд эмаслиги;

- ихтисослик фани она тилида ташкил қилиниши ёки фан ўқитувчисининг инглиз тилини билмаслиги сабабли талаба чет тилида ўқиб ўзлаштирган матн мазмунини ёки олган билимларини тақдимот шаклида яна она тилида тушунтиришига тўғри келади;

- матндаги назарий маълумотнинг амалий таҳлили учун вақт ёки шароит йўқлиги учун ўқиш жараёни таржима билан якун топиши;

- матн мазмунини акс эттирувчи расм, иллюстрация, график органайзер, диаграмма, субтитрли видео тасвирлар билан аниқлаштирилмаганлиги.

Чет тилини ўқитишнинг CBI/STEM технологиялари ушбу интерференция жараёнида аффектив фильтр таъсирини камайтиришга хизмат қилади.

Маълумки, ҳар бир чет тили ўқитувчиси талабанинг билими маҳсули сифатида чет тилида ўқиш ёки ёзиш топшириқларини бажартириш, қолаверса, чет тил кўникма ва малакаларни шакллантириш учун дарс машғулотларини ташкил қилади. Ваҳоланки, талаба маълумотнинг асосий мазмунини хотирада сақлаб қолишни, уни, кейинчалик, эҳтиёж бўлганда, қайта активлаштиришни муҳим деб ҳисоблайди.¹ Чет тилидаги маттни ўқиш орқали олинган дастлабки билимлар талаба хотирасида она тилида ва чет тилида акс этади ва сақланади. Лекин вақт ўтиши билан маълумотга қайси тилда мурожаат бўлса, унинг транспозицияси мустаҳкам бўлади. Ўзлаштирилган маълумот кўргазмалар тасвирлар ёки амалий бажарилган ишлар орқали хотирада доимий қолади ва ҳар сафар шу объект ҳақида гап борганда талаба уни тасавурида қайта тиклайди.

Транспозиция² жараёни деганда ўқитувчининг кучли мотивацияси ва топшириқларни тўғри танлаши, талабанинг ўз хоҳишига кўра, вазифани танлаши учун имкон бериши, ўқитувчи ўқиш жараёнининг ташкилотчиси сифатида эмас ўрганишга ёрдам берувчи вазифасини бажариши ва ҳар бир талабанинг қизиқишлари, қобилиятлари ва тил ўрганишнинг қулай усулига катта эътибор бериши, талабалар фаол иштирок этадиган ва нимани, қачон, қаерда ва қандай ўрганишни ўзлари ҳал қилиши учун муҳит яратиши (taking ownership of their learning) назарда тутилган.

Контент ўқитишда талабанинг ўқиш компетенциясини такомиллаштириш куйидаги босқичларда амалга оширилади:

1. Ҳарфлар алфавит тартибда ёзув кўникмаси билан интеграллашган ҳолда ўргатилади. Бунда чет тилдаги ҳарфлар она тилдаги ҳарфларга қиёсан ўрганилади. Бу жараёнда талаффуздаги фарқлар интерференция ҳолатини юзага келтиради.

2. Унли ҳарфларнинг турли бўғинларда ҳосил қиладиган товуш тузилишини сўзлар мисолида тушунтириш орқали моделлаштирувчи транспозиция амалга оширилади. Тақдим қилинган сўзлар иштирокида мавзуга оид жумлалар тузиш ва уларни овоз чиқариб ўқишни рағбатлантириш орқали олинган тушунчалар сошлаш транспозицияси амалга оширилади.³

3. Мазмунан бир-бирига боғланган чет тилидаги қисқа матнларни ўқиб, маъносини ўқиш ва ўз фикрини содда жумлада ифодалаш орқали скимата¹ ҳосил қилинади, ўз навбатида, сошлаш ва аккреция транспозиция уйғунлашуви юзага келади.

¹ Lightbown P.M. (2001). Input filters in second language acquisition. A Manuscript Version of the Chapter. In S. Foster-Cohen & A.Nizegorodcew (Eds), EuroSLA yearbook, vol. 1, 79–97.

² Krashen S. The Input Hypothesis: Issues and Implications. New York, Longman, 1985.

³ Lyster R. “Recasts, repetition and ambiguity in L2 classroom discourse.” Studies in Second Language Acquisition 20, 1998, p. 51 – 80.

4. Индукция транспозицияси соҳага оид мавзуга бағишланган талабанинг чет тили билиш даражасига мосланган матн юзасидан топшириқлар бажариш орқали янги билим ҳосил қилиш орқали юзага келади.

5. Соҳага оид илмий, публицистик, академик ва профессионал-технологик матнларни умумий мазмун ёки алоҳида маълумотни топишга қаратилган (skimming, scanning) ўқиш стратегияларини ва усулларини ўзлаштириш натижасида аккреция, созлаш, ва моделлаштириш транспозицияси ҳосил бўлади.

6. Соҳага оид матнларни ўқиш мазмунини тушуниш ва ҳосил қилинган янги билимлар асосида ўз хулоса ва мулоҳазаларини ёзма ёки оғзаки тарзда баён қилиш талабада моделлаштирилган аккреция транспозициясини акс эттиради.

7. Она тили ва чет тилидаги билим, кўникма ва малакаларига таянган ҳолда, мустақил фаолият олиб бориш (маърузалар, тақдимотлар ёки илмий мақолалар яратиш) аккреция транспозициясининг юқори кўриниши ҳисобланади.

8. Талабанинг келажакдаги иш ўрни, касбий карьера режалари, талабанинг курсдан кутган мақсади, ютуқлари, тенгдошларини қўллаб-қувватлаши ва уларга ўзи учун фойдали хизмат қилган ёрдамчи дастурларни тавсия қилиши, лойиҳалар устида жамоа бўлиб ишлаши ва академик муваффақиятга эришишдаги шахсий тажрибаларини амалда ташкил қилиш учун ўқитувчи ва таълим муҳити томонидан шароит яратилиши моделлаштириш² транспозициясини юзага келтиради.

9. Соҳа фаолиятида маълумотларни чет тилида ўқиш ва ундан фойдаланиш орқали ўзаро ҳамкорлик алоқалари (халқаро стипендиялар, лойиҳалар, тажриба алмашинув дастурларида иштирок қилиш)ни йўлга қўйиш, соҳага оид чет тилида ўқиш компетенциясини такомиллаштиришдан кўзда тутилган энг олий мақсад, яъни транспозициянинг энг юқори босқичи ҳисобланади.

Биология ихтисослигида таҳсил олаётган талабанинг соҳа ва тил компетенциясининг ушбу умумий тасвирини ҳисобга олган ҳолда, шуни айтиш мумкинки, CBI/STEM технологиясини қўллаш натижасида, юқорида санаб ўтилган транспозиция турларининг аккреция ҳолати талабанинг соҳа ва тил билимлари юқори бўлганда кузатилади. Созлаш (Tuning) ҳолати талаба билимлари ўртача бўлганда ва моделлаштириш ҳолати эса талаба соҳа ва тил билимлари бошланғич ва таянч даражали вазиятда кузатилади.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш жоизки, чет тилида тақдим қилинаётган матн маълумотига интерференция таъсирини камайтириш ва транспозиция ҳолатида чет тили билимларининг мустаҳкам ўрин эгаллашини таъминлаш учун транспозиция жараёнининг батафсил татбиқи зарур. Малакали ўқувчилар равон ўқувчилар бўлиб, улар охир-оқибат ўқувчиларнинг автономиясининг шаклланишига ёрдам беради. Ўқиш стратегияси ва ўқувчининг автономияси иккита алоҳида масала бўлиб, уларни бир-бирига боғлаб турувчи, ўқиш жараёнида содир бўладиган интерференция ва транспозиция ҳодисалари методик тадқиқотларда деярли кам ўрганилган муаммоли мавзудир. Кўпчилик илмий адабиётларда бу жараёни аффеқтив филтер ва скимата назариялари билан боғлиқ ҳолда тушунтиришга ҳаракат қилинган.

**Boymirzaev Qobil Karimjonovich (Namangan viloyati Ichki ishlar boshqarmasi Yangiqo'rg'on tumani
Ichki ishlar bo'limi migratsiya va fuqarolikni rasmiylashtirish bo'linmasi boshlig'i, mayor;
qobiljondoy@gmail.com)**

O'ZBEKISTON YOSHLARINING MEHNAT MIGRATSIYASI MUAMMOLARINI BARTARAF ETISHDA TA'LIM TIZIMINING O'RNI VA AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada mehnat migratsiyasi tushunchasi va uning kelib chiqish sabablari-ning mazmun-mohiyati, shuningdek, mehnat migratsiyasi bilan bog'liq muammolarni bartaraf etishda ta'lim tizimining tutgan o'rni va ahamiyati nazariy jihatdan yoritib berilgan.*

***Аннотация.** В данной статье теоретически разъясняется понятие трудовой миграции и ее причины, а также роль и значение системы образования в преодолении проблем, связанных с трудовой миграцией.*

¹ Kevin Laurence Landry. Schemata in Second Language Reading. The Reading Matrix, Vol.2, №3, September 2002 <http://www.readingmatrix.com/articles/landry>

² McCarthy M. (1991). Discourse Analysis for Language Teachers. Cambridge: Cambridge University Press.

Annotation. *This article theoretically explains the concept of labor migration and its causes, as well as the role and importance of the education system in overcoming the problems associated with labor migration.*

Kalit soʻzlar: *yoshlar, migratsiya, tendensiya, mehnat resurslari, mehnat migratsiyasi, emigrant, immigrant, taʼlim, xalqaro mehnat migratsiyasi, globallashuv.*

Ключевые слова: *молодежь, миграция, тенденции, трудовые ресурсы, трудовая миграция, эмигрант, иммигрант, образование, международная трудовая миграция, глобализация.*

Key words: *youth, migration, trends, labor resources, labor migration, emigrant, immigrant, education, international labor migration, globalization.*

Globallashuv butun jahonga shiddat bilan oʻz hukmini oʻtkazishga urinayotgan bir paytda, dunyo mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va maʼnaviy sohaları tubdan oʻzgarib bormoqda. Xususan, inson kapitali va mehnati uchun kurash har qachongidanda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

XXI asrning boshi jahon iqtisodiyoti uchun migratsiya jarayonlarining kuchayishi bilan alohida ahamiyatga ega boʻlib turgan jarayonlardan biridir. Migratsiya oqimlari va ularni tartibga solishning boshqaruv mexanizmlari mamlakat taraqqiyoti va barqarorligini taʼminlashning muhim shartidir. Shuni ham aytib oʻtish kerakki, mehnat resurslari intellektual salohiyatning shakllanishiga sezilarli taʼsir qiladigan tabiiy jarayon hisoblanadi.¹

Globallashuv davrida shaxsning bilim va koʻnikmalari u ishlayotgan tashkilot uchun raqobatdosh ustunliklarning asosiy manbayiga aylanadi. Taʼlim mehnat muhojirlari uchun zaxira qilingan past obroʻli va kam haq toʻlanadigan ish oʻrinlari chegarasidan chiqib ketishga, ijtimoiy mavqeyini yaxshilashga, hayot strategiyasini tanlash imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradigan alohida jarayon hisoblanadi. Bundan tashqari, sifatli taʼlim tizimi mehnat migratsiya mojaro salohiyatini kamaytiradi chunki, mahalliy aholining ilmiy etukligi mehnat migratsiyasini emas, balki taʼlim migratsiyasiga ragʻbat beradi.

Soʻnggi yillarga kelib Respublikamizda mehnat migratsiyasi ayniqsa, yoshlar bilan bogʻliq migratsiya jarayonlarini tartibga solishning huquqiy va institutsional asoslari va ularni himoya qilishning ijtimoiy mexanizmlari shakllantirilib kelmoqda. Shuningdek, yoshlarni ish bilan taʼminlash, ularni kasb-hunar va tadbirkorlikka jalb qilishga alohida eʼtibor qaratilmoqda.

Shu oʻrinda migratsiya tushunchasining oʻziga toʻxtalib oʻtsak, maqsadga muvofiq boʻladi. Migratsiya jarayonining kelib chiqishi qadimgi vaqtga, yaʼni, dastlabki mehnat taqsimoti vujudga kelishi va chorvachilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishi davriga borib taqaladi.

Migratsiya soʻzi lotincha “migrans” soʻzidan olingan boʻlib, odamning doimiy yoki vaqtinchalik yashash uchun bir hududdan ikkinchi bir hududga koʻchishini bildiradi.²

Ochigʻini aytishimiz kerakki, bugungi kunga kelib Markaziy Osiyo davlatlari Rossiya, Koreya va boshqa mamlakatlarga mehnat migratsiyasining muhim manbaya hisoblanadi. Lekin, shuni ham alohida taʼkidlab oʻtishimiz kerakki, soʻnggi yillarda mamlakatimizdan migratsiya oqimida taʼlim migratsiyasi tez surʼatlar bilan oshib bormoqda. Bu esa, oʻz oʻrnida, mehnat migratsiyasiga bogʻliq muammolarning ustidan taʼlim migratsiyasining muvaffaqiyatini belgilaydi.

Taʼlim tizimining muvaffaqiyatli tashkil qilinishi yoshlar mehnat migratsiyasini, keyinchalik, taʼlim migratsiyasiga aylantiradi. Shu bilan birga, juda koʻplab mamlakatlar migratsiyaning ushbu turiga juda qiziqish bildirmoqda va bu ularga allaqachon qabul qiluvchi mamlakat madaniyatiga integratsiyalashgan malakali yosh ishchi kuchiga ega boʻlish imkonini berib kelmoqda.³ Taʼlim migratsiyasi yoshlarni, keyinchalik, chet elga koʻchirish yoki ishlash maqsadida xorijiy oliy taʼlim muassasalariga oʻqishga qabul qilish bilan bogʻliq masalalarni oʻz ichiga oladi. Chet eldagi taʼlim yoshlarga yuqori malakaga ega boʻlish, til toʻsiqlarini yengish va yaxshi maoshli ishga kirish imkonini ham beradi.

Yoshlarning mehnat migratsiyasi yangi Oʻzbekiston uchun iqtisodiy jihatdan zararli hisoblanib, mamlakat ravnaqi yoʻlidagi eng katta toʻsiqlardan biri sifatida baholanishi lozim. Shu sababli mehnat

¹Ismoilov Temurbek Islomovich. Special aspects of formation of youth's life strategy. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2.9 (2020), 214, p. 219.

² Ismoilov T.I. Teacher Department of «Social Disciplines» Namangan Engineering Construction Institute Uzbekistan, Namangan city HUMAN FACTOR IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT PROCESS. Teacher academician lyceum at Tashkent Pediatric Medical Institute Uzbekistan, Tashkent city Artistic performance of the creativity of russian 42 (2018).

³Исмаилов Т.И. PROBLEMS AND SOLUTIONS OF PUBLIC ACTIVITY OF UNORGANIZED YOUTH. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2 (10), 2020, p. 242 – 247.

migratsiyasida immigrant bo'lib yurganlarni o'z yurtiga qaytarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqib, ularni ichki mehnat bozoriga jalb qilish maqsadga muvofiq islohotlardan biridir.

Dunyo iqtisodiyoti rivojlanib, xalqaro integratsion aloqalar kuchayib borgan sayin, mehnat migratsiyasi, xususan, yoshlar migratsiyasi ham tobora intensivlashib bormoqda. Ushbu jarayonlarning jadal rivojlanishiga yana bir muhim sabablardan biri rivojlangan mamlakatlar va iqtisodiy qoloq mamlakatlar o'rtasidagi farqlarning uzluksiz ravishda chuqurlashib borayotganligidadir. Chunki yoshlar mehnat migratsiyasi taraqqiyotining hozirgi bosqichida migratsiyaning o'ziga munosib ish va yuqori daromad topish maqsadida amalga oshirilgan alohida turi bo'lib, iqtisodiyoti og'ir ahvolda bo'lgan kam rivojlangan mamlakatlarda bandlik va ish haqi muammolarini hal etishning asosiy echimlaridan biri sifatida qarab kelinmoqda. Tabiiyki, mustaqillikning dastlabki kunlaridagi ahvol, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda o'tmishdan qolgan muammolar Respublikamiz fuqarolari uchun ham XX asrning fenomeni bo'lmish mehnat migratsiyasi jarayonlaridan chetda qolish imkonini topolmadi.¹

O'zbekistonda yoshlar mehnat migratsiyasi sohasidagi statistika tizimining mukammal emasligi, migratsiya sohasida jamoatchilik uchun ochiq bo'lgan ixtisoslashtirilgan tadqiqotlarning yo'qligi har tomonlama boshqaruv qarorlarini qabul qilishga imkon bermaydigan kamchiliklar mavjud. O'zbekiston Respublikasida xalqaro me'yorlardan foydalanish va ularni amalga oshirish, amaldagi me'voriy-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish, zarur hollarda, yangilarini ishlab chiqish migratsiya sohasidagi jamoatchilik munosabatlarini yanada takomillashtirishning muhim va dolzarb yo'nalishlari hisoblanadi. Davlat boshqaruvi faoliyatining samaradorligi va samaradorligini baholashning yangi uslubiy yondashuvlarini ishlab chiqish muhim bu esa muayyan mamlakatdagi migratsiya jarayonlarini tahlil qilish va monitoring qilish imkonini beradi

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, yoshlar mehnat migratsiyasini tartibga solish, shu jumladan, mehnat migratsiyasining uyushgan shakllarini yo'lga qo'yish sohasida islohotlar o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir. O'zbekiston hukumatining hozirgi davrda tashqi mehnat migratsiyasi oqimini, ayniqsa, yoshlar mehnat migratsiyasini boshqarish va tartibga solish, mamlakat fuqarolarining xorijdagi qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilishga ko'maklashuvchi shart-sharoit va mexanizmlarni yaratish bo'yicha asosiy maqsadlari belgilab berilgan. Mehnat migratsiyasi sohasini huquqiy tartibga solish tendensiyalari tahlil qilinib, migratsiya masalalarini hal etishda davlat organlari faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan yangi "Tashqi mehnat migratsiyasi to'g'risida"gi qonun loyihasini ishlab chiqishning dolzarbligi ko'rsatildi.

**Yuldashov Qaxramon Kamulovich (Urganch davlat universiteti katta o'qituvchisi;
e-mail: yuldashovqaxraman77@gmail.com)**

MAKTAB O'QUVCHILARIGA MILLIY HUNARMANDCHILIKNI O'RGATISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

***Annotatsiya.** Maqola maktab o'quvchilariga xalq hunarmandchiligiga oid ishlarni o'rgatish, o'z xalqining hunarmandchiligi, kasb-hunarga yo'naltirishda katta ahamiyatga ega ekanligi haqida so'z yuritilgan.*

***Аннотация.** В статье рассматривается важность обучения школьников рукоделию, промыслам своего народа, их профессиональной направленности.*

***Annotation.** The article discusses the importance of teaching schoolchildren about handicrafts, the handicrafts of their people, their professional orientation.*

***Kalit so'zlar:** kulolchilik, qaviqchilik, tandirchilik, kashtachilik, mebilsozlik, rivojlantirish, sifat, samaradorlik.*

***Ключевые слова:** гончарное дело, вязание, тандыр, вышивка, изготовление мебели, разработка, качество, оперативность.*

***Key words:** pottery, knitting, tandoori, embroidery, furniture making, development, quality, efficiency.*

Ma'lumki, o'zbek xalqiga xos bo'lgan xalq hunarmandchiligining kulolchilik, yog'och o'ymakorligi, savatchilik, misgarlik, pichoqchilik, zargarlik, bo'yachilik, taqachilik, gilamdo'zlik, qulfsoslik, tunu-

¹ Ismoilov T.I. (2018). Human factor in the spiritual development process. Мировая наука, (5), p. 43 – 44.

kasozlik, kigiz bosish, suyak o'ymakorligi, kashtachilik, to'quvchilik, rixtgarlik, toshtaroshlik va boshqa juda ko'plab turlarini aytishimiz mumkin.¹

Kulolchilik. O'zbekistonning deyarli barcha hududlarida uchraydi. Kulolchilikning Rishton, G'ijduvon, Shahrisabz, Xiva, Samarqand kabi eng yirik markazlari qadimdan mashhur. Ayniqsa, Rishton kullollari yasagan spopol va sirli buyumlar ajralib turadi.

Kashtachilik o'zbek milliy amaliy san'atning eng qadimiy va noyob turlaridan turlaridan biri bo'lib, u xalqning o'z turmushini go'zal qilish istagi natijasida yuzaga kelgan. Dastlab, kashtalarda gul tasviri, geometrik shakllar, fazoviy ko'rinishlarning shakllari mujassamlashtirilgan.

Keyinchalik esa inson qiyofasi va tarixiy obidalar rangli iplarning betakror jilosi yordamida aks ettirila boshlagan. Kashtachilik san'ati nafaqat mamlakatimizda, balki chet ellarda ham shuhrat qozongan. O'zbek xalq ustalari qo'llari bilan tikilgan so'zana, zar devor, gul ko'rpa, colyshab kabi turli hil naqshli buyumlar faqat xonadonlarda emas, balki muzeylarda ham noyob va qiziqarli ko'rgazmalarga aylanib qolgan.²

Naqqoshlik san'ati esa O'rta Osiyoda juda qadimiy bo'lishi bilan birga ajib o'ziga xos betakror namunalari bilan ajralib turadi. Har bir naqshning tashqi ko'rinishini ifodalovchi shakllar ichida ichki ma'noni anglatuvchi bir kuch yashiringanday tuyuladi. O'rta Osiyo naqqoshlik san'ati qadimdan dunyoga mashhur. O'rta Osiyo hududida olib borilgan arxeologik qazilmalarda topilgan bir qator asori-atiqalar Xorazm, Sug'd, Baqtriya, Prakana, Shosh va boshqa hududlarida naqsh san'atini rivojlanganligidan dalolat beradi.

Ganch va yog'och o'ymakorligi ishlaridan shaharlarning husniga husn qo'shib turgan tarixiy obidalar, masjid, madrasalar va boshqa binolarni naqsh bilan bezatishda keng ko'lamda foydalanilgan va foydalanib kelmoqda.

Zardo'zlik ham hunarmandchilikning qadimiy turlaridan biri bo'lib, bunda naqshlar matoga zar iplar bilan tikiladi. Hozirgi paytda zardo'zi buyumlar asosan sahna kiyimlari hisoblanadi, kattalar va bolalar bayramlarda kiyishadi va sovg'a uchun tikiladi. "Zardo'zlik" so'zi forscha "zar – tilla", "do'zi – tikmoq", ya'ni zar iplar bilan gul, kashta tikmoq degan ma'noni anglatadi.

Kandakorlik san'ati metallarga badiiy ishlov berishning qiziqarli, o'ziga xos tarmog'i hisoblanadi. Misdan ishlangan buyumlar turmushda san'at namunalari sifatida keng foylanilmoqda.³

Tosh o'ymakorligi xalq amaliy bezak san'atining noyob turlaridan biri hisoblanadi (masalan, marmar ko'zachalar). Bu san'at kishidan iste'dod va intilishdan tashqari mehnatsevarlik va g'oyatda zo'r sabr-toqatli bo'lishni talab qiladi. Ayniqsa, Misr piramidalari hanuzgacha hammani hayron qoldirib kelmoqda. Bu san'at toshtaroshlik va sangtaroshlik deb ham yuritiladi. Tosh o'ymakorligi toshni o'yib, yo'nib, tirnab naqsh yoki biror tasvir ishlash kasbidir. Toshni o'yib ishlashning chiziqli o'yma, zanjira o'yma, yassi o'yma, chuqur o'yma, panjarasimon o'yma va hajmli o'yma turlari bor.

Suyak o'ymakorligi. O'zbekiston xalq amaliy bezak san'ati ichida suyak o'ymakorligi ham san'atning boshqa turlari kabi tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Suyak o'ymakorligi O'zbekistonda amaliy san'atning eng yosh turlaridan biridir. Suyak o'ymakorligi Hindiston, Yoqutiston, Afrika, Xitoy, umuman Sharq mamlakatlarida yuksak darajada rivojlangan. Suyak o'ymakorligi juda qadimiy san'at, buni har xil arxeologik qazishmalar topilmalari tasdiqlaydi (masalan, suyakni kesib, yo'nib naqsh hamda tasvir tushirilgan buyumlar va haykalchalar). O'rta Osiyoda suyak o'ymakorligi, asosan, pichoqchilikda qo'llanilgan. Bular oddiy suyaklardan (qoramolning, echkingning shoxlaridan) ishlangan. O'zbekistonga suyak o'ymakorligi 1959-yillarda kirib keldi. Suyak o'ymakorligida parma, arracha, egov hamda o'ziga xos mukammal mexanik asboblardan ishlatiladi. Suyak o'ymakorligi texnologiyasi quyidagilardan iborat. Zarur materialga moc keladigan suyak turi va bo'lagi tanlanadi. Suyakning ortiqcha bo'laklari arralab olib tashlanadi. G'adir-budir joylari egovda tekislanadi. Suyakka qalam bilan gul chiziladi va o'sha chiziq bo'yicha naqsh ishlanadi hamda yo'ng'ir tosh bilan jilo beriladi. Ish so'ngida tayyor bo'lgan buyumni bo'r va spirt bilan yaxshilab artib chiqiladi.⁴

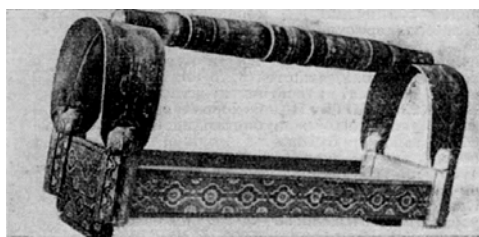
¹ Axmetova A.S., Ismatullayeva M.Z. Xalq hunarmanchiligi. O'quv qo'llanma, T., TDPU, 2005, 280-bet.

² Shomirzayev M.K. Developing educational technologies in school technology education. Asian Journal of Multidimensional Research. 2021, T. 10, №. 5, c. 73 – 79.

³ Shomirzayev M.K. National handicrafts of Uzbekistan and its social-economic significance. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2020, T. 8, №. 8, c. 129 – 138.

⁴ Shomirzayev M.K. Practical lessons in technology. Characteristics of organization and conduct. Asian Journal of Multidimensional Research. 2021, T. 10, №. 4, c. 991–1001.

Beshikchilik ham o‘zbek milliy hunarmandchiligining qadimiy turlaridan biridir. Beshik – tol yoki tutdan yasaladigan, uzunligi 1–1,5 m, eni va balandligi 0,5 m.gacha bo‘ladigan tebranma belanchak. Beshik to‘rttadan sakkizta ustbozi va takbozi (girdbozi) bilan o‘ralgan. Bola yotishi uchun takbozilar ustiga yupqa taxtachalar qoqiladi. Beshikning ikki tomonidagi yarim doira shaklidagi yo‘rg‘a (oyoq)lariga uzunligi 1,2 m, eni 8–10 sm bo‘lgan qosqon o‘rnatiladi, qosqonga dasta biriktiriladi. Dastaning ikkala tomoniga, ko‘pincha, qubbalar yasaladi. Bolaning bosh va oyoqlarini muhofaza qilish uchun qosqonlarning ichiga boshlog‘i va bag‘alak cho‘plar o‘rnatiladi. Beshik, odatda, naqshlar bilan bezatiladi yoki bo‘yaladi. Beshikka bolani belash uchun gazlamadan maxsus tikilgan abzallar ishlatiladi. Bola beshikka, asosan, 2 yoshgacha belanadi. Beshik qadimdan o‘zbek, tojik, turkman, qoraqalpoq, qirg‘iz, uyg‘ur, qozoq, ozarbayjon, gruzin, yerli yahudiy, afg‘on, eron, hind va boshqa Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan.

Beshiklar.

Sandalchilik. Sandal, tancha – mahalliy isitish vositasi bo‘lib, o‘tmishda O‘rta Osiyoda, shuningdek, Afg‘oniston, Eron, Turkiya va boshqa Sharq mamlakatlarida (o‘troq aholi o‘rtasida) keng tarqalgan. Sandal uchun xonaning bir chetiga chuqurcha qazib, ichi maxsus shaklda ishlanib suvaladi. Unga kursi (xontaxta) o‘rnatilib, usta ko‘rpa bilan yopiladi. Ko‘mir yoki saksovol col‘g‘i bilan isitiladi. Sandal atrofidagi oyoq-qo‘llar uzatib o‘tiriladi. Ko‘p hollarda sanal oyoqni shamollashiga, kuyishiga, is gazidan zaharlanishga ham sabab bo‘lgan. Hozirgi paytda zamonaviy isitish vositalaridan foydalanilayotgani tufayli sandal xalq orasida yo‘qolib bormoqda.¹

Sandiqlik (XX asr).

Sandiqlikchilik. Sandiqlik – ro‘zg‘or buyumi. Ichida uy anjomlari, kiyim-kechak, zeb-ziyat buyumlari va boshqalar saqlanadi. Sandiqlik, dastlab, hayvon terisidan tayyorlangan. Keyinroq yog‘och, temir va po‘latdan yasalgan. Hajmi turlicha bo‘ladi. Old, orqa va ost taxtalari bir-biriga qo‘shib mixlanib, taxtaning yuzidagi past-baland joylari pardozlanadi. Burchaklari jilvir qog‘oz bilan ishqab silliqilnadi, so‘ng old tomoni (beti) gul solish uchun chiziladi. Keyin bu chiziqlar o‘rniga tunuka o‘lchab qoqiladi, keyin har xil rangdagi bo‘yoq bilan bo‘yaladi, guldorrok bo‘lishi uchun hoshiyasiga chakich chekib, gul ham tushiriladi. Sandiqlikqa qulflash uchun zulpin, ushlab ko‘tarish uchun ikki yoniga qabza (halqa) o‘rnatiladi, yerdan ko‘tarilib turishi uchun ostiga poya qoqiladi. O‘tmishda O‘rta Osiyoning Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo‘qon va boshqa shaharlari bozorlarida maxsus sandiqlik rastalari bo‘lib, ularda sandiqlikning turli namunalari yasab sotilgan. Samarqand, Buxoro, Xorazm ustalari sandiqlikning jimjimador va naqshinkor nusxalarini yaratganlar. Sandiqlikning qo‘shqorak, shash, hashtgo‘shak, nayzali, bodomcha va boshqa nusxalari xalq amaliy san‘atining yuksak namunasi hisoblanadi. Hozirda ham mamlakatimizning bir qator hududlarida milliy xalq hunarmandchiligining bir ko‘rinishi bo‘lgan sandiqlikchilik hunarmand ustalar tomonidan davom ettirilib, xalqimizga turli xil ko‘rinishdagi sandiqliklar yetkazib berilmoqda.

¹Shomirzayev M.K. The Concept of Pedagogical Technology and Basic Principles. Academicia. An International Multidisciplinary Research Journal (Affiliated to Kurukshetra University, Kurukshetra, India), Vol. 10, Issue 11, November, 2020, Scientific Journal Impact Factor (Sjif 2020-7.13), p. 1554 – 1563.

Egar va egarchilik. Egar – ot, xachir, bug‘u va boshqa hayvonlarda yurish va yuk tashishda ishlatiladigan egar-jabduq qismi. eramizgacha bir minginchi yilning ikkinchi yarmiga oid egar topilmalari uning qadimiyligidan dalolat beradi. egarning kazakcha, sport, safda yurganda, mashq yo poyga vaqtida tutiladigan xillari mavjud. egar suyanchiq, do‘g‘a, qopqoq, qanot, terlik, ayil, uzangi va uzangi bog‘dan iborat. O‘zbek, qozoq, turkman egarlari sadaf, temir va tasmalar bilan bezatiladi. Yuk tashishga mo‘ljallangan egarlar yukni tortib bog‘lash uchun moslamalarga ega bo‘ladi.¹

Savatchilik. Savat to‘qish o‘zbek xalqining qadimiy hunarlaridan biridir. Savatlar turli o‘lcham va ko‘rinishlarda bo‘lib, navdalardan to‘qiladi. Hozirda bozorlarda sotilayotgan bodom, turshak, quruq meva yoki qulupnay, uzum, shaftoli, olma, gilos va boshqalarni xarid qilganda oddiy daraxt navdalaridan to‘qilgan savatlarga solib kelish juda qulay.

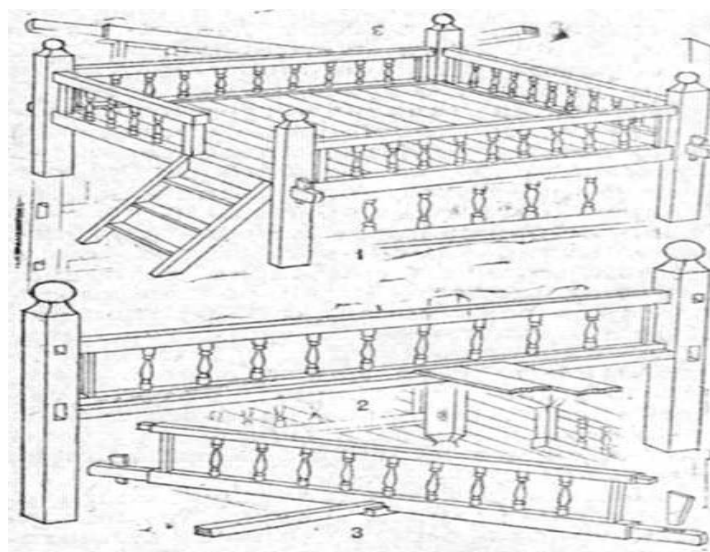
Bo‘yrachilik. Bo‘yrachilik – bo‘yra to‘qish kasbi. O‘rta Osiyoda qadimdan rivojlangan xalq amaliy san‘ati turi. Bo‘yra to‘qiydigan hunarmandlar bo‘yrachilar deb yuritiladi. Bo‘yra bu yaxshi pishgan qamishni pachoqlab po‘stini tozalab to‘qilgan buyum, uni gilam, namat (kigiz), palos tagidan solingan. Bo‘yra palos, gilam va namatlarni tuproq va zaxdan saqlagan, undan to‘y va marosimlarda, mevalarni quritishda, qishda saqlashda, derazalarni qorong‘ilatishda parda o‘rnida ham foydalanilgan.

Bo‘yra to‘qish (XVIII–XIX asr).

So‘ri (karavot)chilik hunari. So‘ri (yog‘och karavot, so‘ri) hovlining qulay joyiga o‘rnatilsa, bahor, yoz, kuzning issiq kunlarida ochiq havoda o‘tirib dam oladigan, ovqatlanadigan, hatto uxlash uchun yaxshi joy vazifasini o‘taydi. Uni duradgorga buyurtma berib yasaladi, uquvli kishilar xonadonlarida o‘zlari ham tayyorlashlari mumkin. So‘ri tol, terak, qayin, qayrag‘och (gujum) kabi mustahkam, shu bilan bir qatorda kesish va randalash oson bo‘lgan daraxtlarning yog‘ochidan yaxlit yoki yig‘ma, past yoki baland (ba‘zan soyabonli) qilib ishlanadi.

Aravachilik. Arava, araba – yuk va odam tashishga mo‘ljallangan qurilma bo‘lib, qadim zamonlardan buyon ishlatiladi. «Boburnoma»da yozilishicha, qadimda urushlarda mudofaa vositasi sifatida ham foydalanilgan. Arava uch qismdan tuzilgan: shoti (aravashoti), tegarchik (g‘ildirak) va o‘q. Shoti 4,5 m cha uzunlikdagi ikkita otyog‘och (otliq), 8 ta pog‘ona, ikki so‘loq va ayg‘izdan iborat. Otyog‘ochlar mirzaterakdan ishlanadi. Tegarchik gupchak, to‘g‘in, kegay, bellik, aravatemir, aravamix va yostiq kabi qismlardan iborat. Aravatemir va aravamixlar temirdan, boshqa qismlar bujundan yasaladi.²

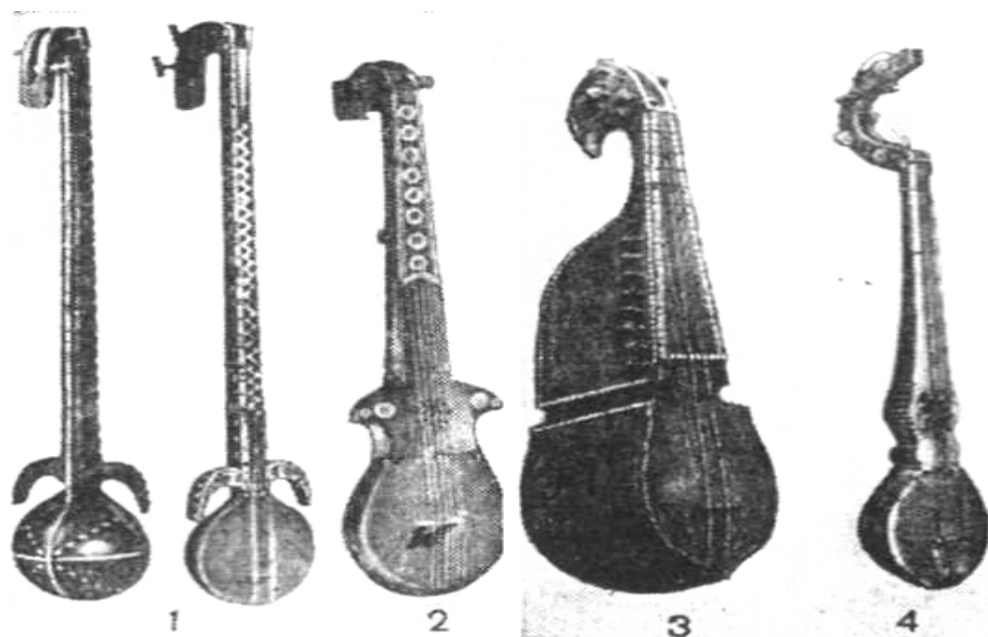

Yig‘ma so‘ri (karavot)ning umumiy ko‘rinishi (1) va uning acociy qismlari (2, 3).

¹ Shomirzayev M.K. Technology of Educational Process in School Technology Education. The American Journal of Social Science and Education Innovations. Impact Factor. T. 5, №. 02, p. 212–223.

² Shomirzayev M.K. The Ethical Characteristics of Traditional Embroidery of Fergana Valley People. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2019, T. 7, № 12.

Cholgʻu asboblari yasash hunarmandchiligi. Xalqimizda qadimdan turli xil cholgʻu

Ruboblar: 1. Qashqar rubobi. 2. Pomir rubobi. 3. Afgʻon rubobi. 4. Blandzikom.

asboblari yasash hunarmandchiligi ham mavjud boʻlgan. Xususan, ustalar tomonidan doira, doʻmbira, nay, karnay, rubob kabi cholgʻu asboblari yasalgan. Rubob – torli cholgʻu asbobi boʻlib, noxun (mediator) bilan chertib chalinadi. Sharq xalqlari (oʻzbek, tojik, uygʻur va b.) orasida keng tarqalgan. Asosan, uch xili mavjud: qashqar rubobi, afgʻon (yoki tojik, buxoro) rubobi va pomir rubobi. Qadimiy kamoni cholgʻu turi – rebadan zamonaviy skripka yuzaga kelgan. Qashqar rubobi – Qashqar (hozirgi Sinszyan)-dan tarqalganligi uchun Qashqar rubobi deb yuritiladi. Uning uzunligi 80–100 sm, choʻmichsimon, yumaloq kosasi (rezonatori) tut va boshqa qattiq daraxt gʻoʻlachalaridan oʻyib yasaladi va ustiga teri qoplanadi. Dastasi uzun, uchi orqasiga qayrilgan boʻlib, kosadan boshlanadigan joyida qoʻchqor shoxiga oʻxshash 2 ta gajagi (8–10 sm) mavjud.

Mebelsozlik hunari. Mebel (lat. mobilis – qoʻzgʻaladigan) – uy, turli binolar, istirohat bogʻlari, koʻchalar jihozining asosiy turi. Mebel (stul, stol, shkaf, karavot, divan, sandiq, skameyka, parta va b.) uy-roʻzgʻorda, jamoat joylari (idoralar, teatr, klub, kinoteatr, oʻquv yurtlari, bogʻcha, doʻkon, oshxona va b.)da insonlarning mehnat mashgʻuloti, dam olishida uskuna boʻlib xizmat qiladi. Yogʻochdan (asosan, eman, shamshod, yongʻoq, nok, qayin, lipa, tol, terak, qizil daraxt, chinor, qayragʻoch, olxa, shumtol, archa, qaragʻay, tilogʻoch va b.), metallardan, plastmassadan ishlanadi, daraxt navdalaridan toʻqiladi. Vazifasi, konstruksiyasi, ishlangan materialiga qarab juda koʻp turlarga boʻlinadi. Har bir mebel turining ham bir necha xili boʻladi (masalan, stolning ovqat tayyorlashda, ovqatlanishda ishlatiladigan, yozuv stoli kabi xillari bor). Ikki baʼzan undan ortiq turi birlashtirilgan mebellar ham ishlab chiqariladi (masalan, karavot-divan, karavot-kreslo).¹

Tandirchilik hunari. Tandir – non, somsa, kabob va boshqalarni yopib pishirish uchun qurilgan maxsus oʻcolq. Tandir yasash uchun echki, qoʻy yoki tuya juni loyga qoʻshib qoriladi. Yaxshi pishitilgach, ustiga namakob sepib yopishtirib tandir hosil qilinadi. Ayrim tandirsozlar tandir yasash uchun silindirsimon chuqur (qolip) qazib, shu chuqur devoriga tayyorlangan loy boʻlaklarini yopishtirib chiqadilar. Tandirning ichi namakop sepib silliqilanadi. Xonadonlarga quriladigan oʻrtacha tandirning ichki diametri 0,8 m chamasi, yerdan 0,8–1 m baland qilib oʻrnatiladi.

¹ Shomirzayev M.K. Education is personally focused technology. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2020, T. 8, №. 8.

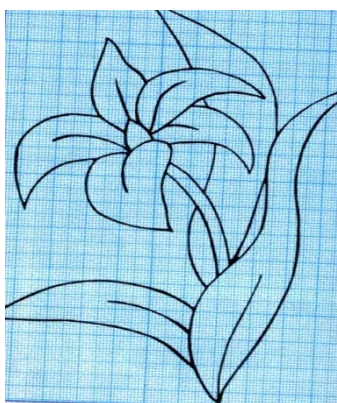

Tandır.

Gulandozlik. Gulandozlik – gazlama, liboslarga gul, naqsh, surat solish san’ati bo’lib, o’zining uzoq o’tmishiga ega. O’rta asrlarda bu san’atni “naqshband” deb ham atalgan. Tasavvufning yirik namoyandasi Bahouddin hazratlari ham naqshband san’ati bilan shug’ullangan va “Bahouddin naqshband” degan taxallus bilan mashhur bo’lgan. Tasavvufning u zot asos solgan tariqati ham “Naqshbandiya” deb nom oldi. Gulandozlik san’ati O’rta asrlarda Sharqda tarqalgan miniatura san’atiga asoslangan. Miniatura san’ati borliqni mo’jiz holatda o’ta nafislik bilan aks ettirish san’atidir. Miniaturalar, asosan, kitoblarga, turli buyumlarga chizilgan.

Matoni bo’yash san’ati. Qadimdan mato bo’yashning turli usullari bo’lgan. Mato bo’yashda, asosan, tabiiy bo’yoqlardan foydalanilgan. Masalan, jigarrang va qo’ng’irrangga bo’yashda yong’oq po’stlog’idan, piyozni po’stidan, qizg’ish ranglarga bo’yash uchun anor, uzum, lavlagi suvlariga ishlov berib foydalanilgan. Boshqa ranglar esa daraxt po’stloqlaridan, behi barglaridan va boshqa o’simliklardan olingan. Hozirda matoni zamonaviy, kimyoviy bo’yash usullaridan biri – batik usulidir. Bunda bo’yash sovuq batik, issiq batik, tugunli batik, rangdan rangga o’tish “tay-day” batigi, ho’l batik, quruq batik kabi usullarda amalga oshiriladi.

Qaviq san’ati. Qaviq – tikishning bir turi bo’lib, unda ikki qavat mato qaviq yordamida bir-biriga birlashtirib tikiladi. Qaviqni qo’lda yoki tikuv mashinasi yordamida tikish mumkin. Ishlab chiqilgan shakl bo’rtib chiqariladi. O’rta qavatiga, ko’pincha, yumshoq mahsulotlar: paxta, vatin, sintepon, par joylashtiriladi. Qavilgan uy anjomlari (ko’rpa, colyshab, yostiqchalar) ko’p asrlar avval Sharqda Xitoy, Yaponiyada paydo bo’lgan. Avvalo, qaviq o’z belgilangan vazifasini bajargan. Uni yordamida sovuq iqlimga mos mahsulotlarni tayyorlash osonlashgan. Harbiy kiyimlarni tikishda ham qaviqdan foydalanilgan. Bir necha qavat qilib qavilgan matolar o’qdan va nayzalardan yaxshi himoya qilgan. Shuning uchun qavilgan anjomlar Hindistonda, Xitoyda va Sharqning boshqa davlatlarida keng tarqalgan. Qaviq bilan nafaqat kundalik liboslarni, balki bayram liboslarini ham bezash mumkin.¹

“Nilufar guli qavig’i.

¹ Bulatov S.S. O’zbek xalq amaliy naqsh san’ati. T., “Mehnat”, 1991, 384-bet.

Qandolatpazlik. Qandolatpazlik kasbi uzoq o‘tmishga ega. Bu hunarni “shiravorpazlik” deb ham atalgan. Qadim o‘tmishda qo‘qonlik qandolatpazlar xomashyo sifatida jo‘xori, yantoq va boshqa shirodor o‘simliklardan olinadigan shakarni ishlatganlar. Hindistondan shakarqamish shakari, keyinroq Rossiya-dan qand lavlagi shakari olib kelinishi bu hunarning yuksalishiga omil bo‘ldi. Qandolatpazlik ichki mehnat taqsimoti natijasida nisholdapazlik, halvogarlik, qandolatchilik, obakipazlik, novvotpazlik, shinnipazlik, holvaytarpazlik va boshqa sohalarga bo‘linib ketgan.

Xulosa qilib aytganda, milliy hunarmandchilik turlari xalqimizning azaliy qadriyatlarini va avlodlar istedodi, tarannum etadi. Bularning barchasi bizning yoshlarimizni hunarli qilish uchun amalga oshirilmoqda.

Тураев Хумойиддин Абдуғаффорович (ТерДУ Тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси кафедраси мудири, эркин тадқиқотчи)

МОДУЛЛИ-КОМПЕТЕНЦИЯВИЙ ЁНДАШУВ АСОСИДА БЎЛАЖАК ЧИЗМАЧИЛИК ФАНИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ ЛОЙИХАЛАШ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Аннотация. Ушбу мақолада модулли-компетенциявий ёндашув асосида бўлажак чизмачилик фани ўқитувчиларининг лойиҳалаш компетентлигини ривожлантириш методикаси ҳақида асосли маълумотлар берилган. У педагог-олимлар томонидан бўлажак ўқитувчиларнинг касбий ва лойиҳалаш компетентлигини ривожлантириш бўйича олиб борилган тадқиқот натижалари асосида ёзилган.

Аннотация. В данной статье представлена основная информация о методологии развития проектной компетентности будущих учителей рисования на основе модульно-компетентностного подхода. Она была написана на основе результатов исследований, проведенных учеными-педагогами по развитию профессиональной и проектной компетентности будущих учителей.

Annotation. This article provides basic information about the methodology for the development of project competence of future drawing teachers based on a modular competence approach. It was written on the basis of the results of research conducted by scientists and teachers on the development of professional and project competence of future teachers.

Калим сўзлар: модулли-компетенциявий ёндашув, лойиҳалаш, компетентлик, ишчи ўқув дастур, модуллар бўйича ўқув материаллари, талабалар билимини назорат қилиш учун тест топшириқлари, амалий топшириқлар, ўқув кейслари, индивидуал топшириқлар, мустақил ишлаш учун топшириқлар, ўқув-услубий тарқатма материаллар, глоссарий, тақдимот.

Ключевые слова: модульно-компетентностный подход, проектирование, компетентность, рабочая учебная программа, учебные материалы по модулям, тестовые задания для контроля знаний студентов, практические задания, учебные кейсы, индивидуальные задания, задания для самостоятельной работы, учебно-методические материалы для распространения, глоссарий, презентация.

Key words: module-competence approach, design, competence, working curriculum, training materials for modules, test tasks for monitoring students' knowledge, practical tasks, training cases, individual tasks, tasks for independent work, educational and methodological materials for dissemination, glossary, presentation.

Қириш. Олий таълимнинг давлат таълим стандартларида “модул – таълим ва тарбиянинг муайян мақсади ва натижасига эришиш бўйича ўзаро боғланган ҳамда мантикий тугалликка эга бўлган ўқув фанлари ва уларнинг таркибий қисмлари” деб таърифланган.¹

Модулли-компетенциявий таълим талабага тақдим этилган мақсадли дастур, ахборот банки, қўйилган дидактик мақсадларга эришиш учун услубий кўрсатмаларни қамраб олган махсус дастурга эга таълим бўлиб, ушбу таълим бошқа таълим турларидан қуйидаги жиҳатларига кўра фарқ қилади: таълим мазмуни тугалланган, мустақил модуллар шаклида тақдим этилади; ўқитувчининг таълим олувчи билан мулоқоти тубдан янги асосда амалга оширилади. Таълим олувчи ўқитувчи билан бўладиган ҳар бир учрашувга шахсий билим орттириш қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда модул ёрдамида дастлабки тайёргарликни маълум даражага етказилади.

¹Щеглова Т.М. Формирование проектной компетентности: сущность, структура, содержание. “Среднее профессиональное образование”, М., 2013, № 10, с. 49 – 51.

Адабиётлар таҳлили. Профессор Н.А.Муслимов, Ш.С.Шарипов, Д.К.Маматов ва шу каби олимларнинг тадқиқот ишларида ҳамда илмий-педагогик адабиётлар таҳлили бўлажак чизмачилик фани ўқитувчисининг лойиҳалаш компетентлигининг қуйидаги таркибини аниқлаш имконини беради:

- мотивацион-қадриятий компонент (шахснинг фаолият объекти сифатидаги ўрни ва йўналишини белгиловчи шахсий сифатлар);
- когнитив компонент (онгли фаолиятни таъминлайдиган назарий билимларнинг мавжудлиги);
- амалий-фаолиятий компонент (шахс томонидан ўзлаштирилган, амалда синаб кўрилган билим ва кўникмалар энг самарали деб ҳисобланади);
- рефлексив-баҳолаш компонент (шахснинг лойиҳалашавий ишларни амалга оширишда конструкторлик, лойиҳалаш фаолиятида мустақиллиги, фаоллиги, ижодкорлиги, креативлиги ва ўзини-ўзи баҳолаб бориш).¹

Тадқиқот методологияси. Чизмачилик фанини ташкил этишга модулли-компетентли ёндашув асосида таълим дастурлари мазмунини лойиҳалаштириш технологияси қуйидаги кўринишга эга бўлади: 1) иш берувчилар билан ҳамкорликда муайян таълим йўналиши бўйича тайёрланган мутахассиснинг асосий функциялари рўйхати белгилаб олинади; 2) белгиланган функцияларни амалга ошириш учун зарур ва етарли бўлган махсус лойиҳалаш ва конструкциялаш компетенцияларининг мажмуаси аниқланади; 3) назарий билимларига таянган ҳолда талаба ҳал қила олиши керак бўлган амалий ҳаракатлар ва бажариладиган ишларнинг намунавий асоси сифатидаги типик касбий вазифалар, муаммолар ва вазиятлар тўплами лойиҳалаштирилади; 4) таълимнинг мақсадлари, мазмуни, ўзлаштириш усуллари ва ўзлаштирилганлик даражасини аниқлаш йўллари ўз ичига олган таълим модуллари тизими ишлаб чиқилади; 5) таълим модулларининг муайян тўпладан асосий таълим дастурлари лойиҳалаштирилади; 6) махсус лойиҳалаш компетенцияларнинг шаклландирилганлик даражасини аниқлаш мезонлари ва уларни баҳолаш усуллари ишлаб чиқилади. Мазкур ҳолатларнинг тўлиқ таъминланиши ОТМда бўлажак чизмачилик фани ўқитувчиларининг график компетентлигини ривожлантиришда қўрилган натижага эришишни кафолатлайди [3].

Тадқиқот даврида ОТМда бўлажак ўқитувчиларининг график компетентлигини ривожлантириш методикасини пухта шакллантириш эътиборга олинди. ОТМда бўлажак чизмачилик фани ўқитувчиларининг лойиҳалаш компетентлигини ривожлантириш жараёни қуйидаги методика асосида ташкил этилди.²

1. Ишчи ўқув дастур. 2. Модуллар бўйича ўқув материаллари. 3. Талабалар билимини назорат қилиш учун тест топшириқлари. 4. Амалий топшириқлар. 5. Ўқув кейслари. 6. Индивидуал топшириқлар. 7. Мустақил ишлаш учун топшириқлар. 8. Ўқув-услугий тарқатма материаллар. 9. Глоссарий. 10. Такдимот. 11. “Чизмачилик (проектцион чизмачилик)” фанидан электрон дарслик.

Қуйида ушбу методиканинг умумий моҳияти юзасидан сўз юритилади.

I. Ишчи ўқув дастури. Модулли-компетентиявий ёндашув асосида “Чизмачилик” ўқув фани бўйича ишчи ўқув дастурини шакллантиришда ўқув фанининг характерли жиҳатлари, ҳар бир модулнинг тугалланганлиги инобатга олинди.

II. Модуллар бўйича ўқув материаллари. Уларни шакллантиришда таянч тушунчалар моҳиятининг очиб берилиши, муҳим ва зарур ўқув ахборотларини баён қилишда изчиллик, узвийлик ва тизимлиликнинг таъминланиши назарда тутилди. Талабаларнинг эътиборига ҳавола этилган ўқув материаллари машғулотларнинг характеридан келиб чиққан ҳолда қуйидаги таркибий тузилмага эга бўлди:

III. Талабалар билимини назорат қилиш учун тест топшириқлари. Бу турдаги топшириқларни ишлаб чиқишда уларнинг ностандарт бўлиши мақсадга мувофиқ деб топилди. Зеро, ностандарт тестлар талабаларни фикрлашга, ўзлаштирилган билимларни тизимлаштиришга, мавжуд назарий билимларни амалиётда қўллаш олишга ундайди. Айни ўринда, “Чизмачилик” фанидан “Кўринишлар” модели бўйича ностандарт тестлар ишлаб чиқилди (иловада).

¹Тураев Х.А. Бўлажак чизмачилик фани ўқитувчиларининг лойиҳалаш компетентлигини ривожлантиришнинг дидактик имкониятлари. “Таълим ва инновацион тадқиқотлар”, 2021, махсус сон, 249 – 254-бетлар.

² Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш. Монография, Т., “Фан”, 2004, 126-бет.

IV. Индивидуал топшириклар. Тадқиқотни олиб боришда индивидуал топшириклар ўқув топширигининг характери – мураккаблиги, уни бажариш учун талаб қилинадиган вақт бюджетини инобатга олган ҳолда алоҳида талабалар, кичик ҳамда катта (академик жамоа) гуруҳлар тайёрланди. Масалан, “Мантикий чалкаш занжир” методини қўллаш асосида “Қирқимлар” модули бўйича индивидуал топшириклар гуруҳлар учун ишлаб чиқилди. Яъни:

Машғулот жараёнида гуруҳларга қуйидаги маълумотлар қайд этилган карточкалар тарқатилади:

1-гуруҳ	
Нотўғри маълумот	Қирқимлар, асосан, 3 турга бўлинади: оддий қирқим, маҳаллий қирқим, мураккаб қирқим.
Тўғри маълумот	Қирқимлар, асосан, 2 турга бўлинади: оддий қирқим, мураккаб қирқим.

2-гуруҳ	
Нотўғри маълумот	Агар кесувчи текисликлар сони 1 ва ундан ортик бўлса, у ҳолда бундай қирқим оддий қирқим деб аталади.
Тўғри маълумот	Агар кесувчи текисликлар сони 1 ва ундан ортик бўлса, у ҳолда бундай қирқим мураккаб қирқим деб аталади.

3-гуруҳ	
Нотўғри маълумот	Агар кесувчи текислик фронтал ва профил проекциялаш текисликларига перпендикуляр бўлса, у ҳолда бундай қирқим фронтал ва профил қирқим деб аталади.
Тўғри маълумот	Агар кесувчи текислик фронтал ва профил проекциялаш текисликларига перпендикуляр бўлса, у ҳолда бундай қирқим горизонтал қирқим деб аталади.

V. Амалий топшириклар (амалий машқлар). ОТМда ўқитиладиган “Чизмачилик” ўқув фанининг ўзига хос хусусиятларидан бири – бўлажак чизмачилик фани ўқитувчиларда амалий кўникма, малакаларни ривожлантириш жараёнининг амалий топширикларга асосланиши саналади. Шу боис тадқиқотни олиб бориш даврида ўқув модуллари бўйича амалий характердаги топшириклар тўпламини шакллантиришга ҳам эътибор қаратилди. Амалий топшириклар уларнинг мураккаблик даражасига кўра, жуфтлик ва кичик гуруҳларга берилди. Жумладан, тадқиқот даврида респондент-талабаларга жуфтликда ишлаш учун “Кўринишлар”, “Қирқимлар” ва “Аксонетрик проекциялар” модули бўйича амалий топшириклар берилди:

VI. Ўқув кейслари. Масалан, “Аксонетрик проекциялар” модулидан қуйидаги топширикли кейслар шакллантирилди:

Кейс баёни. Муаллиф – К. Venkata Reddy томонидан 2008 йилда чоп этилган “Engineering Drawing” (“Муҳандислик графикаси”) номли ўқув қўлланмаси (<https://www.engbookspdf.net/text-bookofengineering-drawing-second-edition-by-k-venkata-reddy>)да ҳар бир мавзу бўйича дидактик материаллар оддийдан мураккабга тамойили асосида баён қилинган. Ушбу адабиётнинг 9-бўлими (216–237-бет)да аксонетрик проекциялар ҳақида назарий ва амали (график) маълумотлар берилган.

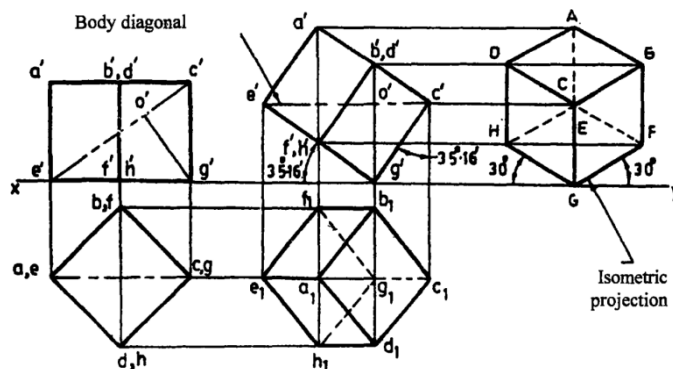

Fig. 9.1 Principle of Isometric Projection

1-расм. Кубнинг изометрик проекцияси.

Унда яққол тасвирлар сифатида изометрик проекциялар баён қилинган бўлиб, уларнинг ҳосил бўлиши “изометрияда проекциялаш йўналишининг куб диагоналига кўра олиниши” борасидаги ёндашув бир оз такомиллаштирилган. Дастлаб, кубнинг олд томондан кўриниши 45° га буриб, тасвирланган ва унинг диагонали $c'e'$ ўтказилган.

Сўнгра $c'a'$ горизонтал вазиятга келтириб, янги горизонтал проекциялар текислигига проекциялаган ҳолда унинг нуқта бўлиб тасвирланган прекцияси ҳосил қилинган. Қолган учлар ва қирраларнинг изометрик прекциялари ҳам ясалган. Натижада кубнинг изометрик проекцияси мунтазам олтибурчак каби бўлиши аниқланган (1-расм (Fig. 9.1)).

Ушбу манбада кубнинг изометрик проекциясида юқори ABCD томони ён томонга бурилади ва шунинг учун юқори томоннинг қирралари кузатувчи нисбатан қисқартирилган ҳолда кўринади. Чизмада ҳосил бўлган DPB учбурчак DAB учбурчакнинг ҳақиқий катталиги ҳисобланади (2-расм (Fig. 9.2)).

3-расм (Fig. 9.34)да таркибида эллипс ясаш элементи қатнашган детал чизмаси берилган. Бу каби ёндашув айлананинг изометриясида айлана эллипсини ясашда кузатилди. Бизнинг фикримизча, бундай ёндашув муайян хато-камчиликларнинг содир бўлишига олиб келади.

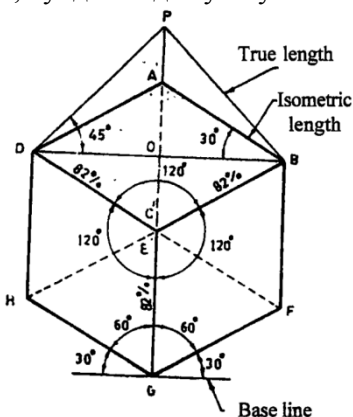

Fig. 9.2 An isometric Cube
2-расм.

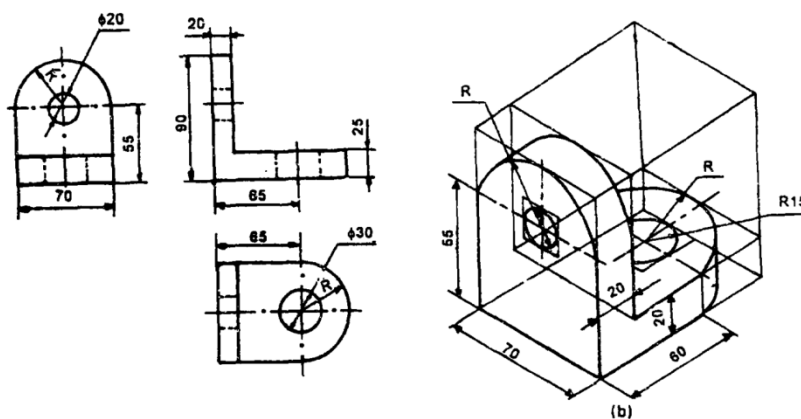

Fig. 9.34 Angle Plate
3-расм.

Кейс топшириғи. Чизмаларда йўл қўйилган хато-камчиликларни аниқланг.

Манба ва адабиётлар:

1. Rahmonov I. v.b. Chizmachilik. T., “Voriz-nashriyot”. 2016, 162 – 202-betlar.
2. Murodov Sh. v.b. Chizma geometriya. T., “Iqtisod-moliya”, 2008, 253 – 275-betlar.
3. Xalimov M. Chizmachilik (Geometrik va proyeksion chizmachilik). T., TDPU rizografi, 2013, 80 – 86-betlar.

Талабалар учун методик кўрсатмалар:

1. Тақдим этилган материал чизмаларини диққат билан ўрганинг.
2. Аксонометрик проекцияларга оид назарий маълумотларни қайта ёдга олинг ва чизмаларга хос жиҳатларни яна бир бор таҳлил қилинг.
3. Чизмалардаги ютуқ ва хато-камчиликларни аниқланг.
4. Чизмалардаги хато-камчиликларга оид ечимни баён этинг.

Кейсни ечиш жараёни. Талабалар эътиборларига ҳавола этилган материал чизмаларини диққат билан ўрганади; Аксонометрик проекцияларга оид назарий маълумотларни қайта ёдга олади ва чизмаларга хос жиҳатларни яна бир бор таҳлил қилади. Чизмалардаги ютуқ ва хато-камчиликларни аниқлайди; Чизмалардаги хато-камчиликларга оид ечимни баён этади.¹ [5].

VII. Мустақил ишлаш учун топшириқлар. Замонавий шароитда талабаларнинг мустақил ишлаши (мустақил таълим) ОТМда ташкил этиладиган ўқув фаолиятининг муҳим таркибий қисми саналади. Тадқиқот даврида ҳам ҳар бир модул бўйича талабаларнинг мустақил ишлаши (мустақил таълим) учун топшириқлар ва фаннинг умумий хусусиятларини инобатга олган ҳолда, бу турдаги топшириқларни бажариш юзасидан методик кўрсатмалар тайёрланди.

¹ Khumoyiddin T. IMPROVING THE DEVELOPMENT MODEL OF PROJECT COMPETENCE OF FUTURE DRAWING TEACHERS. Universum: технические науки. 2022, № 2–6 (95), с. 62–65.

VIII. Ўқув-услугий тарқатма материаллар. Тадқиқот даврида алоҳида талабалар ва кичик гуруҳлар учун кам (жуда кам) ва кўп ўқув материаллини ўз ичига қамраб олган тарқатма материалларни тайёрлашга ҳам эътибор қаратилди. Хусусан, “Кўринишлар” модули бўйича кичик гуруҳлар учун кам (жуда кам) ўқув материаллини ўз ичига олган тарқатма материаллар тайёрланди.

IX. Глоссарий. Тадқиқотни олиб боришда тайёрланган ўқув-методик материаллар сирасида модуллар бўйича мини глоссарий (изоҳли луғат)ни яратишга ҳам эътибор қаратилди. Кичик гуруҳларда мини глоссарийни шакллантириш яъни, таянч тушунчалар уч тилда – ўзбек, инглиз ва рус тилларидан ифодаланди. Қуйидаги тадқиқот даврида кичик гуруҳлар томонидан шакллантирилган ҳар икки турга оид глоссарийлар намуна сифатида келтирилади (иловада).

X. Такдимот. Электрон ахборот таълим ресурслари (ЭАТР) ўқув жараёнига мослашувчан характерга эга. Ўқув материалнинг ҳажми қанча катта бўлса, ЭАТРдан фойдаланишда шунчалик сустилик кузатилади. Замонавий ўқитишнинг яна бир муҳим таркибий элементи – электрон такдимот саналади. Бугунги кунда электрон такдимотни тайёрлашда Power Point дастуридан фойдаланилмоқда. Шундай қилиб, модулли-компетенциявий ёндашув асосида ўқитишда ўқув материаллининг мазмунини структуралашда, энг аввало, ахборотни “ихчамлаштириш”, фойдаланиш учун қулай ҳолда такдим этиш мақсади кўзланади. Ихчам, аниқ, лўнда баён этилган ўқув ахбороти бўлажак чизмачилик фани ўқитувчилари томонидан осон қабул қилинади.

XI. Чизмачилик (Проекцион чизмачилик) фанидан электрон дарслик – автоматлаштирилган лойиҳалашнинг замонавий усуллари ва воситалари компьютер графикаси тамойилларига асосланади. Бундай ҳолда, турли график пакетлар билан ишлаш кўникмаларига эга бўлган шахс. Бу энг муҳим касбий компетенцияларнинг бири лойиҳалаш компетенлиги, деб таъкидлашга асос бўлади.¹

Хулоса. Бизнинг фикримизча, лойиҳалаш компетентлиги чизмачилик стандартлари ва қоидалари, уларни амалда қўллаш кўникма ва малакалари ҳамда турли график дастурлар ёки график пакетлар билан ишлаш даражасини билишга қаратилган фазовий фикрлаш жараёнлари билан боғлиқ интеллектуал фаолиятдир.

Tursunova Gulnoza Qahorovna (Qarshi MII Umumiy kimyo kafedrası
o'qituvchisi; e-mail. Qardu-qahhor@mail.ru)

OLIY O'QUV YURTLARIDA KIMYONI O'QITISHDA KOMPLEKSLI KEYS METODINING AFZALLIGI

***Annotatsiya.**Maqolada kimyo kursining ba'zi mavzularidan olingan bilimlardan foydalanish uchun kompleksli keys texnologiyasi zarurati mavjud. Shuning uchun bo'lajak muhandislarni intellektual imkoniyatlariga ko'ra, kasbga yo'naltirish muhim muammolardan biri ekanligi ifodalab berilgan.*

***Аннотация.** В статье содержится необходимость технологии сложных кейсов для использования знаний, полученных из некоторых тем курса химии. Поэтому констатируется, что одним из важнейших вопросов является направление будущих инженеров в профессию в соответствии с их интеллектуальным потенциалом.*

***Annotation.** The article contains the need for complex case technology to use the knowledge gained from some topics of the chemistry course. Therefore, it is stated that one of the most important issues is the direction of future engineers in the profession in accordance with their intellectual potential.*

***Kalit so'zlar:** kompleksli keys texnologiya, bosqich, motivi, kasbiy kompetensiyalar, mazmuni, metod, qobiliyat, hodisa va jarayon, reproduktiv metodlar.*

***Ключевые слова:** комплексная кейс технология, этап, мотив, профессиональные компетенции, содержание, метод, способность, событие и процесс, репродуктивные методы.*

***Key words:** complex case technology, stage, motive, professional competencies, content, method, ability, event and process, reproductive methods.*

Oliy ta'lim jarayonida keys uslubini qo'llashning amaliy imkoniyatlari bilan tanishib chiqamiz. Bo'lajak bakalavr ma'lumotli injenerlarni tayyorlashda kompetatsiyaviy yondashuvga asoslanib amalga oshirish uchun bu metodni qo'llaymiz. Ishlab chiqilgan bu keys texnologiyasi kimyo kursining alohida-alohida mavzularini o'tishda qo'llanmasdan, butun bir bo'limni yakunlashda qo'llaniladi. O'z navbatida,

¹Abdugafforovich T.K. THE TECHNOLOGY OF DEVELOPING THE DESIGN COMPETENCY OF FUTURE DRAWING SCIENCE TEACHERS THROUGH AutoCAD GRAPHICS SOFTWARE. Conference Zone, 2022, p. 334–337.

bu uslubiyat keysning turli xil qismlarini o'z ichiga oladi: amaliy, o'rganuvchi va ilmiy izlanuvchi. Bu texnologiyaning kompleksligi uning mohiyati (kimyo va maxsus kurslar), tuzilishi va natijasi bilan aniqlanadi.¹

Kompleksli keys texnologiyasining yadrosi bu vaziyatni yoritib berish va unga mos ravishda tuzilgan topshiriqlardan iboratdir. Keysni tuzishda bizlar maxsus kurslar dasturini tahlil qilib unga kiruvchi kimyo kursining ba'zi mavzularidan olingan bilimlardan foydalanish imkoniyatlari bilan tanishib chiqamiz. Bizlar "O'lchashlar nazariyasi" maxsus kursini tanlab oldik, chunki bu kursda bo'lajak bakalavrlarda o'lchashlar nazariyasi haqida bilimlar shakllanadi, o'lchashlar va hisoblashlarni amalga oshirish ko'nikmalari rivojlantiriladi, olingan o'lchash natijalari baholanadi, shuningdek, o'lchash ko'nikmalariga ega bo'ladi larki, bu esa kelajakda ularning injenerlik kasbiy faoliyatlarida asos bo'lib xizmat qiladi.

Aniqlab olingan muammoning asosida vaziyatli masalani yaratish mumkin. Bunday masalani yechishda esa umumiy kimyo kursining bo'limlar ketma-ketligida o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Kasbga yo'naltirilgan muammolarni hal qilishda kompleksli keys texnologiya uch bosqichda va qadamba-qadam amalga oshiriladi. Har bir bosqichning natijasi uchta ko'rsatkichlar bo'yicha baholanadi: 1) harakatlar motivi muvofiqliligining shakllanganligi; 2) kasbiy kompetensiyalar komponentlarining shakllanganligi; 3) berilgan vaziyatli masalani yechishdagi hissalari.²

Kompleksli keys texnologiyasi asosiy bosqichining vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Talabalarining texnik obyektlar haqidagi bilimlari darajasini aniqlash.
2. Kimyo sohasida ("Kimyoviy texnologiya") talabalarga bazaviy bilimlar berish.
3. Kimyodan turli xil darajadagi kimyoviy masalarni yechishning asosiy bosqichlarini bajarishni o'rgatish.
4. Kimyodan bilimlarini umumlashtirish va sistemalashtirish.
5. Guruhda ishlash qobiliyatlarini rivojlantirish va auditoriyada chiqish qilishni o'rganish.

Ushbu metodni amalga shirish bosqichlarini sxema ko'rinishida 1-jadvalda keltirilgan.

Keysda kiritilgan masalalar: talabalarining mantiqan fikrlash qobiliyatini shakllantirishga; matematik amallarni bajarishga va ilmiy tekshirish faoliyati bilan shug'ullanishga olib keladi. Shundan so'ng bizlar loyiha-topshiriqni aniqlab berishga kirishamiz. Bu ishlab chiqish va texnik obyektlar ustida ilmiy izlanishlar olib borishga yo'naltirilgan bo'lib, keys boshida belgilab berilgan vaziyatli masalani yechish va bilib olish ilmiy muammolarni yechish bilan bog'liqdir.³

1-jadval

Kompleksli keys texnologiyani amalga oshirishning boshlang'ich bosqichi			
Maqsad: keysning mazmuni bilan tanishish, o'quv va ilmiy-texnikaviy adabiyotlar bilan ishlash qobiliyatini shakllantirish, qo'yilgan masalaning mohiyatini birlamchi tahlil qilish, vaziyatli masalani yechish faoliyatida unda qiziqish uyg'otishni shakllantirish.			
Mazmuni: kasbga yo'naltirilgan masalani aniqlashtirish, masalada vaziyatni eritish	Metod va usullar: reproduktiv metodlar, muammoni tekshirishda tushuntirish va suhbat	Tashkiliy ko'rinishi: auditoriyada talabalarining mustaqil individual ishlashlari qayta takrorlash elementlari sifatida	
Nazorat: talabalarining o'qish-o'rganish faoliyatini kuzatish.			
Kompleksli keys-texnologiyasini amalga oshirishning asosiy bosqichi			
Maqsad: talabalarining kimyoviy masalalarni yechishda ularning umumiy kimyodan olgan bilimlari va qobiliyatlarini aniqlash va xatolarini to'g'rilab qo'yish; kimyoviy jarayonlar va hodisalarni o'rganishda texnika sohasidan bo'lgan bilimlarini shakllantirish; vaziyatli masalalarni yechish malakalarini bosqichma-bosqich shakllantirish.			
Kompleksli keys-texnologiyasi asosiy etapining bosqichlari			
O'qishning axborot-ma'lumot bosqichi			
Maqsad: o'quv va ilmiy-texnikaviy adabiyotlar bilan ishlashni o'rganish, mantiqan fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish, masalarni sifatli darajada yechish, muammolarni hal qilishda qarorlar qabul qilishni o'rganish.			
Mazmuni: mantiqiy kimyoviy (amaliy)	Shakllanaётgan qobiliyatning ko'rinishi:	Uslubi va yo'llari: muammolarni	Tashkiliy ko'rinishi: individual mustaqil

¹Митина Л.М. Интеллектуальная гибкость учителя. Психологическое содержание, диагностика, коррекция. М., "Флинта", 2003, с. 144.

²Макареня А.А. Интеллектуальные процессы в образовании взрослых как фактор развития интеллектуального и социокультурного потенциала регионов. Монография, Тюмен, ТОГИРРО, 2001, с. 160.

³Турсунова Г.К. Талабаларнинг интеллектуал имкониятларини такомиллаштириш муаммолари. Нукус, «Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў», 54 – 57-betlar, №4/1, 2021.

bilish)	hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibatlar bog'lanishini o'rnatish.	yechishning reproduktiv va qisman izlanuvchi metodlari.	ishlash jara'ida bilimlar sistemasining elementlari.
Nazorat: talabalarning faoliyatini kuzatish, texnik mazmundagi kimëviy masalalarni echish uchun nazorat ishi, umumiy kimëdan test o'tkazish.			
Natija: o'rganish motivlarining shakllanganligi, vaziyatli masalani yechishda yuzaga keladigan savollarni hal qilish yo'llarini izlab topish, yig'ilayotgan qurilmaning ta'sir prinsipiga asoslangan hodisalarni ajratib olish.			
Professional ta'lim. O'rganishning ilmiy tekshirish bosqichi			
Maqsad: eksperimental masalarni yechishda kimyodan olgan bilimlarni qo'llay olish malakasini rivojlantirish; tajriba natijalarini tahlil qilish, olingan natijalardan xulosalar chiqarishni aniqlash.			
Mazmuni: eksperimental kimyoviy masalalar	Qobiliyatlar shakllanishining ko'rinishi: eksperimentalli	Metodi va usullari: eksperimental masalarni yechishning reproduktiv va qisman izlanuvchanlik uslublari	Tashkiliy ko'rinishi: ijodiy mustaqil ish
Nazorat: talabalar faoliyatini kuzatish, talabalarning mustaqil ravishda masalalar tuzishi va uni yechish yo'llari shartlarini aniqlash maqsadida auditoriyada nazorat ishi o'tkazish, masalani yechishning matematik modelini tuzishning namunaviy kesimlari.			
Natija: kasbiy mahorat oshirilishiga talabning shakllanganligi, eksperimental masalarni yechish faoliyatiga ega bo'lishi, tekshirilayotgan kimyoviy qonuniyatlarning mohiyatini anglab etishi, taklif etilayotgan qurilmalarning qismlarining asosida yotuvchi kimyo qonuniyatlarini amaliy o'rganishi.			
O'rganishning ijodiy bosqichi			
Maqsad: projekt masala ko'rinishida berilayotgan ushbu vaziyatli topshiriqlarni bajarish yordamida tekshirilayotgan kimyoviy qonuniyatlar sohasini mustaqil ravishda o'rganish malakasini rivojlantirish.			
Mazmuni: ilmiy izlanuvchi projekt	Qobiliyatlar shakllanganligining ko'rinishlari: amaliylik, konstruktorlik	Metodi va usullari: proektlar metodi	Tashkiliy ko'rinishi: auditoriyadan tashqarida mustaqil ijodiy ish
Nazorat: o'quv konferensiyasida chiqish qilish.			
Natija: kasbiy mahorat oshirilishiga talabning shakllanganligi, tekshirilayotgan kimyo qonuniyatlarining mohiyatini anglab etishi, vaziyatli masalani yechish va tekshirilayotgan projektни bajarish faoliyatiga ega bo'lish.			
Kompleksli keys texnologiyasining yakuniy bosqichi			
Maqsad: ijodiy projekt faoliyatiga yakun yasash			
Mazmuni: kasbga yo'naltirilgan muammolarning tahlili, vaziyatli masala yechimining izohi	Metodi va usullari: reproduktiv metodlar: tekshirish muammolari bo'yicha tushuntirish va suhbat.	Tashkiliy ko'rinishi: mustaqil individual ishlarini auditoriyada qayta aytib berish elementlari	
Natija: o'z faoliyatining qadr-qiyamatiga baho berish, o'z-o'ziga adekvat baho berish, olingan tekshirish natijalarining qiymatini baholash, vaziyatli masalalarni yechish asosida projekt faoliyatini olib borish va tashkil qilish qobiliyatlariga ega bo'lishi.			

1-jadvalda kompleksli keys texnologiya asosida kimyo fanini o'qitishning jarayonli modeli keltirilgan.

Loyihani bajarishda talabalarning amaliy-tajribaviy ko'nikmalari shakllanadi, yechilayotgan masalalar ularning mustaqil ilmiy izlanish faoliyatlariga tayanadi. Bunday turdagi masalalarni qo'llashning ahamiyati shundaki, kelajakda ularning mustaqil kasbiy faoliyatlarida paydo bo'ladigan kasbiy masalalarni echish malakasini shakllantirish zaruriy shartlardan biridir. O'rganilayotgan umumiy kimyo kursining bo'limlar ketma-ketligidan foydalanib, talabalarga loyiha ishi sifatida quyidagi mavzuni taklif qilish mumkin: "Kimyoviy texnologiya sanoati sifatni nazorat qilish".

Loyiha topshirig'i berilgan vaziyatli masalaga qaraganda kengroqdir. Shuning uchun uni bajarish faoliyatning turli xil ko'rinishlarida namoyon bo'ladi:

1. Referativli, buning natijasida sifatni kimyoviy usulda tekshirishning turli xil sohalari bilan tanishiladi.
2. Loyihali-konstruktorli, buning natijasida sifatni nazorat qilishga asoslangan qurilmasi yasaladi.
3. Amaliy-tajribaviy, bunda tayyorlanayotgan qurilmaning texnik xarakteristikalarining miqdoriy qiymatlariga yo'naltiriladi.

4. Taqdimotli, buning natijasida loyiha yoritib beriladi va uni himoya qilishga tayyorgarlik ko'riladi.

Xulosa shundan iborat bo'ladiki, bunda faoliyatning alohida turlari murakkablik darajasiga qarab farqlanadi, bu esa ushbu loyihani bajarishda hamma talabalarni intellektual imkoniyatlariga qarab jalb etish imkoniyatini tug'diradi.

**Rahimbayeva Muhabbat Dushamboyevna (Urganch davlat universiteti
Axorot texnologiyalar kafedrasida dotsenti),
Maratov Mirjalol Qutliboy o'g'li, Yusupova Iroda Ravshanbekovna (UrDU 4-bosqich talabari)**
**ZAMONAVIY ELEKTRON O'QUV RESURSLARINI VA AQLLI ILOVALARNI ISHLAB
CHIQUISHDA SUN'IY INTELLEKT TIZIMLARINING IMKONIYATLARIDAN
FOYDALANISH**

***Annotatsiya.** Tadqiqot o'rta va oliy ta'lim tizimiga sun'iy intellektni joriy etish istiqbollari bo'yicha olib borildi. Sun'iy intellektga asoslangan ta'limning mumkin bo'lgan texnologiyalari, shu jumladan, ta'limni o'quvchilarning individual xususiyatlariga moslashtirish tasvirlangan. "Sun'iy intellekt asoslari" o'quv dasturiy mahsulini yaratdi. Sun'iy intellektga asoslangan bilimlarning yangi avlodi va ularning aloqa kanallarini yaratish to'g'risida xulosa qilindi.*

***Аннотация.** Проведено исследование перспектив внедрения искусственного интеллекта в систему технологии образования на обучения среднего и высшего образования. Описаны возможные технологии образования на основе искусственного интеллекта, в том числе адаптация обучения под индивидуальные особенности учащихся. Разработан электронный обучающий программный продукт "Основы искусственного интеллекта". Сделан вывод о создании новой генерации знаний, на основе искусственного интеллекта.*

***Annotation.** The research was conducted on the prospects of introducing artificial intelligence into secondary and higher education. Possible technologies of education based on artificial intelligence, including adaptation of education to individual features of students, were described. Made the training software product "Fundamentals of artificial intelligence". The conclusion about creation new generation of knowledge that is based on artificial intelligence and channels of their communication was made.*

***Kalit so'zlar:** sun'iy intellekt, Big Data, sun'iy intellektni qo'llash platformalari, bilimlarni ishlab chiqarish, sun'iy intellektni qo'llash platformalari, umumiy maqsadli sun'iy intellekt platformalari, neyron tarmoqlar, elektron o'quv vositasi.*

***Ключевые слова:** искусственный интеллект, большие данные (Big Data), платформы искусственного интеллекта, генерация знаний, прикладные платформы искусственного интеллекта, платформы общего назначения искусственного интеллекта, нейронные сети, электронное учебное пособие.*

***Key words:** artificial intelligence (AI), Big Data, artificial intelligence application platforms, knowledge generation, artificial intelligence application platforms, general purpose artificial intelligence platforms, neural networks, e-learning tool.*

Bugungi kunda sun'iy intellekt mavzusi har qachongidan ham dolzarbdir. Ko'pchilik uchun sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etish asta-sekin kirib borayotgandek tuyulishiga qaramay, ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarga bo'lgan ehtiyoj tobora kuchayib bormoqda. Bu na faqat ta'lim jarayonidagi yangilanish tendensiyasidi, balki global taraqqiyot va rivojlangan mamlakatlarda kuzatilgan 4-sanoat inqilobi sharoitida rivojlantirish zarur ekanligini tushunish bilan bog'liq. Ikkinchi tomondan, neyron tarmoqlar va katta ma'lumotlarga (Big Data) asoslangan integratsiyalashgan sun'iy intellektga ega mahalliy dasturiy platformalar shakllantirilayotganligida hamdir.

Sun'iy intellekt (SI) – informatikaning alohida sohasi bo'lib, odatda inson ongi bilan bog'liq imkoniyatlar: tilni tushunish, o'rgatish, muhokama qilish, masalani yechish, tarjima va shu kabi imkoniyatlarga ega kompyuter tizimlarini yaratish bilan shug'ullanadi.¹ Sun'iy intellekt odamlar kabi "o'ylay oladigan" kompyuter tizimlarini tavsiflaydi – murakkab naqshlarni taniy oladi, ma'lumotlarni qayta ishlaydi, xulosalar chiqaradi va tavsiyalar beradi, yomon rasmiylashtirilgan va rasmiylashtirilmagan vazifalarni hal qiladi. Aslida, katta ma'lumotlarni Big Data – qayta ishlash faqat sun'iy intellekt tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Sun'iy intellektning kuchi va salohiyati uning turli ma'lumotlar o'rtasida aloqa o'rnatish

¹H.N.Zaynidinov, T.A.Xo'jaqulov, M.P.Atadjanova. Sun'iy intellekt. T., "Aloqachi", 2018, 268-bet.

qobiliyatidir. Masalan, o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalarni joriy etib o'quvchini fikr-mulohazalarini shakllantirish va uning faoliyatini baholash, bunda iloji boricha aldashga yo'l qo'ymaslik kiradi. Biz o'quv rerurslari va dasturiy maxsulotlarni ishlab chiqishda sun'iy intellekt platformalaridan foydalanishni tavsiya qilamiz. Sun'iy intellekt platformalari nima? Sun'iy intellekt dasturiy platformalari foydalanuvchilarga aqlli ilovalarni yaratish uchun bir qator vositalarni taklif qiladi. SI platformalari yordamida mashinali o'qitish (ML), mashinali tanib olish (OCR), matni qayta ishlash (NLP) texnologiyalari va boshqalarni qo'llash mumkin bo'ladi. Sun'iy intellekt tizimlar platformasi ikkita katta sinfga bo'linadi: amaliy platformalar va umumiy maqsadli platformalar. Amaliy sun'iy intellekt platformalari tayyor amaliy algoritmlarni (tasvir yoki ovozni aniqlash, tabiiy tilni qayta ishlash, bashoratli tahlillar) va ma'lumotlar bilan ishlash vositalari (ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish, sudrab tashlash (drag – and – drop), ma'lumotlarni tahlil qilish) bilan ishlaydigan tayyor algoritmlarga ega. Umumiy maqsadli SI platformalar esa biznesda togri (madsadli) yechimlarni ishlab chiqish uchun maxsus dasturlash ko'nikmalarini talab qiladigan umumiy vositalar to'plamiga ega. Asosiysi, bugungi kunda SI platformalari aqlli ilovalarni yaratish uchun bir qator vositalarni taklif qila oladi. Masalan, <https://soware.ru/categories/artificial-intelligence-platforms>. Bundan tashqari, mashinali o'qitishni joriy qilish uchun ham tayyor algoritmlarni taklif qila oladi. O'qitishni tezlashtirish uchun esa tizimning ozida saqlangan ma'lumot manбайдan foydalanishga ruxsat beradi.

Neyron tarmoqlar, o'z navbatida, sun'iy ong shakli sifatida, ko'pincha, inson tafakkuri asosida amalga oshirib bo'lmaydigan noyob echimlarni taklif qiladi.¹

Bugungi kunda Third Space Learning kompaniyasi o'zining 300 nafar o'qituvchidan iborat global tarmog'ida o'qitish usullarini yaxshilash uchun SI dasturidan foydalanadi. London Universitet kolleji (UCL) olimlari bilan hamkorlikda SI repetitor yordamini sinovdan o'tkazmoqda. Ular ishlab chiqqan SI assistent o'qituvchinig 100 000 soatdan ortiq ovoqli va yozma ma'lumotlarni o'z ichiga olgan o'quv ma'lumotlar oqimidan ularning dars rejalari bo'yicha fikr-mulohazalar va tavsiyalar berish uchun mo'ljallangan. Agar, masalan, o'qituvchi dars davomida mavzudan chetga chiqsa, SI unga qaytishni aytishi mumkin. Yoki o'qituvchi juda tez gapirsa, o'quvchining qiziqishi yo'qoladi yoki ulgurmaydi. Bunday holda, SI repetitorga uning talabasi darsni qayta boshlashi uchun sekinlashishini aytadi. Hozircha SI aralashuvi minimal bo'lmoqda va oddiy yaxshilanishlar bilan cheklanadi, ammo kompaniya kelajakda yanada murakkab takliflarni taklif qilish uchun tajribalar ko'lamini kengaytirishga umid qilmoqda.

Biroq, olimlar va dastur homiylari, hatto eng ilg'or ko'rinishidagi SI va dasturiy ta'minotlar o'qituvchilarni almashtiradi degan nuqtai nazaridan ilgari surmaydilar, lekin SI hozirgi vaziyatni tubdan yaxshilash uchun katta imkoniyatlarga ega deb hisoblashadi.

Zamonaviy elektron o'quv qo'llanmalari o'qituvchilarga noan'anaviy tarzda dars berish imkoniyatini, o'quvchilarga esa yangi bilimlarni olish va sinab ko'rish imkonini bera olishi lozim. Ishlab chiqiladigan elektron qo'llanmalarining (elektron kursining) mazmuni to'liq, mantiqiy uyg'unligi, izchilligi va bilimlarning yangiligi va tabaqalashtirilgan bo'lishi kerak.² Individuallashtirilgan ta'lim muhitida o'quv jarayonining barcha bosqichlarini funktsional jihatdan qo'llab-quvvatlashi lozim. Ya'ni, ta'lim predmetinig mazmunini va ta'lim jarayoni ssenariysini qamrab oladigan va saqlaydigan, efirga uzatuvchi elektron ta'lim vositalari majmuasining birligini saqlagan holda, har bir talaba uchun o'quv jarayonining trayektoriyasini belgilab berishi kerak.³

5111018–“Kasb ta'limi: informatika va axborot texnologiyalari” yo'nalishi talabalari uchun “Sun'iy intellekt asoslari” tanlov kursini o'rgatuvchi elektron qo'llanma (EQ) sifatida ishlab chiqildi. Tanlov kursi talabalarining sun'iy intellekt sohasidagi bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga, axborot jamiyati rivojlanish tendentsiyalariga, raqamli iqtisodiyot talablariga muvofiq ularning kasbiy bilimlarni egallashga qaratilgan. Elektron qo'llanmada nazariy va amaliy materiallar va mavzular bo'yicha qo'shimcha materiallar keltirildi. EQ 8 bo'limdan iborat bo'lib, ular: kirish, sun'iy intellektga kirish, ekspert tizimlari,

¹ The Role of Artificial Intelligence in Education (роль искусственного интеллекта в образовании). The Role of Artificial Intelligence in Education <https://medium.com/neuromation-blog/the-role-of-artificial-intelligence-in-education-7010aeb17ef1> (дата обращения 12.12.2019).

² Германович Т.В. Электронное учебное пособие. Преимущества и недостатки. Балтийский гуманитарный журнал, 2021, т. 10, № 1(34), online 2712 – 9780.

³ Лейбович А.Н., Босова Л.Л., Авдеева С.М. и др. Электронные учебники: рекомендации по разработке, внедрению и использованию интерактивных мультимедийных электронных учебников нового поколения для общего образования на базе современных мобильных электронных устройств. М., Федеральный институт развития образования, 2012, с. 84.

neyron tarmoqlar, mashinali o'qitish, tadqiqot loyihasi, xulosa, adabiyot va qo'shimcha materiallar. Kurs tuzilishini kursning asosiy sahifasida yoki ekranning yuqori chap burchagida joylashgan ochiladigan menyuda ko'rish mumkin. Kursning bosh sahifasida talabalarga individual kursni yakunlash jarayonini kuza-tish imkonini beruvchi, shuningdek, kurs elementlarini yakunlash jarayoni blogi mavjud.

“Sun’iy intellekt asoslari” kursini tamomlagan talabalar quyidagilarga ega bo‘ladilar:

- sun’iy intellektni ishlab chiqishda, masalan, muhim qaror qabul qilishda yordam berishi mumkin;
- sun’iy intellekt bo‘yicha telekommunikatsiya loyihalarida olimpiadalar, tanlovlarda ishtirok etish;
- zamonaviy, nufuzli va yuqori haq to‘lanadigan ishga ega bo‘lish;
- tengdoshlari oldida va butun dunyo bo‘ylab talabalar bilan do‘stona munosabatlar o‘rnatish.

“Sun’iy intellekt asoslari” EQni informatika ta’limi yonalishi talabalarga foydalidir. EQda sun’iy intellektga asoslanib ishlab chiqilgan dasturiy maxsulotlardan na’munalar keltirilgan va sun’iy intelektga asoslangan o‘rgatuvchi tizimlar haqidagi yangi nazariy va amaliy bilimlarni o‘zlashtirishga yordam bera-di.

Demak, shubhasiz, sun’iy intellekt juda tez rivojlanmoqda, shuning uchun o‘quvchilariga ushbu so-ha asoslarni o‘rgatishning eng samarali usullari haqida jiddiy o‘ylash kerak.

Rahmanova Gulchehrahon Nematovna (Senior teacher at Andijan State University;

email: xperia-ion@mail.ru)

ENGLISH MEDIUM INSTRUCTION IN HIGHER EDUCATION IN UZBEKISTAN

***Аннотация.** Инглиз тили энг муҳим халқаро тиллардан бири ҳисобланади. Бу тилни ўрга-ниши барча давлат олий таълим тизимида амалда татбиқ қилинмоқда. Ушбу мақолада Ўзбекис-тон олий таълим тизимида инглиз тилини ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари, тенденциялари. йўналишлари, ислоҳотлар ва қарорлар кўриб чиқилади.*

***Аннотация.** Английский является одним из самых важных международных языков. Изуче-ние этого языка практикуется практически во всех государственных системах высшего образо-вания. В данной статье рассматриваются особенности, тенденции, направления, реформы и ре-шения в преподавании английского языка в системе высшего образования Узбекистана.*

***Annotation.** English is one of the most important international languages. Learning this language is practiced in almost all state higher education systems. This article discusses the specifics, trends, di-rections, reforms and decisions in teaching English in the higher education system of Uzbekistan.*

***Калим сўзлар:** олий таълим, инглиз тили, тил, таълим, метод, савия, CEFR, PISA, PIRLS.*

***Ключевые слова:** высшее образование, английский язык, язык, обучение, метод, уровень, CEFR, PISA, PIRLS.*

***Key words:** higher education, English, language, teaching, method, degree, CEFR, PISA, PIRLS.*

Introduction. These days, most people speak more than one languages. Of course, the first of these languages is their mother tongue, and many linguists believe that special conditions should be created not only for the foreign language being studied, but also for mastering the mother tongue. It should be noted that as a result of reforms in the study of foreign languages, the younger generation, from preschool to higher education, is simultaneously learning the native language and a foreign language.

With the help of existing research methods in linguistics, it is easier to study languages by com-paring genetically related and non-genetically related language families, which have a high level and experience in international and interethnic communication. is a scientifically proven fact.¹

Textbooks, curricula and manuals created today to radically introduce the field of education in our country into foreign languages are a practical proof of these goals. Therefore, only a student who knows his language and culture well can learn other languages with love. Learning a foreign language requires similar special training. The question is – what is the need us for a foreign language?

Through the study of foreign languages, we have the opportunity to get acquainted with the intel-lectual potential of young people around the world, to exchange views with them, to analyze the process in depth and compare our achievements and shortcomings with theirs. Striving to learn foreign languages, following the proverb “A man who knows the language knows” is inherited from our great ancestors, such as Farobi, who knew many languages, and Kashgari, who was widely observed in the comparative study of several languages.

¹ J.Jalolov. Methods of teaching foreign languages. Tashkent, 2012, pp. 99 – 100.

In addition, Abdullah Avloni's 1913 article "Four Languages, Not Two" published in the magazine "Oyna" explains in detail the need to learn a language in order to keep pace with the world. Our great ancestors are known and recognized all over the world for their innovations in science, for their ability to convey their unique works to other peoples in their own language. Central Asian science, culture and enlightenment are respected. At the heart of all this, as we have repeatedly said, is language skills [4].

Methods. It can be explained that the demand of today's youth is to learn foreign languages: to communicate directly with the countries of the world, to express their independent opinion in a fluent and understandable way in public, to make Uzbekistan a special place in the world community. The study of international languages is also an important issue in order to ensure and strengthen its role.

However, in addition to listing the advantages of language learning that only serve the good, it should be noted that such concepts as the state language, national language, mother tongue should always be in the first place for all of us. Just as every independent country has its own state language, the Uzbek language is a symbol of the independence of the Uzbek state. Learning another language should not lead to the conclusion that restricting the use of one's own language. Language is a symbol of the state, a mirror of the nation. It is the human duty of every nation to enrich its language, to polish it, to expand its scope, in a word, to pass it on to the next generation in an improved way.¹

The use of additional resources in teaching foreign languages to students, to further increase the interest and attitude of students to foreign languages through auxiliary teaching aids, to conduct each lesson in an interactive, ie active-student way, to add to them after classes teaching and the use of traditional methods in this process. In the process of lessons organized using innovative technologies, students increase their interest in foreign languages and improve their skills of independent creative work. The etymology of the term "innovative technology" in the scientific literature means "innovation", and "technology" as a linguodidactic concept, "an effort to achieve educational goals with less time, effort and money" a set of rational methods of scientific organization of the movement. The use of Case, Zigzag, Cluster, Brainstorming, Cinquain, Method, Project, Mind Mapping as specific methods of pedagogical technology in traditional pedagogy has yielded very good results.

Results. Below we talk about new developing pedagogies.

1) Artificial intelligence in education. The term "artificial intelligence" (AI) is used to describe computer systems. Artificial intelligence education systems are rapidly entering schools, colleges and universities. Apps designed for students include smart learning systems, dialogue-based learning systems, research-based learning environments, automated writing assessment, and conversation agents. Although programs designed for teachers are less developed, they are a program that helps teachers improve their knowledge. It should be noted that the abilities of students and teachers, such as critical thinking, creativity, communication and collaboration, should be taken into account. It would be great if teachers, researchers, and other stakeholders could work together to develop both artificial intelligence applications and teaching and learning methods;²

2) Learning through open data. More than 250 national, local and city governments and global organizations share, create and use information with each other. These organizations seek to see the information used by the public, and many advanced services provide resources for the study of open data. Subsequent initiatives led them to innovative education. Well, the question arises

– What does open data offer as material? What is its role in learning and teaching? The key factor is authenticity. Shared data is the result of real processes taking place within large organizations. The information that is often used in professional work has a real impact on our lives and the world around us. The second factor is the importance of this information in building the capacity of students. This can be a very strong psychological effect. Students will be able to compare what is happening in their cities, villages, and perhaps in their classrooms with what is happening near and far. In the process, they may also identify problems and bring them to the attention of the local community or society as a whole. In one example, high school students in Italy were awarded for construction projects in the process of studying information on state funding. It is clear that open data connects students, and as a result of information literacy, transparency, and evidence-based action, social movements for greater motivation have emerged;³

---

¹ Shu manba.

² <https://www.gazeta.uz/ru/2019/08/26/> For text see https://polpred.com/?ns=1&ns_id=3100509

³ www.ziyonet.uz

3) Dealing with information use ethics. The use of digital technology in growing education is accompanied by a constant increase in ethical questions. The ethical issues here are a lot of information, for example, who owns it, how to interpret the information, how to protect the privacy of students and professors? There have also been cases of criticizing people they are unaware of. Maybe it's just a matter of time. To prevent such problems, develop a policy on data ethics in educational institutions, obtain consent from students to use the data, analyze any information in their interaction, get acquainted with their views on the education management system, creating an effective teaching system, as well as student and staff support issues should also be considered. There are currently no official classes. To do this, teachers must create opportunities for students. In today's digital world, the exchange of information between institutes and universities increases their effectiveness.

Discussion. The level of English teachers' knowledge of their subject is planned to be assessed jointly with the Swedish company Education first. The result of this exam will comply with the international CEFR system. It is planned to develop a specific program for improving the qualifications of English language teachers. With the help of this program, the strengths and weaknesses of English teachers will be studied and, based on the results of the conclusion, a program of special training courses will be created to improve the qualifications of teachers. Until today, there was no system for an impartial assessment of the knowledge of teachers, and this innovation is being introduced for the first time. The resolutions and decrees of the President of the Republic of Uzbekistan adopted in 2018 played a fundamental role in improving the system of public education. In the field of modernization of the content of education, it is planned to radically change the content of general secondary education to create a competency-based learning model aimed at learning, first of all, foreign languages that are necessary in the future for mastering professions that are in demand within the framework of the innovative economy being created based on new educational standards, programs, textbooks and teaching materials. It is planned to create specialized classes and schools, with an emphasis on in-depth study of foreign languages, and ensure the participation of the Republic of Uzbekistan in international programs and studies to assess the level of knowledge of students (PISA, TIMSS and PIRLS).

In 2003, in accordance with the Decree of the head of state "On improving the system of advanced training and internships for promising young teachers and scientific personnel", the Istedod Foundation of the President of the Republic of Uzbekistan was established to organize advanced training, internships and study scholarship holders abroad, to attract on a permanent basis foreign specialists to the educational process in higher educational institutions. In pursuance of the decree of the head of state "On measures to further improve the system of learning foreign languages", the foundation launched a three-stage educational project to improve the skills of English language teachers at all levels of education. Together with the Ministry of Higher and Secondary Specialized Education, the Tashkent office of the British Council, the Republican Language Center and the Uzbek State University of World Languages, a number of programs have been developed. In accordance with them, about 90 teachers of English have successfully completed advanced training courses at the London Metropolitan University and the Norwich Institute of Language Education. Starting from the 2013/2014 academic year in Uzbekistan, in higher educational institutions in certain special subjects, especially in technical and international specialties, classes are conducted in foreign languages.

The state actively supports and motivates young people to learn foreign languages. Applicants who have certificates from the leading international examination systems (TOEFL, IELTS, CEFR, SAT General, SAT Subject and others), the maximum number of points in the relevant subjects are exempted from tests in these subjects. According to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to further expand the participation of industries and sectors of the economy in improving the quality of training of specialists with higher education", starting from the 2017/2018 academic year, each higher educational institution conducts phased training in specialty disciplines in English in at least 2nd academic groups in all courses, targeted training of faculty for teaching in English [2]. Their corresponding training abroad was organized, as well as foreign specialists were involved in conducting training sessions. Training has been established on the basis of modern educational literature used today in higher educational institutions of developed countries. Internships for promising scientific and pedagogical personnel, primarily teachers of higher educational institutions for the training of personnel in engineering, technical and architectural areas of education, are carried out in developed countries, in particular, in South Korea, Japan and Germany, at 2–3 monthly courses aimed at for the development of new knowledge in the specialty.

The concept of development of the public education system of the Republic of Uzbekistan until 2030 is focused on knowledge and active study of foreign languages. By 2030, its targets plan to achieve 100 percent English language proficiency by English teachers corresponding to the C1-CEFR level of the European Union requirements by attaching professors of foreign languages departments of universities and 100 percent English proficiency results of graduates of general education institutions with knowledge of English who have mastered English language at level B1-CEFR requirements of the European Union.¹

**Nizamova Umida Sandjarovna (Doctoral student of ASU, 1-course;
e-mail:umidanizamova18@gmail.com)**

IMPROVEMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE FOR PROFESSIONAL PURPOSES

Annotatsiya. *Maqolada ta'limidagi umumiy tendensiyalar, shuningdek, texnik universitetda muhandislik, iqtisodiyot va boshqa tilga oid bo'lmagan mutaxassisliklar bo'yicha professional yo'naltirilgan chet tilini o'qitish jarayonida kasbiy, kommunikativ, madaniyatlararo kompetensiyalarni shakllantirish prinsiplari va usullari ko'rib chiqilgan. Maqolada ushbu kompetensiyalarning ba'zi muhim jihatlari, jumladan, pedagogik mahoratlarni anglash, pedagogik jarayonning tuzilishi, pedagogik muloqot va xulq-atvor, pedagogik texnologiya, uning mohiyati, tarkibiy qismlari, kasbiy faoliyatda innovatsion texnologiyalardan foydalanish, pedagogik texnologiyalarni loyihalash va rivojlantirishga qo'yiladigan talablar tahlil qilinadi.*

Аннотация. *В статье рассматриваются общие тенденции в образовании, а также принципы и методы формирования профессиональных, коммуникативных, межкультурных компетенций в процессе преподавания профессионально-ориентированного иностранного языка на инженерных, экономических и других неязыковых специальностях в техническом университете. Анализируются некоторые существенные аспекты этих компетенций, в том числе, осознание педагогических ценностей, построение педагогического процесса, педагогическое общение и поведение, педагогическая технология, ее сущность, структурные составляющие, применение инновационных технологий в профессиональной деятельности, требования к проектированию и разработке педагогических технологий.*

Annotation. *The article considers general tendencies in education, and also both principles and methods of forming professional, communicative, intercultural competences and in the process of teaching foreign language for professional purposes in the conditions of engineering, economic and other non-linguistic specialties at technical university. The article views some essential issues of this competence including awareness of pedagogical values, the construction of the pedagogical process, pedagogical communication and behavior; pedagogical technology, its essence, structural components, understanding of innovative components of professional activity, requirements for the design and engineering of pedagogical technologies.*

Kalit so'zlar: *ta'lim, pedagogik jarayon, tilni o'qitish, kommunikativ kompetensiya, kasbga yo'naltirilgan chet tili.*

Ключевые слова: *обучение, педагогический процесс, обучение языку, коммуникативная компетенция, иностранный язык для профессиональных целей.*

Key words: *education, pedagogical process, language teaching, communicative competence, foreign language for professional purposes.*

In modern society, specialists with abilities and skills that allow a professional to be more maneuverable and successful in present conditions of market relations, carrying out effectively lots of labor activity, being at the same time quite socially adapted, is in great demand. The purpose of the article is the need to determine the scientific and practical importance of the professional competence of the student and teacher as direct interacting initiators and participants within the educational process, its development, in turn, is a prerequisite for the further professional formation of a future specialist. Prospects for

---

¹The concept of development of the system of public education of the Republic of Uzbekistan until 2030 (Appendix № 1 to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 29, 2019, UP-5712).

the development of education are due to both the use of innovative methods and technologies in the meaningfulness of the educational process, and the growth of the teacher's professional competence.¹

Recently, in psychological and pedagogical research, the issue of forming a professionally competent working specialist in any area of modern production has become particularly relevant. Within recent social environment, the model of socio psychological of a competent specialist lays the emphasis on such personality psychological qualities as independence in solving complex problems, autonomous use of knowledge, skills, discipline, a satisfactory image of one's self; the ability to conduct coordinated communication, management of personal communication in a team, the internal need for self-development. Great importance can be assigned to a communication process, in the implementation of one of the important functional properties of professional competence, namely, the one that integrates development of creative abilities, so ingenious communication it takes place both internally and at the intercultural level, implying the usage of a foreign language. The new many-sided and all-around world puts forward new requirements to a successful application procedure in 30 general and work with personnel in particular [9]. As far as a distinctive feature of the present state of affairs in various fields of economy, business is the presence of joint ventures and/or all kinds of relations with foreign partners, so it is hard to imagine communication with the personnel without a foreign language, as a means of communication. Almost everyone agrees that for modern managers, English is not a luxury, but a tool to do some efficient work in the professional sphere. The competence can be considered as the formation of the ability, for the qualitative functioning of an employee, in the field of a particular discipline applying some special knowledge, skills, ways of thinking, awareness of responsibility for their own actions aimed at organizing and applying creative abilities in a professional sphere. Of great importance in the implementation of the functional properties of a professional and personal competence, integrating the development of creative abilities is the communication process.² The role of personal, business and professional communication, which is growing in the modern world, is manifested both in real live communication, and in a form of electronic communication via email, social networks, instant or chat messengers and their options, print, audio and even video messages, as well as internal options phone calls. The indicated possibilities of communicative resources imply the expansion of the external boundaries of communication to almost global limits. That is, participants in such a wide range of interactions need to use a foreign language to carry out both personal and industrial-business communication. Such a need entails an increase in demand for workers in the professional non-linguistic spheres such as technical, engineering, economic, which are able to carry out the communication process using knowledge of a foreign language. User functioning of a foreign language makes it possible to expand the scope of the employee's business activity. Modern requirements put forward to specialists suggest modern, innovative approaches to teaching, in particular, English.³ One of such approaches in teaching English may be methodological management. The effectiveness of methodological management is determined by its functions (forecasting, planning, development and decision-making, organization, control accounting), which are aimed at implementing some necessary stages of managing activity in training.⁴ Along with the increase of a number of foreign language users among the future specialists right in their professional activities, a very important issue is the prospect of fruitful interaction between a foreign language teacher and students of non-linguistic specialties in the field of the professional orientation of the learning process and as a result of improving the quality of forthcoming activities of a future specialist according to the specialty. So, language education on a professional technical basis within non-linguistic specialties is becoming an important component which takes part in creating the effective life of a future specialist in the global multilingual and multicultural space of the human community. "English plays a large role in the life of modern students, as it is the dominant language"

---

¹Dubskikh A.I., Zerkina N.N. The role of the teacher in the process of teaching a professionally oriented foreign language in a technical university. Modern trends in the development of the education system. Cheboksary: Sreda Publishing House, 2018, p. 109.

² Lomakina E.A. Formation of communicative competence in teaching a professionally oriented foreign language // Foreign languages: linguistic and methodological aspects. Tver state un-t, Tver. 2018, № 41, p. 41.

³Romanova M.V., Romanov E.P., Varfolomeeva T.N., Lomakina E.A., Chernova E.V., Ruban K.A. Intellectual Game Application for Students' Knowledge Control. Proceedings of the 2016 conference on Information Technologies in Science, Management, Social Sphere and Medicine, Vol. 51, p. 300.

⁴ Zerkina N.N., Kisel O.V. Approaches, forms and methods of teaching adults. Education, innovation, research as a resource for community development: collection of articles. materials II Int. scientific-practical conf. BU CR DPO "Chuvash Republican Institute of Education" of the Ministry of Education of Chuvashia. 2018, p. 73.

ge of international communication, 31 trade, cooperation and business. The development of modern IT technologies not only contributes to the development of a foreign language, but also emphasizes its relevance.¹ The increase in information and communication resources in language professional training contributes to the formation of a foreign language to be a real means of communication between future specialists and foreign-language colleagues. When implementing a functional-communicative approach, specially oriented types of speech activity are developed with the aim of mastering a foreign language in line with the specifics of a future profession within the framework of developing the professional competence of students. Attracting a socio-cultural approach means the cultural development of a future young specialist, contributing to building successful business activity in the proposed conditions of intercultural communication, and an indicator of the presence of such ability is an intercultural competence, complementing the professional one from the position of inter-lingual, language-oriented professional communication in the framework of effective professional activities.²

Functional-communicative, socio-cultural approaches and IT modern technologies involved in the formation of professionally oriented competence are focused on the student's personal characteristics, self-improvement, and development of the individual creative potential.³ Specially oriented language training in the framework of non-linguistic technical, economic and other specialties gives students the opportunity to act in the future as a mediator between different languages and cultures in business and socio-cultural spheres, that is, it becomes a kind of tool for the formation of social mobility, activity and adaptability of a young specialist's consciousness. To accomplish such a task of social adaptation and professional self-realization, it is necessary to use an interdisciplinary approach in teaching foreign language for professional purposes, which is a coordinated, equivalent, mutually contributing interplay of educational disciplines, combined by one whole educational and didactic system. Such an implementation of interdisciplinary relations provides the basis for the formation of communicative and professional competencies, which in turn becomes the key to high-quality teaching of a foreign language in non-linguistic specialties. For example, when creating a work program with foreign language for professional purposes teaching, it should be noted that the use of a foreign language of a specialty helps to improve the professional competence of a future specialist, namely, broadens the horizons in the process of obtaining information in a foreign language and, accordingly, improves the quality and level of business or industrial sphere of communication. Professionally-oriented language education in the conditions of a non-language educational environment is the process of developing the ability to: use an additional foreign language as a communication tool in the field of professional activity, taking into account its non-language specificity; recognize a foreign language professional culture; to build an adequate thought-out tolerant dialogue with participants in the inter-lingual process of communication.⁴

The implementation of intercultural competence presupposes the ability, of students, to maintain a communicative interaction in order to realize certain personal and professional intentions in reality, cooperate calmly within the framework of diverse situational communication. So, it is necessary to form in future specialists the ability to put into practice a foreign language interpretation of the linguistic picture of the world and specialty with a further direct and easy access into the open information and communication space of professional activities. The process of combining the perception of the world fragments through linguistically designed language of the specialty is happening by means of a foreign language as a speech tool for a fragmented expression of the original native and newly emerging, recognizable linguistic worldview and the specialty itself within a large communicatively designed space of modern reality. Thus, linguistic education in the conditions of a non-linguistic university acts as an important instrument for the successful functioning of a person in a multilingual and multicultural community of

---

¹Lomakina E.A. On the issue of philological and pedagogical problems of informatics in the context of the information environment. Foreign languages: linguistic and methodological aspects. Tver State University. Tver, 2017, № 39, p. 47.

²Frolova O.A., Lopatinskaya V.V. The Development of Intercultural Foreign Language Competence of University Students of Economics. World of Science. 2018, Vol. 6, № 2, p. 57.

³Lomakina E.A. "Information environment" as an aggregate community of information and information and communication implementations. Actual problems of modern science, technology and education: abstracts of the 76th international. scientific and technical conf. Magnitogorsk, Magnitogorsk Publishing House. state tech. un-ta them. G.I.Nosova, 2018, Vol. 2, p. 408.

⁴Lomakina E.A. Lexico-pragmatic means of manipulation in political communication. Libri Magistri. T. 5, Iss. Axiological dialogue of cultures, 2018, p. 94.

people. In the era of the development of information technologies leading to the modernization of global education, it is necessary to develop new effective principles for the formation and effective coordinated implementation of communicative-language and professional competencies for foreign language for professional purposes in non-linguistic specialties and areas.

Uzakova Shakhnoza Beknazarovna (The teacher of the 22nd secondary school at Mirishkor District in Kashkadarya)

TESTING AND EVALUATION IN ELT METHODOLOGY

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada ingliz tilini chet tili sifatida o'rgatishda test va baholash tizimining ahamiyati tahlil qilingan. Shu bilan birga, ilgari tadqiqotchilar qoldirgan manbalardan foydalangan holda, haqiqiy va samarali test yaratish uchun nimalarga e'tibor berish kerak ekanligi hamda yo'l qo'y-maslik kerak bo'lgan xatoliklarni qisqacha tahlili ko'rsatib o'tilgan. Bundan tashqari, O'zbekistondagi milliy va mahalliy o'qituvchilar malakasini oshirish maskanlarida test va baholashni alohida fan sifatida joriy etish taklifi ilgari surilgan. Zero, o'quvchilarning til o'rganishdagi zaif tomonlarini aniqlashda, ularga o'z malakalari va til o'rganish qobiliyatlarini oshirishda o'qituvchi tomonidan tashkil qilingan to'g'ri fikr-mulohazalar hamda maxsus testlar katta yordam beradi.*

***Аннотация.** В статье подчеркивается важность системы тестирования и оценки в обучении английскому языку как иностранному. Кроме того, используя исследования предыдущих исследователей, делаются некоторые выводы, которые разъясняются пошаговыми инструкциями для создания достоверного и эффективного теста. Кроме того, предлагается ввести тестирование и оценивание в качестве отдельного предмета в национальных и местных педагогических учебных заведениях Узбекистана. Это связано с тем, что только правильная обратная связь и соответствующее тестирование, проводимое учителями, помогут учащимся улучшить свои навыки и способности к изучению языка, выявив их слабые места в изучении языков.*

***Annotation.** This article highlights the importance of the test and assessment system in teaching English as a foreign language. In addition, by using previous researchers' studies, there are some findings that clarified by step-by-step guidance in order to create valid and effective test. Besides, there is a proposal to introduce Testing and Assessment as a separate subject in national and local teacher training institutions in Uzbekistan. This is because, only right feedback and appropriate testing that given by teachers would help learners to improve their skills and language learning abilities by identifying their weak points towards learning languages.*

***Kalit so'zlar:** test metodologiyasi, fikr-mulohazalar, baholash, testning haqiqiyliigi, baholash mezonlari.*

***Ключевые слова:** методика тестирования, обратная связь, оценка, валидность теста, критерии оценки.*

***Key words:** testing methodology, feedback, evaluation, valid test, assessment criteria.*

Introduction. We use the term of evaluation and testing as an indispensable part of our educational system. In this paper by using previous researchers' and linguists' findings, it is thoroughly examined how these processes could be learnt and taught in English Language. Besides, this study indicates the mode of evaluation and testing in Uzbek context. As these terms are used to be the two golden keys in English Language Testing Methodology, we can also observe testing, assessment and evaluation in different educational contexts interchangeably. However, we have to differentiate the differences of these terms while teaching language to learners. If there is no any testing or assessing, language learners could find it difficult to identify the learners' language proficiency level and they cannot feel their language development. Besides, because of testing students would be able to feel responsibility in coping with their examinations, they learn to control their anxiety, fear, sense of achievement, and be ready to receive both positive and negative feedback from their teachers.

Methodology. Assessment. Now let's examine the term of assessment. According to Kunnan (2005), the notion of assessment indicates to empirical course of action as well as theoretical assumptions towards evaluation and testing. It is assessment that is employed to identify the learner's comprehension and performance (Iseni, 2011). Assessment measures the student's progress, identifies the challenges they struggle with and gives feedback if it is necessary (McCann & Harris, 1995). All in all, assessment is profoundly crucial source of information to get evidence in order to make overall decision related to the learner's learning process (Thomas & Beech, 2003).

Evaluation. As for evaluation, it is a contradictory term to assessment that is used to identify the rate and value of a lesson or course (Iseni, 2011) according to various factors such as methodology, syllabus objectives, program design, materials, teacher action and assessment (Harris, 1993). Moreover, as assessment is considered to be an ongoing process, it is aimed to improve the student's performance. According to Rowntree, evaluation is always be planned, as well as systematic and open endeavor that should not be overlooked.

Testing. Finally, the *test* is a method that we can measure the learner's ability or knowledge in a certain area. According to Bachman and Palmer (1996), the benefits of testing can be observed only when it has measurement status like reliability, validity, authenticity, interactiveness and practicality. Language teachers always consider the testing not only as an integral section of our educational system but as a tool of measurement as well. By testing learners will be able to feel the sense of success and achievement and they can obtain direct feedback about their shortcomings. Moreover, testing has always been a learner-centered and it should be in a student friendly manner. Education system cannot be imagined as fully without testing and the testing is a course of action that measure the learner's ability, performance and comprehension. Test is used everywhere where the learners' performance, knowledge, ability needs to be discriminated and measured (Geetha Nagaraj, 2005).

What is the difference between evaluation and testing? Although it seems to be connected with each other, the terms of testing and evaluation are used distinctively. While testing measures someone's level of knowledge and skill which has been obtained, evaluation is seen as a judgement to make according to criteria and evidence.

Discussion. There is a standardized norm of minimum pass marks for teachers to evaluate their students' answer scripts that related to any particular university or council examinations. It comes without saying that pass mark is 40. Let's imagine that a student got 39 whereafter the examiner undergoes a psychological conflict in his mind. Here, the teacher should choose one out of two directions: whether to obey his/her humanitarian self and add one more mark, or to be administratively honest and keep the mark as it occurs. The whole educational system can be destroyed if the teacher operates his/her liberal mind. If the teacher wants to give one mark to one learner so as to meet the standard, why not to give one more mark to those who has got 59? In that case, the teacher questions him/herself as an evaluator. A good teacher should know how to keep the balance and evaluate any script in an honest way.

To what extent do teachers qualified to evaluate their students?

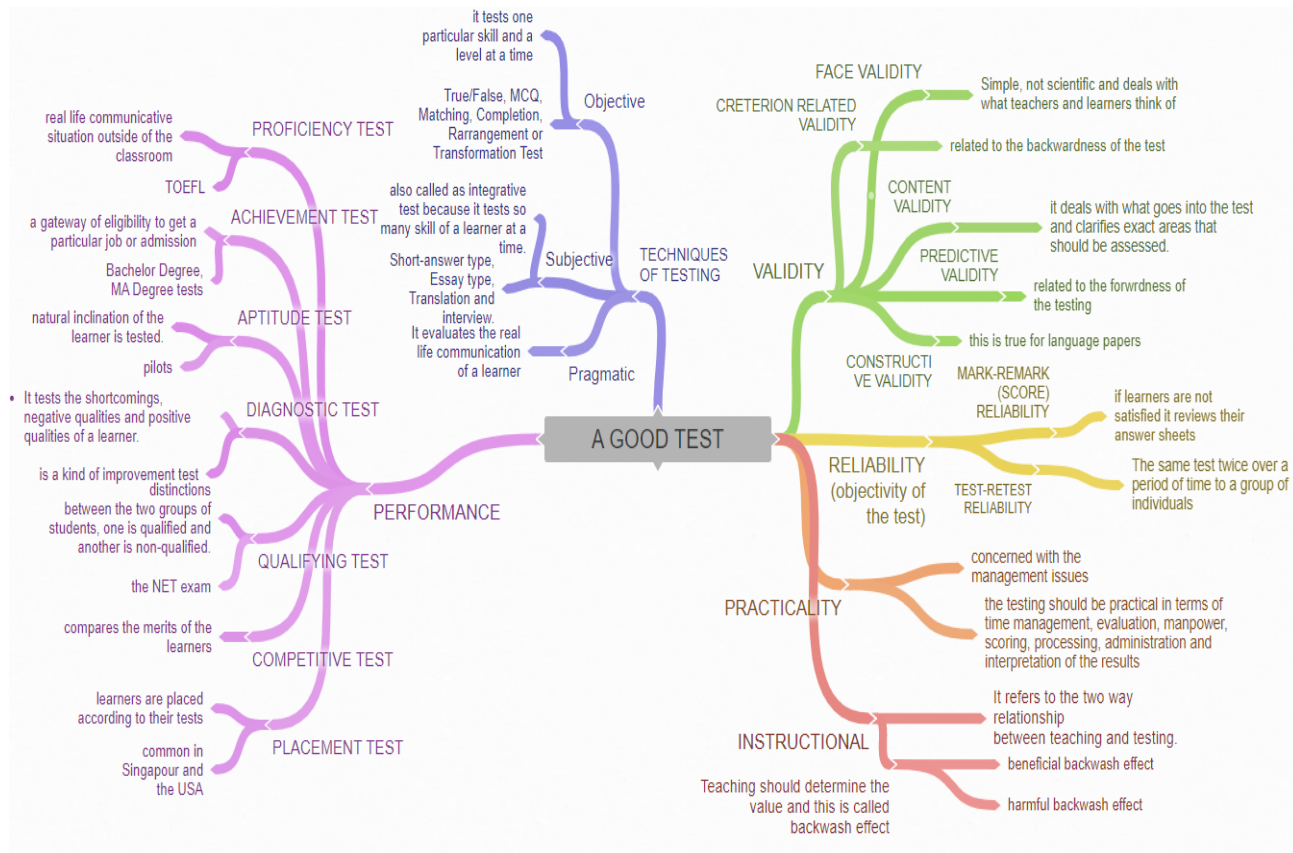
When this question is directed to teaching sphere of Uzbekistan, the experts could not answer immediately. This is because, in Uzbekistan, teachers have a wrong notion that once they are given the priority of teaching, they suppose themselves as evaluators. However, many of them do not contemplate whether they have comprehension and knowledge about evaluation. We should admit that teacher training courses are being organized to prepare teachers to conduct their lessons worth to praise but do are not giving any guidance to evaluate properly. As a result, evaluation is becoming to be based on the teacher's own perspective, as a way back when they received marks from teachers in their childhood. Recent studies are putting it into consideration that teachers must be taught to evaluate properly in a standardized way without giving way to their inner sense. Even in some studies, teachers are compared to doctors. When we got sick, we go to diagnostic center and meet the pathologist to diagnose us. According to the problems or requirements, the doctor prescribes their patients to take appropriate medicines and cures. So, in that case, doctors do not have privilege to rely on their intuition or humanitarian belief in order to treat their patient. Like doctors, the teachers also must be taught to evaluate their students appropriately to their learnt knowledge.

Does the process of testing and evaluation realistic and effective?

It is obvious that communication is one of the basic purposes while learning English as a second language. If so, why is it crucial to ask learners to write down and memorize some particular grammar rules and terms? Of course, these types of questions are required to judge certain skills of a learner but it does not help obtain the basic target of communication. During the years of master or bachelor degree, the future candidates should face all the type of testing and assessment criteria that in our national universities lack.

All in all, there should be fundamental qualities of a good test. So, what qualities should cover this good test? In some studies, it is constituted that conceptualization and information ought to be main priority of a good test. Then there should be given proper time management: the allocated time should not be lengthy or too short. Next, appropriate classroom ambiance is needed, the questions should be formed

according to the syllabus. All these above have been analyzed before arranged systematically. Finally, the qualities of a good test are found where it should have validity, reliability, practicality and instructional cost.

For full screen follow the link: <https://coggle.it/diagram/YrnSyGqIBdEcQtFq/t/>

Conclusion. All in all, it can be concluded that tests are not aimed to complicate the students' lives, but grading and assessing the learners' performances by encouraging them to improve their skills. In other words, according to the testing criterias, the students could be able to obtain feedbacks from their language instructors, moreover, tests help them to identify in what part the learners are struggling to assimilate. For that reason, we can say that tests and assignments are one type of evaluation methods as well as a specific tools to enhance the students' learning (Wolfe, 2003). However, in order to achieve the abovementioned goals, the test should be formed appropriately by covering the whole syllabus. For this, it would be highly suggestable to include Testng and Evaluation as a special course in universities and train teachers to evaluate their students in a balanced way.

References:

1. Bachman L.F., Palmer A.S. (1996) Language Testing in Practice. Oxford: Oxford University Press.
2. Harris M. (1997). Self-assessment of language learning in formal settings. ELT Journal, Oxford University Press, 51/1, 14.
3. Harris M., McCann P. (1994). Assessment. Oxford: Heinemann.
4. Iseni A. (2011) Assessment, Testing and Correcting Students' Errors and Mistakes. Language Testing in Asia (1/3).
5. Nagaraj Geetha. 2010. English Language Teaching: Approaches, Methods, Techniques. Second Edition, Orient Black Swan, Delhi.
6. Wolfe K. (2004). Student assessment-testing and grading. Tips for Teaching Assistants and New Instructors. Journal of Teaching in Travel, Tourism, 4/2, 80.

Xo'jayev Mo'minjon Isoxonovich (O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi Xalqaro munosabatlar va ijtimoiy fanlar kafedrasida dotsenti f.f.d (PhD))
XII–XV ASR MOVAROUNNAHR HUKMDORLARINING TARIXI TADQIQOTCHILAR NIGOHIDA

Annotatsiya. Ushbu maqola Ahmad Zaki Validiy To'g'onning "Umumturk tarixiga kirish" kitobida keltirilgan Turkiston tarixi va madaniyatining yuksalish davri va moddiy istiqboli hamda mahalliy xalqning tarixi, madaniyati, nizom va qoidalari, davlat boshqaruvi madaniyati tahlil etilgan.

Аннотация. В данной статье анализируются история и материальные перспективы истории и культуры Туркестана, а также история, культура, правила и постановления местного населения, культура государственного управления в книге «Введение в общетюркскую историю» автора Ахмада Заки Валиди Тогана.

Annotation. This article analyses the history of Turkestan scrutinizing its local cultural and economic growth along with norms, traditions, state rules and governing manners noted in Ahmad Zaki Walidi Tugon's book.

Kalit so'zlar: falsafa, islom, din, sivilizatsiya, xalq, dunyo, tarix, madaniyat, san'at, millat, madaniyat, islom madaniyati.

Ключевые слова: философия, ислам, религия, цивилизация, народ, мир, история, культура, искусство, нация, исламская культура.

Key words: philosophy, Islam, religion, civilization, people, world, history, culture, arts, nation, islamic culture.

Abbosiyarning Xuroson va Movarounnahr boshqaruvida hokim yoki amirlar to'g'risida ma'lumotlar Tabariy, Hamza Isfahoniy, Yoqubiyning asarlarida ma'lumot berilgan. Bu haqda N.A.R.Gibb tomonidan to'liqroq tadqiq etilgan.¹ 874–999-yillar orasida esa hokimlar mahalliy aholidan chiqishi somoniylarning avlodlari Bag'dod xalifasining rasman hokimlari sifatida, faqat yarim mustaqil bir sulola shakli sifatida bu o'lkada hokimiyatni boshqarganlardan somoniy avlodlaridan Nosir ibn Ahmad (913–943), Ismoil ibn Ahmaddir (892–907).

Bu sulolaning kelib chiqishi turkiy bo'lganligi haqida rivoyatlar mavjud bo'lsa ham, Balxga joylashgan forsler hokimiyatni azaldan turkiylar davlatining boshqaruvi turkiylardan tashkil topgan. Somoniylar hokimiyatida musulmon turkiy xoqonlar, qoraxoniylar tarafidan 999-yilda inqirozga uchratilgan, ya'ni hokimiyat G'arbiy Turkistonda ham turkiylarning boshqaruvida o'tgan edi.

Sharqiy Yevropaning Edil daryosidan va Qrimgacha masofada VI–X asrlarda Hazar xoqonligi hukmronlik qilgan. Bu davlat hukmron bo'lgan xoqonlar Ko'kturklarga mansub bo'lgan ashina sulolasining Sharqiy Yevropani boshqargani aytilgan. Poytaxti Dog'istonda Balanjor (hozirgi Andrey) Samandar (hozirgi Qizlar) va Volga bo'yidagi Edil (hozirgi Astraxandagi) shaharlar VI–VII asrlarda siyosiy tomonlama boshqariladigan markaziy shahar hisoblangan. Avval, Sosoniy Eronga, so'ngra arablarga qarshi vizantiyaliklarning va Ko'kturklarning tarmoqlari sifatida boshqarilgan.

Konstantinning o'g'li imperator Leon IV (Hazar Leon) deya talqin etilgan. Ozarbayjonn boshqaragan arab amirlari Yozid Usayd al-Sulomiy va Fadl Yahyo al-Barmakiy ham hazar malikasi bilan turmush qurgan edilar.

Hazar xoqoni ummaviylar davrida musulmon bo'lgan edi. So'ngra Kavkazdagi Yahudiylarning rag'batlantirishi bilan yahudiylikni qabul qildilar. Ularga tobe bo'lgan Edil Bulg'ori esa milodiy IX asrda islomni qabul qilgan.

920-yillarda bulg'orlarning hukmdor oilasi ham musulmon bo'ldi. Xazar davlati Skandinaviyadan kelgan Rus-Normanlarning 965-yilda qilgan hujumi natijasida kuchsizlandi. So'ngra mamlakatni o'g'uz va qipchoqlar boshqarganlar. Bulg'orlar esa mo'g'ul bosqiniga qadar boshqa bir islom davlati shaklini muhofaza qildilar. Hazarlar qadimiy turkiylar madaniy va davlat idorasi an'alarini muhofaza qilingan. Bular bir qancha turk, Jerman va Slav qavmlariga tayangan edilar, bir qancha qavmlar bilan turkiy davlat

¹ Vellhausen. Das arabische Reich und sein Sturz, Berlin, 1902, s. 247–306. HAR. GIBB'in «Orta asyada Arap fuhuhati» kitabi Turkçe olarak Turkuyat Enstitüsü tarafından neşredilmiştir.

boshqaruv usulini qoʻllaganlar. Mojarlarga tarixda muhim mavqe bergan Arpad sulolasi ham bu Hazarlar-ning Kabar tarmogʻidan yuzaga kelgan.¹

1017-yildan eʼtiboran, bu viloyatni gʻaznaviylarga, soʻngra saljuqiylarga tobe hokimlar idora qilganlar. Saljuqiylarga tobe hokimlardan Oʻgʻuz Begdali qabilasiga mansub Otsiz (1127–1156) yarim mustaqil boʻlgan. Alp Arslon (1156–1172) vorislari alohida bir sulola sifatida Boshqirdistonda, nihoyat, xalifalikning sharqiy qismida hokim boʻlganlar. Xorazmshoh Alouddin Takash (1172–1200), oʻgʻli Alouddin Muhammad (1200–1220) va uning oʻgʻli Jaloliddin Xorazmshoh (1231) ularning hukmdorlaridir. Bu sulola Chingizxon tomonidan ishgʻol qilinadi. Jaloliddin qoʻshini Ozarbayjonda 1231-yilda kurdlar tomonidan oʻldirilgan. Askarlari esa moʻgʻullardan qochib, Onadoʻliga, soʻngra qisman Suriyaga oʻtib, bu yer-
dalarda yana “Xorazmliklar” nomi bilan tanilganlar.

Xitoyliklar 915-yilda Pekinni poytaxt qildilar. Moʻgʻullar Shimoliy Xitoyda ikki asrga qadar hukm surdilar. Oʻrta Osiyo turkiylari vositasida Ruslar Xitoyini bugun “Kitay” deb nomlamodalar (Bundan avval Oʻrta Osiyo turkiylari “Xitoy”da hukm surgan turkiylar sulolasi Tabgʻach (Xitoycha Topa)larning nomi bilan “Tabgʻach” deyilgan edi. 1120-yillarda xitoylar sulolasining Qora Xitoyga oʻtgan bir qismi gʻarbgʻa tomon harakatlanib, 1123-yilda qoraxoniylar mamlakati Chu daryosida Bolosogʻun shahri joylashib, tarixda qoraxitoylar nomi bilan tanildilar. Bularni Oʻrta Osiyoga olib borgan rahbarlari Ye-Lu-ta-Shi ismli biri boʻlgan 1123–1142-yillarda qoraxoniylar saljuqiylarni Samarqand yonida Katvon (Bulungʻur tumani) deyilgan joyda magʻlub etadi. Qoraxoniylar davlati bilan birga xorazmshohlarni ham oʻz aholisiga tobe qiladi. Bular moniy dinida edilar. Xitoy madaniyatini jiddiy qabul qilmadilar. “Tayangu” laqabli bir generallarning va islom manbalarida “Gurxon” deya tanilgan Ye-Lu-ta-Shining vafotidan soʻngra xotini Ta-pu-yen (1142–1150), soʻngra oʻgʻli Yiliye (1150–1163), soʻngra uning singlisi Pu-suvan (1163–1168), soʻngra Yi-liyening oʻgʻli Che-lu-ku (1178–1211) hukmronlik qiladilar. Oʻgʻaday avlodidan eng mashhuri Qayduxon (1267–1301), xoqonlik talab qilib Xubilayxonga qarshi uzoq vaqt urushadi. Oʻrniga oʻtirgan va musulmon boʻlgan oʻgʻli Chapardan soʻngra avlodini koʻpi Chigʻatoy ulusining janubiga hozirgi Afgʻoniston tomonni idora etadilar. U yerda moʻgʻul beklaridan Amir Qazagʻon (1347–1357) va Amir Temur Chigʻatoy shahzodalariga qarshi kurashganlar.

Keyinchalik, Amir Temur va uning oʻgʻillari 1370–1506-yillari oraligʻida Movarounnahr, hatto baʼzan barcha chigʻatoy ulusi chigʻatoy xonlarining idorasidan chiqib, Movarounnahr podshosi Amir Temur va oʻgʻillari boshqaruvida Turkiston esa Dugʻlat qabilasining amiri Qamariddin (“Eduga” dostonlaridagi Kamardin yoki Kabardin) va oʻgʻillari boshqaruvida qoladi.

Amir Temur Termiz sayyidlarini taʼqib qilgan Qozonxon Xalilning muxolifi boʻlgan Amir Qozogʻonning siyosatiga sodiq qolib, bu sayyidlar bilan doʻst boʻladi va bulardan katta nufuzga ega boʻlgan piri Mir Sayid Barakaga murid tushadi. Amir Temur 1404-yilda Xitoy safariga ketar ekan, Oʻtrorda vafot etgan. Oʻzidan keyin oʻgʻli Shohrux (1404–1447) hukumatni boshqaradi. Nevarasi Mirzo Ulugʻbek (1447–1449), Abu Sayid Mirzo (1451–1469), Husayn Boyqaro (1469–1509) va Bobur Mirzolar davlatini boshqardilar.

Validiy Amir Temurning shajarasiga oid tadqiqotlarida mazkur nasabnoma Amir Temur va oʻgʻillarining uygʻur yozuvidagi rasmi (bezakli) nasabnoma bilan Amir Temurning Sharofiddin Ali Yazdiy, Hofizi Abroʻ, Nizomiddin Shomiy va boshqa xususiy kotiblari tomonidan temuriylar tarixida keltirilgan shajara bilan soʻzma-soʻz bir xil boʻlib, hijriy 829-yilda Amir Temurning oʻgʻli, taxt vorisi Mirzo Shohruh uchun yozilgan, “Muez ul-Ensab” nomi bilan mashhur boʻlgan asarda shajara haqida soʻz yuritiladi. Bu asarning qoʻlyozma bir nusxasi Parij milliy kutubxonasida, yana biri Londonning Britaniya muzeyida saqlanmoqda. Bu kabi maʼlumotlar, ayniqsa, XX asrning birinchi yarmida bizning oʻtmishimizni yoʻqotishga qaratilgan va tarixni buzib koʻrsatish orqali ham oʻzligimizni yoʻqotishga qaratilgan bolshevizmning quroli boʻlgan.

Bugungi kunda, taxminan, 3.2 mln hisoblangan moʻgʻullar, turkiylarga manjurlar kabi Ural-Oltoy qavmlarining (Zaki Validiy) oltoy guruhida mansubdir.

Turk va moʻgʻul tillari orasidagi munosabat masalasi bugun qatʼiy bir shaklda boʻlsa ham, oxirgi yillarda qilingan tadqiqotlar oltoy tillarini oʻrgangan olimlarning tadqiqotlari natijasida koʻrishimiz mumkin. Qadimiy turkiy til masalasi hozir moʻgʻul tili bilan qiyosiy oʻrganilgan. Bu tillar biror etnik munosabatlarni bildirmaydi. Masalan, qadimgi bulgʻorlarning va qipchoqlarning birlashishidan hosil boʻlgan Qozon turklari bilan tatarlar orasida etnik munosabat yoʻq. Bu Ozarbayjon turklariga ham tegishli. Qozonlarning koʻpi qipchoq, Ozarbayjonlarda esa oʻgʻuz va hazarlardir.

¹ Marouart, Streifziige, s. 52.

Bugungi kun olimlari endi haqiqiy ma'lumotni soxta ma'lumotlardan ajrata oladigan darajaga yetdilar. Ammo insoniyatning tarixiy faoliyati shunchalik chigal va murakkabki, ularning ko'pchiligi hali-gacha ma'lum bo'lmayotganligi va tarixning ochilgan tomonlari ham hali muammoli ekanligini ko'rsatadi. Tarixda haqiqatda sodir bo'lgan ba'zi voqealar haqida tarixning biron-bir so'z qayd etmaganini ko'rishimiz mumkin. Ba'zi tarixiy voqealarga oid bir qancha hujjatlarning soxtasini haqiqiydan ajratish, hatto bugungi kungacha murakkabligicha qolmoqda.¹

Pulatov Jaxongir Nazirovich (Navoiy viloyati Xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar metodikasi kafedrasini dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD))

O'ZBEKISTONNING BARQAROR RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Аннотация. Мақоллада О'zbekistonning barqaror rivojlanish tendensiyalari va "Harakatlar strategiyasidan – taraqqiyot strategiyasi sari" euzu tamoyilining davlat, jamiyat, xalq farovonligi yo'lidagi amaliy ahamiyatiga oid taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Аннотация. В статье содержатся предложения и рекомендации по направлениям устойчивого развития Узбекистана и практической значимости благородного принципа «От стратегии к действию – стратегия развития» для благосостояния государства, общества и народа.

Annotation. The article contains suggestions and recommendations on the sustainable development trends of Uzbekistan and the practical significance of the noble principle "From Strategy to Action - Development Strategy" for the welfare of the state, society and people.

Калит so'zlar: xalq farovonligi, taraqqiyot strategiyasi, barqaror taraqqiyot, tendensiya, strategiya, kuchli ijtimoiy himoya, ijtimoiy audit.

Ключевые слова: благосостояние народа, стратегия развития, устойчивое развитие, тенденция, стратегия, сильная социальная защита, социальный аудит.

Key words: welfare of the people, development strategy, sustainable development, trend, strategy, strong social protection, social audit.

Dunyodagi barcha mamlakatlar taraqqiyotining asosiy omili inson va unga yaratilgan imkoniyatlarga bog'liqdir. Xususan, O'zbekistonning barqaror rivojlanish sari dastlabki qadami taraqqiyotning "O'zbek modeli" va Yangi O'zbekistonning istiqboli "Harakatlar strategiyasi", "Taraqqiyot strategiyasi" kabi uzoq muddatga mo'ljallangan dasturlarni qabul qilinishi mamlakat barqaror taraqqiyotining rivojiga ishoradir. Bundan tashqari, O'zbekistonning barqaror rivojlanish bo'yicha Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 21-fevraldagi "2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirishni jadallashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 83-sonli qarorida 2030-yilgacha mamlakatda kambag'allik darajasini ikki barobarga qisqartirish, aholini ijtimoiy himoya qilish tizimining manzilliligi va samaradorligini kuchaytirish, ijtimoiy himoya qilish soha xizmatlari sifatini oshirish, ijtimoiy himoya qilish choralari doirasiga muhtojlarning barchasi to'liq qamrab olinishiga erishish, oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, ovqatlanish ratsionini yaxshilash hamda qishloq xo'jaligining barqaror rivojlanishiga ko'maklashish, sog'lom turmush tarzini ta'minlash va barcha yoshdagi kishilarning farovonligiga ko'maklashish, umumqamrovli va adolatli mehnat sharoitlarini yaratish

¹ Safinazarov I. (2019). Zaki Validiyning "Islom va geografiya fani" maqolasida islom olimlarining geografiya fani rivojidagi tutgan o'rnining yoritilishi; Saifnazarov I., Xujayev M.I. (2018). AHMAD ZAKI VALIDIY ISLAMIC CULTURE. "Экономика и социум", (2), p. 55–57; Xojayev M. (2019). The religious-philosophical legacy of Ahmed Zaki Validiy. The Light of Islam, 2019 (4), p. 26; Xujayev M.I. (2015). Некоторые особенности этических взглядов Ахмет-Заки Валидова. Credo new, (2-2), 3–3; Xujayev M.I. (2019). Historical philosophy of Ahmed Zaki Validi. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(12), p. 126–132; Xujayev M.I. (2020). Влияние научно-просветительской сферы эпохи Ахмада Заки Валиди на религиозно-философское творчество мыслителя; Xujayev M.I. (2018). АХМАД ЗАКИ ВАЛИДИЙНИНГ ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ МЕРОСИННИНГ ИЛДИЗЛАРИ. In Инновационные подходы в современной науке, pp. 177–182; Isoxonovich X.M. (2021). Step From Politics To Science. Middle European Scientific Bulletin, 9; Xujayev M.I. Bashkir turkish studies. International Journal of Research&Development, 6(8), 349–352; Xujayev, M.I. (2015). Некоторые особенности этических взглядов Ахмет-Заки Валидова. Credo new, (2-2), 3-3; M.Xujayev (2020). МАХМУДХУДЖА БЕЙБУДИЙ как лидер джадидских реформ. The Light of Islam, 2020 (3), 39–47; Hujayev M.I. (2015). COMPARATIVE ANALYSIS OF THE FORMATION OF POLITICAL AND LEGAL VIEWS OF A. VALIDOV. Theoretical & Applied Science (8), 108–111; Yusupova N. (2018). FAMILY AND MODERN YOUTH. SCIENTIFIC RESEARCHES FOR DEVELOPMENT FUTURE, 117.

hamda barchaga butun umri davomida ta'lim olish imkoniyatini rag'batlantirish, barcha uchun suv resurslari va sanitariyaning mavjudligi hamda ulardan oqilona foydalanishni ta'minlash bo'yicha milliy maqsad va vazifalar belgilandi. Barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalar ijrosi natijasida jamiyatda o'z hayotidan rozi, baxtli insonlar mamlakatiga, har tomonlama rivojlangan ijtimoiy makonga aylantirish asosiy maqsaddir.

Yangi O'zbekistonni dunyoning taraqqiy topgan, ijtimoiy-iqtisodiy barqaror o'sayotgan va inson kapitali yuqori bo'lgan demokratik davlatlari qatoriga kirishini ta'minlash—barqaror rivojlanish strategiyamizning mazmun-mohiyatini tashkil qiladi.¹ Bunda aholiga munosib ish o'rinlarini yaratish, real ish haq-qining barqaror o'sishiga ko'maklashish, oilaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, kambag'allik darajasini kamaytirish kabi choralarni amalga oshirish 2030-yilgacha Barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarning asosini tashkil qiladi.

So'nggi yillarda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasida xalqimiz turmush darajasi sezilarli yuksalganligini ko'rishimiz mumkin:

—birinchidan, aholini ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlami turmush sharoitini yaxshilashga qaratilgan amaliy ishlar qilinayotganligi;

—ikkinchidan, ta'lim, tibbiyot, madaniyat va sport sohalariga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarilayotganligi;

—uchinchidan, aholining huquq va imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanish uchun barcha shart-sharoitlar yaratilayotganligi;

—to'rtinchidan, xorijiy davlatlar bilan amaliy tashqi siyosat, avvalo, yaqin qo'shnilarimiz bilan do'stlik va hamkorlik yanada kuchaymoqda. Jumladan, "...tinch-osoyshta, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan Markaziy Osiyo biz intiladigan eng muhim maqsad va asosiy vazifadir".² Bu esa bugun har bir aholi qatlamining ertangi kunga nisbatan ishonchi yanada ortayotganligidan dalolatdir. Bugun jahon hamjamiyatida yangi tarixiy davr, vaziyat vujudga kelmoqda. Dunyo xalqlari o'z taqdirini hal etishi mumkin bo'lgan xalqaro global masalalar muhokamasi va qarorlar qabul qilish jarayonida, albatta, faol ishtirok etishlari shart va zarur, deb hisoblamoqda.

Barqaror rivojlanish kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga ziyon yetkazmasdan, hozirgi ehtiyojlarni qondirishga qaratilgandir.

Barqaror rivojlanishning maqsadi rivojlanishni cheklash emas, balki uning vaqt o'tishi bilan davom etishini ta'minlashdir. Bu islohotlardan ko'zlangan pirovard maqsad bitta – xalqimizni hayotdan rozi qilish, boy qilish. Bunga odamlarni tadbirkorlikka, ishbilarmonlikka o'rgatish, kichik biznes va tadbirkorlik sohasini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish orqali erishish mumkin. Iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash orqali kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni – 1,6 baravar va 2030-yilga borib, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadni 4 ming AQSH dollaridan oshirish hamda "daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar" qatoriga kirish uchun zamin yaratish³ kabi vazifalar ijrosini ta'minlash mamlakat barqaror taraqqiyotining muhim omilidir.

Mahallalarda o'tkazilgan xatlov natijasida jami 5,8 mingta ijtimoiy soha obyektlari ta'mirlalab holatdali aniqlangan. Hisobot davrida ularning 2,5 mingtasi jami 2,6 trln so'm mablag' hisobiga ta'mirlangan. Xususan, 832 ta maktabgacha ta'lim tashkiloti, 1241 ta umumta'lim maktabi, 325 ta sog'liqni saqlash muassasasi, 76 ta sport muassasalari hamda 219 ta boshqa ijtimoiy obyektlar ta'mirlangan. Natijada tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish va kengaytirish istagi mavjud 346,9 ming subyektlar aniqlangan. Bugungacha ularning 304,4 mingtasiga jami 7280,6 mlrd so'm kredit mablag'lari ajratilgan va 343,3 mingta yangi ish o'rinlari tashkil etilgan.

Biz oddiy bir haqiqatdan kelib chiqmoqdamiz: "Xalq boy bo'lsa, davlat ham boy va qudratli bo'ladi".⁴ Buning uchun biz xalqning orzu-istaklarini inobatga olgan holda, o'zimiz tanlagan strategik yo'limiz sari barcha imkoniyatlarni safarbar qilmog'imiz lozim. Bundan asosiy maqsad xalqimiz turmush sharoitini yaxshilash, davlat va jamiyat barqarorligini ta'minlashdir. Xalqimiz shuni yaxshi bilishi kerak: oldimizda uzoq va mashaqqatli yo'l turibdi. Barchamiz jipslashib, tinimsiz o'qib-o'rgansak, ishimizni mu-

¹ Sh.Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. T., "O'zbekiston", 2021, 206-bet.

² Sh.Mirziyoyev. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi. Nyu-York shahri, 2017-yil 19-sentabr.

³ 2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining 21-maqsadi.

⁴ Sh.Mirziyoyev. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T., "O'zbekiston", 2020, 246-bet.

kammal va unumli bajarsak, zamonaviy bilimlarni egallab, o'zimizni ayamasdan oldinga intilsak, albatta, hayotimiz va jamiyatimiz o'zgaradi.¹ Barqaror rivojlanish insonning ijtimoiy, siyosiy va madaniy ehtiyojlarini qondirishni, sog'lom muhitni saqlashni hisobga oladi. O'z navbatida, shu jumladan, barqaror rivojlanishning avlodlararo o'lchovi, ya'ni, kelajak avlodlar uchun bir xil ehtiyojlarni qondirish xavfini tug'dirmaydi. Barqaror rivojlanishning asosiy xususiyati shundaki, u barqaror rivojlanish ehtiyojlarini qondirish bu mafkuraviy harakat sifatida ifodalanadi. Shu munosabat bilan, ta'kidlab o'tmoqchimanki: biz barpo etayotgan Yangi O'zbekiston mafkurasi, avvalo, insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik mafkurasi bo'ladi.² Bu esa mamlakatimizda barqaror jamiyat – barqaror taraqqiyot konsepsiyasining amaliy jihatdan rivojlanishiga zamin yaratadi.

Barqaror rivojlanish xususiyatlari bu odamlarning hayot sifatini yaxshilashga intiladi, atrof-muhitga zarar yetkazmasdan, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga erishish mumkin, degan ishonchga asoslanadi, atrof-muhitni muhofaza qilishni yaxshilashga qaratilgan biznes va hukumatning sa'y-harakatlari iqtisodiy rentabellikni keltirib chiqarishi kerak. Aks holda, ijtimoiy va ekologik jihatdan mos bo'lsa ham, ular vaqt o'tishi bilan barqaror bo'la olmaydi.

Jamiyat barqaror rivojlanishi uchun quyidagi omillarga tayanadi:

–birinchidan, barqaror rivojlanish bilan bog'liq bo'lgan g'oyalarni ishlab chiqadigan, shu g'oyalarni amalga oshirishga bor kuch va imkoniyatlarini safarbar eta oladigan, jamiyatdagi barcha aholi qatlamlarida mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik hissi shakllangan insonlarga ehtiyoj seziladi. Bu ehtiyoj taraqqiyotning barcha rivojlanish bosqichlariga xosdir. Ayniqsa, bunga har qachongidanda ko'proq ehtiyoj sezmoqdamiz;

–ikkinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlarning natijadorligi. Ya'ni, aholining turli qatlamlarining iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlanganligi, ijtimoiy jihatdan ta'minlanganligi, shu sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligi;

–uchinchidan, ma'naviy va ma'rifiy omil. Bunda xalqning bilimi, innovatorligi, tolerantligi, islohotlarga o'zining safarbar etishi va shu ezgu yo'ldan boshqalarni o'ziga ergashtira olish ko'nikmalarini shakllanganligi hayotiy zaruratdir.

Xulosa o'rinda shuni e'tirof etish kerakki, so'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilgan islohotlar aholining real hayotiga chuqur kirib, amaliy ahamiyat kasb etib bordiki, bundan buyon odamlar o'z taqdirini barqaror taraqqiyot omillarisiz tasavvur eta olmaydi.

Komilov Ro'zi (Samarqand davlat Chet tillar instituti doktoranti)
NIKOH DAN TASHQARI MUNOSABATLARNING G'AYRIAXLOQIY SABAB VA
OQIBATLARI

***Annotatsiya.** Nikohdan tashqari munosabatlar amoralizm holatlarni keltirib chiqarib, ijtimoiy me'yorlardan og'ishga, etnoetik tizimlarni izdan chiqishiga va milliy-diniy qadriyatlar progressiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Maqolada bunday g'ayriaxloqiy xatti-harakatlarning yuzaga kelish sabablari, zararli oqibatlari va oldini olish mexanizmlari haqida falsafiy fikrlar keltirilgan.*

***Аннотация.** Внебрачные отношения вызывают аморализм, отступление от социальных норм, подрывают этноэтические системы, негативно сказываются на прогрессе национально-религиозных ценностей. В статье представлены философские представления о причинах, вредных последствиях и механизмах предотвращения такого неэтичного поведения.*

***Annotation.** Extramarital relationships cause amoralism, deviate from social norms, disrupt ethno-ethical systems and have a negative impact on the progress of national-religious values. The article presents philosophical ideas about the causes, harmful consequences and prevention mechanisms of such unethical behavior.*

***Kalit so'zlar:** nikoh, oila, axloq, xiyonat, muhabbat, yovuzlik, zerikarlilik, burch, sadoqat.*

***Ключевые слова:** брак, семья, нравственность, измена, любовь, зло, скука, долг, верность.*

***Key words:** marriage, family, morality, betrayal, love, evil, boredom, duty, loyalty.*

Nikohdan tashqari munosabatlar diniy yoki huquqiy jihatdan belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tib, birga yashab kelayotgan er-xotinning begona shaxs bilan jinsiy-emotsional aloqada bo'lishi yoki xiyonat

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.<http://uza.uz>

² Sh.Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. T., "O'zbekiston", 2021, 293-bet.

qilishi tushuniladi. Nikohdan tashqari munosabatlar tarixan mavjud bo'lib, oilaviy qadriyatlarni yo'qqa chiqaradigan g'ayriaxloqiy xatti-harakatdir. Insoniyat tarixidan xabar buruvchi mifologik, diniy, falsafiy manbalarni tahlil qilsak, nikohdan tashqari munosabatlar barcha davrlarda mavjud bo'lganligini, hatto ba'zi ta'limotdar ularni qo'llab-quvvatlaganining guvohi bo'lamiz. Lekin insoniyat kelajagi haqida qayg'uradigan jamiyat bunday g'ayriaxloqiy munosabatlardan jirkanib, unga qarshi kurashib kelmoqda.

Ilmiy izlanishlarimiz davomida nikohdan tashqari munosabatlarning bir nechta sabablarini keltirib tahlili qilishga harakat qildik.

Buning asosiy sabablaridan biri voyaga yetmagan yoshlar o'rtasida tuziladigan nikoh bo'lib, buning natijasida insonlar oila, oilaviy munosabatlar va turmush o'rtog'idan tez to'yinadi hamda ularda nikohdan tashqari munosabatlarga moyil deviant xulq shakllanadi.

Ikkinchidan, nikohlanayotgan kelin-kuyov bir-birlarini yaxshi bilmasdan, tanimasdan nikohdan o'tadilar. Ularning nikohdan oldingi oilaviy munosabatlar haqidagi tasavvurlari nikohdan keyingi real hayot bilan mos kelmaydi.

Uchinchidan, insoniyat hayotida bo'layotgan turli xil o'zgarishlar, ijobiy va salbiy ta'sirlar, ruhiy, moliyaviy, ma'naviy depressiyalar, mansab pillapoyasidan o'sish yoki tushish, yaqin insonlarni yo'qotish yoki turli xastaliklar stress yoki jo'shqin kayfiyatni paydo qiladi. Bunday holatga tushgan inson uni haqiqatda tinglay oladigan, dard-u hasratlariga tushunadigan, qiynalganida ko'mak beradigan sherik izlaydi. Turmush o'rtog'iga doimiy muammolarni aytish ham oilaviy nizolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababdan ushbu holatlardan tashqarida bo'lgan juft izlab topadi.

To'rtinchidan, oilada farzandlarning dunyoga kelishi natijasida kelin-kuyovning asosiy e'tibori va mehri bolaga qaratiladi. Natijada bu juftlik bir-biriga kamroq vaqt ajratadi hamda oraga sovuqchilik tushadi. To'ldirilmagan mehr nikohdan tashqari munosabatlardan izlanadi.

Beshinchidan, er yoki ayolning jismoniy yoki aqliy mehnatga chuqur sho'ng'ib ketishi oqibatida oilaviy juftiga kamroq vaqt ajratadi. U bilan gaplashishga, kulishishga, shodlik lahzalarini tuyishga, qayg'uli va quvonchli hissiyotlariga sherik bo'lishga umuman, vatq topmaydi. Natijada ular orasida hissiy ajralish sodir bo'ladi va ikkinchi tomon o'ziga boshqa "g'amxo'r" axtaradi.

Oltinchidan, hayotning turli sinovlari davomida inson shaxsiy axloqiy-estetik ideali va qadriyatlari asosida qarorlar qabul qiladi. Bu qarorlar tabiiyki, turmush o'rtog'ining ideallariga mos tushmaydi. Kelib chiqqan nizolar natijasida asta-sekin oraga sovuqchilik tushib, amoralizm hodisasi sodir bo'ladi. "Ancha keng tarqalgan, ko'pincha, "buyuk muhabbat" sifatida talqin (kinofilmlar va romanlarda yana ham ko'roq vasf) qilinadigan soxta muhabbat shakllaridan biri – ma'budaparastlik muhabbati. Agar odam kamoloti davomida kuch-qudrati, fahm-farosati, aql-idroki samarali kamol topishiga tayanuvchi o'zligini, individualligini anglaydigan, idrok qila oladigan darajaga yuksala olmasa, sevgan kishisini "ilohiylashtirishga", undan ma'buda yasashga moyil bo'ladi. U kuch-quvvati, imkoniyatidan yiroqlashib, ularni sevgan kishisiga saodat manbayi nisbatini berib, unga har qanday muhabbat tajassumi, har qanday ro'shnolik, har qanday rohat-farog'at timsoli sifatida topinadi. Shu asno, o'z imkoniyatlarini his etishdan mahrum bo'ladi, o'zligiga ega bo'lish o'rniga, uni sevgan kishisi timsolida boy beradi. O'ziga sig'inuvchi kimsaning umidlarini uzoq muddat qondirish odatda hech kimning qo'lidan kelmagani uchun, ertami-kechmi bunday "oshiq"ning ixlosi qaytadi va dardiga taskin axtarib, yangi ma'buda qidira boshlaydi, bunday qidirish ba'zan uzluksiz davom etaveradi".¹

Yettinchidan, uylanish yoshiga yetguncha mustaqil bo'la olmagan, mustaqil qarorlar qabul qilib, mustaqil faoliyat olib bora olmagan nikohlanuvchi to'ydan keyin turmush o'rtog'iga suyanishni xohlaydi. Lekin hayotga yengil-yelpi qaragan, oilaviy qadriyatlarni tushunib, anglab yetmagan yoshlarning birgalikda yashashlari qiyinlashadi. O'z navbatida, bu nikohdan tashqari munosabatlarga motiv bo'ladi, tashqaridan suyanchiq izlanadi.

Sakkizinchidan, birga yashayotgan kelin-kuyovning umumiy qiziqish va manfaatlarining yo'qligi ularni bir-biridan zeriktiradi. Umumiy qiziqishning yo'qligi va manfaatlar uyg'unlashmaganligi bir-birining estetik kechinmalarini hayajonli hissiyotlarini tushunmaslikka olib keladi. Uzoq vaqt birga shodlik lahzalarini tuymaslik begonalik kayfiyatini shakllantiradi va nikohdan tashqari munosabatlarni keltirib chiqaradi.

To'qqizinchidan, hayot qiyinchiliklarini tuymagan, oila va inson qadriga yetmagan, "ommaviy madaniyat" ta'siriga tushib, umrini havaslar og'ushida o'tkazgan yosh nikohdan keyingi oilaviy qiyinchiliklarga chiday olmaydi. Ba'zan oiladagi tashvishlar va farzand tarbiyasiyu, turmush o'rtog'i bilan munosa-

¹ Блез Паскал, Хосе Ортега Де Гассет, Эрих Фром. Севги санъати. Тошкент, "Ўзбекистон", 2011, 211-бет.

batni bir xil deb hisoblaydi hamda bunday hayotdan unda zerikarlilik hissiyoti shakllanadi. Yoshlikdagi o'yin-kulgularni xohlab qoladi va sarguzashtlar izlay boshlaydi. Bu yovuzlik, "...insoniylik holatidan ortga qaytish, insonga xos aql, muhabbat, erk xususiyatlarini yo'q qilishga bo'lgan intilish. Ayni paytda, u fojiviy holatdir. Chunki inson, hayvoniy darajaga qaytsa-da, u biror-bir soniya odam ekanini unutmaydi, demak, yovuzlik masalani hal qilishning yo'li sifatida uni hech qachon qoniqtirmaydi. Insonning yovuzlik holati – o'zini ezib turgan insoniy turmushi og'irligidan ozod bo'lishga fojiviy urinishi tufayli ro'y beradi, u o'zini yo'qotishdan iborat".¹

Jamiyat va davlat barqaror taraqqiyoti har doim ta'kidlanganidek, oila mustahkamligi va farzandlar barkamolligiga bog'liq. Tinch oilada axloqiy-ruhiy zo'riqlarsiz ulg'aygan yoshlar nikoh va oila munosabatlarini to'g'ri anglab milliy hamda diniy qadriyatlarga mos holda hayot kechiradilar. Biz yoshlarimizda nikoh yoshiga yetgunlariga qadar axloqiy, estetik, siyosiy, huquqiy madaniyatni shakllantirishimiz bilan birgalikda, jinsiy tarbiya haqida ham gapirishimiz lozim. Oilaning asosi va insonning biologik ehtiyoji hisoblanmish jinsiy madaniyat haqida ota-ona, umuman, tushuntirilmaydi. Ota-onaning ulg'ayib nikohlanishga tayyor bo'layotgan farzandlariga bu mavzuda gapirishiga muntalitetimiz, milliy va diniy qadriyatlarimiz yo'l qo'ymaydi. Vaholanki, yoshlar nikohdan keyin ushbu jarayonlarga yuzma-yuz keladi. Jinsiy madaniyat haqida ota-ona, yoshi kattalar indamasa, OAVda gapirilmasa, ta'lim tizimida bu haqda, umuman, ma'lumot bo'lmasa, yosh kelin-kuyov nikohga qanday tayyor bo'lsin?

"Yosh bolalardagi hirsiy hissiyot ota-ona tomonidan taqiqlanadi, natijada, bolalarda nervoz holati paydo bo'ladi. Axloqiy normalar hirsiy hissiyotlarni ta'qiqalaydi. Natijada hissiyotlar inson ongida boshqa o'zgarishga uchraydi. Bu o'ziga xos psixik energiyadir. Bu energiya har xil nervoz kasalliklari orqali yuzaga chiqadi. Hirsiy hissiyotlar tug'dirgan nervozlarni Freyd psixik rivojlanishning notabiiy, zaruriy bosqichi deb ataydi. Agar inson taqiqlangan hirsiy tuyg'ularni ongli ravishda anglasa, u tuzalishi mumkin".² Bunday mas'uliyatli vazifani, albatta, ota-onalar bajarishlari, nikoh tuzish ostonosida turgan yoshlarga ro'zg'or tutish odoblari bilan birgalikda oilaviy jinsiy madaniyatning nozik tomonlarini, nikohdan tashqari munosabatlarning g'ayriaxloqiy sabablari va fojiali oqibatlarini haqida tushunchalarni shakllan-tirishlari lozim.

Nikohdan so'ng yoshlarni oilaviy qadriyatlar asosida bir-birini tushunishi, go'zal xulq asosidagi o'zaro hurmat, hayajonli hissiyotlar, emotsional yaqinlik jinsiy muhabbatni shakllantiruvchi motivlardan hisoblanadi. Bu oila mustahkamligi va farovonligi asosi. "Shu bois birga yashashning tizimini o'zgartirishga, ya'ni ko'pxotinlilik, jazmanbozlik, jamoaviy jinsiy aloqa va hokazolarga intilish – bor-yo'g'i haqiqiy muhabbat qiyinchiliklarini yengib o'tish uchun yo'l qidirish. Agar inson o'z "yarmini" topish va sevisht baxtiga erishsa, u boshqa juft izlashga hech qachon intilmaydi, butun borlig'ini o'z seviklisiga bo'lgan muhabbatga bag'ishlaydi".³

Nikohdan so'ng yoshlar dunyoqarashida shakllangan oilaga va turmush o'rtog'iga nisbatan hurmatsizlik natijasida sodir bo'lgan nikohdan tashqari munosabatlar natijasida bir qator zararli oqibatlar yuzaga keladi. Birinchidan, oila institutining zaiflashuvi yoki ajrimlar natijasida bolalarning yetim qolishi, ota-ona janjallari oqibatida ularning ma'naviy kamolotiga zarar yetishi, nosog'lom muhit natijasida axloqiy tarbiyaning zavol topishiga olib keladi, ikkinchidan, pala-partish va himoyalangan nikohdan tashqari munosabatlar natijasida OITS va OIV kabi tanosil kasalliklarning avj olishi hamda oila, jamiyat salomatligiga katta xavf tug'dirishi, uchinchidan, aldanishlar, xiyonat va nikohdan tashqari munosabatlar natijasida tomonlarda kuzatiladigan ruhiy zo'riqlash, stress, tushkunlik holatlari inson salomatligiga katta xavf tug'diradi. Avvalo, ularning ishchanlik qobiliyatiga zarar yetkazsa, keyin ruhiy va jismoniy sog'liq me'yorlari buziladi. Germaniyalik kardiolog shifokor aytganidek, agar erkaklar nikohdan tashqari munosabatga kirishmasalar, yurak xastaligi bilan og'rigan bemorlar soni yarmiga qisqarardi.

Ёдгоров Жалолиддин Жамолиддинович (ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти таянч докторанти; yodgorov202@mail.ru)

БАДИИЙ МАТНДА ОНОМАТОПИК СЎЗЛАР ЛИНГВОПОЭТИКАСИ

***Аннотация.** Мақолада ономатопик сўзларнинг лирик матндаги лингвопоэтик хусусиятлари тўғрисида фикр юритилади. Хусусан, бу лисоний бирликларнинг овозли маконни лексикалаштиришдаги лингвистик имконияти борасида сўз боради.*

¹ A.Sher. Axloqshunoslik. O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, Toshkent, 2010, 166 – 167-betlar.

² O.T'uxliyev. Evropa falasafasi. "Tafakkur", Toshkent, 2016, 800 – 801-betlar.

³ A.Sher. Axloqshunoslik. O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, Toshkent, 2010, 169-bet.

Аннотация. В статье рассматриваются лингвопоэтические свойства звукоподражательных слов в лирических текстах. В частности, речь идет о языковых возможностях этих языковых единиц в лексикализации звукового пространства.

Annotation. The article deals with the linguistic and poetic properties of onomatopoeic words in lyrical texts. In particular, we are talking about the linguistic possibilities of these language units in the lexicalization of sound space.

Калим сўзлар: бадий матн, лирик матн, ономастор, семиотик тасвир, сезги, қабуллаш, тасаввур, тушунча, визуал, акустик, метафорик тасвир, товуш мотивацияси.

Ключевые слова: художественный текст, лирический текст, звукоподражание, семиотический образ, воображение, концепт, визуальный, акустический, метафорический образ, звуковая мотивация.

Key words: literary text, lyrical text, onomatopoeia, semiotic image, imagination, concept, visual, acoustic, metaphorical image, sound motivation.

Замонавий тилшуносликнинг антропоцентрик ёндашув ва шахс категорияси марказлашган умумфилологик қарашлар, эмпирик фикрлар мажмуи ҳамда этнолингвистика, лингвомаданиятшунослик каби бошқа йўналишлари қатори лингвопоэтикада ҳам халқ узусидаги ҳар бир лисоний бирликлар бадий матн қуршовида таҳлил этиб келинмоқда. Бу билан лингвистик макон тадқиқининг кенгайиш жараёнида айни табиий ҳол ҳисобланади. Айниқса, бу жиҳат бадий матнга лингвопоэтик ёндашув (метафан) нуқтасидан қаралганда, фикрларнинг аҳамиятлилиги ва адекват жиҳати яна-да ортади. Дарҳақиқат, “ҳар қандай фан соҳасининг шаклланиши ва ривожланиши ушбу соҳа объектига нисбатан қизиқиш пайдо бўлишидан бошланади”.¹

Зеро, “лингвопоэтик таҳлилнинг мақсади муайян тил бирлиги (сўз, ибора, грамматик шакл, синтактик қурилиш) муаллиф томонидан оғзаки ва бадий ижод жараёнида қандай таркиб топганлигини ва тил воситаларининг у ёки бу ўзига хос хусусиятини эстетик самарага олиб келишини аниқлашдан иборат”.² Бу борада айтиш мумкинки, тил бирлигининг ҳақиқий, доминант ва ассоциатив хусусиятлари, шунингдек, унинг (тил бегисининг) энг кичик даражадаги қирраси ҳам ўз “сфера”сига эга эканлигини кўрсатади. Бадий матнга тиркалган ҳар қандай тил бирлиги ўзида “инсон бирлиги”ни қамраб туради ва бу билан айни халқ тамадуни ҳамда тараққиётини акслантиради. Хусусан, тилшунос олим Н.Маҳмудов фикрича ҳам: “Антропоцентрик парадигма тадқиқотчи диққатининг билиш объектдан субъектига кўчишидир, яъни, бунда инсон тилнинг ичида ва тил инсон таркибида ўрганилади”.³

Инсон интеллекти натижасида ривожланаётган жамиятда пайдо бўлаётган ҳар қандай ходисанинги ўзига хос “из”лари тилда намоён бўлиб бориши исбот талаб этмайдиган ҳақиқатдир. Шубҳасиз, тил бирлигига айланиш ҳодисаси товушлар ва уларнинг тури ассоциатив ансамбллари тарзида ҳам намоён бўлиб боради. Натижада тилда товуш ва ҳолатнинг семиотик тасвирлари умумхалқ ёки индивидуал (субъектив) ижод намунаси сифатида луғатда қатламини кенгайтиради ва бадий адабиётда матннинг эстетик жиҳати ҳамда тилнинг лингвистик имконият доирасини кўрсатади.

Ижодкорнинг қайта ишлови натижасида бадий матнда шаклланаётган лисоний бирликлари тил ва тафаккурнинг “микроскопик таҳлиллари”дан ўтади ҳамда шу “инсон тили инъикос шакллари”нинг (сезги, қабуллаш, тасаввур, тушунча ва ҳоказо) барчаси билан алоқага киради ва улар билан органик боғланади”.⁴ Натижада лисоний бирлик ўзининг муаллақ ҳолдаги маъносидан кўра яна-да ёркинроқ, яна-да жозибалироқ мазмун ҳамда эстетик аҳамият касб этади. Айниқса, бу жиҳат бадий матнда қўлланилаётган тақлид сўзлар борасида кетганда, бу масаладаги фон билимларнинг концептуал жиҳати яна-да ортади. Бадий матнга ижодкор томонидан олиб кирилаётган лисоний бирлик миллий узус қатламига мансуб бўладими ёки индивидуал ижод маҳсули (сўз ясаш инстинкти орқали ясалган тил бирлиги) бўладими, қисқаси, ҳар қандай ҳолатда лингвистик ҳамда поэтик актуаллашган бўлиши зарур. Ана шунда сўзловчи (ижодкор) ва тингловчи (ўқувчи)нинг

¹Ш.Сафаров. Прагмалингвистика. Тошкент, ЎЗМЭ, 2008, 13-бет.

²Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования. Автореф. дисс. ...докт. филол. наук, Москва, 1992, с. 19.

³Маҳмудов Н. Ўзбек тилшунослигининг бугунги муаммолари. Профессор Карим Назаров хотирасига бағишланган “Ўзбек тилшунослиги: тараққиёти ва истиқболлари” мавзусидаги республика илмий-назарий конференцияси. Тошкент, “Мумтоз сўз”, 2016, 157-бет.

⁴Исмоилов Б. Дунёни билишда тил ва тафаккур бирлиги. Тошкент, “Фан”, 1966, 5-бет.

тил макони доирасида вужудга келаётган воқелик (бадий ахборот)да ўзаро когнитив диссонанс ҳолатлари вужудга келмайди.

Дарҳақиқат, “тил индивидга, шахсга тегишли бўлгани ҳолда, айти вақтда, ўзида ижтимоий (социал) жараёнларни, факторларни акс эттиради, маълум бир жамият учун умумийдир”¹ ва шу умумийликдан ажралган нутқ “оралиқ ҳодиса” сифатида ижтимоий ҳамда бадий тафаккурда ўз ўрнини топмайди. Зеро, буюк ёзувчимиз А.Қодирий айтганидек: “Сўз сўзлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли, ёзувчи айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда, орага англашил-мовчилик солмасликдир. Бундан бошқа фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда, асло, ўрин берилмаслиги лозим”.² Хусусан, адабий турлараро эмпирик таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, лирик турнинг ўзига хос мукамал, қайси маънода, тил бирлигини айнан тўлиқ “тавдаси”ни ўзида кўрсатиб ҳамда шакллантириб бера олади. “Назм – тил, хусусан, сўз ўзининг бутун ифода имкониятларини, оҳангу мусикасини ҳам, маъно товланишию инжаликларини ҳам, турфа муносабату ҳаракатини ҳам намоиш эта оладиган синоатли сахна, – деб таъкидлайди профессор М.Йўлдошев, албатта, назмда сўз оҳанг ва маъно рақси учун имконлар сўнгис”.³ Зеро, сўз ижодкори (шоир, оқин, бахши ва б.)нинг сўз (товуш)ни ҳис ва тасаввур қилиш (ономатопик зехн) монераси натижасида вужудга келади. У тил бирликлари ёрдамида атрофдаги ҳақиқат (визуал, акустик, метафорик) товуш ва тасвирларга тақлид қилишга ҳамда уларни ўзича ўзлаштиришга ҳаракат қилади. Натижада ономатопеянинг турлари: антропофон, орнитофон, натурофон, фитофон, зоофон, музикафон, сигнолофон, технофон каби кўринишлари вужудга келади.

Ариқда тиниқ-тиниқ, милдир-милдир оққан сув

Шеваси дилимга хуш.

Кекса ялтиз бўйлари уйғотса яшил туйғу,

Менда йиллар фаромуш. (Зулфия. Булутлар ўйини)

Шоира Зулфия ижодида табиат (пейзаж) тасвири билан шакллантирилган лирик матнлар кўплаб учрайди. Шоиранинг юқоридаги лирик асарида қўлланган ономатоп (*милдир-милдир*) бир қарашда ўзбек тилида у даражада усулблараро фаол тил бирлиги ҳисобланмайди. Бу тил бирлиги асосан *милдираб* сўз шакл ҳолатида, равишдош вазифасида фаол ишлатилади. Субъектнинг айти ҳолатдаги такрор сўз билан бадий матнни шакллантиришда бир қадар бадий мукамаллик ва эстетик аҳамиятни кўриш мумкин. Биринчидан, *милдир-милдир* ономатопи (натурофон) *милдираб*, *милдирамоқ*, *милдираш* каби тил бирликларига қараганда бир қадар реал борлик координатларини бириктира олиши ва метафорик моделлаши кучлироқ ҳисобланади. Иккинчидан, *Ариқда тиниқ-тиниқ, милдираб оққан сув* тарзида шакллантирилган ҳолда етказилаётган бадий ахборотда оқ-ётган сувнинг айти тасвири ва ҳиссий гармония ўқувчи (реципиент) онгида максимал даражада инъикосланмайди. Зотан, ономатопларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, овозли макондан ажра-тиб олинаётган тил бирлигининг айнан ўз товуш мотивацияси билан берилишидир. Зеро, “тасвирий сўзлар бошланғич ҳолатда ҳеч қандай аффикс қабул қилмаслигини, аммо айрим фарқловчи элементлар қўшилиши билан уларнинг структурасида ўзгариш юз бериши” мумкин.⁴ Бу ҳақда юқорида фикр билдирилди.

Дарҳақиқат, тилшунос олим Р.Қўнғуров А.Н.Кононовнинг ўзбек тилидаги *тарсил-тарсил*, *вовул-вовул*, *пўнгул-пўнгул* каби тил бирликларининг қўлланиши ҳақида фикрларига қаршилик билдириб, бу лексик бирликлар шу тарзда қўлланиши нотўғрилиги, аслида, *тарс-тарс*, *вов-вов*, *пўнг-пўнг* формада ишлатилиши ўринлигини таъкидлайди.⁵ Биз ҳам шу фикрни қўллаемиз. Учинчидан, агарда бу мисолдаги ономатопнинг генетик синоними бўлган ва миллий тил узусидаги ишлатилиш (реализация) частотасига кўра унумдор бўлган *шилдир-шилдир* тил бирлиги билан алмаштирилганда ҳам умумий эстетик мақсадга эришилади: *Ариқда тиниқ-тиниқ, шилдир-шилдир оққан сув* тарзида.

Тошдан-тошга сакраб келдим,

Шилдир-шилдир.

¹ Расулов Р. Умумий тилшунослик. Тошкент, 2006, 15-бет.

² Қодирий А. Ижод машаққати. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1995, 6-бет.

³ Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. Тошкент, “Маънавият”, 2002, 4-бет.

⁴ Р.Қўнғуров. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. Тошкент, “Фан”, 1966, 9-бет.

⁵ Кўрсатилган асар. 10-бет.

*Ариқларни ялаб келдим,
Шилдир-шилдир.* (А.Обиджон. Ирмоқ кўшиғи)

Бизнингча, иждокор (Зулфия) ўзининг тил монераси, бадий тафаккури ва иждодий ўзига хослиги, шунингдек, борлиқ воқелигидаги овозли тасвирни шу лексик бирлик билан беришни лозим топган. Бу, албатта, субъектнинг иждодий эркинлиги, бадий воқеликни тасвирлашдаги гностик ҳиссиётлари билан боғлиқ “хуқуқи” ҳисобланади. Зеро, шу билан иждокор ташқи дунёни лексикалаштиришда кўзлаган бадий мақсадига эришган. Дарҳақиқат, профессор М.Йўлдошев таъкидлаганидек: “Сўз қўллашнинг санъат даражасида ёки санъат даражасида эмаслигини баҳолаш учун, энг аввало, сўз, унинг маъноси ва бу маънонинг тузилишини аниқ тасаввур этиш лозим. Албатта, сўз қўлланилиши билан боғлиқ ҳолда юзага чиқадиган қўшимча маъно нозикликлари, мазмун ўзгачаликлари турли тасвир усуллари ва воситалари орқали реаллашиши мумкин”.¹

Ономатопларнинг овоз сферасини товушли материяга айланишида товуш майдонини қанчалик даражада акслантириши ва ижтимоий онгга қанчалик яқинлиги билан боғлиқ. Бунда ономатоп иштирок этаётган бадий матнда ўзига хос лингвистик шароит, прагматик таъсир учун муҳит, айтиш мумкинки, сўзловчи ва тингловчининг тил макони доирасида содир бўлувчи ассоциатив майдон бўлиши зарур. Қисқаси, умумлингвистик ва бадий тайёргарлик ҳамда ономастик бирликларнинг бадий матндаги ўрни тўғри танламоғи лозим. Айниқса, бу жиҳат лирик матн иждокоридан юксак маҳорат талаб этади, чунки насрдагидек турли изох, чекиниш ва киритмали нутқий бирликлар орқали бадий ахборотни изохлашнинг имкони йўқ даражада. Акс ҳолда, ономастопни ифодалаган сўз шакл орқали ифодаланган товушли символизм (тақлиднинг овози конверти) узатилаётган бадий ахборот “миссияси”нинг етарли даражада бўлмаслигига сабаб бўлиши мумкин.

Yuldashev Otabek Sabirovich (Qoraqalpog davlat universiteti o'qituvchisi) MAQOLLAR VA ULARNING STRUKTUR-SEMANTIK XUSUSIYATLARI TAHLILI

***Annotatsiya.** Maqolada bir paremiologik birlik o'laroq, u mantiq, semiotika, lingvistika, folkloristika va boshqa fanlar nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Maqollarni qiyosiy jihatarini o'rganish asnosida ularning lingvokulturologik jihatariga to'xtalmay ilojimiz yo'q. Bu orqali tadqiq etayotgan tillarimizdagi maqollarning bir-biriga o'xshash va farqli tomonlarini, shu til egasi bo'lmish xalqning o'ziga yara sha madaniyati va o'ziga xos mentalitetini ko'rsatishga harakat qilamiz. Shuningdek, maqolada Janubiy Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarida mavjud bo'lgan ayrim maqollarning lingvokulturologik tahlili ham berib o'tilgan.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются паремиологические единицы с точки зрения таких областей наук, как логика, семиотика, языкознание, фольклористика и др. Изучая пословицы методом сравнительного анализа, мы не можем не акцентировать внимание на их лингвокультурных аспектах. Таким образом, мы попытаемся показать сходство и различие паремиологических единиц на изучаемых нами языках, уникальную культуру и менталитет народа, говорящих на этом языке. В статье также проводится лингвокультурологический анализ некоторых пословиц, существующих в узбекских диалектах на юге Каракалпакстана.*

***Annotation.** As a paremiological unit in the article, it is considered in terms of logic, semiotics, linguistics, folklore and other sciences. When studying the comparative aspects of proverbs, we cannot help but focus on their linguocultural aspects. In this way, we try to show the similarities and differences of the articles in the languages we are studying, the unique culture and mentality of the people who speak this language. The article also provides a linguocultural analysis of some of the Uzbek dialects in southern Karakalpakstan.*

***Kalit so'zlar:** maqol, naqil, o'zbek tili shevalari, Janubiy Qoraqalpog'iston shevalari, paremiologiya, o'zbek tili, tasviriy ifoda, lingvokulturologiya, lingvokulturologik tahlil.*

***Ключевые слова:** пословицы, поговорки в узбекских диалектах, диалекты Южного Каракалпакстана, паремиология, узбекский язык, образное выражение, лингвокультурология, лингвокультурологический анализ.*

***Key words:** proverbs, sayings, Uzbek dialects, South Karakalpak dialects, paremiology, Uzbek language, figurative expression, linguoculturology, linguoculturological analysis.*

¹ Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. Тошкент, “Фан”, 2008, 18-бет.

Hozirgi zamon tilshunosligida, shu jumladan, qiyosiy tilshunoslikda va folklorshunoslikda maqollarni chuqurroq tadqiq qilish bugungi kunda o'zbek tilshunosligida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Uning muhim xususiyati shundaki, u fanlararo xarakterga ega bo'lib, ilm-fanning har bir sohasida tadqiq etilmoqda. Natijada paremiologiya, ya'ni, maqollarni o'rganish tilshunoslikda alohida soha sifatida shakllandi. Maqollar ustida izlanishlar olib borar ekanmiz, shu o'rinda, paremiologiya sohasiga murojaat qilishni lozim topdik. Paremiya yunoncha so'z bo'lib, "hikmat, naql, hikmatomuz obrazli ibora" degan ma'nolarni anglatadi. Xalq paremik ijodiyoti namunalarini to'plash va yozib olish hamda kitobat qilish bilan esa paremiografiya shug'ullanadi.

Xalq o'zining hayotiy tajribasidan olgan xulosalarini, falsafiy mulohazalarini har doim maqollar orqali ifodalagan. O'zbek maqollari mavzu jihatdan xilma-xil va rang-barangligi bilan boshqa xalq maqollaridan ajralib turadi. Ayni vaqtda, ular yaratilishi jihatdan juda qadimiy zamonlarda yashagan ajdodlarimiz ijodining mahsulidir. Xalq maqollari mukammal badiiy ijod namunasi sifatida tilshunoslar, adabiyotshunoslar, folklorshunoslar tomonidan ko'p marotaba o'rganilgan. Xususan, XI asrning buyuk olimi M. Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'otit turk" asarida turk tili oilasiga kiruvchi xalqlarning maqollaridan keng foydalangan. Bu asar faqat o'sha davr tilidagi so'zlarni izohlovchi kitobgina emas, balki shu vaqtda butun O'rta Osiyo doirasida, ya'ni, Yuqori Chindan tortib, Movarounnahr, Xorazm, Farg'ona, Buxoroga qadar cho'zilgan keng va katta hududda yashagan urug', qabila, xalqlar, ularning tillari, o'sha davr maqollari to'g'risida ham ma'lumot beruvchi noyob filologik asardir. Demak, bu qimmatli ilmiy va nodir asar xalq og'zaki ijodining butun yutuqlarini o'zida mujassamlashtirgan, ayniqsa, xalq maqollarini o'rganuvchi ilmiy fikrlarni sharhlashda xalq maqollariga katta e'tibor bergan. M.Koshg'ariyning o'zi shunday yozadi: "Men bu asarlarimni maxsus alifbo tartibida hikmatli so'zlar, maqollar, qo'shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim".¹ Demak, o'zbek xalq maqollarini to'plash va o'rganish XI asrda Mahmud Koshg'ariy tomonidan boshlab berilgan. Uning "Devonu lug'otit turk" asarida 275 ta maqol keltirib o'tilgan.

Hozircha o'zbek maqolshunosligida alifbe tartibi va mavzusiga ko'ra tasnif qilish an'anasiga ikki jildlik "O'zbek xalq maqollari" (1987), ko'p jildlik «O'zbek xalq ijodi» ruknida «O'zbek xalq maqollari» (1989), «O'zbek xalq maqollari» (2003) hamda etimologiyasiga ko'ra Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedovlarning «Hikmatnoma» (1990) va "Ma'nolar xazinasi" (2003) "O'zbek xalq maqollari" (2005) to'plamlarini tuzishda amal qilingan.

Bugungi kunda, maqollar ustida qizg'in izlanishlar olib borilayotgan bir paytda, maqollarning qiyosiy jihatlarini o'rganish asnosida, ularning lingvokulturologik jihatlariga to'xtalish muhimdir. Bu orqali tadqiq etayotgan tillarimizdagi maqollarning bir-biriga o'xshash va farqli tomonlarini, shu til egasi bo'lmish xalqning o'ziga yarasha madaniyati va o'ziga xos mentalitetini ko'rsatishga harakat qilamiz.

Besh vaqt namozini tark etmas,

Harom-xarishni farq etmas.

Ushbu maqolda ishlatilgan "besh vaqt namoz", "harom-xarish" kabi so'zlar o'zbek tilida uchraydigan so'zlardandir. O'zbek xalqining, asosan, musulmonlardan iborat ekanligi, ular uchun islom dini buyuk va islom dinidagi eng muhim burchlardan biri besh vaqt namoz o'qish ekanligi o'zbek xalq maqollarida ham aks etgan. Besh vaqt namoz o'qish islom dinida musulmonlar uchun eng muhim burchlardan biridir. Asosan, musulmonlar va o'zbek xalqi uchun besh vaqt namoz o'qish bu ularning kundalik hayotining bir qismidir. Shu sababli xalq bu so'zlardan hayotiy jarayonlarda foydalanadi va bu o'zbek xalq maqollarida o'z ifodasini topgan. Bundan tashqari, "harom-xarish" kabi so'zlar islom dinida va shu o'rinda o'zbek xalqi tomonidan ko'p ishlatiladigan so'zlardan biridir.

Demak, o'zbek xalqining ko'pchilik qismi musulmon va besh vaqt namoz o'qiydi. Ko'rinib turganidek, xalq turmush tarzida mavjud narsalar yoki kundalik yumushlar maqollar orqali ifodalanadi. Agar o'xshash tomonlarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, janubiy Qoraqalpog'iston aholisi ham dindor va dinidan kelib chiqqan holda, o'z dini uchun muqaddas joylari va muqaddas odatlari bor. "Xalq so'zlari (maqollar) ko'chma ma'noda olingan yoki so'zlarning o'z ma'nosi bilan ko'chma ma'nosi birikuvidan tashkil topadi. Har ikkala holatda ham ko'chma ma'no xalq maqollarida noodatiy, o'ziga xos bo'ladi. Ulardagi ma'no kundalik nutqdagi ma'nodan farqli, faqat maqollargagina xos bo'ladi".

Maqollarning yana bir muhim jihatlaridan biri ulardagi ibratlilik hisoblanadi. Maqollarda har doim ibratli fikr mavjud bo'ladi. Lekin har qanday ibratli fikr maqol bo'lavermaganidek, ibratli fikrlarning maqollarga aylanishi uchun bir qancha shartlar mavjud. Ular quyidagicha:

¹Koshg'ariy M. Devonu lug'atit turk. 1-tom, Toshkent, 1960, 44 – 45-betlar.

●maqolga aylanuvchi ibratli fikr xalqning uzoq yillar mobaynidagi hayotiy tajribasida sinalgan bo'lishidadir. Hayotiy tajribada sinalgan har qanday fikr kishini ishontira oladi;

●maqolda ifodalangan ibratli fikr alohida shaxsgagina emas, balki umuminsoniy xarakter kasb etishida;

●sinalgan umuminsoniy fikr ixcham, mukammal badiiy shaklga ega bo'lishi shartdir.

Aynan shu sabablar oqibatida xalq maqollari juda ham sekinlik bilan yaratilish va unutilish xususiyatiga ega. Bu xususiyatlar jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy strukturasi, bu strukturaning barqarorlik yoki beqarorlik darajasi bilan bog'liq holda amalga oshadi.

Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasining ba'zi hududlarida mavjud bo'lgan shevalardagi o'zbek xalq maqollarining lingvistik, struktur-semantik va lingvokulturologik xususiyatlari bir-biridan farq qiladi. O'z navbatida, ularning o'xshash jihatlari ham yo'q emas. Xususan, Qoraqalpog'iston Respublikasining janubi-sharqida joylashgan Ellikqal'a tumani shevasida keng qo'llaniluvchi maqollardan biri "Qizim sanga aytaman, galinim sen eshit" (qī:zīm sāñā aytaman gā:linim sän äšit) maqoli kinoya ma'nosida, ya'ni qizi orqali biror xabarni keliniga yetkazish, tekkizib gapirish ma'nosida tushuniladi.

Maqollarni o'rganish jarayonida uning tuzulishi, qanday ko'rinishdagi semantik-struktur asos orqali tashkil topgani muhim omil hisoblanadi. Maqollar tuzilishiga ko'ra, bir va bir necha semantik-struktur asosidan tashkil topgan bo'ladi. Bir sintaktik butunlikdan iborat maqollar, odatda, bir qismli maqollar sanalib, ko'pincha, darak gap shaklida bo'ladi.

Aksariyat maqollar ikki qismdan tashkil topgan bo'lib, bir qismi tasviriy mohiyatga ega, ikkinchi qismi xulosadan iboratdir. Masalan:

Qorning ochmasdan ovqat yegin,

Qorning to'ymasdan qo'l artgin.

Ilmsiz – bir yashar,

Ilmli – ming yashar.

O'zbek tilida ba'zan to'rt komponentli maqollar ham uchrab turadi. Masalan:

Zamon seni o'qitar,

Tayoq bilan so'kitar.

Sabog'ingni bilmasang,

Do'konda bo'z to'qitar.

Bir qismli maqollarga nisbatan ko'p qismli maqollar nisbatan tez o'zgarishga moyilroqdir. Sababi, ba'zi holatlarda maqol aytuvchining unda ifodalanayotgan ma'noni to'laligicha tushunib yetmasligi yoki eshitganini eslay olmasligi natijasida o'zidan kelib chiqqan holda, qo'shimcha so'zlar yoki izohlar qo'shishi tufayli maqolning mazmuniga yoki tuzilishiga jiddiy zarar yetkazilishi mumkin. Bunday vaziyatda o'sha maqolda asosiy fikrni tashuvchi so'zlardan birining tushirib qoldirilishi kuzatiladi. Binobarin, maqollarni aytish va tinglash ham alohida e'tibor va mas'uliyatni taqozo etadi. Aks holda, beparvoqlik tufayli maqolning asl ma'nosiga putur yetkazilib, kelajak avlodga noto'g'ri talqinda yetib borishi va asl ma'nosiga nisbatan zid ma'noda qo'llanilishi mumkin.

Maqollar shakliga ko'ra, nasriy hamda she'riy tuzilishga ega bo'ladi. Masalan, *Ahmoq aql o'rgatar. Qopag'on it tishini ko'rsatmas* kabi maqollar nasriy tuzilishdagi maqollar hisoblanadi. O'zbek xalq maqollari ichida she'riy shakldagi maqollar ingliz maqollariga nisbatan ko'p uchraydi. She'riy shakldagi maqollarda o'ziga xos vazn, qofiya va ohangdorlik mavjud. Masalan:

Oltovlon ola bo'lsa,

Og'zidagin oldirar.

To'rtovlon tugal bo'lsa,

Tepadagin endirar.

She'riy tuzilishdagi maqollarda ritmik-sintaktik parallelizmlar, alliteratsiya, qofiya va boshqa ko'pgina poetik vositalar ifodalanadigan ibratli fikrni jarangdor, ohangdor libos bilan bezantirsa, ayrim hollarda oddiy so'zlarning takrorlari yoki radiflar ham qofiya vazifasini o'taydi. Masalan:

Yomonga bo'ldim yo'ldosh,

Ishimga bo'lmadi qo'ldosh.

Yaxshiga bo'ldim yo'ldosh,

Ishimga bo'ldi qo'ldosh.

Bu hodisa ko'proq o'zbek maqollari uchun xosdir. Asosan, o'zbek maqollarining ko'pchiligida alliteratsiya, qofiya kabi poetik vositalarning ishtiroki ko'p kuzatiladi.

Maqollarning xalq og‘zaki ijodining boshqa janrlariga nisbatan o‘xshash va farqli jihatlaridan biri – maqollar insoniyatning turmush tajribalari zaminida tug‘ilgan va xalq donoligini ifodalaydigan qisqa, ko‘pincha, she‘riy shakldagi hikmatli so‘zlar, chuqur ma‘noli iboralar bo‘lib, o‘ta ixcham, pishiq va puxtaligi bilan xalq og‘zaki ijodidagi boshqa janrlardan farq qiladi.

Xalq og‘zaki ijodi janrlari sirasida hajmi, tashqi shakliy xossalari hamda voqelikni aks ettirish tarzi jihatidan maqollarga yaqin turuvchi matal, topishmoq kabi janrlar mavjud bo‘lib, bu janrlar orasidagi o‘xshash jihatlarining ko‘pligi tufayli ular orasidagi farqlarni anglash biroz muammo tug‘dirishi mumkin.

Maqolda fikr aniq, tugal xulosa, lo‘nda hukm tarzida ifodalanadi. Matalda esa tugal fikr ifodalanmaydi. Topishmoq shaklan maqollarga yaqin tursa ham, biroq voqelikni aks ettirish tarzi, asosan fikrni jumboqli shaklda yashirib ifodalash bilan maqollardan keskin farqlanib turadi.

Bir qarashda maqol va topishmoqlarning yaqqol farqi sezilib turadi. Ammo maqol va matal o‘rtasidagi farqni darrov anglash biroz qiyinroq. Xalq og‘zaki ijodida maqol bilan bir qatorda, matallar ham qo‘laniladi. Bu ikki terminning farqini bilish kerak. Matal maqollardan farq qiladi. Matal ko‘chma ma‘noda ishlatiluvchi xalq majoziy iboralarining bir turidir. Matal o‘z ma‘nosini boshqa ma‘noga ko‘chirgan so‘z birikmalaridan iborat bo‘ladi.

Masalan, *aql – ko‘rga, ko‘z – soqovga* maqolini tahlil qiladigan bo‘lsak, ko‘r odam aqlli bo‘lsa yo‘lini topadi, ya‘ni dono kishi har doim o‘z yo‘lini topa oladi kabi fikr ilgari surilgan. Lekin, *Temirni qizig‘ida bos* deyilganda aniq va tugal hukm yo‘q. Bu matal bo‘lib, ko‘chma ma‘noda, ya‘ni ishni o‘z vaqtida bajarish zarur ma‘nosida qo‘llaniladi. U bir obrazli ifoda sifatida qotib qolgan.

Yoki *Tepdim – terakka chiqdim* topishmog‘ini ko‘rib chiqaylik. Unda “uzangi” predmeti jumboqlangan. Topishmoqda hech qanday ibratlilik yoki hukm ifodalangani yo‘q. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, topishmoqlar va maqollar o‘rtasida shakliy yaqinlikdan boshqa hech qanday yaqinlik mavjud emas.

Maqollar o‘z va ko‘chma ma‘nolarda qo‘llana olish imkoniga ega bo‘lsa, matallar faqat ko‘chma ma‘noda qo‘llanadi.

Turmushda ro‘y bergan voqea-hodisalar natijasida paydo bo‘lgan vaziyatdan kelib chiqqan holda, biron shaxs biror maqolni o‘z fikrini tasdiqlash maqsadida keltirishi mumkin.

Jumaniyozova Nuriya Axmedovna (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti tayanch doktoranti; jumaniyozovanuriya@gmail.com)

YURIDIK DISKURSDA ILLOKUTIV AKTNING VOQELANISHI

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek va ingliz yuridik diskursida qo‘llaniluvchi illokutiv aktlarning umumiy tavsifi keltirilgan. Nutqiy aktlar nazariyasining markaziy tushunchalaridan biri bo‘lgan illokutiv aktlar o‘rganilayotgan ikkala diskursda ham katta ahamiyatga ega. Sababi, sud diskursi ishtirokchilarining ichki pragmatik intensiyasini to‘g‘ri anglash hamda muloqotning samarali kechishi, avvalo, illokutsiya hodisasini mukammal tadqiq etishni taqozo qiladi.*

Аннотация. *В статье представлено общее описание иллокутивных актов, используемых в узбекском и английском юридическом дискурсе. Иллокутивные акты – одно из центральных понятий теории речевых актов, имеют большое значение в обоих дискурсах. Причина в том, что правильное понимание внутреннего прагматического намерения участников судебного дискурса и успешное общение, в первую очередь, требуют тщательного изучения феномена иллокуции.*

Annotation. *The article presents a general description of illocutionary acts used in Uzbek and English legal discourse. Illocutionary acts, one of the central concepts of the theory of speech acts, are of great importance in both very discourses. The reason is that the correct understanding of the internal pragmatic intention of the participants of the judicial discourse and successful communication primarily require a thorough study of the phenomenon of illocution.*

Kalit so‘zlar: *pragmalingvistika, nutqiy aktlar nazariyasi, illokutiv nutqiy akt, illokutiv maqsad, illokutiv kuch, illokutiv kuchni ko‘rsatuvchi vositalar.*

Ключевые слова: *прагмалингвистика, теория речевых актов, иллокутивный речевой акт, иллокутивная цель, иллокутивная сила, средства индикации иллокутивной силы.*

Key words: *pragmalinguistics, theory of speech acts, illocutionary speech act, illocutionary purpose, illocutionary force, illocutionary force indicating devices.*

Inson biror-bir jumlanı talaffuz etar ekan, unda ma'lum bir maqsad ko'zlangay bo'ladi va shu maqsadning reallashuvi esa illokutiv aktning sodir etilishiga olib keladi. Illokutsiya atamasi nutqiy akt nazariyasining markaziy tushunchasi bo'lib, bunda so'zlovchi muayyan gapni ifodalash asnosida, o'z suhbatdoshiga shu voqea haqida xabar, buyruq, ogohlantirish, taklif, iltimos va boshqa kommunikativ maqsadlarni bevosita yoki bilvosita yetkazishga harakat qiladi.

Manbalarda illokutiv akt (lot. il-ichida)–nutq egasi maqsadini aks ettiruvchi gap ma'nosining pragmatik komponenti sifatida ta'riflanadi.¹ Sh.Safarov ukrain tilshunosi O.Pochepsovning illokutsiyaning nutqiy faoliyatdan farqlangan fikriga baho berar ekan, shunday deydi: "Illokutsiya shaxslararo munosabatlarning ifodalanishi bo'lib, u hech qachon kommunikativ faoliyatsiz yuzaga kelmaydi. Illokutiv akt esa bevosita muloqot strukturasi ishtirokchisi, kommunikatsiyani maqsadli va mazmunli ko'chishini ta'minlovchi nutqiy faoliyat bo'lagidir".² Bizningcha ham illokutiv harakat nutqiy faoliyat bilan uzviy bog'liq holda o'z-o'zidan sodir bo'ladi, chunki har qanday jumla aniq maqsad asosida ifoda etiladi. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, tilimizdagi ayrim ifodalar propozitsiya akti hisoblanmasa-da, nutq jarayonida maqsadli illokutiv harakat bo'la oladi. Masalan, "Voy, tavba", "Xudo saqlasin", "Qarang-a" gapi birliklar orqali adresant kontekstda taajjub, ogohlantirish, rad etish va boshqa turli xil kommunikativ maqsad yoki mazmuni aks ettirishi mumkin.

Illokutiv harakatning asosiy parametri bu ma'lum bir gapning mazmuni yoki maqsadidir. Z.Vendler illokutiv maqsadni "So'zlovchi tomonidan tinglovchining bajarishi kutilgan aqliy harakat yoki ruhiy holati", deb hisoblaydi.³ Boshqacha qilib aytganda, illokutiv maqsad deyilganda, so'zlovchi amalga oshirmoqchi bo'lgan nutqiy ta'sirning o'ziga xos turini tushunishimiz mumkin va shu maqsad kontekstda illokutiv kuch (illocutionary force) asosida voqelanadi. Shunga ko'ra, ta'kidlash joizki, illokutiv maqsad illokutiv kuchning asosidir. Strososning fikriga ko'ra, "Illokutiv kuch gapdagi so'zlovchi maqsadiga asosan, anglanilishi kerak bo'lgan kuch sanaladi".⁴ Masalan:

(a) **The Clerk:** *And I ask you please lean forward into the mic and keep your voice up for the record. Can you state your name and spell your last name for me please?* (A brain aneurism misdiagnosis case);

(b) **Advokat Ahrorov:** *Ijizat bersangiz, Yo'ldosheva bilan yuzlashtirib olsam? Nima sababdan siz tomonidan bu imzolanmaganligini tushuntirib bera olasizmi?* (G.Yo'ldosheva ishi).

Anglambiladiki, so'zlovchi bu savollar orqali oddiygina so'rashni maqsad qilmagan. Aksincha, ushbu gaplar iltimos va buyruq kuchiga ega bo'lib, adresant nutqiy etiket qoidalariga binoan, adresatni mazkur ish-harakatni bajarishga undamoqda. Demak, illokutiv kuch so'zlovchining fikrni ifodalash taktikasi, ya'ni, muloqotda ko'zda tutilgan maqsadni amalga oshirish yo'lidagi tinglovchiga nutqiy ta'sir etish uslubi yoki imkoniyati hamdir. Berilgan misollarda esa so'zlovchi kontekstdan kelib chiqqan holda, direktiv nutq aktini ayrim pragmatik faktorlar sababli bilvosita ifodalash usulidan foydalangan. Chunonchi, yuridik diskurs rasmiy muloqotga asoslanib, unda yosh, jins, ijtimoiy status, rol munosabatlari va madaniy, ta'limiy daraja kabi omillar muhim ahamiyatga ega.

Sh.Safarov so'zlovchi anglatmoqchi bo'lgan mazmun va gap o'rtasidagi nomuvofiqlik, ayniqsa, kinoyali birikmalar qo'llashda yaqqol ko'zga tashlanishini, zero, ironiyalarda nutq egasi hech qachon bevosita nutqiy akti nazarda tutmasligini alohida qayd etadi.⁵ Bunday nutq aktlari rang-barang vaziyatlarga boy bo'lgan yuridik diskursda ham kuzatilishi mumkin. Masalan,

Sudya: *Address to'liq?*

Guvoh: *Buxoroda.*

Sudya: *Buxoro katta viloyat-da, endi ukam.*

Guvoh: *Buxoro viloyati, Sargush qishlog'i, "Paxtakor", 100-uy* (F.Xushvaqto'v ishi).

Mazkur nutqiy parchada sudya nutqida Buxoro katta viloyat ekanligi haqida darak emas, buyruq akti ifodalangan. *Addressni to'liq ayting* presuppozitsiyaning kinoya bilan berilishini to'g'ri idrok etish uchun esa retseptent umumiy bilim fondi va til ko'nikmasiga tayanishiga to'g'ri keladi. Ma'lum bo'ladi-

¹ https://ru.wikipedia.org/wiki/Речевой_акт

² Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008, 83-bet.

³ Вендлер З. Иллокутивное самоубийство (текст). Новое в зарубежной лингвистике, сост. Н.Д.Арутюнова и Е.В.Радичева, М., "Прогресс", 1985, с. 16; Лингвистическая прагматика, с. 243.

⁴ П.Ф.Стросон. Намерение и конвенция в речевых актах (текст). Новое в зарубежной лингвистике, под ред. В.Ж.Городецкого. М., "Прогресс", 1986, с. 17; Теория речевых актов, с. 149.

⁵ Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008, 104–105-betlar.

ki, yuridik diskursda ham ba'zan nutq egasi axborotni bayon qilishda kommunikativ niyatni yashirin ifodalaydi va bu orqali nutqiy ta'sir kuchini oshirishga harakat qiladi.

Shunisi xarakterliki, ma'lum bir gap turli xil illokutiv kuchga ega bo'lishi mumkin. Agar "**Clerk: All rise/Turing, sud kelyapti**" birikmasi

a. I order that all rise.	Men buyruq beraman turing.
b. I request that all rise.	Men iltimos qilaman turing.
c. I ask that all rise.	Men so'rayman turing.

tarzida tahlil etilsa, jumlada (a) buyruq, (b) iltimos, va (c) so'roq illokutiv kuchlari borligi ko'rinadi (sud diskursida ushbu tuzilma buyruq illokutiv kuchiga ega). Tinglovchining so'zlovchi nazarda tutgan illokutiv kuchini to'g'ri anglashi esa *IFIDs – Illocutionary Force Indicating Devices* (Illokutiv Kuchni Ko'rsatuvchi Vositalar) va *felicity conditions* (muvaffaqiyat shartlari) ga bog'liq. Ingliz lingvisti G.Yule performativ fe'llar asosiy illokutiv kuchni belgilovchi vositalar ekanligi, lekin ba'zida ular gapda oshkora ishlatilmasligi va bunday paytda so'z tartibi, urg'u va intonatsiya orqali illokutiv kuchni aniqlash mumkinligi to'g'risida fikr yuritadi.¹ Istalgan nutq aktining samarali bo'lishi va muayyan maqsadga erishilishi uchun ma'lum bir shartlar bajarilishi lozim bo'lib, nutqiy aktlar nazariyasiga ko'ra, ular felicity conditions deb nomlanadi, ya'ni, nutqiy tuzilma faqat grammatik jihatdan to'g'ri bo'lib qolmasdan pragmatik jihatdan muvaffaqiyatli (pragmatically felicitous) bo'lmog'i darkor.

J.Ostin ham nutq aktlaridan foydalanishda nutqiy harakatga nisbatan ma'lum shartlarga rioya qilish kerakligini quyidagicha talqin qiladi: "Agar so'zlovchi va'da aktini bajarmoqchi bo'lsa, u, avvalo, tinglovchi yoki va'da qilinuvchining va'da qilinayotgan harakatga ehtiyoji bo'lishi kerak bo'lgan shartni bajarishi lozim va shu ehtiyojni bajarishga xohishi bo'lsagina ushbu akt samarali hisoblanadi".² Anglashiladiki, muvaffaqiyat shartlari ifoda etilgan jumlaning tegishli kontekst, konvensional mavjudlik, dominantlik va adresantning samimiyligi kabi shartlarga amal qilishidir. Mazkur shartlar ilk bor J.Ostin tomonidan fanga kiritilgan bo'lsa-da, J.Serl har bir illokutiv akt uchun maxsus qoidalarni joriy etdi va ular quyidagilardir:³

● **Propositional content** (propozitsional mazmun qoidasi) – ifodaning propozitsional mazmuniga qo'yiladigan cheklovlaridir. Masalan, va'da aktida propozitsional mazmun kelajakdagi ish-harakatni aks ettirishi yoki uzr aktida so'zlovchi o'zi javobgar bo'lgan harakat uchun uzr so'rashi lozim.

● **Preparatory condition** (tayyorgarlik sharti) – so'zlovchining vakolati, nutq aktining holati, ya'ni barcha obyektiv va subyektiv shart-sharoitlar uning muvaffaqiyatli bajarilishiga mos kelishidir. Shuningdek, bunda adresantning adresatga nisbatan dominantlikka egaligi ham talab qilinadi.

● **Sincerity condition** (samimiylilik sharti) – muayyan nutqiy akti sodir etayotanda, albatta, aktant jumlaning propozitsional mazmuniga nisbatan ma'lum bir psixologik munosabatga ega bo'lishi kerak. Masalan, agar aktant va'da aktini bajarmoqchi bo'lsa, X (istalgan akt) ni sodir etish niyatida bo'lishi yoki buyruq aktida X ga nisbatan kuchli xohish bo'lishi lozim. Aks holda, muloqotda mavjud bo'lmagan ruhiy holatni ifodalash (yolg'on gapirish yoki noto'g'ri taassurot uygo'tish) holati yuzaga keladi. Umuman olganda, qo'llanilayotgan nutq aktining jiddiy va to'g'ri ekanligi samimiylilik tamoyiliga bog'liq.

● **Essential condition** (zaruriyat sharti) – u yoki bu nutq aktini muvaffaqiyatli amalga oshirilishi jumla mazmuni, kontekst va aktant niyati bilan bog'liq va bunda so'zlovchi ko'zlangan harakatni tinglovchi tomonidan bajarilishini maqsad qiladi va unga undaydi. Masalan, "iltimos" akti adresatni biror-bir harakatni amalga oshirishga urinish bo'lsa, "va'da" akti aktantga shu harakatni bajarish majburiyatini yuklaydi.

Yuridik diskurs misolida mazkur shartlarni quyidagi deklarativ nutq orqali izohlashimiz mumkin:

Sudya Badriddinov: *O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-prosessual kodeksining 454–457, 462–463, 465–468, 471–473-moddalariga amal qilib, sud hukm qildi: Zoirov Bahodirjon Mamurovich O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 270-moddasi 1-qismi bilan aybli deb topilsin* (B.Zoirov ishi).

Berilgan akt ko'rsatilgan barcha qoidalarga rioya qilganligi sababli pragmatik jihatdan muvaffaqiyatli hisoblanadi. Sababi, faqat sudyagina qonuniy hukm qilish vakolatiga ega bo'lib, bu barcha tomondan jiddiy va to'g'ri qabul qilinadi. Bundan tashqari, nutq sud diskursida sodir etilib, aktant adresatni mazkur harakatni bajarishga undamoqda.

¹ Yule George (1996). *Pragmatics*. Oxford, Oxford University Press. p. 49 – 50.

² Austin J.L. *How to do things with words*. Oxford, Oxford Univer. Press. 1962, 2nd ed, 1973, p. 39 – 41.

³ Searle J. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 66 – 67.

A marriage officiant: By the powers vested in me by the state of Illinois, I pronounce you husband and wife (Lillian&Doug's marriage from "Bridesmaids").

Biroq ushbu filmdagi nutqiy parcha deklarativ akt bo'lishiga qaramay, *felicitious conditions* ga riya etilmaganligi tufayli pragmatik jihatdan muvaffaqiyatsiz deyishimiz mumkin, chunki aktant aslida rol ijro etayotganligi birinchi navbatda propozitsional mazmun qoidasining buzilishiga olib kelgan. Shuningdek, aslida, aktant nikoh o'qish huquqiga ega emasligi hamda nutqning jiddiy va samimiy emasligi gapda tayyorgarlik va samimiylik shartlarining ta'minlanmaganligidan dalolat beradi va nihoyat, adresant ham nutq jiddiy bo'lmaganligi uchun tinglovchilar shu harakatni sodir etishlaridan umid qilmaydi va bu zaruriyat shartining buzilganligini ko'rsatadi. Agar amaldagi akt yuridik diskurs misolida qonuniy bajarilsa muvaffaqiyat tamoyillariga javob beradi. Masalan, *The Archbishop: I pronounce that they be man and wife together, In the name of the Father, and of the Son, and of the Holy Ghost. Amen* (Prince William & Miss Catherine Middleton' marriage).

Demak, illokutiv aktni belgilovchi illokutiv kuch to'laligicha IFIDs va muvaffaqiyat qoidalariga bog'liq va shu qoidalarga riya etish talaffuz etilgan ifodaning samarali bo'lishini ta'minlaydi.

**Amini Aziz Ahmad (TerDU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qıtuvchısı;
e-mail: azizamini126@gmail.com)**

“DEVONI LUG‘OTIT TURK”DA DEHQONCHILIKKA OID SO‘ZLARNING BERILISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada M.Koshg'ariyning “Devoni lug‘otit turk” asaridagi dehqonchilikka oid atamalar izohlanib, ularning hozirgi kundagi qo'llanish doirasi o'rganib chiqildi.

Аннотация. В статье описаны термины «Девони лугатит турок» М.Кочгару о земледелии и изучен круг их применения в настоящее время.

Annotation. This article describes the terms “Devoni lugotit turk” by M.Koshgari is about agriculture and the range of their use is currently studied.

Kalit so‘zlar: omoch, ariq, bug‘doy, don, urug‘.

Ключевые слова: пшеница, семя, зерно, поток, молот.

Key words: wheat, seed, grain, flow, hammer.

Mahmud Koshg'ariyning “Devoni lug‘otit turk” asari qomusiy asarlar sirasiga kiradi. Olimning ikkita asari bo'lib, uning faqat “Devoni lug‘otit turk” asarigina bizgacha yetib kelgan, xolos. Buyuk tilshunos olimning ushbu asari Qoraxoniylar davrining noyob durdonasi hisoblanadi. U o'lmas obidalarandir. Uning o'ziga xos tili, adabiyoti, tarixi, tibbiyoti, etnografiyasi, geografiyasi, astronomiyasi bo'lib, qomusiy bilimlarni qamrab oladi. Ushbu asar o'z davri uchun benihoya katta voqea bo'lgani kabi, turkologiya sohasida ham birinchi manba bo'ldi. Afsuski, bu ulug' olimning muhim asari hanuzgacha jamoatchilik nazaridan chetda qolib ketgan va jiddiy o'rganilmagan.

Ushbu maqolada lug‘atnomadagi dehqonchilikka oid mahsulotlarning nomlari, mazkur sohaga oid narsa-buyumlarning qanday aytilishlari va ushbu sohaga tegishli atamalarning hozirgi kundagi qo'llanish doirasi haqidagi ma'lumotlar lug‘atnomadagi so‘zlar misolida to'plandi.

Amach – omoch, omoch-bo'yuntiriq; dehqonchilik asboblari.¹

Hozirgi o'zbek adabiy tilida omoch shaklida ishlatiladi. Mazkur leksemaning “Devoni lug‘otit turk”da berilishi, bilan hozirgi kundagi talaffuzi ikkita o'nlisi bilan farqlanadi, ya'ni, “Devoni lug‘otit turk”da *amach* deb ishlatilsa, hozirgi o'zbek adabiy tilida *omoch* shakli mavjud.

Ariq – ariq; nahar; bu so'z shu maqolda ham kelgan: ag'ilda o'g'loq tug'sa, ariqda oti o'nyor – molxonada buzoq tug'lsa, ariqda o't chiqadi. Bu maqol ovqat yoki rizq uchun ortiqcha urinish va qayg'urish kerak emasligini anglatish uchun aytiladi.² Bu leksema hozirgi kunda ham ikkala tomon o'zbeklari o'rtasida ham ayna ariq shaklida ishlatiladi.

Etuk – etik.³ “O'zbek tilining izohli lug‘ati”da «boldirni bekitib turadigan uzun qo'njli, poshnali poyabzal»⁴ deb izohlanadi. Mazkur atamaning “Devoni lug‘otit turk”dagi yozilishi, talaffuzi bilan hozirgi kundagisi o'rtasida ayrim farqlarni kuzatishimiz mumkin.

¹ Devon lug‘otit turk. 1-jild, Solih Mutallibov. Toshkent, “Fan”, 1960, 86-bet.

² Shu manba. 96-bet.

³ Shu manba. 98-bet.

⁴ Ozbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik, Toshkent, O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006.

Oru – o‘ra. Bug‘doy, sholg‘om va boshqa narsalarni saqlash uchun qazilgan chuqur.¹ O‘ra atamasi bundan bir necha yil muqaddam shimoliy Afg‘oniston o‘zbeklari nutqida faol ishlatilar edi, zamon o‘tishi bilan mazkur leksemaning qo‘llanishi doirasi chegaralanib, hozirgi kunda bu atama o‘rnida sardxona so‘zidan foydalanadilar.

Angz – angiz; bug‘doy va boshqa donlar o‘rilib olingach, yerda sochilib qolganlari, to‘kilgan va cho‘p qismi.² Mazkur leksema o‘rnida shimoliy Afg‘onistonda istiqomat qiluvchi o‘zbeklar nuqida angora, angara shakllari ishlatiladi.

Azri – ayri; bug‘doy sovrush uchun qo‘llanadigan asbob.

Ikki shoxlik, har bir narsani ham deyiladi. Bu so‘z odamlarga ham qo‘llaniladi. Azri butlug‘ – ayri butlik (odam).³ Shimoliy Afg‘onistonda hozirgi kunda mazkur asbobdan foydalanilmaganligi uchun bu leksema ishlatilmaydi. Shimoliy Afg‘onistonda, bu uskuna o‘rnida, asosan, kurak asbobidan foydalanadilar.

Urug‘luk – urug‘luk bug‘doy, urug‘ga saqlangan bug‘doy. Har qanday urug‘ga saqlangan donga ham qo‘llanadi.⁴ Mazkur leksema hozirgi kunda Shimoliy Afg‘onistonning chekka hududlarida faol ishlatiladi. Shaharda yashovchi o‘zbeklar nutqida fors tili ta‘sirini kuchli bo‘lgani uchun bu atama o‘rnida tuxumiy (tuxumlik – urug‘lik) leksemasini qo‘llaydilar.

Otuldi – tarig‘ otuldi – ekin o‘tuldi, o‘toq qilinadi. Ekin orasida o‘sib, ekinga zarar keltiruvchi o‘tlar yulib tashlanadi (otulur, otulmoq).⁵ Shimoliy Afg‘onistonda, mazkur leksema o‘rnida xishova atamasini ishlatadilar.

Ekildi – tarig‘ ekildi – urug‘ ekildi. Har bir ekilgan narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi.⁶ Mazkur leksema hozirgi kunda ham o‘zbek dehqonlari nutqida faol ishlatiladi.

Ekitti – ektirdi. Ul tarig‘ ekitti. U urug‘ septirdi. Don ektirdi. Unib chiqadigan har bir o‘simlikka ham shu so‘z qo‘llanadi.⁷ Shimoliy Afg‘oniston o‘zbeklari nutqida hozirgi kunda ektirdi shakli mavjud.

Axtardi – ag‘dardi. Ul yer axtardi, u yer ag‘dardi, yer haydadi, shudgor qildi.⁸ “Devoni lug‘otit turk”da axtardi deb yozilgan. Hozirgi kunda Shimoliy Afg‘oniston o‘zbek dehqonlari nutqida ag‘dardi shakli mavjud.

Ichlandi – don chiqardi. Tarig‘ ichlandi, ekin don bog‘ladi, donalandi. Bu so‘z o‘rtasi yeyiladigan narsa, yeyiladigan holga kelishiga ham qo‘llanadi.⁹

Urug‘landi – dona bog‘ladi. Tarig‘ urug‘landi – ekin urug‘landi.¹⁰ Mazkur leksema o‘rnida, Shimoliy Afg‘oniston o‘zbek dehqonlari saraylandi atamasini qo‘llaydilar.

Kasurgu – xalta, qop.¹¹ Bu atama hozirgi kunda Shimoliy Afg‘oniston o‘zbeklari nutqida ishlatilmaydi. Ammo mazkur leksema o‘rnida qo‘llaniladigan so‘zlar mavjud, jumladan, qanor, qop, bo‘ji kabi.

Qondig‘u – xirmon yanchishda, biror narsani tuyishda qo‘llanadigan asbob.¹² Hozirgi kunda mazkur asbobdan foydalanilmaganligi uchun bu leksema, Shimoliy Afg‘oniston o‘zbeklari nutqida ishlatilmaydi.

Qog‘urmach – qog‘irmoch, qovurilgan bug‘doy. Mazkur atama hozirgi kunda ham Shimoliy Afg‘oniston o‘zbeklari nutqida faol ishlatiladi.

Tatirliq‘ jer – teks va qattiq yer. Bu atama hozirgi kunda Shimoliy Afg‘oniston o‘zbeklari nutqida ishlatilmaydi. Mazkur leksema o‘rnida hamvor so‘zi qo‘llaniladi.

Tarig‘lag‘ – ekin joyi. Mazkur leksema, hozirgi kunda Shimoliy Afg‘oniston o‘zbeklari nutqida qo‘llanilmaydi.

¹ Devon lug‘otit turk. 1-jild, Toshkent, “Fan”, 1960, 115-bet.

² Shu manba. 120-bet.

³ Shu manba. 146-bet.

⁴ Shu manba. 166-bet.

⁵ Shu manba. 201-bet.

⁶ Shu manba. 206-bet.

⁷ Shu manba. 219-bet.

⁸ Shu manba. 224-bet.

⁹ Shu manba. 257-bet.

¹⁰ Shu manba. 288-bet.

¹¹ O‘sha asar. 452-bet.

¹² O‘sha asar. 453-bet.

Sog'anlug' tag' – yovvoyi piyoz o'sadigan tog'. Bu atama hozirgi kunda Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida ishlatilmaydi.

Tarig'lag' – ekinzor. Mazkur leksema hozirgi kunda Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida mavjud emas.

Tarig'liq – don saqlanadigan ombor. Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida mazkur atama o'rnida bug'doyxona leksemasi ishlatiladi.

Charuqluq – choriqqa mo'ljallangan charim. Bu lekisima hozirgi kunda ham Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida faol ishlatiladi, ammo talaffuz jihatdan farqlanadi, ya'ni, Shimoliy Afg'onistonda istiqomat qiluvchi o'zbeklar chorriqli shaklida talaffuz qiladilar.

Kebazlik – paxtazor, paxta ekilgan joy. Kishi haqida gapirilganda, kebazlik yer – paxtasi bor kishi deyiladi. Mazkur leksema, hozirgi kunda Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida qo'llanilmaydi.

Tokuklik tarig' – saqlangan don. Boshqalarga ham bu so'z qo'llanadi. Bu atama hozirgi kunda shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida qo'llanilmaydi.

Taritgan – bu kishi, ko'pincha, ekin ektiradigan, dehqonchilikka buyiruvchidir. Bu leksema hozirgi kunda Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida qo'llanilmaydi.

Savurdi – sovurdi, shopirdi. Odam bug'doyni xirmonda shopirdi – sovurdi va tozaladi. Har narsani shamolda sovurish va tozalashga ham bu so'z qo'llaniladi. Mazkur leksema Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida hozirgi kunda savurdi shaklida qo'llaniladi.

Sug'uldi – singdi. Suv sug'ildi – suv yerga singdi, tortildi, ozaydi. Mazkur leksema hozirgi kunda Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida qo'llanilmaydi.

Suvaldi – sug'arildi. Tarig' suvaldi – ekin sug'arildi. Mazkur leksema Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida sug'arildi tarzida talaffuz qilinadi.

Tarildi – ekildi. Tarig' tarildi – ekin ekildi. Boshqa ekinlar ekilsa ham, tarildi deyiladi (tarilur, tarilmoq). Bu so'z hozirgi kunda Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida ekildi shaklida talaffuz qilinadi.

Org'aq tishaldi – o'roq qayraldi. Bu atama Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari nutqida o'roq qayraldi tarzida qo'llaniladi.

Saban – qo'sh, qo'sh ho'kiz, omoch, buyinturuq. Bu so'z qo'sh bilan yer haydash ma'nosida ham qo'llandi. Maqolda shunday kelgan:

Sabanda sandirish bolsa,

Orto'go'nda irtash bolmas.

Yer haydash vaqtida puxtalik bo'lsa, xirmonda anglashilmovchilik bo'lmaydi.

“Devoni lug'otit turk”dagi ayrim so'zlar hali ham shevalarda saqlanayotganligi ham quvonarli hol, albatta. Ularning qo'llanilish darajasi o'rganilib, adabiy me'yor sifatida qabul qilinsa, maqsadga muvofiq ish bo'lardi, deb o'ylayman. Ming afsuski, o'zbek tilimiz ancha tuzatilish va to'ldirishlarga muhtojdir. Chet tilidan o'zlashadigan leksemalarning ko'pgina qismi o'z holicha iste'molga kiritilmoqda. Agar “Devoni lug'otit turk”, “Muhokamat ul-lug'atayn”, “Qutadg'u bilig”, “Sarf” kabi ajdodlarimiz tomonidan yozib qoldirilgan asarlarni chuqur o'rgansak, o'zlashma leksemalar uchun, albatta, o'zbekcha muqobillarini topamiz. Faqatgina to'xtovsiz harakat, chidamlilik va e'tibor o'zbek tilini Navoiy davridagidek turkiy tillar gultojiga aylantira oladi. Biz, bo'lajak tilshunoslar ham o'z oldimizga qo'ygan maqsad sari shaxdam qadam tashlab, o'zbek tilining dunyo tillari miqyosida o'z o'rniga ega bo'lishiga munosib hissa qo'shishga astoydil harakat qilamiz.

Tursunova Nodirabegim Fayzullo qizi (Andijon davlat universiteti o'qituvchisi, PhD; nodira.tursunova.93@mail.ru), Abdurazzaqova Sevara (Andijon davlat universitetining Pedagogika instituti magistranti)
INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TIBBIYOT TERMINOLOGIYASINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Terminologiya barcha sohalarning miyasi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Ayniqsa, tibbiyot sohasini terminlarsiz tasavvur qilishning iloji yo'q. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida qo'llaniladigan terminlarning lingvistik xususiyatlari, o'ziga xosligi, tarjima mexanizmi haqida so'z boradi.

Аннотация. Не будет преувеличением сказать, что терминология является мозгом всех областей. В частности, медицинскую сферу невозможно представить без терминов. В данной статье рассматриваются лингвистические особенности, специфика, механизм перевода терминов, используемых в английском и узбекском языках.

Annotation. It is no exaggeration to say that terminology is the brain of all fields. In particular, it is impossible to imagine the medical field without terms. This article discusses the linguistic features, specificity, translation mechanism of terms used in English and Uzbek languages.

Kalit soʻzlar: termin, atama, lingvistik, tarjima, xususiyat, mexanizm, abbreviatura.

Ключевые слова: термин, термин, языкознание, перевод, особенность, механизм, аббревиатура.

Key words: termin, term, linguistics, translation, feature, mechanism, abbreviation.

Kirish. Termin (shu jumladan, ilmiy-texnik atamalar va tashkiliy-maʼmuriy hujjatlarning atamalarini) – bu har qanday oʻziga xos tabiiy yoki sunʼiy til birligi (soʻz, ibora, qisqartma, belgi, soʻz va harflar birikmasi, soʻz va raqamlar birikmasi), oʻz-oʻzidan shakllangan yoki maxsus ongli jamoa shartnomasi natijasida ogʻzaki shaklda yoki boshqa rasmiylashtirilgan shaklda ifodalanishi mumkin boʻlgan maxsus terminologik maʼnoga ega boʻlib, tegishli shartnomaning asosiy xususiyatlarini juda aniq va toʻliq aks ettiradi va u fan va texnika taraqqiyotining maʼlum darajasida muhim boʻlgan tushuncha hisoblanadi. Termin mazmun jihatidan tegishli mantiqiy-konseptual tizimning maʼlum bir-birligi bilan majburiy ravishda bogʻlangan soʻzdir.

Terminning lingvistik xususiyati nimadan iborat, degan savol tugʻiladi. Birinchidan, atama adabiy til leksik tizimining ajralmas organik qismidir. Ikkinchidan, atamalar boshqa soʻz turkumlaridan oʻzining ulkan axborot boyligi bilan ajralib turadi. Ilmiy-texnik atamada ilmiy yoki texnik tushunchaning eng aniq, konsentrlangan va iqtisodiy taʼrifi berilgan.

Soʻzlarning maxsus leksik kategoriyasi sifatida atamalarning oʻziga xosligi shundaki, ular ishlab chiqarish va ilmiy faoliyat jarayonida yaratiladi, shuning uchun faqat tegishli ilmiy va ishlab chiqarish voqeligiga, yaʼni makrokontekstga ega boʻlgan odamlar orasida ishlaydi. Shuning uchun nutq aloqasida bir maʼnoliligi vaziyat yoki lingvistik kontekst bilan taʼminlangan oddiy soʻzlardan farqli oʻlaroq, atamaning bir maʼnoliligi ekstralingvistik makrokontekst yoki lingvistik mikrokontekst bilan tartibga solinadi.

Ingliz ilmiy-texnik terminologiyasida bir nechta tarkibiy qismlardan tashkil topgan juda koʻp atamalar mavjud. Misol uchun:

read-write head for magnetic tape unit – magnit lenta bloki uchun oʻqish-yozish boshi;
dynamic pulse storage unit (dinamik triggerlardagi kompyuter xotirasi).¹

Bunday koʻp komponentli atamalar, tilshunoslarning fikriga koʻra, ikki turga boʻlinadi:

- 1) iboraning ajratilmaydigan terminlari;
- 2) iboraning ajraladigan terminlari.

Turgʻun terminologik iboralarni qoʻshma soʻzlarga – atamalarga qaraganda tarjima qilish ancha oson, chunki ulardagi barcha komponentlar grammatik jihatdan yaratilgan boʻlib, ular orasidagi semantik munosabatlarni ochishga yordam beradi.

Grammatik dizaynni atama-iboralarda ifodalash mumkin:

- qoʻshimchalar (*tailless plane, selective communication*);
- predloglar (*system of axes, system of equations*);
- tugatish (*threewheeled bicycle, controlled system*).

Affikslarning koʻproq yoki kamroq aniq ixtisoslashuvi biologik va tibbiy terminologiyada amalga oshiriladi, yaʼni atamalar, asosan, lotin va yunon ildizlaridan qurilgan. Misol uchun:

– birlik otlar uchun *-us (s)* qoʻshimchasi, koʻplik otlari uchun *-(ai)* qoʻshimchasi: *alveoli* – alveolalar;

– *-um (m)*, qoʻshimchasi, birlik otlar uchun va koʻplik otlari uchun *-a* qoʻshimchasi: *cranium* – *crania* (miya).

Ingliz tilidagi *dis-*, *en-* prefikslari biologik atamalarni yaratishda keng qoʻllaniladi. Misol uchun:

disafforest (oʻrmonlarni kesish);

disbranch (novdalarni kesish);

enfeeble (zaiflashtirish);

engraft (emlash uchun);

enrich (urugʻlantirish) va boshqalar.

Ilmiy-texnik terminologiya milliy tilda unumsiz, samarasiz, umuman, yoʻq qator qoʻshimcha va prefikslarning qoʻllanilishi bilan tavsiflanadi. Demak, ingliz tilining termin yasash tizimida quyidagi unumsiz qoʻshimchalar keng qoʻllaniladi:

¹Розенталь Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов (текст). М., “Просвещение”, 2017, 543-бет.

-ment (*treatment, filament*);
-ance, -ence (*inductance, divergence*).

Termin yasash tizimida -wise qo'shimchasi keng qo'llanib, "yo'nalishda, parallel" ma'nosini beradi:

- *streamwise*;
- *slantwise*.

Zamonaviy tibbiyot fanida, asosan, lotincha atamalar yoki yunon tilining leksik elementlaridan foydalaniladi. Ba'zi tibbiy atamalar eskirgan va foydalanilmay qolmoqda, boshqalari o'z ma'nosini o'zgartirmoqda va yangi ilmiy tushunchalarni ifodalovchi yangi atamalar paydo bo'lmoqda.

Tibbiyot terminologiyasi – bu turli mutaxassisliklar shifokorlari tomonidan qo'llaniladigan til. O'quvchi va tinglovchiga tushunchalar bilan bog'liq holda tushunarli bo'lishi kerak.

Termin tilning umumiy leksik tizimiga kiradi, lekin faqat ma'lum bir terminologik tizim (terminologiya) orqali. Terminning xususiyatlari aniqlandi:

- izchillik;
- ta'rifning mavjudligi (ko'p atamalar uchun);
- uning terminologik sohasi doirasida monosemiyaga moyillik, ya'ni. ma'lum fan, fan yoki ilmiy maktab terminologiyasi;
- ifoda yetishmasligi;
- stilistik neytrallik.

Atamalarni boshqa tildan o'zlashtirib olish, shuningdek, o'z tilining morfemik inventaridan yoki xalqaro elementlardan yaratish mumkinligini kuzatish mumkin. Termin til birligi sifatida ushbu tilning fonetik va grammatik qonunlariga bo'ysunadi. Terminlarning tarkibiy va semantik xususiyatlari so'z yasashi sohasida namoyon bo'ladi, bu yerda terminologik modellarga xos bo'lgan individual shakllantiruvchilarning ixtisoslashuvi mavjud. Terminning tuzilishini tavsiflash uchun atama elementi tushunchasi atamaning minimal muhim tarkibiy qismi ishlatiladi. XX asrda fan tilining baynalmilallashuvi munosabati bilan, ilmiy terminologiyada o'ziga xos salmog'i yunon-lotin elementlari asosida tuzilgan atamalarga ega. Terminologiya – bu ma'lum bir professional til ichidagi atamalar to'plami. Bu til lug'atining eng harakatchan qismi.¹

Atamalarni tarjima qilish xususiyatlari, asosan, uchta omilga bog'liqligi aniqlangan:

1. Terminning tarjimaning kommunikativ ahamiyatli birligi sifatida bajaradigan roli. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, atama aloqaning, umuman, xabarning noaniqligiga ta'sir qiluvchi omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

2. Terminning tilning tizim birligi, muayyan terminologik tizimining elementi yoki fan va texnika subtilining leksik-semantik birligi sifatida matnda faoliyat yuritishini tavsiflovchi xususiyatlar.

3. Ilmiy-texnika taraqqiyoti doirasidagi nazariy va amaliy faoliyat bilan belgilangan vazifalar. Tibbiyot terminologiyasini tarjima obyekti sifatida o'rganib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, atamaning adekvat tarjimasini talabi atamaning so'zma-so'z tarjimasini rad etishni anglatadi. Terminning so'zma-so'z tarjimasini (literalizm) tushunchasi har qanday holatda ham salbiy hodisa sifatida qaraladi.

Ingliz tibbiyot terminologiyasini tahlil qilishimiz shuni ko'rsatadiki, harf qisqartmasi barcha to'rt turda ifodalanadi:

1. Aniq qisqartmalar: C (*cough*) – yo'tal.

2. Ikki raqamli qisqartmalar:

AB (*antibiotic*) – antibiotik;

BP (*blood pressure*) – qon bosimi;

BT (*blood test*) – qon testi.

3. Uch xonali qisqartmalar:

ANS (*autonomic nervous system*) – avtonom nerv sistemasi;

CVS (*cardiovascular system*) – yurak-qon tomir tizimi;

DNK (*deoxyribonucleic acid*) – DNK.

4. To'rt xonali qisqartmalar:

TWBC (*total white blood cells*) – oq qon hujayralari soni;

EDUD (*eating, drinking, urinating and defecating*) – oziq-ovqat va suyuqlik iste'moli, siydik chiqarish va defekatsiya normaldir.

¹ Капанадзе Л.А. О понятиях «термин» и «терминология». Развитие лексики. М., 2015, с. 75 – 86.

Shuni ta'kidlash kerakki, yuqoridagi turlardan foydalanish bir xil emas. Ikki xonali va uch xonali qisqartmalar ingliz tibbiyot terminologiyasida eng keng tarqalgan (3% dan 2,8%).¹

Tibbiy ma'lumotnomada taqdim etiladigan ma'lumotlarni tayyorlashda tibbiy matnni tushunishga to'sqinlik qilmasligi uchun terminologik birliklarning tuzilishiga alohida e'tibor berish kerak. Borgan sari bu yangi atamalarni yaratishni emas, balki ilmiy-ommabop adabiyotlarda samaradorligini isbotlagan matnlarni tanlash va moslashtirishni talab qiladi.

Tilshunosning yordamisiz u yoki bu terminologik xabar berilgan darslikda qanday idrok etilishini har doim ham oldindan aytish mumkin emas. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'ziga xosligi tufayli tibbiy matn va atama deyarli hech qachon so'zma-so'z tarjima qilinmaydi, chunki bu holda matn o'z ma'nosini va ta'sirini yo'qotadi. Ba'zida bir mamlakatda odamlarni o'ylantiradigan matn boshqa mamlakatlarda dovdirash, hatto g'azabga sabab bo'lishi mumkin.

Ingliz tibbiyot tiliga aylanish jarayonida asosiy atamalarni bir necha turdagi qisqartmalarga qisqartirish tendentsiyasi mavjud:

1) belgilangan iboraning qisqartmasi:

- TSTH – too sick to send home – to'liq tuzalmagan, uyga yuborishga tayyor emas;
- HBD – has been drinking – alkogolizm bilan kasallangan.

Shu bilan birga, lotin qisqartmalari hali ham faol qo'llaniladi, ular ingliz tiliga hech qanday aloqasi yo'q, lekin inglizcha bilan birga topiladi.

a.c. – ante cibum – ovqatdan oldin;

2) atamaning birinchi harflaridan tuzilgan qisqartma.

Bunday qisqartmalar shu qadar ildiz otganki, og'zaki nutqda ular imloga ko'ra talaffuz qilinadi. Muammo shundaki, bir xil qisqartma ikkita mutlaqo boshqa atamani anglatishi mumkin, lekin bir xilda qo'llaniladi.

OD – occupational disease – kasbiy kasallik.

OD – patients with overdose of some drug – preparatning dozasi oshirib yuborilgan bemor.

3) oldingi misoldagi OD tipidagi abbreviatura uchinchi turdagi qisqartma hisoblanadi.

Darhaqiqat, eng ifodali so'zlar so'nggi versiya tuzilgan iboradan tanlanadi.

4) iboraning bir qismi to'liq yoziladi, so'zlardan biri bosh harfga tushiriladi:

H disease – Hart's disease – Xart kasalligi.

5) atamaning bir qismini qisqartirish:

- scope – mikroskop;
- chem – kimyo;
- crit – gematokrit.

Sintaktik qisqartmalar guruhi elliptik qisqartmalar bilan ifodalanadi. Ellipsis iboraning tarkibiy qismlaridan birining qoldirilishi bilan tavsiflanadi, ammo oldingi kesish turlaridan farqli o'laroq, qolgan komponent morfemik tuzilishida zararli o'zgarishlarga duch kelmaydi, faqat "butun iboraning semantikasini zichlashtiradi": gastric (← gastric ulcer) – oshqozon yarasi; cord (← spinal cord) – orqa miya.

An'anaga ko'ra, atama aniq, ixcham bo'lishi va qat'iy belgilangan tushunchani ifodalashi kerak. Shuningdek, u noaniqlik, sinonimiya, omonimiya, majozilikdan mahrum bo'lishi kerak. Biroq, umumiy atamalar, xususan, tibbiy atamalar har doim ham bu mezonlarga javob bermaydi.

Ba'zan bir xil atama o'zida nihoyatda keng ma'nolarni o'zida mujassamlashtiradi, masalan: «bladder» – qovuq; kist; bo'shliq. Ba'zida kontekstga qarab, atamaning ma'nolari hatto qarama-qarshi bo'lishi mumkin. Masalan: «bleeding» – qon ketish (tomir nuqsoni natijasida qonning o'z-o'zidan chiqishi) va «bleeding» – qon ketish (tibbiy muolaja natijasida qon ketish).

**Mamatova Ziyodaxon Ravshanbekovna (Andijon davlat universiteti Chet tillar fakulteti o'qituvchisi)
INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI SINTAKTIK QURILMALARINI MODAL MA'NO BILAN
BOYITISHNING QIYOSIY TADQIQI**

Annatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi sintaktik qurilmalar tahlili, ularni modal ma'no bilan boyitishning qiyosiy tadqiqi misollar, qoidalar, ta'riflar bilan birga olib boriladi.

¹Арнольд И.В.Стилистика. Современный английский язык. Учебник для ВУЗов, 7-е изд., М., "Наука", 2005, с. 384.

Аннотация. В данной статье проводится анализ синтаксических устройств в английском и узбекском языках, сравнительное исследование их обогащения модальными значениями на примерах, правилах, определениях.

Annotation. In this article, the analysis of syntactic devices in English and Uzbek languages, a comparative study of their enrichment with modal meanings is carried out with examples, rules, definitions.

Kalit so‘zlar: sintaktik qurilma, qiyosiy tadqiq, modal ma‘no, til, leksika, fonetika.

Ключевые слова: синтаксический аппарат, сопоставительное исследование, модальное значение, язык, лексика, фонетика.

Key words: syntactic device, comparative research, modal meaning, language, vocabulary, phonetics.

Kirish. Har bir til ichki va tashqi manba asosida boyib borar ekan, jamiyat taraqqiyoti bilan nafaqat tilning leksik sostavi balki ichki imkoniyatlari asosida yasaliş tizimi ham o‘zgarib boradi. So‘z yasash vositalarining hozirgi kunda keng rivojlanayotganligini hisobga olsak, ularning faqat so‘z yasash vositalarining har ikki yoki bir necha tilni taqqoslab o‘rganish jarayonida yechimini topishi mumkinligi dolzarb muammo hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Semantik, fonetik va sintaktik-leksik usullar bilan so‘z yasaliş tarixiy yasaliş (diaxron yasaliş) hisoblanadi. Hozirgi so‘z yasalişiga keyingi ikki usul – affiksatsiya va kompozitsiya usullari kiradi, shu ikki usul hozirgi so‘z yasalişining o‘rganish obyektini bo‘la oladi.

Hozirgi o‘zbek tilida so‘z yasalişining eng aktiv usuli affiksatsiya usulidir. So‘z yasovchi affiksalar bir qator xususiyatlarga ega.¹

Ba‘zi affiksalar bir xil ma‘nodagi, ba‘zilari esa turli ma‘nodagi so‘zlar yasaydi. Masalan, *-soz* affiksi bir xil ma‘nodagi ot yasasa (*asbobsoz, soatsoz* kabi), *-chi* affiksi bir necha xil ma‘nodagi otlar yasaydi (*traktorchi, sportchi, neftchi; jinoyatchi, tuhmachi* kabi).

Ba‘zi affiksalar bir turkumga oid so‘z yasasa, ayrim affiksalar har xil turkumga oid so‘z yasaydi.

Qiyoslang: *aravakash* (ot) – *pastkash* (sifat); *bedavo* (sifat) – *betinim* (ravish).

So‘z yasovchi affiksalar o‘zbek tilida asosan suffiks xarakterida bo‘lib, boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlarda boshqa tillardan o‘tgan, o‘zak oldiga qo‘shiluvchi affiksalar ham uchraydi: *beg‘araz, noxush, no‘tinch, antidemokratiya* kabi.²

O‘zga tildan o‘tgan ma‘lum so‘zlar tarkibida affikslarni o‘zbek tili nuqtayi nazaridan so‘z yasovchi affiks yoki bunday affiks emasligini baholashda ikki holatni hisobga olish kerak. Agar bunday affiks o‘zga tildan o‘tgan so‘zdagina uchrab, o‘zbek tilida yangi so‘z yasash uchun xizmat qilmasa, bunday affiks so‘z yasovchi affiks hisoblanmaydi va u qo‘shilgan so‘z o‘zbek tili nuqtayi nazaridan yasama so‘z deyilmaydi.

Tovushlarni ikkilantirish usuli bilan: *qatiq – qattiq*. Tovushlarning birini tushirish bilan: *sol – ol, toshmoq – oshmoq*. Tovushlarning o‘rnini almashtirish bilan: *siq – qis, chuk – kuch*.

Leksik-sintaktik: ingliz tilida:

♦ *forget - me - not* – bo‘tako‘z (gulning nomi).

♦ *stick - in - the mud* – g‘ayratsiz, sust, kam harakat.

Quyida ot yasovchi affikslarga qiyosiy misollar keltiramiz. Ishning mohiyatini yanada to‘liqroq anglash uchun har ikkala tildagi affikslarni quyidagi guruhlariga bo‘lib uranimiz:

-er: *foreign+er* (sifat-ot) xorijlik, *forty-nin+er* (son-ot) 49 yoshli odam, *work+er* (ot-ot) ishchi, *hunt+er* (fe‘l-ot) ovchi;

-ory: *laborat+ory* (f+ot) laboratoriy ijodxonasi;

-ery: *bake+gu* (f-ot) bakery non do‘koni (magazini), *nonvoyxonahen+ery* (ot-ot) hennery tovuqxonasi, tovuq katagi.

-zor: *gul + zor* (ot - ot) gulzor;

-ok: *yot + ok* (f - ot) yotoq;

-goh: *sayl + gox* (ot - ot) saylgoh;

-lik: *jar + lik* (ot - ot) jarlik;

¹ Yoqubova N., Sharipova K. -lik affiksining semantik va sintaktik vazifa-lari. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 2016, 6.

² Гулямов А.Ж. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке, Научные труды ТашГУ, Т., 1968, с. 268.

Mavhum otlar:

-hood: brother+hood (ot-ot) birodarlik, do'stlik, beastle+hood (sifat-ot)beastlihood – yaramas ish, razolat, madaniyatsizlik;

-dom: king+dom (ot-ot) kirolik, artist+dom (ot-ot) san'atkor, rassomlarolami, muxiti, orasi.

-archilik (ar+chilik): och+archilik (sif-ot) ocharchilik -garchilik.

Qiyoslanayotgan tillarda otlar quyidagi olti usul bilan hosil qilinadi:

semantik usul (konversiya)

fonetik usul;

leksik-sintaktik usul;

kompozitsiya usuli;

affiksatsiya usuli;

abbreviatsiya.

O'zbek tilida so'z qo'shib so'z yasash usuliga yaqin turgan tiplardan biri leksik-sintaktik usuldir. Bunda so'z birikmasi yoki gaplar tarkibidagi elementlarning qo'shib ketishi natijasida yangi so'z paydo bo'ladi: O'zibilarmon, holbuki, bari bir kabi.

Kompozitsiya. Ingliz tilida: newspaper (gazeta): news (yangiliklar)+paper (qog'oz), headache (bosh og'rig'i), head (bosh)+ache (og'riq).

O'zbek tilida, asosan, qo'shma otlar yasaladi: *otquloq, tomorqa, Mirzacho'l, gulxayri, toshko'mir.*

Abbreviatsiya. Ingliz tilida. Leksik abbreviatura: ad: advertisement, frig: refrigerator. Grafik abbreviatura: anti-meridium/a - m.

◆save our souls/Sos.

Qorishiq so'zlar: pomato: potato+tomato.

◆cablegram: cable+telegram.

O'zbek tilida: Grafik abbreviatura: BMT, GDR.

Qorishiq so'z: O'zdavnashr – O'zbekistan davlat nashriyoti; Rayijrokom–Rayon ijroiya komiteta.

Affiksatsiya. Ingliz Prefiksatsiya:

en - : rich (boy) - enrich (boyitmoq) (sifat - fe'l).

Suffiksatsiya: -full : beauty (chiroy) – beautifull (chiroyli) (ot - sifat).

O'zbek tilida. 1. Prefiksatsiya: be-: be + odob (ot -sifat) beodob. 2. Suffiksatsiya: **-chi:** qiziq + chi (sifat ~ ot) qiziqchi.

Natijalar. Differensial tahlil usuli vositasida turli tuzilishdagi sintaktik birliklarning mundarijaviy va mazmun xususiyatlari o'rganilishi mumkin. Ushbu metodning qo'llanish samardorligini ayrim turdagi gaplarning modal mazmuni tahlili misolida ko'rsatishga harakat qilamiz.

Ma'lumki, modallik kategoriyasi gapning lisoniy maqomini aniqlovchi murakkab kategoriyalardan biridir. Ushbu kategoriya semantik-sintaktik munosabatlar majmuasidan iborat bo'lib, quyidagi qarama-qarshilik juftliklarida namoyon bo'ladi:¹

1. Gapda voqeaning real, haqiqatdan, sodir bo'lishi ifodalanadi – gapda voqeaning sodir bo'lishi mumkinligi (imkoniyati mavjudligi) ifodalanadi, ya'ni, boshqacha aytganda, voqea sodir bo'lishining *ehtimoli va zarurligi*.

Ushbu gaplarning mazmundagi farqi bevosita turli zamon va mayl shakllarining qo'llanishi bilan bogliq. Masalan, reallik hozirgi va o'tgan zamon xabar mayli shakli vositasida ifodalansa (siz o'qiyapsiz: siz o'qidingiz) ehtimollik esa shart va buyruq mayllari, kelasi zamon shakllari vositasida ifodalana-di: o'qiyasiz, o'qing, o'qisangiz va boshqalar).

Xulosa va munozara. Olim Balli tomonidan murakkab zamon shakllarining analitik xususiyatining izohlanishi ham muammolidir. Olimning dastlabki xulosasi murakkab zamon shakllarining paydo bo'lishi fransuz tilining analitik taraqqiyotidan guvohlik berishini tasdiqlashdir: «analitik taraqqiyot modal mazmunni fe'ldan ajratuvchi (murakkab) shakllarning rivojiga sabab bo'ladi; irogressiv ketma-ketlik esa modal belgilarning diktal fe'ldan oldin kelishini talab qiladi». Ammo ushbu murakkab zamon shakli tarkibiga, masalan, ravish kiritilgani zahotiy oq shakl sintetik ko'rinish oladi. Buning sababini tushuntirish oson: grammatik belgi (shakl) ning qismlarga ajratilishi distaksiya, ya'ni sintez hodisasidir.

¹Doniyorov R., Kosimov A. Terminologiya va so'z yasalishining ayrim masalalari. «O'zbek tili va adabiyoti», 2015, 4-bet.

Allamberganova Nigora Gulmurzayevna (Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI mustaqil tadqiqotchisi)
O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDAGI “NUTQ” MA’NOLI FRAZEMALARNING
MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Maqolada “nutq” ma’noli frazemalarning milliy-madaniy xususiyatlari tahlil qilingan. O‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi mazkur frazemalarning xalq tarixi, milliy mentalligi bilan bog‘liq ekanligi, ushbu jihatlarning til lug‘at fondidagi frazemalar orqali ifodalanishining semantik, pragmatik jihatlari ochib berilgan.*

***Аннотация.** В статье анализируется национально-культурная характеристика фразем со значением “речь”. Речь идет о том, что фраземы в узбекском и каракалпакском языках связаны с историей, менталитетом народа, раскрыты семантические, прагматические аспекты выражения этих значений при помощи фразем в словарном фонде языка.*

***Annotation.** In this article, the national-cultural characteristics of the “speech” phrases are discussed. The fact that these idioms in the Uzbek and Karakalpak languages are related to the history and national mentality of the people, the semantic and pragmatic aspects of the expression of these aspects through the idioms in the language vocabulary are revealed.*

***Kalit so‘zlar:** frazema, milliy-madaniy xususiyat, mentallik, frazema prototipi, allofrazemalar, frazema sinonimlari.*

***Ключевые слова:** фразема, национально-культурная особенность, ментальность, прототип фразем, аллофраземы, синонимические фраземы.*

***Key words:** idiom, national-cultural characteristic, mentality, prototype of idiom, allophrases, synonyms of idiom.*

Tilshunoslar keyingi davrda shiddat bilan rivojlanayotgan lingvokulturologiya fani XX asrning so‘nggi choragida shakllanganligini, “lingvokulturologiya” termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘lganligini e‘tirof etadilar.¹ Lingvokulturologiyaning yuzaga kelishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumboldtga borib taqalishini ta’kidlaydilar.² Shuningdek, sohaning shakllanishida E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari ham ma’lum darajada rol o‘ynagan.

Hozirgi kunda dunyo tilshunosligida, turkiyshunoslikda, milliy tilshunosliklarda ham til va madaniyat munosabati masalalariga bag‘ishlangan ishlar yetarli darajada mavjud.

“Olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlari majmuyi bo‘lgan konseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash hamda til egalarining milliy-madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, insoniyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiy muloqotga xos bo‘lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplarni aniqlash lingvokulturologiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi”, deb yozadi D.Xudoyberganova.³

Olamning lisoniy manzarasini anglashda insonning miya til xotira qismida so‘zlar bilan bir qatorda tarkibi jihatidan barqaror bo‘lgan va nutqda tayyor holda ishlatiladigan frazeologik birliklar ham mavjud. Har bir tilning frazeologik birliklari lisoniy munosabatlarning ko‘z ilg‘amas rang-barangligini aks ettiradi.

“Genetik jihatdan erkin so‘z birikmalari ma’lum urf-odatlarini, maishiy hayot va madaniyatning tafsilotlarini, tarixiy voqealar va ko‘plab boshqa hodisalarni tasvirlaganidek, frazeologizmlar milliy madaniyatni o‘zlarining prototiplari bilan aks ettiradilar”, deya takidlaydi rus tilshunoslari E.Vereshagin va V.Kostomarovlar.⁴

“Frazeologik birliklarning milliy-madaniy semantikasi uch qismdan tarkib topadi, deydi professor Abdimurod Mamatov. Birinchidan, frazeologizmlar milliy madaniyatni yaxlit, kompleks tarzda, o‘zining barcha idiomatik ma’nosi bilan aks ettiradi.

¹ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., Школа “Языки русской культуры”, 1996, с. 288.

²Nurmonov A. Ovtupada umumiy va qiyosiy tilshunoslikning maydonga kelishi. Tanlangan asarlar, 3 jildli, 2-jild, Toshkent, “Akademnashr”, 2012, 23–40-betlar; Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab..., “O‘zbek tili va adabiyoti”, Toshkent, 2012, 5-son, 3–16-betlar.

³ Xudoyberganova D. O‘zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik talqini. Filol. fan.dokt. ...diss., Toshkent, 2015, s. 43.

⁴ Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М., 1983, с. 83.

Ikkinchidan, frazeologizmlar milliy madaniyatni bo'laklarga bo'lib, o'z tarkibida mavjud komponentlari, ya'ni so'zlar orqali ochib beradi. Bu so'zlarning ayrimlari ekvivalentsiz so'zlar qatoriga taalluqli bo'lishi ham mumkin.

Uchinchidan, frazeologizmlar milliy madaniyatni o'z prototiplari bilan aks ettiradilar, negaki frazeologik birlik bo'lib qolgan erkin so'z birikmalari ma'lum urf-odatlarini, an'analarni, turmush va madaniyatning tafsilotlarini, tarixiy voqealarni va boshqa ko'plab narsa va hodisalarni tasvirlaganlar".¹

Frazeologik birliklar aynan madaniyat haqidagi axborotni, milliy mentalitni ifodalaydigan til birligidir. Frazeologik ma'noning madaniy ma'no komponenti har bir xalq madaniyatiga, tarixiga, ma'naviyatiga xos bo'lgan milliy xususiyatlarni o'zida aks ettiradi. Bunga turkiy tillardagi ayrim frazemalar tarkibidagi ma'nolarni misol sifatida keltirish mumkin.

Qozoq tilshunosi Aybarsha Islamning ko'rsatishicha, idiomalarni kognitiv yo'nalishda tadqiq qilganda uning ma'nosini tashkil qiladigan denotativ, baholash aspektlari o'rganiladi. "*Hali ochligi bosilmadi, to'ymadi*" ma'nosini ifodalaydigan "*jilani qaytpay otir*" idiomasi freymi qozoqlar hayotining bir fragmenti bilan bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Uy ichida ilon paydo bo'lib qolgan kunda (dalada bunday holatlar tez-tez bo'lib turishini eslasak) xalqning ishonishiga ko'ra uni o'ldirish ma'n qilingan. Turkiylar bilan mo'g'ullarda ilon totemlik ma'noga ega bo'lib, xosiyatli hisoblangan, sababi o'lgan odamning arvohi ilon shakliga keladi degan ishonch asosida assosiasiya hosil qiladi. Bunday holda, ya'ni uy egalari unga oq niyatda ekanligini ko'rsatish maqsadida uning iniga oqlik – sut, ayron, qimiz quyadigan bo'lgan, deydi.²

Tatar tilshunosi F.Safullinaning ko'rsatishicha, frazeologizmlar tarixiy jihatdan real hayotni to'g'ridan to'g'ri aks ettiradi. Frazeologizmning real prototipi sekin-asta unutilgan, yo'qolgan so'z birikmalarining ma'nosi o'zgarib, ham ular ma'lum bir tipik situatsiyaning tamg'asi bo'libgina saqlanib qolgan. Masalan, *aqchaga cho'qingan* frazeologik birlik tarkibida ma'no haqida olimlar quyidagi ma'lumotni beradilar: XVII–VIII asrlarda podsho hukumati cho'qingan tatarga mo'l aqcha to'lagan, cho'qinmaganlarning yer-suvini olib, cho'qinganlarga bergan, o'zlarini soldat qilib, askarlikka olgan.³

N.Tursunovanning "Turli tizimdagi milliy madaniy xususiyatlarni ifodalovchi frazeologizmlar va ularning lingvokulturologik tahlili" nomli dissertatsiyasida: "Lingvokulturologiyaning asosiy vazifasi frazemalarda yashiringan madaniy mazmun-mohiyatni yoritish, aniqlash va frazema "prototipidan" – erkin so'z birikmasidagi ko'rinishidan farqli xususiyatlarni belgilab olishdir. Makon, til, diniy dunyoqarash jihatidan bir-biridan ancha uzoq bo'lgan ingliz va o'zbek tillarida bir xil leksik birliklar ishtirokida, bir xil frazeologik ko'chma ma'nolar, o'xshatish va kinoyalarda shakllanishini" ta'kidlaydi va bir qator misollar keltiradi.⁴

Bir-biriga yaqin, qarindosh bo'lgan turkiy tillarda esa bunday yaqinlik va o'xshashliklar yana ham ko'p bo'lishi fikrlardan chiqadigan mantiqiy xulosadir.

Oq va qora ranglari nafaqat turkiy tillarda, balki Yevropa tillarida ham ramziy ravishda ma'no ifodalash xususiyatiga ega ekan. Oq rang yaxshilik, qora rang yomonlikni ifodalaydi ekan. O'zbek tilidagi *og'ziga oq it kirib, qora it chiqmoq* frazemasining semantikasida "har xil haqorat so'zlarini aytmoq" semalari mavjud. Oq it yaxshi so'zlarga, qora it yomon so'zlarga nisbatan ishlatilgan. Qoraqalpoq tilida ham *awizina aq iyt kirip, qara iyt shuqt* frazemasini o'zbek tilidagi frazema bilan bir xil ma'no anglatadi.

Sukut ma'nosini bildiruvchi *og'ziga qatiq ivitmoq, og'ziga tolqon solmoq* frazemalari ham ikki tilda ham mutlaqo gapirmaslik ma'nolarini bildiradi. Ikkala xalq ham chorvachilik bilan ham shug'ullangani ma'lum. Qatiq ivimasdan unga tegilsa, u ivimay qoladi. Frazemaning prototipida qatiq ivitilishi asos vazifasini bajaradi. Qoraqalpoq tilidagi *awizina qatiq uyitti* frazemasining shakllanishi ham o'zbek tilidagi frazemaniki bilan bir xil.

Xalqimiz tarixda suvda pishirib, keyin qovurilgan donlarni, shuningdek, qotgan nonlarni tuyib, aralashtirib tolqon qilgan. Og'ziga tolqon solmoq frazemasining prototipida mana shu ma'no qatnashgan. Qoraqalpoq tilidagi *awizina taqan salg'anday* frazemasining shakllanishi ham o'zbek tilidagi frazemaniki bilan o'xshash.

¹ Mamatov A. Zamonaviy lingvistika. Toshkent, "Noshir", 2019, c. 136.

² Aybarsha Islam. Lingvomadeniyrttanu: til madaniyat kontekstida. Almati-Astana, 2004, c. 146.

³ Сафиуллина Ф.С. Тел гыйлемене кереш. Югары уку йорларының филология факультети студентлер өчен дәреслек. Казан, "Тарих", 2001, 383 с.

⁴ Tursunova N.F. Turli tizimdagi milliy-madaniy xususiyatlarni ifodalovchi frazeologizmlar va ularning lingvokulturologik tahlili. Filol. fan. bo'y. fals. dok. (PhD) diss. avtoref., Andijon, 2021, c. 19.

Ba'zi frazemalarning sinonimlari, allofrazemalari ishlatiladi. O'zbek tilida o'zaro gap talashmoq, aytishmoq ma'nolaridagi *ali desa, bali demoq, adi-badi aytishmoq, adi-badiga bormok, sen-manga bormoq, dard desa, balo demoq, u desa, bu demoq, bu desa, u demoq* frazemalari ikki shaxsning o'zaro munosabatini ifodalaydi. Bu ma'noda "Qoraqalpoq tilining frazeologik lug'ati"da *á dese, má dew (dedi)* frazemasi keltirilgan.¹

Ko'rinadiki, mazkur ma'noni ifodalaydigan frazemalar o'zbek tilida ko'pchilikni tashkil qiladi.

Gapirishga imkon bermaslik, gapirtirmaslik ma'nolaridagi *ovozini o'chirmoq* frazemasiga muqo-bil ma'no ifodalaydigan qoraqalpoq tilidagi frazemalar va ularning allofrazemalaridan quyidagilarni ko'rsatish mumkin: *awız ashtirmadı* (QTFS,16), *awızına qum quydi, awızına qum quyıldı,* (QTFS,19), *sestine suw quydi, sestine suw quyıldı, sestinđi óshir, sestinđi shug'arma, sestine suw quyilg'ır, sestinđ óshkir* (QTFS,138), *únine suw quydi, únine suw quyıldı, únin óshirdi, úninđi óshir, úninđi shug'arma, úni óshti, úni shuqpadı* (QTFS,153).

Ko'rinadiki, bu ma'noda qoraqalpoq tilidagi frazemalar lug'atga ko'proq kiritilgan ekan.

"Frazeologik ma'noning madaniy ma'no komponenti baho munosabatini anglatishi bilan birga u yoki bu millatning milliy mentaliteti, etnokulturasida to'g'risida ma'lumot beradi. Umuman, frazeologizmlar u yoki bu xalqning hayot tarzi, madaniyati, ma'rifati, milliy mentalitetining yorqin ifodasidir. Frazeologik birliklar u yoki bu xalqning madaniyati haqida ma'lumot beruvchi manba hamda milliy-madaniy lingvokulturemani ifoda etuvchi yorqin til birligidir",²deb ko'rsatadilar A.Mamatov va B.Boltayevlar. Tildagi frazemalarning shakllanishida va nutqda ishlatilishida xalqlarning milliy, madaniy xususiyatlari o'z aksini topadi. Turkiy tillarda frazemalarning uslubiy xususiyatlari ma'lum darajada izga tushib shakllanib va rivojlanib kelmoqda. Frazemalar tarkibida uning denotativ ma'nosini ifodalovchi ideografik semalardan tashqari konnotativ semalar ham ishtirok etadi. Ularda ma'no asosan ko'chma tarzda, obrazli ifodalangani bois, tarkibida konnotativ semalar yetakchi o'rin egallaydi. O'zbek tilidagi uzoq gapiruv amalini bildiradigan *bayt-u g'azallar aytmoq* frazemasida "kim kimning sha'niga salbiy so'zlar bilan o'z noroziligini bildirmoq" semalariga ega. Misollar: *Zulfiqorovni xotini uyidan haydab yuboribdi va Qalandarovning nomini aytmagan bo'lsa ham, "suyangan tog'i" sha'niga qancha bayt-u g'azallar aytibdi* (A.Qahhor).

Frazema tarkibidagi ko'chma ma'noning shakllanishida o'zbek xalqi madaniyatidagi adabiyotga muhabbat, u bilan oshnolik, bayt va g'azallarning hayotda ma'lum o'rin egallashi kabi tushunchalar ang-lashilib turadi.

O'zbek tilidagi *og'z(i) muhrli bo'ldi*, yoki *og'z(i)ga muhr bosmoq* frazemasida semantik tarkibida *Hech kimga gapirmaydigan bo'lmoq* semalari mavjud.

Avvalo, g'alva-g'ulva qilma, nihoyat pinhon tut, xuftiya ish qil, hech kim bilmasin, og'zing muhrli bo'lsin (Oybek). *Men shunday qarorga keldim: bugun biz xayrlashaylik! Biz bu bilan og'izlariga muhr bosamiz-da!* (Oybek).

O'zbek xalqi davlatchiligining tarixi uzoq davrlarni o'z ichiga olishi ma'lum. Davlat boshqaruvida hujjatlar yuritilishida muhrning ishlatilishi ayon. Alisher Navoiyning o'n beshinchi asrda muhrdor vazifasida ishlaganligini eslash ham xalqimiz davlatchiligi bundan besh-olti asr oldin ham rivojlanishda bo'lganligini dalillaydi. Frazemaning prototipi bo'lgan *muhr bosmoq* so'z birikmasi *og'ziga muhr bosmoq* frazemasining shakllanishiga asos bo'lgan.

O'zbek tilidagi *tom ustiga tom yopmoq* frazemasida "yolg'on gapni cho'zmoq, ko'paytirmoq" semalari, *tomdan tarasha tushganday* frazemasida "qo'qqisdan, kutilmagan holda va qo'pol tarzda" semalari mavjud.

O'zining shu yerdaligini bildirsinmi? Yo'q-e! Tomdan tarasha tushganday-a? (S.Anorboyev). *Har qanday bo'lsa ham gapni tomдан tarasha tushgandek emas, yotig'i bilan boshlab, o'zini oppoq qilib ko'rsatishga mo'ljallab qo'ydi* (R.Fayziy).

Frazemalar tarkibidagi *tom* komponenti orqali o'zbek xalqi qadimdan o'troq hayot tarziga o'tganligi, shaharsozlik madaniyatining tarixi ongimizda aks etadi. Katta madrasalarning kamida ikki qavat qilib qurilganligi, unga ham ming yillar bo'lganligi *tom ustiga tom yopmoq* frazemasining shakllanishiga asos bo'lgan bo'lsa ehtimol. *Tomdan tarasha tushgandek* frazemasida ham xalqning shaharlarda yashashi, qishga

¹ Paxratdinov Q., Bekniyazov Q. Qaraqalpaq tilinin' frazeologizmler so'zligi. No'kis, "Qaraqalpaqstan", 2018, 24-bet.

² Mamatov A., Boltayeva B. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy va semantic-pragmatik tadqiqi. Toshkent, 2018, 5-bet.

tayyorgarlik ko‘rish uchun o‘tinlarni yorib, quritish uchun tom ustiga yoyib qo‘yilganligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Bog‘dan kelsa, tog‘dan kelmoq frazemasining semantik tarkibida *suhbatdoshining gapiga hech aloqasi yo‘q gap-so‘z aytmoq* semalari mavjud.

O‘qituvchi *bog‘dan kelsa, u tog‘dan keladi*: Sparta davlatini so‘rasa, Spartak yurishlariga o‘tib ketayapti (H.Nazir). Men *tog‘dan kelsam, siz bog‘dan kelayapsiz*, Sulaymon Ziynatullaevich! (P.Tursun).

Frazemaning shakllanishiga o‘zbek xalqi hayot tarzi, xususan, bog‘dorchilik bilan shug‘ullanish ham xalqimiz tarixida ko‘p asrlar oldin boshlanganligi haqidagi tasavvurlar ma‘lum darajada rol o‘ynagan deb o‘ylaymiz. Qoraqalpoq xalqi ham o‘ziga xos milliy xususiyatlariga ega bo‘lgan, o‘z tarixi, madaniyati, urf-odatlarini bilan ajralib turadigan turkiy xalqlardan biri. Boshqa turkiy xalqlarga yaqin bo‘lishi bilan birga ulardan farqli jihatlari ham ko‘p.

“Tildiń frazeologiyalıq baylıg‘ında xalıq mentaliteti, mádeniyatı jóninde bay mag‘lıwmatlardı usı nadı. Olarda xalıqtıń tariyxı, mif, úrp-ádetler, máresim hám ruwxıylıg‘ı tuwralı kózqarasları ózgermey saqlang‘an boladı, deb ko‘rsatadı qoraqalpoq tilshunosi prof. Sh.Abdinazimov.¹

Tilshunos A.Pirniyazova “Qoraqalpoq tili frazeologik sistemasi va uning stilistik imkoniyatlari” mavzusidagi doktorlik dissertasiyasida quyidagi fikrlarni bildirgan edi: “Qoraqalpoq tili frazeologizmlari xalq etnomadaniy hayotining real ko‘rinishini anglatib turadi. Shu sababli ham frazeologizmlar semantikasini aniqlashda lingvomadaniy mezonlar asosiy va yetakchi hisoblanadi. Qoraqalpoq xalqi urf-odatlarini, an‘analari uzoq davrlar davomida shakllangan bo‘lib, xalqning yashash tarzi, hayot kechirishi, madaniyati, milliy o‘ziga xosligini aks ettiradi. Qoraqalpoqlar an‘anaviy tarzda baliqchilik, dehqonchilik, chorvachilik kabi kasblar bilan shug‘ullanib kelgan va hayot kechirish manbai bo‘lgan kasblarga bog‘liq frazeologizmlar paydo bo‘lgan: *Jilmuń maylansın* degan ibora baliqchiga balig‘ing ko‘p bo‘lsin, degan tilak ma‘nosida qo‘llanilgan. *Qırmanuń qızıllansın* iborasi dehqonlarga nisbatan aytilgan. Uning ma‘nosi hosiling mo‘l bo‘lsin degani. *Tórt túligiń say bolsın* frazeologizmi chorvaga nisbatan aytilgan. Bu to‘rt tulik mol – yirik qoramol, tuya, yilqi, qo‘y-echki mo‘l bo‘lsin degani.²

Frazeologizmlar milliy hayotning ko‘zgusi, shu sababli ham unda botiniy saqlangan milliy madaniy asoslar xalq mentalitetini namoyon etadi. Frazeologizmlar milliy belgini ma‘naviy farqlarda aks ettirib, madaniy va psixologik murakkab tafakkur usulini umumlashtirib ko‘rsatadi. Ularning milliy-madaniy ma‘nosini frazeologizm tarkibidagi xalqning o‘ziga xos obrazli tafakkur tarzini aks ettiradigan element bildiradi.

Qoraqalpoq tilidagi *miyin qag‘ip (shag‘ip) qolına berdi, miydi jep qoydı, awızı gójedey qaynadı* frazemalari tarkibida ham “uzoq gapirmoq”, “sergapligi bilan tinglovchini bezdirmoq” semalari mavjud: Toy bermey teris bergir dep künde balamniń *miyin jep otr* edim. Balam bolsa, qáyteyin (M.Nizanov). *Miyin qag‘ip qolına berdi*, uning allofrazemasi *miyin shag‘ip qolına berdi* o‘z ma‘nosida qo‘llaganda hayvon miyasiga nisbatan ishlatiladi. Odatda, mehmonlarga mol, qo‘y, echki so‘yilib, ovqat tayyorlashda bosh ham alohida pishirilib, dasturxonga qo‘yiladi. Bosh eng hurmatli mehmonning oldiga qo‘yiladi va miyasini olish uchun uni qoplab turgan suyaklar qoqilib, yoki danakka o‘xshab chaqilib, miya chiqarib olinadi va mehmonlarga tarqatiladi. Frazeologik chatishma asosida hosil bo‘lgan mazkur iboraning ma‘nosi “miyaga gap bilan ta‘sir qilish orqali tinglovchini bezor qilish, gapning ko‘pligi, me‘yoridan ortiqligi, takroriyliigi” semalari asosida paydo bo‘lgan. *Miydi jep qoydı* frazemasini ham frazeologik chatishma asosida paydo bo‘lgan. Bunday ma‘no oldingi iboraga nisbatan ham kuchli:

Shag‘ım xat jazayın, tilegim keyin,

Gaz, gaz-dep búgin de miyińdi jeyin. (Aydosbiy)

Awızı gójedey qaynadı frazemasini tarkibidagi *góje* so‘zi don, guruch qo‘shib tayyorlanadigan suyuq ovqat turini bildiradi. Ovqat qaynaganda issiqlik ta‘sirida bir qancha joydan havo pufakchalari yoriladi va ovoz chiqadi. Odamning tez, beto‘xtov gapirishidan chiqadigan ovoz go‘ja qaynaganda chiqadigan ovozga o‘xshatilishi negizida mazkur frazema shakllangan. Ovoz tarkibida “yoqimsizlik”, “tezlik”, “ko‘p-lik” semalari ma‘no ko‘chishida rol o‘ynagan:

Qıyt etkennen awızuń qaynap gójedey,

Shıg‘a keldiń háker sózdi boratıp. (A.Qayıpov)

¹ Abdinazimov Sh., Tolibayev X. Lingvokulturologiya. No‘kis, “Qaraqalpaqstan”, 2020, c. 60.

² Pirniyazova A.Q. Qoraqalpoq tili frazeologik sistemasi va uning stilistik imkoniyatlari. Filol. fan. dokt. (DSc) diss. avtoref., Nukus, 2020, c. 20.

Qoraqalpoq tilidagi *men ne deymen, qobizim ne deydi* frazemasida asosan og‘zaki so‘zlashuv nutqida qo‘llaniladi. Qobiz qoraqalpoq xalqining milliy musiqa asbobi hisoblanadi. Asrlar davomida qoraqalpoq jirovlari dostonlarni qo‘biz chalib, uning jo‘rligida kuylaganlar.

Nutqda suhbatdoshi so‘zlovchining savollariga aloqasi bo‘lmagan javobni berganda *men ne deymen, qobizim ne deydi* frazemasidan foydalaniladi:

– *Ha-aw, – dedi Tulewxan apa okpelegendey tur bildirip.*

– *Men ne deymen, qobizim ne deydi, aytim g‘o, ilimpaz bala qorqtp, dayistini uy betine Shimbayg‘a aketken, soyaqqa anastin-ám aldirg‘an dep* (M.Nizanov).

Shuningdek, qoraqalpoq tilidagi *aybaraq saliv* frazemasida ham og‘zaki so‘zlashuv nutqida ishlatiladi. Ibora semantikasida “siyosat qilish, o‘zining ishlarini, sirlarini boshqalarga sezdirmaslikka tirishib, do‘q urib so‘zlash” semalari mavjud. Misollar: Keshikpey do‘bal awildin jigiteri bes atli bolip kelip, esiktin awizinda *aybaraq saldi* (M.Nizanov). Maryam og‘iri shidamli eken, “Ah-uh” lemedi, *aybaraq saliv jonli-jonsiz* baqirmadi (M.Nizanov).

Qozoq tilshunosi Aybarsha Islaming “Lingvomadeniyettanu: til madenyiet kontekstinde” nomli monografiyasida qozoq tili frazeologizmlari lingvomadaniy xususiyatlariga ko‘ra o‘rganiladi. Xalqning madaniy (etnomadaniy) xususiyatlari, madaniyati va tarixidan, adabiyotidan ixchamlashgan shaklda axborot beradigan presedent frazeologizmlar borligi va ularni to‘g‘ri tushunish tilga xos madaniy obrazlilikni lingvomadaniy xususiyati bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi.¹

Qoraqalpoq tilida xalqning turmush tarzi bilan bog‘lik frazemalar ko‘pchilikni tashkil qiladi. Tarixda ko‘proq ko‘chmanchilik hayot tarziga ega bo‘lgan bu xalqda chorvachilikka, baliqchilikka xos termin va so‘zlar presedent frazeologizmlarda tayanch komponent bo‘lib keladi. O‘zbek tilidagi *tomdan tarasha tushganday* frazemasiga ma‘no jihatidan yaqin bo‘lgan *tuyeden postin taslag‘anday* frazemasida ishlatiladi. Tuya chorvalar hayotida, bir yaylovdan boshqasiga ko‘chishida katta ahamiyat kasb etishi ma‘lum. Qish faslida chorvachilik bilan shug‘ullanadigan odamlar sovuqdan saqlanish uchun qo‘y terisiga ishlov berib, undan po‘stin tikadilar. Kutilmagan tarzda, qo‘pol qilib aytiladigan gap tuyadan tashlangan po‘stinga o‘xshatiladi:

–Turmis quridin ba? – dedi bir waqta Shazada *tuyeden postin taslag‘anday* etip (M.Nizanov).

Telefondi Oksana alsa bir amellep daliller! Al atasina dus kelse “*tuyeden postin taslaydi*” (M.Nizanov).

Qoraqalpoq xalqida o‘z tengdoshlarini “sen”lab muomala qilish ko‘p uchraydi. Bunday munosabatda o‘ziga yaqin olish, qadrdonlik ma‘nolari bor. O‘zbek xalqida esa tengqurlariga, hatto yoshi kichiklariga ham “siz” deb murojaat qilinadi. Misollar:

–*He, atimdi qulag‘ima azan ayttirip qoydirip pa edin?! – dep awizim julip alg‘anday etsin* (M.Nizanov).

–Kimning *arqasidan* delegat bolip jur ol?! – Bayjan Jiyeng‘aliyidin awizim julip alg‘anday etti (M.Nizanov).

Awizim julip alg‘anday etiw frazemasida o‘zbek tilidagi *og‘zidan yulib olmoq* frazemasiga ma‘no jihatidan yaqin turadi. O‘zbek tilidagi ibora tarkibida “gapirishga imkon bermaslik”, “so‘zini og‘zidan olish”, “qo‘pol munosabatda bo‘lish” ma‘nolari mavjud. Qoraqalpoq tilidagi frazema semantikasida “qo‘pol munosabatda bo‘lish” semasi o‘zbek tilidagi iboradagidan kuchli. Bunda og‘zidan so‘zini emas, balki og‘zining o‘zini yulib olish ma‘nosi bor.

Arxisemasi “gapirishni ma‘n qilish, taqiqlash” ma‘nolari orqali bog‘lanadigan quyidagi frazemalar va ularning allofrazemalariga e‘tibor beramiz. *Tilindi tart* (QTFS,147), *tilindi tiy* (QTFS,147), *tart tilindi* (QTFS,144), *sestindi oshir* (QTFS,138), *sestindi shig‘arma* (QTFS,138), *napesindi shig‘arma* (QTFS,127), *jag‘indi jarma* (QTFS,63), *basti awirtpa* (QTFS,29), *awizina alma* (QTFS,21), *awizg‘a alma* (QTFS,21), *awizindi awirtpa* (QTFS,21), *awizindi ashpa* (QTFS,21), *awizindi jap* (QTFS,21), *awizindi jum* (QTFS,21), *awizindi tiy* (QTFS,21), *awizinnan shig‘arma* (QTFS,21), *awizinnan shiqpasin* (QTFS,21), *jasqama awizindi* (QTFS,67), *awizindi jasqama* (QTFS,21).

–*Hay, qatinlar, awizindizdi jabin!* – dedi bir waqta *Gulya baqirip* (M.Nizanov). –*Hay, kelin-apam bizlerdin bolmemizdin tusinan otip baratir eken, esitip irkildi.–Tilindi tartunqirap soyle!* (M.Nizanov). *Onnan perzentli boldim. Lekin apama tis jarip bir awiz bildiriwshi bolma* (M.Nizanov).

– *Ane bular awizindi ashtirmaydi, – dedi Jiyeng‘aliy basqilaspanin men tarepke awg‘anuna ozin jeninil sezip* (M.Nizanov). *Jasqama awizindi! Men ashwllansam taw sotide, bil soni* (T.Qayipbergenov).

¹ Aybarsha Islam. Lingvomadeniyrttanu: til madenyiet kontekstinde. Almati-Astana, 2004, c. 244.

Ko'rinadiki, "Qoraqalpoq tilining frazeologik so'zligi" da mazkur ma'noni ifodalovchi frazemalar va ularning allofrazemalari ko'pchilikni tashkil qiladi. Frazemalarning tayanch komponenti asosan buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalangan.

Frazemalar shakllanishida har bir xalqning milliy madaniyati, ma'naviyati, mentaliteti, xarakteri kabi xususiyatlari ma'lum roli o'ynaydi, shuningdek, ularda xalqning hayot tarzi, kasb-hunari, tarixiy voqealar bilan bog'liq tushunchalar ham aks etishi mumkin.

**Allaberganova Adolat Atabek qizi (UrDU O'zbek tili ixtisosligi tayanch doktranti;
adolatalloberganova@mail.com)**

MUTRIB XONAXAROBIIY SHE'RIYATINI LINGVOPOETIK JIHATDAN TADQIQ QILISH MASALALARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada tilshunoslikda lingvopoetik tadqiqning ahamiyati, badiiy asar tili va Mutrib ijodining o'ziga xos tomonlari ko'rsatib o'tilgan bo'lib, adib ijodini lingvopoetik jihatdan o'rganish ijodkor she'riyatida sinonimlarning qo'llanishiga e'tibor qaratilgan holda yoritilgan.*

***Аннотация.** В данной статье показано значение лингвопоэтического исследования в языкознании, языка художественного произведения и специфики творчества Мутриба, а также показано лингвопоэтическое исследование литературного произведения с акцентом на использование синонимов в авторской поэзии.*

***Annotation.** In this article, the importance of linguopoetic research in linguistics, the language of artistic work and the specific aspects of Mutrib's work are shown, and the linguopoetic study of the writer's work is shown, focusing on the use of synonyms in the author's poetry. shown.*

***Kalit so'zlar:** lingvopetika, lirika, lisoniy tahlil, leksika, morfologik, emotsional-ekspressiv, sinonim.*

***Ключевые слова:** лингвопоэтика, лиризм, лингвистический анализ, лексика, морфологический, эмоционально-выразительный, синоним.*

***Key words:** linguopoetics, lyric, linguistic analysis, vocabulary, morphological, emotionally-expressive, synonym.*

Ilm-fanning barcha sohalarida bo'lgani kabi, o'zbek tilshunosligida ham, ayni damda, ilmiy asoslangan tadqiqotlar olib borilmoqda. Ma'naviy boyligimiz hisoblanuvchi adabiy manbalarimizning lisoniy jihatlari o'rganish, badiiy asar tilining o'ziga xos xususiyatlarini yoritish, lingvopoetik tadqiq qilish borasida ham qator ishlar qilinmoqda.¹

Afinadagi Aflotun akademiyasi faylasufi Aristotel o'zining "Poetika" (Poeziya san'ati haqida) asarida so'z san'ati, til va fikr, nutq bo'laklari, otlarning turlari, so'z tanlash mahorati haqida fikr yuritadi. Aristotel badiiy adabiyotni poeziya deb atagan, poeziyaning drama, epos, lirika kabi turlari va ularning ko'rinishlarini tushuntirgan. Uningcha, poeziya asosida hayot turadi. Shoir bo'lib o'tgan, bo'layotgan va bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalarni aks ettirishi qayd etiladi.²

Aristotel poeziya san'ati haqida o'zining fikrlarini bayon qilar ekan, bu jarayonda nutq bo'laklari, so'z tanlashning muhim shartlari haqida quyidagicha fikrlaydi: "Tuban bo'lmagan tushunarli nutq qimmatli nutqdir. Eng tushunarlisi, hamma ishlatadigan so'zlardan tuzilgan nutqdir. Ammo bunday nutq tuban bo'ladi. Masalan, Klefont va Sfenal poeziyasi shunday. Munosib va ko'p ishlatilmagan ifoda kutilmagan, g'alati so'zlardan foydalanish orqali kelib chiqadi".³ Ushbu asar bilan tanishish orqali eramizdan avvalgi IV asrlardayoq poeziyaning asosiy quroli so'zga alohida ahamiyatni va poetik nutqdagi mohiyatini ilg'ab olishimiz mumkin.

¹ Жумаев Т. Умар Бокий асарларининг лисоний хусусиятлари. Филол. фан. номз... дисс. автореф., Тошкент, 1997, 23-бет; Холманова З. «Шайбонийхон» дostonи лексикаси. Филол. фан. номз... дисс. автореф., Т., 1998, 25-бет; Нормуродов Р. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари. Филол. фан. номз... дисс. автореф., Тошкент, 2000, 25-бет; Сайидов Ё. Фитрат бadiий асарлари лексикаси. Филол. фан. номз... дисс. автореф., Т., 2001, 24-бет; Максумова С. Э.Воҳидов асарларида коннотативликнинг ифодаланиши. Филол. фан. номз... дисс. автореф., Тошкент, 2012, 25-бет; Хамраева Х. Озод Шарафиддинов публицистикасининг тили ва услуби. Филол. фан. номз... дисс. автореф., Тошкент, 2012.

² Aristotel. Poetika (poeziya san'ati haqida). G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, T., 1980, 3-бет.

³Shu manba. 44 – 45-бетlar.

Bundan tashqari, turkiy adabiyotning har bir davriga oid manbalarida ham soʻz va uning xususiyatlariga alohida ahamiyat qaratilgan. Mahmud Koshgʻariy oʻzining “Devoni lugʻatit turk”¹ asarida fonetik, morfologik, sintaktik, morfemik qarashlarini bayon etar ekan, leksik sathda ham tilimiz rivoji uchun qimmatli maʼlumotlarni berib oʻtgan. Olim leksikologiyaning obyekti boʻlgan soʻz va soʻz maʼnosining koʻchishi, kengayishi, soʻzlarning shakl va maʼno-munosabatiga koʻra turlarini qoʻllash kabi masalalariga jiddiy yondashgan va oʻz fikrlarini misollar orqali ifoda etgan. Shuningdek, ushbu davrga tegishli Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilik” asarida ham muallif dunyo ishlaridan ogoh boʻlishga, buning uchun esa ilm va aql-zakovat egasi boʻlishga chaqirar ekan, bilimli va zakovatli boʻlishning asosiy kaliti til ekanligini uqdiradi: “Til tufayli kishi oʻz ilmi, aql-idroki, zakovatiga jilo beradi, fikrini ravshan qiladi. Til, soʻz kishining qadr-qimmatini oshiradi, ulugʻlikka eltadi. Ammo soʻzni oʻylab, bilib, kezi kelgandagina soʻzlash kerak. Shundagina til va soʻzning nafi juda katta boʻladi. Oʻylanmay soʻzlansa, soʻz kishi qadrini tushiradi, uni el eʼtiboridan qoldiradi”.²

Soʻz mulkining sultoni Alisher Navoiyning turkiy tilning rivojida xizmati beqiyos boʻlib, badiiy adabiyot va tilning bosh unsuri hisoblangan imkoniyat tarzidagi soʻz (til birligi) sohibi ixtisos (soʻzlovchi) tomonidan turli xil jilva berilishi mumkinligini ayon qiladi. Oʻzbek tilining imkoniyatlarini keng ochib bergan oʻzining “Muhokamat ul-lugʻatayn” (Ikki til muhokamasi) asarida soʻzga alohida ahamiyat qaratar ekan, soʻzni durga oʻxshatib, durning joylashish oʻrni dengiz tubi boʻlgani kabi, soʻzning joylashish oʻrni koʻngil deya qiyos qiladi. Soʻz gavharlarining tafovuti cheksiz va darajalari benihoya ekanligini taʼkidlaydi:

*Soʻz bir gavhardirki, darajalarin,
Sharhida notiqlar nutqlari oʻjiz.*³

Soʻz shu darajadagi, yaxshi soʻz orqali oʻlik tanga ruh kiradi, yomon soʻzdan tirik vujud halokat topadi. Demak, yuqoridagi barcha adabiy manbalarda lingvopoetikaning unsuri boʻlgan soʻz va uning ijtimoiy, falasafiy, tarbiyaviy ahamiyati borasida qimmatli fikrlarning guvohi boʻlar ekanmiz, badiiy asar tilining lingvopoetik tadqiqi ham, ayni damda, soʻz qudartini oshiradi deya olamiz. Shuningdek, lingvopoetika ilmida M.Yoʻldoshevning “Badiiy matn lingvopoetikasi”,⁴ Sh.Abdinazimovning “Lingvopoetika”⁵ asarlaridan asosiy manba sifatida foydalanish mumkin.

Shuni aytib oʻtish oʻrinliki, lingvopoetik tadqiqotlarning katta qismi nasriy asarlar tilini oʻrganishga bagʻishlangan. Lirik asarlarning bu yoʻnalishda tadqiqi kamroq ekanligini hisobga olib, nazmiy asarlar lingvopoetikasiga ham eʼtiborni kuchaytirish lozim. “Til millatning qalbi, uning oʻtmishi, buguni va kelajagi” ekanligi bot-bot takrorlanar ekan, tilning lugʻat boyligini oʻzida mujassam qilgan har bir davrga oid boʻlgan bebaho xazinalarni asrash, ularga ishlov berish, oʻzbek tilining ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda, til sofligini keyingi avlodlarga yetkazish bugungi tilshunoslik ilmining oldida turgan muhim vazifalaridan biridir. Biz ham bu talablardan kelib chiqqan holda insoniyat nutqiy tafakkurini boyituvchi badiiy adabiyotga, yoʻnalish boʻyicha M.Xonaxarobiy asarlari tiliga eʼtibor qaratishni, zamonaviy tilshunoslik yoʻnalishlaridan boʻlgan lingvopoetika ilmini egallashni lozim topdik.

Umuman, shoir Mutrib Xonaxarobiy XIX asr oxiri XX asr boshlarida oʻzbek adabiyotida noyob iz qoldirgan, oʻz ovozi va oʻz ijodiga ega shaxs. Shoir adabiy merosi, asosan, 60-yillarning oxirlaridan keng ommalashtirila boshlandi. Mutrib ijodiga mansub gʻazal, Navoiy va Ogahiy gʻazallariga bogʻlangan muxammaslari, ishq-muhabbat, vafodorlik, xalqparvarlik, ilm-maʼrifatga daʼvat qiluvchi sheʼrlari ijodkorning purzehnidan darak beradi. Har qanday badiiy asar tilini oʻrganish muallifning oʻziga xos uslubini oʻrganishdir. Mutrib asarlari leksikasi ham monografik tarzda oʻrganilmaganligi bugungi davr tilshunosligida ahamiyatli va izlanish jarayonida Mutrib sheʼriyatini lingvopoetik tahlilga tortdik. Soʻzlarning shakl va maʼno-munosabatiga koʻra turlarini lingvopoetik tahlil qilishni maqsad qilib shoir sheʼrlarida sinonimlik hodisasining aks etishiga eʼtibor qaratdik. Sinonimlar til birliklarining takrori natijasida yuz beradigan ifoda kambagʻalligidan saqlaydi. Soʻzlarni takror-takror qoʻllamaslik, matnga mos sinonim tanlash poetik aktualashuvning bir koʻrinishidir. Jumladan, shoirning “Paydo” radifli gʻazalida *sevikli, samimiy, doʻst, oʻrtoq* maʼnosini ifodalovchi *hamdam va habib* soʻzlari qoʻllangan:

¹ Gʻ.Abdurahmonov, S.Mutallibov. Mahmud Koshgʻariy. Devoni lugʻatit turk. T., Oʻzbekiston SSR Fanlar akademiyasi, 1960.

² Qayum Karimov. Qutadgʻu bilik. Toshkent, Gʻ.Gʻulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1971, 19-bet.

³ S.Hasanov. A.Navoiy Muhkammat ul-lugʻatayn. Toshkent, “Tafakkur”, 2014, 7-bet.

⁴ M.Yoʻldoshev. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent, “Oʻzbekiston”, 2019.

⁵ Sh.Abdinazimov. Lingvopoetika. Toshkent, “Yoshlar” nashriyot uyi, 2020.

*Zihi jonlarga hamdamdingdin bo'lib fayzu safo paydo,
Xayolingdin ko'ngullarga bo'lib har muddao paydo.
Munavvar husninga olamni mazhar aylading doim,
Habibingdin bo'lib ul ko'zgularda yuz jilo paydo.¹*

Bu so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida o'rtoq, do'st, og'ayni, oshna, jo'ra, ulfat, birodar, dugona, tomir, cho'pqot so'zlari bilan sinonimik qator hosil qiladi. Ushbu sinonimik qatorda qarashlari, faoliyati bilan o'zaro yaqin bo'lgan do'stlik, o'rtoqlik munosabatidagi shaxs tushunchasi anglashiladi. Do'st so'zida o'rtoqlik munosabatidagi yaqinlik yana ham kuchliroq bo'ladi, "oshna, og'ayni" so'zlari yozuv tiliga nisbatan so'zlashuv tilida ko'proq qo'llaniladi, jo'ra, birodar, ulfat so'zlari o'rtoq, oshna, og'ayni so'zlariga nisbatan kam qo'llanadi. Dugona so'zi xotin-qizlar o'rtoqligi, do'stligini ifodalash uchungina ishlatiladi. Hamdam va habib so'zlari esa bugungi kunda eskirgan bo'lib, mumtoz adabiyotda ko'p uchratamiz. Bu so'zlar poetik matnda sevikli yor, oshiq ma'nosida ham ifodalanishi mumkin. Shoirning quyidagi muxammasida esa chorasiz, muhtoj, baxtsiz ma'nosini ifodalovchi bechora va jabrlangan, zulm ko'rgan ma'nosini beruvchi mazlum so'zi sinonimlik munosabatiga kirishgan:

*Elni dili so'zonina rahm ayladi olloh,
Bechorani giryonig'a rahm ayladi olloh,
Mutribni ham afg'onig'a rahm ayladi olloh,
Mazlumi yonon jonina rahm ayladi olloh,
G'am ketdi birodarlari bergan madatidin
Xorazm eli osuda bo'lib naxsiyatidin. ("Xorazm xabarlari", 1921, 4-noyabr).*

Bu so'zlarning tub ma'nosi bir-biriga unchalik yaqin bo'lmasa-da, matnda xo'rlangan, ezilgan, chorasiz qolgan xalqning ahvolini ifodalashda asosiy urg'uni bera olgan va shartli ravishda sinonim tarzda qo'llangan. Bu so'zlar bir matn doirasidagina bir ma'noni ifodalash uchun xizmat qilgani uchun sinonimlik hosil qilgan. Chunki "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati"da bechora, sho'rlik, boyaqish, o'ksik, notavon, o'jiz, aftoda sinonimik qatoriga mazlum so'zi kiritilmagan. O'zbek tilida faol sinonimik qator sifatida qo'llanuvchi kishi boshining old qismi, old tomoni ma'nosini anglatuvchi yuz, bet, aft, bashara, chehra, jamol, diydor, oraz, uzor, ruxsor kabi sinonimlardan ham Mutrib lirikasida o'ziga xos tarzda foydalanilganligini ko'rishimiz mumkin: Vahkim, fig'ondur bulbuli ko'nglim tarahhum aylabon, Ochg'il yuzing gulzorini, ey mahliqo, ey mahliqo. Aylab xiromon bazmima xurshidi ruxsoring ochib, Ravshan qil hijron torini, ey mahliqo, ey mahliqo (Mutrib. "Ey mahliqo"). "Ey mahliqo" radifli g'azalning beshinchi misrasida yuzining gulzorini, gul yuzini ochishini so'rasa, keyingi baytda xurshidi ruxsori, ya'ni, quyosh yanglig' yuzini ochishini so'raydi va baytlar ketma-ketligida so'z takroridan qochib bir ma'noni anglatuvchi har xil so'zdan foydalanadi.

Keltirilgan lingvistik belgilar Mutrib Xonaxarobiy yashagan davrdagi o'zbek tilining ichki imkoniyatlarini namoyon qiladi va boyitadi. Ilmiy tadqiqot va adabiyotlarda mazkur davr bo'yicha Xorazm adabiy-madaniy muhiti, ayniqsa, Muhammad Hasan Mutrib ijodi va asarlari tili tadqiqi yetarlicha yoritilmagan. Bu tarixiy va madaniy hayotning ijodiy merosi manzarasini tasavvur etish va til xususiyatlarini me'yorlashtirish zaruriyati bizdan muayyan tavsif va tahlil jarayonini taqozo etadi.

Xudayberdiyeva Orifa Rustamjon qizi (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti)
SHAXSIY YOZISHMALARDA QO'LLANGAN SLENGLAR QO'LLANISHINING GENDER XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada sleng tarixi, turlari va vazifalari haqida ma'lumot keltiriladi. Shuningdek, slengning vujudga kelish sabablari va gender xususiyatlari misollar orqali izohlab o'tilgan. Bundan tashqari, maqolada jargonlar haqida so'z yuritilib, ularning tatiurovkalar orqali ifodalanishi haqida ham so'z yuritiladi.*

***Аннотация.** В данной статье представлена информация об истории, видах и функциях сленга. Также на примерах объясняются причины появления сленга и его гендерных признаков. Кроме того, в статье говорится о сленге и его выражении посредством татуировок.*

¹ Matnazar Pirnazarov. Mutrib Xonaxarobiy (risola-majmua). T., 2001, 5-bet.

Annotation. This article provides information about the history, types and functions of slang. Also, examples explain the reasons for the emergence of slang and gender characteristics. In addition, the article speaks about slang and its expression through tattoos.

Kalit so‘zlar: sleng, sotsiolekt, gender, jargon, tatirovka.

Ключевые слова: сленг, социолект, гендер, жаргон, татуировка.

Key words: slang, sociolect, gender, jargon, tattoo.

Sleng – bu so‘zlarning ommabop moslashuvi va mavjud so‘zlarning ma’nosini kengaytirish, shuningdek, sxolastik standartlar va so‘zlarning shakllanishining lingvistik tamoyillariga e’tibor bermagan holda, yangi so‘zlarni yaratish natijasida hosil bo‘lgan kam tarqalgan til uslubi, odatda, ma’lum guruhlar va ijtimoiy yoki yosh guruhlari xosdir.¹

Sleng tarixida, uning har o‘n yillikda tez rivojlanib, o‘zgarib turishini ko‘rish mumkin. Dastlabki slenglar faqat jinoyatchilar yoki ko‘chmanchilar tomonidan qo‘llanilgan, ammo bugungi kunda slenglar boshqacha va yangi narsalarni yaratishni xohlaydigan hamma insonlar, ayniqsa, yoshlar tomonidan qo‘llaniladi. Willis aytganiday “Ko‘pincha, sleng tilshunoslik ixtirosi natijasidir, ayniqsa yangi, o‘ziga xos o‘tkir yoki g‘ayrioddiy atamalarni xohlaydigan yosh va jonli odamlar o‘zlari kuchli his etgan g‘oyalari, harakatlar va obyektlar nomini o‘zgartirishi mumkin”. Aslida, sleng lingvistik hurmatsizlik kombinatsiyasi natijasi va turg‘un, bo‘g‘iq, dabdabali yoki rangsiz diksiyaga qarshi harakatdir”.²

Yuqoridagi kabi, turli xil izohlardan so‘ng Ari Hanggoro slengni quyidagicha ta’riflaydi: sleng hayotning har bir bosqichida qo‘llaniladigan vulgar tilni anglatadi, bu yangilik xohlaydigan yosh va o‘ziga jalb qiluvchi insonlarning ixtirosidir va bu nostandart tilda hurmatsizlik, odobsizlik va hazil konnotatsiyalari hamda ma’nolari mavjud”.³ Eric Partridge sleng tarixi beshta o‘nyillikdan iborat ekanini va ularning har biri turli xususiyatlari bilan farqlanishini qayd etadi. U XVI asrdan XX asrgacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. Quyida sleng tarixi va har bir davrning o‘ziga xos xususiyati keltirilgan:

№	O‘nyillik	Xususiyati
1	O‘n oltinchi asr	Sleng ma’lum bir guruhlardagina ishlatilgan. Masalan, jinoyatchilar, o‘g‘rilar va tilanchilar.
2	O‘n yettinchi asr	Figurative tilga boy va axloqsizlik bilan bog‘liq.
3	O‘n sakkizinchi asr	Asosan, yumorda qo‘llanilgan.
4	O‘n to‘qqizinchi asr	Tez rivojlandi va jamiyatda muloqot uchun ishlatildi.
5	Yigirmanchi asr	Nafaqat jinoyatchilar, balki oddiy odamlar ham ishlatadigan so‘zlashuv tilining bir qismiga aylanadi.

Eric Partridge “Slengning turlari juda ko‘p va men faqat yigirma to‘rtta eng muhimini ko‘rib chiqishni taklif qilaman: axir hamma narsada chegara bor”.⁴ Unga ko‘ra, slengning quyidagi turlari sanab o‘tilgan: cockney sleng, ya’ni London slengi, bar slengi, ishchi, hunarmandlar slengi, tijoratchilar slengi, yirik savdo-sotiq slengi, reklama slengi, jurnalistika slengi, noshir va matbaachilar slengi, huquqshunoslik slengi, tibbiyot slengi, cherkov slengi, parlament va siyosat, davlat maktablari va universitetlari, jamiyat, san’at, teatr, mahalla, harbiylar, yuddish (g‘arbiy german tili), diniy tabaqa yoki sekta slengi va har xil slenglar.

“Sleng” so‘zi birinchi marta o‘n sakkizinchi asrda paydo bo‘lgan, lekin uning etimologiyasi noaniq. Ba’zi leksikograflar uni golland (Dutch) tilidagi ilon (snake) so‘zi bilan bog‘lashga harakat qilishdi, lekin bu ehtimoldan yiroq.⁵

L.N.Sudiyanti, I.W.Suarnajaya, I.W.Swandana mualliflar jamoasi “Step up: All in” filmda qo‘llanilgan sleng so‘zlarni o‘rgandi. Tadqiqotda beshta sleng turi sanab o‘tilgan: *sof va kreativ, yengiltak-mulohazasiz, taqlidiy, qisqartma, kesilgan*.⁶ Talabalar yozishmalari o‘rganilganda ushbu beshta turidan to‘rtasi qo‘llanilgani aniqlandi:

¹ Ari Hanggoro. An analyses of slang terms in the “American Gangster” a movie directed Ridley Scott. Thesis. Jakarta, 2011, p. 7.

² Eric Partridge. Sleng today and yesterday (Utledge Kegan Paul LTD London, 1945), p. 37.

³ Ari Hanggoro. An analyses of slang terms in the “American Gangster” a movie directed Ridley Scott. Thesis. Jakarta, 2011, p. 8.

⁴ Eric Partridge. Sleng today and yesterday (Utledge Kegan Paul LTD, London, 1945), p. 148.

⁵ Allan K.&Burridge K. 2006. Forbidden Word. New York, Cambridge, 68

⁶ L.N.Sudiyanti, I.W.Suarnajaya, I.W.Swandana. A descriptive analysis of slang words used in “Step up: All in”

	Sleng turi	Talabalar yozishmalarida
1	Sof-kreativ	<i>Sessiyada sochilyapmiz.</i> <i>Sessiyada ochilyapmiz.</i> <i>Ehtimol, domla –</i> <i>Piton domla.</i>
2	Taqlidiy	<i>Paxta qo'yish –</i> <i>Gap sotib olmoq –</i> <i>Birovning kasriga qoldik –</i> <i>Chopamiz – darsga kirmaymiz.</i> <i>Gaziga bosmoq –</i> <i>Xalq – kursdoshlar.</i> <i>Aqlli – hamma darsga kirmaymiz deb kelishganida men boraman deydigan kursdosh.</i> <i>Qurollanib kelmoq – nazorat ishiga shpargalka tayyorlab kelish.</i> <i>O'tirmoq –</i> <i>Ko'rinib turing – darsga kelib turing.</i> <i>Uxlamoq – aldanmoq–</i> <i>Arra qilaylik – bo'lishaylik.</i> <i>Paxtani uring – biror ishni bitirish uchun.</i> <i>Yiqilganlar – birorta fandan baho ololmagan talabalar.</i> <i>Vatan, botanik, patir – har doim, hamma narsada faol talaba.</i> <i>Yugurib yurish – biror fandan baho ololmasdan qiyinalish.</i> <i>O'tlab ketdi – boshqa mavzuga o'tib ketdi.</i> <i>Gap tegmasin – kimdir xabar topmasin.</i> <i>Oyog'imdan chaldi –</i> <i>Davomat o'ldi – darsga ko'p talabalar qatnashmadi.</i>
3	Qisqartma	<i>Tg (telegram), nb (davomat), nazmex (nazariy mexanika), Diffor – differensial tenglamalar fani</i>
4	Kesilgan	<i>Haliyam yosh bolasizda...,</i>

Sleng talabalar yozishmalarida gender jihatdan katta farqqa ega emas, ya'ni ikkala jins vakili bo'lgan talabalar tomonidan birdek qo'llaniladi. Lekin, *haliyam yosh bolasizda*, *aqlli*, *oyog'imdan chaldi*, *o'tlab ketdi*, *paxtani uring*, *ko'rinib turing* kabilar o'g'il bola talabalar nutqida ko'proq qo'llanilgan. Yuqoridagi tadqiqotdan farqli ravishda Chapman slengni ikki turini ajratib ko'rsatadi: *birlamchi slang va ikkilamchi slang*.¹ Birinchisi, bu submadaniyat a'zolarining toza nutqi. U so'zlovchilar nutqida shunday tabiiy qo'llaniladiki, u bo'lmasa, suhbat so'ngandek tuyuladi. Hozirgi zamonaviy yoshlar nutqi, shahar ko'chalaridagi to'dalarning nutqi birlamchi slenga misol bo'la oladi. Ikkilamchi sleng bir guruhni tuzatish uchun emas, balki o'z munosabati va topqirligini ifodalash uchun tanlanadi.

Slengning turlaridan tashqari, Allan va Burridge slengning yetti xil vazifasini sanab o'tadi:

- murojaat qilish;
- samimiy muhitni shakllantirish;
- suhbatga yengillik kiritish;
- fikrni ifodalash;
- g'azbni ifodalash;
- kamsitish;
- yaqinlikni ko'rsatish.²

M.Abdurahmonova esa slengning vujudga kelish sabablari sifatida quyidagilarni ko'rsatadi:

- chet tillarini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj;
- xalqaro sayohatlar;
- kompyuter texnologiyasining rivojlanishi;

movie. English Language Education Ganesha University of Education Singaraja, Indonesia.

¹ Chapman Robert. Dictionary of American Slang, Pan Macmillan, London, 1988.

² Allan K., Burridge K. Forbidden Word. New York: Cambridge, 2006.

- yangi do‘stlar orttirish va erkin muloqot qilish;
- ommaviy axborot vositalarini muntazam kuzatib borish;
- zamonaviy musiqalarni tinglash;
- zamon bilan hamnafas bo‘lish.

Tilshunos olim o‘z maqolasida turk tilshunosligida argo, jargon va sleng umumiy “argo” atamasi bilan nomlanishini, o‘zbek va rus tilshunosligida esa ular turli tushuncha ekanini ta’kidlaydi. Ba’zida ushbu farq deyarli yo‘qoladi. Buni sotsiologiyadagi yoshlar nutqi sleng deb nomlanishi bilan izohlanadi.¹

Jargon so‘zlar haqida gapirilganda insonlar ongida birinchi galda o‘g‘rilar, jinoyatchilar, qamoqxona hayoti gavdalanadi. Jargonlar bo‘yicha tadqiqot olib borilganda tatirovkalarda ham ayrim odamlar gina tushunadigan yashirin ma’nolar borligi, ular so‘z shaklida yoki rasm ko‘rinishida aks etishi aniqlandi. Bronnikovning fikriga ko‘ra: tatirovkalar orqali “qamoq jazolari soni haqidagi ma’lumotlardan tashqari, biz mahbusning nima uchun qamalganini, uning jinoyat olamidagi mavqeini bilib olamiz”. Hokimiyatga ega jinoyatchilar, ayniqsa, toj kiygan o‘g‘rilar, yulduzlarni bo‘yinlari ostiga chizishadi. Tizzaga chizilgan yulduzlar “men hech qachon qonun oldida tiz cho‘kmayman” degan ma’noni anglatadi.

Tatirovkalarni o‘rganar ekanmiz, u tananing qaysi qismida joylashganligi juda muhimdir. Uning ushbu mavzu bo‘yicha kitoblarida tatirovkalarning ma’nolarini tanada joylashgan joyga qarab tushunishga yordam beradigan xaritalar mavjud. Unda ba’zi umumiy qoidalar bor: xochlar ko‘pincha o‘g‘rining hokimiyat darajasini tasvirlaydi. Uning yozishicha, qamoqxonalarda qotillar emas, o‘g‘rilar hukmronlik qiladi. Pichoqli tatirovkalar bezorilik uchun qamalganlarni anglatadi. Hayvonlar tasvirlangan tatirovkalar–she’rlar, bo‘rilar, yo‘lbarlar–juda katta o‘g‘rilik uchun qamalganlarni anglatadi.

O‘rgimchaklar va shpritslar giyohvand moddalarni iste’mol qiluvchilarni ko‘rsatadi. Cherkov ko‘p uchraydigan ramzlardan biri, undagi gumbazlar soni, xuddi halqalar kabi, qamoq muddati sonini bildiradi. Ba’zida ular dizaynga mos kelmasa ham, qo‘shimcha gumbazlarni qo‘shishlari kerak bo‘ladi. Tatirovkalar faqatgina rasmlardan iborat emas, matnli tatirovkalar ham juda keng tarqalgan. Masalan, “qamoqxona yordamida odamni yaxshilashga qaror qilganlarga la’nat”, “qamoq maktab emas va prokuror o‘qituvchi emas”. Uning aytishicha, qamoqxonada tatirovka odobini bilmaslik jinoyatchi uchun halokatli oqibatlar olib kelishi mumkin. Ba’zi odamlar bu qoidalarni bilmasdan tatirovka qilgan va bu fojiga olib kelgan. U ushbu voqeani shunday hikoya qiladi, “Arxangelslik bir dengizchi oyog‘ining son qismigi yalang‘och ayol tasvirini tatirovka qilishga qaror qildi. Beldan pastki qismdagi yalong‘och ayol tasviri “ayolsifat”, “zo‘ravonlikka uchragan erkak” degan ma’noni anglatadi. Bir kuni sohilda sobiq mahbuslar dengizchi yigitni ko‘radi va undan “xonim bo‘lishni” so‘raydi. Tabiiyki, bundan uning juda jahli chiqadi. Voqea so‘ngida, sobiq mahbuslar uni urib o‘ldirib qo‘yadi. Madonna va chaqaloq Isoning tatirovkalari mahbusning yoshligi qamoqda o‘tirganini anglatadi. Kishan va bilaguzuklarni faqat 5 yildan ortiq muddatga qamalganlar uchun chizish mumkin. Tatirovkalar “qamoq muddati, ularning davomiyligi, o‘g‘rilar jamoasidagi o‘rni, huquqni muhofaza qilish organlariga munosabati, fe‘l-atvori, dini, jinsiy aloqasi, jinoyi ierarxiyadagi o‘rni, hatto IQ darajasini tasvirlashi mumkin edi.

“Ayollar uchun tatirovkalar erkaklarnikidan farqli va ular turli xil belgilardan foydalanadilar”, dey ta’kidlaydi Arked. Odatda, mahkum ayollarning ham tatirovkalari bor, lekin ular kichikroq va sifati unchalik yaxshi emas. Bronnikov: “Ayollar tatirovkasi alohida guruhdir. Ayol tatirovklarining aksariyati sevgi va sadoqatga bag‘ishlangan. Bu sevikli odamning ismi yozilgan romashka, o‘q bilan teshilgan yurak, bir nechta kaptar, “sevimli odam, tez orada men bilan uchrash” yozuvi bilan siqilgan qo‘l bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, ayollar tatirovkalarda o‘zlarining his-tuyg‘ularini va yaqin orada ozod bo‘lish istagini bildiradilar – soatlar, harfli qaldirg‘och, qush ustida uchayotgan ayol, xoch yoki matnli qabrlar shaklidagi esda qolarli sanalar ham keng tarqalgan. Ayollar tatirovkasida tavba qilish haqidagi ma’lumotlar ko‘proq uchraydi, bu matn ham bo‘lishi mumkin.²

Tatirovka faqat mahbuslar uchun emas. Ruffle va Wilson tatirovkaga nisbatan insonlarni uch guruhga ajratadi:

- tatirovkasiz insonlar;
- yashirin tatirovkali insonlar;
- ko‘rinadigan tatirovkali insonlar.

¹ Abdurahmonova M., Malikova Z. O‘zbek tilida sotsiolekt. Fan, ta’lim, madaniyat va innovatsiya, 2022, 104–107-betlar.

²<http://siberiantimes.com/other/others/features/f0195-the-man-who-reads-the-criminal-mind-by-analysing-convicts-tattoos/>

Csesznek va Stemate tomonidan olib borilgan tadqiqotga ko'ra, tatuirovka qilishning sakkizta asosiy sababi bor: *aqida va mafkuralar, estetik sabablar, shaxsiyatini mustahkamlash, ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash, ijtimoiy modellarga hurmat, qiziqish, yaqinlarni yo'qotish, hissiy qo'llab-quvvatlash*.¹

Gender tatuirovka egasiga faol ta'sir qiladigan bir qancha omillar mavjud. Erkaklar ayollarga qaraganda ko'proq guruh o'ziga xosligi ramzi sifatida tatuirovka qilishlari aniqlangan bo'lib, ayollar esa dekorativ sabablarga ko'ra tatuirovka qilishga moyil. Tatuirovkaning tanadagi joylashuvi ham genderga bog'liq. Horne va boshqa ayollar nafaqat erkaklarnikiga qaraganda kamroq tatuirovka qilishlarini, balki tatuirovkalarni osongina yashirish mumkin bo'lgan tananing qismlarini tanlashlarini aniqladilar. Tatuirovkalarni yashirish tatuirovkali ayollarga nisbatan noto'g'ri qarashlar mavjudligi sababli bo'lishi mumkin. Tatuirovkalar vizual tilning bir shakli sifatida insonning shaxsiyati haqidagi ma'lumotlarni ifodalaydi.

Jumaqulova Shaxnoza Qudrat qizi (Termiz davlat universiteti stajyor-tadqiqotchisi;

e-mail: shaxnoz2023@mail.ru)

INGIZ TILIDA “XURSANDCHILIK” ETIMONLARIGA EGA FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR TAVSIFI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada kelib chiqish tarixi o'rganilgan so'zlar qo'llanilgan frazeologik birliklar ko'rib chiqiladi. Etimologiyasi o'rganilgan so'zlar sifatida “xursandchilik” etimonlari aniqlanib, ular qo'llanilgan frazeologik birliklar tahlil qilinadi.*

***Аннотация.** В данной статье рассказывается об истории происхождения слов, то есть об этимологии. В ходе изучения этимологии слов определяются их этимон. Для анализа выбран этимон “радость”, изучена и описана его этимология.*

***Annotation.** This article discusses phraseological units used in words whose origin history is being studied. The etymology of the word “joy” is revealed as words, the etymon of which is being studied, and the phraseological units in which they are used are analyzed.*

***Kalit so'zlar:** etimologiya, etimon, frazeologizm, frazeologik butunlik, frazeologik qo'shilma, frazeologik chatishma.*

***Ключевые слова:** этимология, этимон, фразеология, фразеологическое единство, фразеологическое сочетание, фразеологическое сращение.*

***Key words:** etymology, etymon, phraseology, phraseological unit, phraseological combination, phraseological fusion.*

Muloqot turli xil mazmuni ifodalovchi so'zlar yordamida hosil bo'lgan gaplar orqali amalga oshadi va uning obrazli, uslubiy bo'yoqlar orqali ifodalanishi gaplar mazmunini yanada boyitadi. Ushbu jarayonda frazeologizmlarning ahamiyati juda katta hisoblanadi. Frazeologizmlar nutq mazmunining ta'sirchanligini hamda uslubiy bo'yoqdorligini oshiradi va ularda qo'llanilgan so'zlarning o'rni va etimologiyasi majoziy ma'no aks etishida muhim rol o'ynaydi.

Frazeologik birliklar haqida Sh.Rahmatullayev adabiyotlarda ushbu til birligini frazeologizm, frazeologik birlik kabi terminlar bilan atalishini leksema, morfema terminlariga monand ravishda frazema deb atalishini ma'qullaydi² hamda Sh.Rahmatullayev frazemani kamida ikki leksemadan tarkib topishini ta'kidlaydi.³

Frazeologik birliklarni tilshunos olim A.A.Abduazizov uch turli, ya'ni, frazeologik qo'shilmalar tarkibidagi bir so'z to'g'ri, ikkinchi so'z esa ko'chma ma'noda bo'lib birikkan iboralar, frazeologik butunliklar tarkibidagi so'zlarning ma'nolari va grammatik jihati birikib umumiy ko'chma ma'no beruvchi iboralar; frazeologik chatishmalar tarkibidagi so'zlarning ma'nolari bilan ibora ifoda etgan ma'no o'rtasida hech qanday leksik aloqa sezilmagan frazeologizmlar hisoblanadi.⁴

Shuningdek, etimologiya sohasi va uning o'rganuvchi birligi etimon xususida ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilmoqda. A.A.Abduazizovning so'zlariga ko'ra, “etimologiya” termini qadimgi Rumo

¹ Csesznek C., Stemate D. (2019). Tattoos as a Form of Expressing Identity and Perceptions of the Health Risk... Series VII: Social Sciences, 12 (61)(1). <https://doi.org/eries VII: Social Sciences•Law>.

•<https://doi.org/10.31926/but.ssl.2019.12.61.1.6>

² Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiyoti. Darslik, T., “Universitet”, 2016, 420-bet.

³ Rahmatullayev Sh. O'zbek tilida fe'l frazemalarning bog'lashuvi. T., “Universitet”, 1992, 6-bet.

⁴ Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. T., “Sharq”, 2010, 79-bet.

olimlari Xrizipp va Varron nomlari bilan bog‘liq ekanligi ehtimol qilinadi.¹ M.T.Irisqulov etimologiyani so‘zlarning kelib chiqish tarixini o‘rganuvchi fan hisoblab, bu so‘z grekcha “etymologia”, ya‘ni, “etymon”–“haqiqat” va “logos”–“so‘z” birikmalaridan tashkil topganligini ta‘kidlaydi.² Shu bilan birga, etimologiya o‘rganuvchi birlik hisoblangan etimon xususida M.T.Irisqulov “etimologiya so‘zning har ikki tomonini, ya‘ni, shakli va ma‘nosini hisobga oladi”³ degan fikrlari shuni anglatadiki, etimonning ifoda plani hamda mazmun plani alohida o‘rin tutadi.

Mazkur maqolada tahlil uchun “xursandchilik” etimolari qo‘llanilgan frazeologik birliklar tanlab olinadi. Ushbu iboralarning turlari, majoziy ma‘nosi va ularda “xursandchilik” etimonlarining ahamiyati o‘rganilib tahlil qilinadi.

Ingliz tilida “laugh”, “fun”, “joy” kabi xursandchilik etimolari “fun and games”, “a bundle of fun”, “see the funny side of something”, “a laugh a minute”, “jump for joy” frazeologizmlarda uchraydi.

A bundle of fun frazeologik birligi “something extremely amusing or pleasant”,⁴ ya‘ni, juda kulgili yoki yoqimli narsa ma‘nosini ifodalaydi, mazkur iboralar tarkibida qo‘llanilgan *bundle* leksemasining tarjimasi “bog‘lam” hisoblanib, bu leksema orqali “kulgining ko‘p miqdorda ekanligi” ifodalanadi va bu ma‘nolar frazeologik birliklarning majoziy ma‘nosini anglatganligi bois frazeologik butunlik hisoblanadi. Ushbu frazeologizm “fun” xursandchilik etimoni qo‘llanilgan. Mazkur etimon “o‘yin-kulgi, xursandchilik” kabi ma‘nolarni anglatadi. Uning kelib chiqishi XVII asrda *fun* shaklida bo‘lib, *hoax* ma‘nosini ifodalagan, shuningdek, u dialekt variantlaridan biri *fon* shakli bilan taxmin qilinib, “make a fool of” ya‘ni, “axmoq qilish” ma‘nosini bildirgan.⁵ Ushbu ma‘lumotlarga ko‘ra, *fun* xursandchilik etimoni frazeologizm mazmunida o‘z ifodasini saqlaydi.

Fun and games frazeologik birligi “activities that are not serious and that other people may disapprove of”⁶ izohiga ega bo‘lib, “jiddiy bo‘lmagan va boshqalar rad etishi mumkin bo‘lgan harakatlar” ma‘nosini ifodalaydi. U frazeologik butunlik turiga oid birlik sanalib, tarkibida “fun” xursandchilik etimoni mavjud va uning ma‘nosi iborada o‘z aksini topadi.

See the funny side of something iborasi “appreciate the humorous aspect of a situation or experience”⁷ ma‘noni anglatib, “vaziyat yoki tajribaning kulgili tomonini anglab yetmoq” tarzida tarjima qilinadi. Ushbu ibora ham frazeologik butunlik sanaladi, chunki unda qo‘llanilgan so‘zlarning umumlashgan ma‘nosi majoziy ma‘noda ifodalaydi va unda qo‘llanilgan “fun” xursandchilik etimoni o‘z ifodasini saqlaydi.

A laugh a minute frazeologizmi “very funny”⁸ ma‘nosini ifodalab, “juda kulgili” tarjimasini ifodalaydi. U frazeologik butunlik hisoblanib, unda qo‘llanilgan “laugh” xursandchilik etimoni qo‘llanilgan. *Laugh* leksemasi o‘zbek tilida *kulmoq*, *kulgi* ma‘nolariga teng hisoblanib, “xursandchilik”ni ifodalovchi etimondan biridir. Ushbu leksemaning tarixi Angliyada qadimgi ingliz davri bilan bog‘lanib, *hlæhhan* shaklida uchragan va *make the characteristic noise expressive of mirth* ma‘nosini ifodalagan⁹ va bu iborada o‘z ma‘nosini saqlab qolgan.

Jump for joy frazeologizmi “to be very pleased”,¹⁰ ya‘ni, “juda mamnun bo‘lish” ma‘nosini anglatib, frazeologik butunlik turiga kiruvchi ibora sanaladi. Unda “joy” xursandchilik etimoni qo‘llanilib, uning tarixi qadimgi lotin tiliga borib tarqaladi. “The Oxford dictionary of English etymology” kitobida *joy* leksemasi “pleasurable emotion, state of happiness”, ya‘ni, o‘zbek tilida “yoqimli tuyg‘u, baxt holati” ma‘nolarini ifodalab, XIII asrda qadimgi fransuz tilidan “joie, joye” so‘zlaridan olingan bo‘lib, u Lotin tilida *gaudia* va ko‘plik shakli *gaudium* tarzida *joy* ma‘nosini ifodalab, rivojlangan, asli, *gaudēre* so‘zidan shakllangan.¹¹ Shunday ekan, ushbu frazemada “xursandchilik” etimoni o‘z ma‘nosini ifoda etgan.

Yuqoridagi tahlil natijalaridan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, hozirgi kunda qo‘llaniladigan leksemalarning etimologiyasini o‘rganish ahamiyati frazeologizmlarning ma‘nosida aks etishi yoki

¹ Shu manba. 79 – 81-betlar.

² Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. T., “Yangi asr avlodi”, 2009, 101-bet.

³ Shu manba. 96-bet.

⁴ Oxford dictionary of Idioms. Oxford University Press, 2004, p. 41.

⁵ The Concise Oxford Dictionary of English Etymology. Oxford University Press, 1996, p. 185.

⁶ Hornby A.S. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of current English. Oxford University Press, 2010, p. 630.

⁷ Oxford dictionary of Idioms. Oxford University Press, 2004, p. 118.

⁸ Shu manba. P. 168.

⁹ The Oxford dictionary of English etymology. Oxford University Press, 1966, p. 518.

¹⁰ Hornby A.S. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of current English. Oxford University Press, 2010, p. 838.

¹¹ The Oxford dictionary of English etymology. Oxford University Press, 1966, p. 498.

yo'qligida muhim o'rin tutadi. Ushbu tadqiqot davomida "xursandchilik" etimonlarining kelib chiqish tarixi hamda ma'nosi aniqlanib, frazeologizmlarda ularning ma'nosi iboraning majoziy ma'nosida namoyon bo'lishi isbotlandi. Bundan ma'lum bo'ladiki, so'zlarning etimologiyasini o'rganish uning hozirgi kunda so'zlar va frazeologizmlarning ma'nolarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

**Tashpulatova Shirina Ziyovuddin qizi (O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
Ingliz tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi; shirin_8886@mail.ru)
INGLIZ VA O'ZBEK TILI RUHIY HOLAT FE'LLARINING IZOHLI LUG'ATLARDA
BERILISHI**

***Annatsiya.** Ingliz va o'zbek tillaridagi ruhiy holat fe'llarini leksik semantik maydon sifatida qiyosiy tadqiq etish har ikki tilda ushbu vositalar tarjimasidagi muammolarni aniqlashga asos bo'ldi. Har ikki tilda ruhiy holatni ifodalovchi vositalar bir xil ma'no guruhlariga ajraladi. Lekin vositalar nutqda voqelanganda ular boshqa tasnif guruhi ma'nosini ifodalay olishi mumkin. Bunday xususiyat ruhiy holat fe'li voqelangan lingvistik kontekstga bog'liq, ya'ni, LSG elementlari nutqda turli so'zlar bilan ma'no munosabatiga kirishib atash ma'nosini o'zgartirishi mumkin. Ruhiy holat fe'llarining ushbu tabiatini lug'aviy-kontekstual polisemiya deb hisoblaymiz. Bundan tashqari, ruhiy holat fe'llari tarjimasida ularning ifoda semasidagi ko'p ma'nolilik ham muammoga sabab bo'lishi mumkin. O'zbek tilida ham, ingliz tilida ham ruhiy holat fe'llari ijobiy yoki salbiy semaga, tarz ma'nosiga ega bo'ladi. Fe'llar, shuningdek, rasmiy, ilmiy, og'zaki va badiiy kontekstda qo'llanishiga ko'ra, eskirgan va aktual turlarga ajraladi. Shunday ekan, tarjimon ushbu parametrlarga to'liq mos keluvchi muqobil vositani topishda qiyinchilikka uchraydi.*

***Аннотация.** Сопоставительное исследование глаголов состояния в английском и узбекском языках как лексико-семантического поля стало основанием для выявления проблем при переводе этих средств в обоих языках. В обоих языках средства выражения состояний делятся на одинаковые смысловые группы. Однако, когда орудия встречаются в речи, они могут выражать значение другой классификационной группы. Такая особенность зависит от языкового контекста, в котором происходит глагольное состояние ума, то есть элементы МСУ могут изменять значение существительного, вступая в смысловую связь с разными словами в речи. Мы рассматриваем такую природу глаголов психического состояния как лексико-контекстуальную полисемию. Кроме того, при переводе глаголов психического состояния двусмысленность в схеме их выражения может вызвать проблемы. И в узбекском, и в английском глаголы психического состояния имеют положительное или отрицательное значение. Глаголы также делятся на типы прошедшего и настоящего времени в зависимости от их использования в формальном, научном, словесном и художественном контексте. Поэтому переводчику сложно найти альтернативный инструмент, полностью соответствующий этим параметрам.*

***Annotation.** A comparative study of mental state verbs in English and Uzbek languages as a lexical semantic field became the basis for identifying problems in the translation of these tools in both languages. In both languages, the means of expressing mental states are divided into the same meaning groups. However, when tools occur in speech, they can express the meaning of another classification group. Such a feature depends on the linguistic context in which the verb state of mind occurs, that is, LSG elements can change the meaning of the noun by entering into a semantic relationship with different words in the speech. We consider this nature of mental state verbs as lexical-contextual polysemy. In addition, in the translation of mental state verbs, ambiguity in their expression scheme can cause problems. Both in Uzbek and in English, mental state verbs have a positive or negative meaning. Verbs are also divided into past and present types according to their use in formal, scientific, verbal and artistic contexts. Therefore, the translator has a hard time finding an alternative tool that fully matches these parameters.*

***Kalit so'zlar:** leksikografiya, lingvistika, leksema, ruhiy holat fe'llari, izohli lug'atlar.*

***Ключевые слова:** лексикография, языкознание, лексемы, глаголы состояния, толковые словари.*

***Key words:** lexicography, linguistics, lexemes, state verbs, explanatory dictionaries.*

Lug'atlar tilning so'z boyligini aks ettiruvchi manba bo'lib qolmasdan, uning struktur, tizmiy va madaniy aspektlarini ham o'zida namoyon etadi. Shu bilan birga, tilshunoslik fani taraqqiyotini ham ma'lum bir tilda yaratilgan lug'atlar soni, mukammallik darajasi, ushbu lug'atlarning leksik qamrovi va funk-

sional-semantik ko‘lami belgilab beradi. Lug‘atlar tarjima, matn tahriri va til ta‘limi kabi tilshunoslikning amaliy jabhalarida qo‘l keluvchi beqiyos manbadir.¹Shu boisdan qadimiy leksikografiya tamoyillarini o‘r-ganish, zamonaviy leksikani o‘z vaqtida lug‘atlarda talqin qilish, leksikografik talqinning yangi, takomil-lashgan yondashuvlarini asoslash har qanday til lingvistikasi oldidagi dolzarb masalalardan bo‘lib qoladi. Shu jumladan, o‘zbek leksikografiyasida yangi lug‘atlar tuzish, mavjud leksikografik manbalarni takomil-lashtirish, qadimiy leksikografik yodgorliklarning tarkib va tuzilishini tahlil qilish, manbalarni qardosh va noqardosh tillardagi lug‘atlar bilan qiyoslash, yirik leksikografik elektron, internet resurs yaratish fan tarmog‘i qarshisidagi yuqori ahamiyatga molik vazifalardan bo‘lib qolmoqda.

Ma‘lumki, o‘zbek leksikografiyasi, aniqrog‘i, turkiy leksikografiya chuqur tarixiy ildizlarga ega. Qadimiy leksikografik manbalarni ingiz tilidagi ayni davrga oid lug‘atlar bilan solishtirib bo‘lmaydi.² Sa-Sa-babi, ingliz leksikografiyasi asoslari turkiy tilda ilk yirik qomusiy leksikografik manbalar, masalan “De-vonu lug‘atit turk” yaratilgan davrdan ancha kech shakllana boshlagan. Ingliz tilida ilk qomusiy izohli lug‘atning yaratilishi XVII asrga to‘g‘ri keladi.³ Anglashilganidek, ingliz leksikografiyasi o‘zbek lug‘at-chiligidan ancha kech shakllangan. Shunga qaramay, zamonaviy ingliz leksikografiyasi yaratilgan resurs-lar soni, sifati, qamrovi va umuman olganda lug‘at yaratish usullari hamda yondashuvlariga ko‘ra o‘zbek leksikografiyasidan ancha oldinda. Bunday jadal taraqqiyotni ingliz izohli lug‘atlarining turlari ham dalil-laydi. Zamonaviy ingliz izohli lug‘atlarining bir necha turlari mavjud. Lug‘atlar sirasida eng keng tarqal-gani o‘quv izohli lug‘ati bo‘lib, ular ingliz tilini chet tili sifatida o‘rganuvchilar yoki inglizabon maktab, kollej o‘quvchilariga mo‘ljallangan. Ushbu lug‘atlarning qomusiy izohli lug‘atlardan farqini ruhiy holat fe‘llari talqini misolida ham ko‘rishimiz mumkin.

<p>HESITATE v. UK /'hez.i.teɪt/US /'hez.ə.teɪt/ B2 to pause before you do or say something, often because you are uncertain or nervous about it: <i>She hesitated slightly before answering the detective's question.</i> <i>"Do you love me?" she asked. He hesitated and then said, "I'm not sure".</i> [+to infinitive] <i>If you need anything, don't hesitate to call me.</i></p>	<p>ADORE v. UK /ə'dɔːr/ US /ə'dɔːr/ [T not continuous] (LOVE) B2 to love someone very much, especially in a way that shows a lot of admiration or respect, or to like something very much: <i>She has one son and she adores him.</i> <i>I absolutely adore chocolate.</i> [+ing verb] <i>Don't you just adore lying in a hot bath?</i></p>
<p>REGRET n. UK /rɪ'ɡret/ US/rɪ'ɡret/B2 a feeling of sadness about something sad or wrong or about a mistake that you have made, and a wish that it could have been different and better: <i>I left school at 16, but I've had a great life and I have no regrets.</i> <i>The manager expressed deep regret at/for the number of staff reductions.</i> <i>We think, much to our regret (=and we are very sorry about this), that we will not be able to visit you next year.</i></p>	<p>BELIEVE v. [T] UK /brɪ'liːv/US /brɪ'liːv/A2 to think that something is true, correct, or real: Strangely, no one believed us when we told them we'd been visited by a creature from Mars. [+ that] <i>He believes that all children are born with equal intelligence.</i> <i>She's arriving tomorrow, I believe.</i> <i>"Is she coming alone?" "We believe not/so (= we think she is not/is)".</i> [+obj+to infinitive] <i>I believe her to be the finest violinist in the world.</i> [+obj+adj] <i>All the crew are missing, believed dead.</i></p>
<p>WONDER v. UK /'wʌn.dəɪ/US /'wʌn.də/B1[I] to ask yourself questions or express a wish to know about something:</p>	<p>BOAST v. UK /bəʊst/ US /boʊst/ B2 [I or T] disapproving to speak too proudly or happily about what you have done or what you</p>

¹ Ападжев М. Лексикография: теория и практика. Нальчик, “Эльбрус”, 2005, с. 384.

²Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent, 2002, 232-bet; Umarov E.A. Eski o‘zbek lug‘atlari. Toshkent, 1992; Bahridinova B. O‘zbekistonda o‘quv lug‘atchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollari. F.f.d. diss. avto-referati, Samarqand, 2020, 72-bet.

³Jonson S. The plan of a Dictionary of the English Language. London, 1747, 233 p; Malkiel J. Distinctive features in lexicography: A typological approach to dictionaries. Pomance Philology, vol. XIII., №2. Nov., 1959; Моисеев Лексикография английского языка. Омск, Ом.ГУ, 2006, с. 92; Ижова О. Лексикографическое отражение английской культуры в словарях английского языка. Историко-типологическое исследование. Автореф. дис.. докт. фил.наук, Иваново, 2011, с. 44.

<p>[+question word] <i>Shouldn't you phone home? Your parents will be wondering where you are.</i></p> <p><i>He's starting to wonder whether he did the right thing in accepting this job.</i></p> <p>[+speech] <i>Will this turkey be big enough for eight, I wonder?</i></p> <p><i>"Have you decided where you're going next summer?" "I've been wondering about (= considering) going to Florida".</i></p>	<p>own:</p> <p><i>He didn't talk about his exam results in case people thought he was boasting.</i></p> <p><i>Parents enjoy boasting about their children's achievements.</i></p> <p>[+that] <i>They boasted that they had never lost a single game.</i></p>
---	--

Ushbu lug‘at maqolalar ingliz tili o‘quv izohli lug‘atlariga xos bo‘lgan umumiy jihatlarni yaqqol aks ettiradi.¹ Maqolada so‘zning qaysi darajadagi so‘zlashuvchilar nutqiga mansub ekanligini ko‘rsatuvchi belgi mavjud. B2 yoki A2 kabi belgilar boshlang‘ich, o‘rta darajadagi til o‘rganuvchilar vokabulasida faol qo‘llanishi mumkin bo‘lgan leksemalarga ishora qiladi. So‘zlarning izohi nisbatan sodda, barchaga tushunarli uslubda tuzilgan. Misollar esa leksema nutqda voqelanganda qanday funksional parametrlarga ega ekanligini dalillab beradi. Shuningdek, misollarda so‘zlarning birikuv xususiyatlari ham ochib berilgan. Bu esa umumiy shaklda til birliklari orasidagi semantik va sintagmatik munosabatlarni oshkor qiladi. Bunday lug‘atlarda izohdan ko‘ra ko‘proq misollarga ahamiyat beriladi, so‘zning kontekstual ma‘nolarini ochib berish maqsadida misollarga katta o‘rin ajratilgan. Bunday o‘ziga xoslik, albatta, til o‘rganuvchilarning talablariga muvofiq tarzda shakllangan. Izohdagi sodda bayon uslubi, lug‘at maqolada illyustrativ dalillarning ustunligi, birikmalar va grammatik ko‘rsatkichlar berilishi ingliz o‘quv-izohli lug‘atchiligiga xos xususiyatlardir.

Inglizabonlarga mo‘ljallan izohli lug‘atlar yohud qomusiy izohli lug‘atlarda leksemalar talqini farq qiladi. Lug‘at maqolalar tarkibida axborotning batafsil va keng ko‘lamli ekanligini ko‘rish mumkin.

<p>CONFESS [kən'fɛs] v. tr. 1. (when intr, often foll by to) to make an acknowledgment or admission (of faults, misdeeds, crimes, etc): <i>He had confessed to seventeen murders.</i></p> <p>2. to admit or grant to be true; concede: <i>I had expected her to confess that she only wrote these books for the money.</i></p> <p>3. Christianity, mainly Roman Catholic Church to declare (one's sins) to God or to a priest as his representative, so as to obtain pardon and absolution: <i>Once we have confessed our failures and mistakes to God, we should stop feeling guilty.</i></p> <p>Word origin: from Old French confesser, from Late Latin confessāre, from Latin confessus confessed, from confitēri to admit, from fatēri to acknowledge; related to Latin fārī to speak.</p> <p>Word frequency: 3\5.</p> <p>Word forms: 3rd person singular present tense confesses, present participle confessing, past tense, past participle confessed</p> <p>Word synonyms: admit, acknowledge, disclose, confide</p>	<p>EXPECT [ɪk'spekt] v. tr. 1. to look forward to; regard as likely to happen; anticipate the occurrence or the coming of: <i>I expect to read it. I expect him later. She expects that they will come.</i></p> <p>2. to look for with reason or justification: <i>We expect obedience. Is this a rational thing to expect of your partner, or not?</i></p> <p>3. to suppose or surmise; guess: <i>I expect that you are tired from the trip. She realizes now she expected too much of Helen.</i></p> <p>4. to anticipate the birth of (one's child) <i>Paul and Sylvia expect their second very soon</i></p> <p>Word origin: from Latin <i>exspectāre</i> to watch for, from <i>spectāre</i> to look at Word frequency: 4\5.</p> <p>Word forms: 3rd person singular present tense expects, present participle expecting, past tense, past participle expected</p> <p>Word synonyms: expect, anticipate, hope, await, <u>anticipate</u>, look forward to, <u>pre-dict</u>, <u>envi-sage</u></p>
<p>DENY [dɪnaɪ] v. tr. 1. to declare (an assertion, statement, etc) to be untrue: <i>They denied that they were involved.</i></p> <p>2. to reject as false; refuse to accept or believe: <i>The government has denied that there was a plot to assassinate the president.</i></p> <p>3. to withhold; refuse to give: <i>If he is unlucky, he</i></p>	<p>ADMIT [ædmɪt] v. tr. 1. (may take a clause as object) to confess or acknowledge (a crime, mistake, etc) <i>Up to two-thirds of drivers admit to driving while feeling tired.</i></p> <p>2. (may take a clause as object) to concede (the truth or validity of something).</p> <p>3. to allow to enter; let in</p>

¹Woodford K., Walter E. Cambridge learner's dictionary. Cambridge, Cambridge University Press, 2017, p. 868.

<p><i>may find that his expartner denies him access to his children.</i></p> <p>4. to refuse to fulfil the requests or expectations of: <i>it is hard to deny a child.</i></p> <p>5. to refuse to acknowledge or recognize; disown; disavow. The baron denied his wicked son in public.</p> <p>6. to refuse (oneself) things desired: <i>My mother denied herself for us.</i></p> <p>Word origin: from Old French <i>denier</i>, from Latin <i>dēnegāre</i>, from <i>negāre</i></p> <p>Word frequency: 4\5.</p> <p>Word forms: 3rd person singular present tense denies, present participle denying, past tense, past participle denied</p> <p>Word synonyms: refuse, decline, forbid, reject</p> <p>More Synonyms of deny</p>	<p>4. (foll by to) to allow participation (in) or the right to be part (of) to admit to the profession 5. (when intr, foll by of) to allow (of); leave room (for).</p> <p>6. (intransitive) to give access the door admits onto the lawn.</p> <p>Word origin: from Latin <i>admittere</i> to let come or go to, from <i>ad-</i> to+ <i>mittere</i> to send Word frequency: 4\5</p> <p>Word forms: 3rd person singular present tense admits, present participle admitting, past tense, past participle admitted.</p> <p>Word synonyms: let in, allow, receive, accept, acknowledge, confess.¹</p>
--	---

Anglashiladiki, ingliz tilining qomusiy-izohli lugʻatida har bir leksemaning talqiniga bagʻishlangan lugʻat maqola atroflicha lingvistik-leksikografik tadqiqot natijalariga tayanadi. Avvalambor, har bir maqolada statistik analiz natijasi keltirilgan. Yaʼni, har bir ruhiy holat feʼli nutqda qay darajada faol qoʻllanishi birdan besh darajasida belgilab berilgan. Qoʻllanish darajasi ortishiga qarab raqamlar ham ortadi. Albatta, onlayn platformadagi ushbu izohli lugʻatda bu koʻrsatkich diagrammali illyustratsiya shaklida beriladi. Shu oʻrinda, chastota belgisini oʻqv izohli lugʻatlarda uchraydigan boshqa bir koʻrsatkiga muqoyasa qilish mumkin. Bu koʻrsatkich til bilishning darajasiga ishora qiluvchi A, B, C initsiallariga oʻxshaydi. Faqat bunda A harfi soʻzning nutqda faol qoʻllanishini anglatga keyingi harflar til bilishning yuqori darajalarini anglatgib ushbu leksemaning nutqda voqelanish holatlari statistik jihatdan kam ekanligiga ishora qiladi.

Bunday statistik maʼlumot ushbu soʻzni qoʻllash oʻrni haqida tushuncha hosil qilishga koʻmaklashadi va shu bilan matn tahririda leksikografik tayanch manba boʻla oladi. Qoʻllanish darajasi yuqori boʻlgan ruhiy holat feʼllari har qanday nutq kontekstida oʻrinli, stilistik boʻyoqdorlikka ega boʻlmagan vositalardir. Aksidensiya darajasi yuqori boʻlmagan feʼllar esa qoʻllanishiga koʻra baʼzi stilistik cheklavlari mavjud. Qomusiy izohli lugʻatda soʻzning har bir semasi, hatto ifoda maʼnolari ham alohida izohlanadi. Bu maʼnolar baʼzi oʻrinlarda bir, baʼzi holatlarda bir necha misollar bilan dalillanadi. Oʻquv-izohli lugʻatida esa ruhiy holat feʼllarining asosiy lugʻaviy maʼnolariga eʼtibor qaratiladi. Qomusiy lugʻatda soʻzning etimologiyasiga oid batafsil maʼlumot keltirilgan bu esa istiqboldagi lingvistik tadqiqotlar uchun manba boʻlib xizmat qiladi. Soʻzning grammatik shakllari alohida bandda koʻrsatilganligi bois misollarda feʼl shakllarini namoyon etishga urgʻu berilgan.

Lugʻat maqolalar soʻngida esa soʻzning sinonimlari keltirilgan. Biroq sinonimlar qatorida turgan leksemalar asos soʻzning qaysi lugʻaviy semasiga maʼnodosh boʻlishi mavhum qolgan. Bu masalaga oydinlik kiritish uchun soʻzning har bir lugʻaviy maʼnosi izohi va ushbu maʼnoni dalillovchi misoldan soʻng shu maʼnoga muvofiq, variantdosh boʻla oladigan sinonimni ilova qilish lozim. Shu shaklda sinonimlar qatorini alohida bandga ajratish zarurati yoʻqoladi va lugʻatda berilgan maʼlumotning aniqlik, ishonchlilik darajasi ham ortadi. Kollinz qomusiy lugʻati oʻzining polifunksional ekanligini yuqorida ilova qilingan ruhiy holat feʼllari talqini misolida asoslab berdi. Lugʻat maqolalarning puxta strukturasi, ulardagi maʼlumot keng koʻlamliligi sabab ushbu manba etimologik lugʻat, maʼnodoshlar oʻquv lugʻati, grammatik shakllar lugʻati hamda chastota lugʻati oʻrnini bosa oladi. Lugʻat toʻliq shu strukturada tuzilganligi, har bir leksema talqinida sanab oʻtilgan maʼlumotlarning borligi uning bir qolip asosida shakllantirilganidan dalolat beradi.

Zamonaviy oʻzbek tilining oʻziga xosliklarini namoyon etuvchi turli lugʻatlar yaratilgan hamda yaratilmoqda izohli, etimologik, imlo, oʻquv va tarjima lugʻatlari shular sirasidandir. Mavjud imlo va izohli lugʻatlar qayta takomillashtirilib bormoqda. Bugungi kunda tilning leksik sathini turli maʼno

¹CollinsDictionary.com – Collins English Dictionary, American English Dictionary, [Thesaurus](#) (in American English, French, German, Italian, and Spanish).

guruhlariga ajratish yoki soʻzlar orasidagi maʼno munosabatlari asosida qator oʻquv lugʻatlari yaratilgan, oʻquv lugʻatlarini yaratishning nazariy asoslari ishlab chiqilgan.¹ Biroq, shuni tan olish lozimki, oʻzbek leksikografiyasida bir soʻzning barcha parametrlarini birdek qamrab olgan, yaʼni bir lugʻat maqola tarkibida etimologik, grammatik, qoʻllanish doirasi hamda chastotasi, maʼnodoshlari kabi koʻrsatkichlarini umumlashtiruvchi leksikografik manbaga hanzuz ehtiyoj mavjud. Bunday maʼlumotlarni oʻz ichida jamlagan qomusiy-izohli lugʻat lingvistik-leksikologik tadqiqotlar uchun axborot resursi, matn tahriri va tarjima matni muqoyasasida tayanch nuqta, nutqiy faoliyatni takomillashtirishga qaratilgan oʻquv mashgʻulotlarida qoʻllanma vazifasini bajara olishi mumkin. Albatta, zamonaviy oʻzbek tilining izohli lugʻati qator yutuqlarga ega. Bu ustunliklar ingliz tilining qomusiy-izohli lugʻatlarida kuzatilmaydi. Shu bilan birga izohli lugʻatimiz ingliz tilidagi analoglarida mavjud boʻlgan qator yutuqlarni oʻzida namoyon etmaydi. Oʻzbek tilining izohli lugʻatida mavjud yutuq va kamchiliklarni dalillashda ruhiy holat feʼllari talqiniga bagʻishlangan quyidagi lugʻat maqolalarga eʼtiborimizni qaratamiz:

<p>HUZURLANMOQ huzur, rohat hissini tuymoq; huzurlanmoq. <i>Qoʻqon darbozasiga toʻxtagan xalq Azizbekning ot oyoqlari ostida sudralib ketishiga huzurlanib tomosha qilar edi</i> (A. Qodiriy. Oʻtgan kunlar). <i>Karimjon ... azbaroyi huzurlanganidan, qorongʻilikda oʻz-oʻzicha jilmayib qoʻyadi</i> (O.Yoqubov. Qahramon izlab). <i>Chavandoz ... huzurlanganidan koʻzlarini yumib olgan</i> (Sh.Boʻtayeov. Qoʻrgʻonlangan oy).</p>	<p>HADIKSIRAMOQ hadik olmoq; xavsiramoq, choʻchimoq, qoʻrqmoq. <i>Abdibilol, akasining gapini eishitib qolishlaridan hadiksirab, yon-veriga qaradi</i> (S.Yunusov, Kutilmagan xazina). <i>Farmonqul aka, nega quyonga oʻxshab oʻz soyangizdan hadiksiradigan boʻlib qoldingiz?</i> (S.Mahkamov. Shogird). <i>Biror odam uzoq qarabqolsa bormi, hadiksirab, kechalarini oʻyqusiz oʻtkazardi</i> (S.Anorboyev. Oqsoy).</p>
<p>HAVASLANMOQ havasi ugʻonmoq, havasi kelmoq; havas qilmoq. <i>–Toʻybekaning maqtaganicha bormi oʻzi? – Bor, – dedi qutidor va havaslandi: – Xudo kishiga oʻgʻil bersa, shundayini bersin-da!</i> (A.Qodiriy. Oʻtgan kunlar). <i>Mayus-mahzun xotiralarna berilib, havaslanganlar ham boʻldi</i> (Sh.Boʻtayeov. Qoʻrgʻonlangan oy). <i>...shuncha unga tikilib havaslanganlan uyalganigami, yuzlari lov-lov yonardi</i> (R.Rahmon. Mehr koʻzda). <i>Suvga, uning oynaday tiniqligiga Gʻulomjon havaslanib qarab turdi</i> (M.Ismoiliy. Fargʻona t.o.)</p>	<p>ILHOMLANMOQ koʻtarinki ruhlanmoq, ilhom olmoq. <i>Tabiat manzaralaridan ilhomlanmoq. Odamlarning goʻzalligi, dilkashligidan ilhomlandi</i> (Gʻafur Gʻulom. “Sharq yulduzi”). <i>Bizning yozuvchilarimiz ham qardosh xalqlarning hayoti, ijodiy mehnatini oʻz koʻzlari bilan koʻrdilar, il-homlandilar</i> (Gazetadan).²</p>

Avvalambor, ushbu lugʻat maqolalardagi yutuqlarga toʻxtalib oʻtish oʻrinlidir. Maqolalarda misollarga keng oʻrin ajratilgan, misollar yirik – matn kontekstidan soʻzning barcha semalari toʻliq anglashiladi. Har bir gap soʻzning lugʻaviy maʼnosini, uslubiy-kontekstual semalarini ochib berishga qaratilgan. Soʻzning lisoniy xususiyati haqida izoh darak bersa, pragmatik xarakterini illyustratsiyalar ochib beradi. Lekin bu maqolalarni yana-da boyitish, takomillashtirish mumkin. Avvalambor, leksema izohi yana-da tafsilotli boʻlishi lozim. Izohda tavgologiyalar koʻp uchraydi. Bu esa mavhum holatlarni ifodalovchi ruhiy holat feʼllarining lugʻaviy maʼno mohiyatini anglashga toʻsqinlik qiladi.

Fikrimizcha, izohlarda ayni soʻzning turli shakllaridan yoki maʼnodoshlardan foydalanish oʻrniga muayyan ruhiy holatga sabab boʻluvchi vaziyat xususida soʻz yuritish oʻrinlidir. Masalan, havaslanmoq feʼlini havasi ugʻonmoq, havasi kelmoq; havas qilmoq kabi tavgologik birikmalar bilan izohlash orqali leksema lugʻaviy maʼnosi mohiyati oydinlashmaydi. Shuning oʻrniga “insonning oʻzida boʻlmagan narsa, predmetga ea boʻlishni hohlashi. Shu narsa predmetga ega kishiga yaxshi nigohda, orzumand qarash, ayni narsaga ega boʻlishni istash” kabi izoh keltirish ushbu leksemaning mohiyatini yana-da toʻliq ochib bergan boʻlardi.

Hamrayeva Y. Feʼllar misolida ideografik lugʻat tuzish. T., “Fan va texnologiya”, 2014, 120-bet; Lapasov J. Mumtoz adabiy asarlar oʻquv lugʻati. Oʻrta maktablar uchun. T., “Oʻqituvchi”, 1994, 272-bet; Forscha-oʻzbekcha oʻquv lugʻati. Universitetlar va pedagogika institutlarining studentlari uchun qoʻllanma, tuzuvchilar: A.Rustamov, K.Karimov, Z.Umarov. Toshkent, “Oʻqituvchi”, 1983, 229-bet.

²Madvaliyev A. va boshq. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Toshkent, OʻzME, 2006.

Tafsilotli izohni misollar to'ldiradi, shu bilan birga, so'zning birikuvdagi semantik, sintagmatik munosabatlarini akslantiradi. Xuddi, shuningdek, ilhomlanmoq fe'lini milliy ensiklopediyadagi ilhom konsepti izohidan olib "odamning ruhiy holati; undagi barcha ijodiy kuchlarning kuyilib kelishi, ruhiy jarayonlarning faollashuvi. Bunday holatda butun ruhiyat ayni bir vaqtda ishga solinadi. Ilhom paytida ong tiniqlashishi kuzatiladi, fikrlash va ijodiy hayolot sermahsul bo'ladi, his-tuyg'ular to'lib toshadi, e'tibor butkul ijod obyektiga qaratilgan bo'ladi" deb ta'riflash o'rinliroqdir.¹ Bunday tafsilotli izohlar lug'atchilikda muallif izohi deb ham nomlanadi.

Ma'lumki, o'zbek tilining izohli lug'atida so'zning etimologik ko'rsatkichi sifatida faqat qaysi til dan o'zlashganligi haqida ma'lumot keltiriladi. Bunday ma'lumot yo'q bo'lgan lug'at maqolalaridagi birliklarni turkiy etimologiyaga ega deb hisoblash mumkin. Biroq bu tartib har doim ham to'g'ri bo'lavermasligi mumkin. Shu sababdan so'zning etimologiyasi haqida batafsil ma'lumotga ehtiyoj bor. Shuningdek so'zning qo'llanish chastotasini raqamli daraja shaklida baholash uning uslubiy xususiyatlaridan, qo'llanish doirasidan xabar beradi. Izohlarda keltirilgan tavnalogiyalar va so'zning ma'nodoshlarini alohida bandda yoki har bir lug'aviy ma'no izohi so'ngida keltirib o'tish lozim. Agglutinatib tabiatga ega o'zbek tilida fe'l shakllari ko'p sonli.² Ularning barchasini birma-bir ilova qilish imkonsiz. Shu bois misollarda ba'zi asosiy shakllarni, jumladan, sifatdosh va ravishdosh shakllarini dalillash yetarli bo'ladi. Mana shu kamchiliklarni bartaraf etish orqali o'zbek tilining izohli lug'atini lingvistik, amaliy qiymatga ega leksikografik manbaga aylantirish mumkin.

Aytmuratov Axmed (Qoraqalpoq davlat universiteti tayanch doktoranti)
QORAQALPOQ TILSHUNOSLIGIGA RAQAMLI TEXNOLOGIYA TERMINLARINING
KIRIB KELISHI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada, asosan, jamiyat rivojida axborot texnologiyalarga aloqador bo'lgan atamalarining ahamiyati va mazmuniga atroflicha to'xtab o'tilgan. Shuningdek, maqolada qoraqalpoq tilshunosligiga kirib kelgan atamalarining umumiy mundarijasi misollar bilan yoritilgan.*

***Аннотация.** В данной статье более подробно рассматриваются важность и значение терминов, связанных с информационными технологиями в развитии общества. Кроме того, в статье анализируется и предусматриваются, на примерах, общее содержание терминов, вошедших в каракалпакское языкознание.*

***Annotation.** This article deals in more detail the importance and meaning of terms related to information technology in the development of society. In addition, the article analyzes and provides on examples of the general content of the terms included in the Karakalpak linguistics.*

***Kalit so'zlar:** onlayn, axborot, axborot texnologiyalar, axborot tizimi, texnologiya, ijtimoiy dinamika, aqliy qobiliyatlar, elektron, sun'iy intellekt, operatsion tizim, provayder.*

***Ключевые слова:** онлайн, информация, информационные технологии, информационная система, технология, социальная динамика, факторы организованности, интеллектуальные способности, электрон, искусственный интеллект, операционная система, провайдер.*

***Key words:** online, information, information technologies, information system, technology, social dynamics, organizational factors, intellectual abilities, electron, artificial intelligence, operating system, provider.*

Qoraqalpoq tilining lug'at tarkibi o'zining asrlar davomida tarixiy shakllanishi va rivojlanishida tilga xos qonuniyatlarga asoslanib ijtimoiy hayotning talabi asosida maxsus so'z birliklari bilan boyib kelmoqda. So'nggi davrda tilning leksik qatlamiga internet, ilm-fan, texnika, jamiyat va iqtisodiyot sohasidagi o'zgarishlar, yangiliklarga aloqador yangi tushunchalar, ularning atamaları ham adabiy tilimizdan o'rin egallayotganligi barchamizga ma'lum. Ushbu atamalarining ma'no-mazmunini, aynan aslidagidek ma'nolarini ifodalash, lug'at tarkibimizda azaldan bor va tilimizga boshqa tillardan o'zlashilib kelayotgan raqamli texnologiya atamalarining adabiy tilda qo'llanilishini o'rganish qoraqalpoq tilshunosligidagi dolzarb vazifalarning biri hisoblanadi.

Terminlar bir ma'noli leksik birliklar deb qaraladi. Bilim yoki faoliyatning maxsus sohasiga doir tushunchani ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasiga termin deyiladi. Termin umumxalq tiliga muayyan

¹ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent, O'zME, 2006.

³Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, "Universitet", 2006; Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, "O'zbekiston", 1992.

terminologik tizim orqali o'tadi, binobarin, termin va umumiste'moldagi so'zlar bir-birini to'ldiradigan leksik birliklardir. Sistem xarakterga egalik, o'z terminologik maydonida bir ma'nolilikka moyillik, his-tuyg'uni ifodalamaslik, uslubiy betaraflik kabilar terminga xos xususiyatlardir. Terminlarning bunday ta-lablari, o'ziga xosligi har xillikka yo'l qo'ymaydi.¹ Shuning uchun ham hozirgi qoraqalpoq tilshunosligi-da keyingi vaqtlarda tez suratlarda rivojlanib borayotgan raqamli texnologiyaning nazariy va amaliy taraf-dan lingvistik jihatdan o'rganish ahamiyatli vazifalardan biri.

XX asrning 90-yillari oxirida dunyo informatsion texnologiyalari ham raqamli iqtisod haqida ayta boshladi, O'zbekistonga esa shu vaqtlari birinchi mobil telefonlar kirib kela boshlagan edi. Bugungi kun-da esa biz uchun telefon, internet oddiy kundalikli qurilmaga aylanib qoldi. Global tarzda raqamli texno-logiyaga o'tish – bu turmush va ishlab chiqarish sohasiga kiritilayotgan raqamli texnologiyalarga asoslan-gan jadal o'zgarishlar bilan bog'liq.

Uy xo'jaligini raqamli texnologiyalashtirish ko'pchilik uchun tushunarli va tanish bo'lib kelgan. Masalan, smart (zakiy) uylar, wi-fi tizimiga ulash kabi zakiy uylarda himoya sistemasi, nazorat va bosh-qarish obdan raqamli texnologiyalar bilan aloqador bo'lib bormoqda. Umuman olganda, jamiyatning bar-cha sohalari raqamli texnologiyalar bilan aloqador bo'lib bormoqda.

Ta'lim tizimining raqamli o'zgarishi, eng birinchilardan hamma uchun o'qish va o'qish materiallari yaratishga mo'ljallangan maktablar va yuqori o'quv yurtlarini zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan us-kunalashni qamrab oladi. Raqamli ta'limga o'tish afzalliklari quyidagilardan iborat. Birinchidan, o'quv-chilarni yoshligida erkin bilim olishga o'rgatish.

Ikkinchidan, ta'lim jarayonlarida joyning ahamiyatga ega emasligi.

Uchunchidan, vaqtni tejash.

To'rtinchidan, keraksiz buyum va qog'ozdan foydalanishning oldin olish.

Beshinchidan, olisdagi qishloqlarda yashovchi insonlarning ham qamrab olinishi, chegaralarsiz ki-rib borishi. Axborot texnologiyalar tarixini, axborot vositalarning faoliyatini yuritishning o'ziga xos to-monlari, axborot sohasidagi atamalarning mohiyat va mundarijasi olimlarni qiziqitrib, tadqiqot obyektiga aylanib kelmoqda. Biz bu maqolamizda ayrim ta'lim sohasiga aloqador axborot atamalarining mohiyat-mundarijasi, ularning umumiy xossalari haqida qoraqalpoq tilshunosligida qo'llanilish doirasiga to'xtab o'tamiz.

Yangi atamalarning paydo bo'lishi, ilm-fan va elektron texnikadagi yutuqlar, internet tarmoqlari va axborot almashuvining tezlashishi, bank tizimi va savdo-sotiq, pul aylanishining ortishi, xalqning ijtimoi-y-iqtisodiy jihatdan qad ko'tarishi, siyosiy o'zgarishlar bilan ham aloqador. Bu kabi rivojlanishidagi yan-giliklarga qo'shimcha ravishda, pandemiya sababli barcha sohalarda yangi atamalar paydo bo'ldi. Masa-lan, pedagogika sohasida: dasturiy, masofaviy o'qish, modul, onlayn, oflayn, pisa, elektron kundalik, electron jurnal, uzliksiz ta'lim, zoom, bandicam, videodars, videochat, videorolik, videoprezentatsiya, vi-deoproektor, wifi, kompetensiya, harakatlar strategiyasi va boshqa atamalar vujudga kelgan bo'lsa, iqtiso-diyot sohasida: internet do'kon, internet magazin, OliExpress, korzinka, click, plastik xarita, bankomad, terminal, humo, uzc card, onlayn savdo, onlayn katalog ham boshqa ham termin so'zlar paydo bo'ldi.

Internet bilan aloqador bo'lgan *onlayn*, *elektron* so'zlari ma'lum bir fan sohasi bilan birlashib, in-ternet orqali bajariladigan maxsus bir sohani ifodalovchi terminlar guruhini tashkil qilmoqda. Masalan, onlayn so'zi pedagogika sohasida onlayn dars, onlayn o'qish, onlayn olimpiya, onlayn seminar, onlayn kutubxona, onlayn test, onlayn vebinar kabi so'zlar bilan yonma-yon, ma'lum bir guruhni anglatga, iqtisodiyot sohasida onlayn magazin, onlayn do'kon, onlayn savdo, onlayn turda buyurtma berish, onlayn qabul qilish, onlayn katalog, onlayn kredit, onlayn omonat turlari paydo bo'ldi. Bu so'zlarning yonma-yon qo'llanishi orqali masofadan kompyuter orqali bajariladigan ishlar tushiniladi.

Elektron so'zi barcha sohalarga tegishli so'zlar bilan yonma-yon qo'llaniladigan bo'ldi. Masalan, *elektron xabar*, *elektron jurnal*, *elektron xabarnama xizmati*, *elektron kitob*, *elektron darslik*, *elektron ku-tubxona* kabi so'zlar bilan yonma-yon ma'lum bir guruhni anglatib kelsa, ushbu atamalarning vertual olamdagi elektronlashuvini anglatadi. Aslida, *elektron* – elektr energiyasi bilan ishlovchi texnik uskuna-larga aytilgan (elektron kalkulator kabi).

Kredit (lotincha qarz, ishonch) – 1. Mablag'ni yoki tovardi qarzga berish.² Buxgalteriya hisobva-raqlarining o'ng tomoni. Aktiv hisobvaraqlarda kreditdagi yozuvlar mablag'larning kamayishini, passiv hisobvaraqlardagi yozuvlar ko'payishini ko'rsatadi. Hisobvaraqlarning chap tomoni debet deb ataladi. 2.

¹ Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri. Nókis, «Bilim», 1999, 16-bet.

² Максютова М.А. Шет тил сөзлериниң русша-қарақалпақша сөлиги. Нөкис, «Билим», 1992, 82-bet.

Narsalay yoki mablag'lay berilgan qarz, nasiya.¹ Kredit (lotincha Ceditum–qarz, credere–ishonch) – bu iqtisodiy ishtirok qilishning bitta turi bo'lib, bunda bitta tomon ikkinchi tomondan mablag', narsa, unum-larni qarzga olib, ularni belgili bitta vaqtdan so'ng qaytarilishi tushuniladi. Tilga rus tili orqali o'zkash-gan. Bu so'z leksik tarkibga o'tgandan keyin, tilda ko'ma'nli so'z sifatida qo'llanib, sintaktik usul orqali ko'pgina so'zlarni paydo qiladi.

Onlayn beriladigan kreditning turiga onlayn kredit atamasi aytiladi va tilimizda onlayn turda plastik karta beriladigan qarz turiga qo'llaniladigan iqtisodiy termin. Kreditlar nima maqsadda, kim tomonidan berilyotganiga qarab, avtokredit, ta'lim kredit, soliq krediti, bank krediti va boshqa ma'nolda qo'llanila-di. Avtokredit – bu avtomashina sotib olish uchun banklari tomonidan beriladigan qarz turi. Ta'lim krediti – shartnoma asosida o'qishga qabul qilingan talabalar uchun banklar tomonidan ajratilgan kreditning bitta turi. Bank krediti – kreditning asosiy shakli. U yerda pul mablag'lari vaqtincha foydalanish uchun banklar tomonidan beriladi.² Harbir soha fanining o'z mutaxassislari bor. O'sha soha atamalarini ham ushbu soha mutaxassislari belgilashi va uni tilshunoslar bilan fikr almashishlari lozim. Sababi, har bir termin beradi-gan tushuncha, u o'zbekcha termin bo'lsin yoki boshqa tildagi termin bo'lsin, belgili soha mutaxassislari-gina aniq aks ettira oladi,³ degan edi o'zbek tilshunosi E.To'raqulov. Ayniqsa, iqtisodiy atamalarning aniq tushunchasini belgilashda, unifikatsiya etishda, albatta, o'sha soha mutaxassislari va tilshunoslari ter-minologiya talablaridan kelib chiqibgina bitta qarorga kelishi mumkin.

Bunday axborot sohasidagi tushunchalarning qoraqalpoq tilida qo'llanishi bo'yicha haligacha keng turda yondashuvni taqozo etadi. Kelajak tilshunosligining rivojida qoraqalpoq tiliniga axborot sohasiga tegishli kirib kelyotgan yangi atamalarning mazmunini o'rganish bugungi qoraqalpoq tili uchun katta aha-miyatga egadir.

Xulosa qilib aytganda, bunday axborot sohasidagi iqtisodiy atamalarni ma'nosini ochib berishda bevosita ilmiy, tillik xossalarni, nazariylik jihatdan yondashuv zurrur ekanligini aytib o'tishimiz zurrur. Ya-angi atamalarning paydo bo'lishi bu tilimizning leksik tarkibi va so'z boyligining rivojlanishiga olib kela-di.

Раҳимова Меҳрибон Аллаяровна (УрДУ стажёр-тадқиқотчиси; uzteacher1221@gmail.com)
МУМКИНЛИК МОДАЛЛИГИНИ ИФОДАЛОВЧИ “CAN” ВА “MAY” МОДАЛ ФЕЪЛЛАРИ
АСОСИЙ ПРЕДИКАТИВ ЛЕКСИКА МАЪНОСИНИНГ ДИСТРИБУТИВ ШАРТИ
ТАҲЛИЛИ

***Аннотация.** Ушбу мақолада мумкинлик модал феъллари **can** ва **may**ларнинг предикатив лексика маъносининг амалга ошишининг дистрибутив шартлари таҳлил қилинади.*

***Аннотация.** В статье анализируются дистрибутивные условия реализации предикативного лексического значения возможных модальных глаголов **can** и **may**.*

***Annotation.** This article analyzes the distributive conditions of realization of predicative lexical meaning of possibility modal verbs **can** and **may**.*

***Калим сўзлар:** модаллик, предикативлик, семантик майдон, синтактик бирлик, дистрибутив белги, инфинитив.*

***Ключевые слова:** модальность, сказуемое, семантическое поле, синтаксическая единица, дистрибутив, инфинитив.*

***Key words:** modality, predicate, semantic field, syntactic unit, distributive sign, infinitive.*

Мумкинлик модаллигини ифодалашнинг предикатив воситаларини дастлабки синтагматик тадқиқоти учун **can** ва **may** феълларининг танлашиши уларнинг бошқа тил воситалари орасида модалликнинг ушбу аспектини ифодалашдаги алоҳида ўрни билан белгиланади. **Can** ва **may** феълларининг нутқда ишлашини таҳлилининг асосий мақсади анча аниқ идентификациясини аниқлаш ва маъноси бўйича яқин бу сўзларни фарқлаш ҳисобланади.⁴

¹ Қарақалпақ тилининг түсиндирме сөзлиги. III том, «Қарақалпақстан», Нөкис, 1988. 40-бет.

² Абулқосимова Ҳ.П., Адильчаев П.Т., Қайыпназарова Г.Ҳ., Алымов А.К. Аўыл хожалығына тийисли атама хэм түсиниклердин түсиндирмели сөзлиги. Нөкис, «Билим», 2019, 30 – 40-бетлар.

³ Туракулов Е. Термин танлаш вазифаси кимга тегишли? «Халқ сўзи» газетаси, 28 январь 1998 йил.

⁴ Can va may феълларининг модалликни ифодалашнинг бошқа воситалари орасидаги ўрни хақида қаранг, ма-салан, А.С.Hornby. A Guide to Patterns, 2012.

Can ва **may**нинг ривожланиш тарихининг ўзига хос хусусиятлари, ушбу феълларнинг ўзаро муносабатлари ривожланишида маълум тенденцияларнинг мавжудлиги Е.А.Конюс асарларида ўз исботини топган.¹ Унда Е.А.Конюс **can** ва **may**нинг семантик ва синтактик бирга қўшила олишининг ўзига хос хусусиятларини санаб ўтган. Сўзларнинг бирга қўшиб ишлатиш учун мумкинлик масалаларини ўрганиш тил бирликларининг дистрибуциясини ўрганишнинг умумий тенденциялари билан боғлиқ, бу, умуман, тилнинг, хусусан, лексиканинг тизимлилик характерини гавдалантиришга таянади.

Феъллар ва феъл бирикмалари ҳозирги инглиз тилининг синтактик структурасида, маълумки, энг муҳим ўрин эгаллайди.

Иш-ҳаракат (жараёни, ҳолат)ни ифодаловчи бошқа феъллардан фарқли равишда **can** ва **may** модал феъллари иш-ҳаракатнинг потенциаллигини, мумкинлигини ифодалайди. Ушбу феълларнинг бу ўзига хос семантик хусусияти ҳал қилувчи ҳисобланади, чунки у уларнинг асосий формал дистрибутив белгиларини аниқлаштиради. Ушбу феъллар бошқа феълдан кейин кела олмайди ва ҳар доим инфинитив билан тўлиқ таркибли гапларда ишлатилади. Сўз билан тузиладиган синтактик конструкция унинг характеристикалари қаторига киради ва сезиларли даражада унинг маъноси билан регламентга солинади. Модал феълнинг инфинитив билан бирикмасини грамматикалаштирилган барқарор ибора деб ҳисоблаш мумкин.² Ушбу сўз бирикмасининг, яъни, модал феълдан доимий компонент ва инфинитивдан ўзгарувчан компонент ташкил топган конструкциянинг барқарорлиги шундан иборатки, грамматик нуктаи назардан ушбу бирикма монолит, чунончи, гапнинг бир бўлаги кесими ҳисобланиб, у синтактик жихатдан қисмларга ажралмайдигандир. Конструкциянинг иккала компоненти ўзига хос мажбурий иккита предикатив жумланинг кесимининг таркиби ҳисобланади: P=M (can ёки may)+inf.³ Масалан: I can get enough shell to make it worthwhile to fish for it, and, who knows? I may find pearls.

Ўзининг спецификаси сабабли **can** ва **may** модал феъллари ўзининг оптимал чап томон ва ўнг томон қуршовини, чунончи, сўз олдида гапнинг эгаси сифатида чикувчи шахснинг ёки предметнинг, ўзидан кейин эса бу шахс ёки предметнинг ноҳақиқий, потенциал иш-ҳаракати (ҳолати)-ни билдирувчи феълнинг инфинитиви мавжудлигини аниқлайди.

Битта микромайдонга бирлаштирилган **can** ва **may** (шунингдек, мумкинлик маъноларидаги will) бир хил конфигурацияга, яъни синтактик қурилиш моделига эгадир: S от+M+Inf.

Ушбу конфигурация can ва may таркиби бўйича ҳам уларнинг морфологик шакллари could, might учун релевантдир. Маълумки, **can** феъли вақт бўйича мунтазам (could)га қарши қўйишга эга, шунингдек, may – (might)га бўлгани каби.

Can ва **may** конфигурациясининг айнан ўхшашлиги уларнинг семантик яқинлигидан гувоҳлик беради. Шу билан бирга, мутлақо аниқки, конфигурация даражасида кўриб чиқиладиган феълларнинг семантик фарқлаш мумаммосини ва бунинг устига, уларнинг алоҳида коммуникатив маъноларини чегаралаш масалаларини ҳал қилишнинг имконияти йўқ. **Can** ва **may** конфигурацияси потенциалликнинг семантик инварианти билан кўп маъноли моделни намоён қилади. Ушбу моделнинг доирасида ядро (**can** ёки **may**) мумкинликнинг умумлаштирилган маъносининг барча ақлга тўғри келадиган нозик фарқларини ҳамда даражасини амалга оширишга қодир. Аниқ қараб чиқиладиган феълларнинг маълум маъноларни аниқлаш фақат кенг қуршов шароитларидагина мумкин. Шунинг учун **can** ёки **may** мажбурий валентлиги амалга ошиши билан ҳосил қилинган оптимал қуршовнинг чегараларидан чиқиш зарурдир.

Can ва **may** семантикасини уларнинг интрасубъектив ва экстрасубъектив мазмуни нуктаи назардан таққослаш иш-ҳаракат субъекти шахсининг бу феълларнинг семантик ўзгаришига таъсир омилини фараз қилишга имкон беради. **Can** ва **may** нинг ушбу семантик солиштириш маъновий алоқаларнинг характерини чуқурроқ очишга, уларнинг дифференциал семантик белгиларини ушбу феълларни (ability маъносини) кучли зид қўйиш фақат ўша жойда бор, **can** ва **may**да парадигматик планда семантик нейтраллашув (possibility) ҳодисаси кузатиладиган жойда ҳам аниқлаш имконини беради.

¹Е.А.Конюс. Развитие в английском языке глаголов can и may как основных глаголов, обозначающих возможность.

² Арнольд И.В. Контекстуальное значение и семантическая структура слова. Уч. зап. ЛГПИ, т. 272, 1999.

³ P – предикатив жумла, M – модал феъллар, Inf. – тўлиқ маъноли феълнинг инфинитиви.

Ушбу кўп маъноли модель **S+MV** контекстларнинг шароитларида, гапда ҳар доим мумкинликнинг битта аммо аниқ маъноси билан амалга ошади. Хабар вазифасини амалга оширувчи предикатив вазифада қўлланилаётган сўзнинг маъноси унинг коммуникатив муҳимлигига мувофиқ келади, у томонидан ифодаланаётган маълумотнинг сонини белгиловчи семантик дифференциал ташкил қилувчиларнинг йиғиндисига эмас. Предикатив сўзларнинг маъноси (бизнинг ҳолимизда модал предикатив сўз бирикмасининг – МПСБнинг) гапнинг маъносига яқинлашади, масалан, куйидаги гапда:

They can swim as well as the natives. can swim МПСБ physical ability – субъектнинг шахсини характерловчи қобилият маъносига эгадир. **Can/could/** ва **may/might/**ларнинг семантик вариативлигига яна бир неча мисоллар келтирамиз:

Intellectual Ability: He could speak seven languages, you know.

Moral Ability: “Can you still swear that the man you saw drop the hammer in Mrs. Parker’s garden was the prisoner-and not this man, who is his twin brother?”

Permission: Master Philip, if you’ve finished you can get down.

A student who is late may fail to graduate.

Certainty-Sureness: – Stop it I say and we’ll have lunch. Or you lost your appetite, gal? –No-no, that I ent. Hell, I can eat alright.

Probability: The person who can probably tell you the answer to that will be a doctor. You may have noticed that I happen to wear my hair rather long.

Ўрганилаётган феълларнинг семантик вариативлигини аниқлашнинг тўғрилигини назорат қилишнинг синалган ва амалдаги методларидан бири ўрнига қўйиш методи, яъни, алмаштирилишга синаш (макротатни ҳисобга олиш) ҳисобланади. **Can** ва **may** феълларининг у ёки бошқа маъноларини амалга ошишини аниқлашнинг тўғрилигини текшириш мақсадида ушбу модал феълни синонимик иборалар билан алмаштириш мумкин бўлур эди. Ҳақиқатан, модал феъл **ability** маъносида қўлланилган пайтда уни **to be able to** ибораси билан, **possibility** маъносида – **to be/make, render... possible** ибораси билан, **chance** маъносида – **to have/be/ a chance opportunity** ибораси билан, **probability** маъносида – **to be probable/likely/** ибораси билан, **certainty-sureness** маъносида – **to be certain /sure/** ибораси билан, **uncertainty-doubt** маъносида – **to be uncertain, to have doubt** ибораси билан, **permission** маъносида – **to be permitted /allowed/** ибораси ёки **permit, allow** феъллари билан алмаштириш мумкин.

Can ва may нинг икки томонлама қуршовини кузатишлар кўрсатадики, бу феъллардан кейин ақлий фаолиятни билдирувчи феъллар (know, imagine, think, plan), жисмоний фаолиятни билдирувчи феъллар (grow, eat, drink, swim), идрок феъллари (see, smell, hear, taste, feel) ва ҳ.к. бир хилда у ёки бошқа шаклда учрайдилар. Can ва may семантикасини уларнинг интрасубъектив ва экстрасубъектив мазмуни нуктаи назаридан таққослаш иш-ҳаракат субъекти шахсининг бу феълларнинг семантик ўзгаришига таъсир омилини фараз қилишга имкон беради. **Can** ва **may**нинг ушбу семантик солиштириш маъновий алоқаларнинг характерини чуқурроқ очишга, уларнинг дифференциал семантик белгиларини ушбу феълларни (**ability** маъносини) кучли зид қўйиш фақат ўша жойда бор, **can** ва **may**да парадигматик планда семантик нейтраллашув (**possibility**) ходисаси кузатиладиган жойда ҳам аниқлаш имконини беради. Агар **can** интрасубъектив мазмунга эга бўлса, яъни, субъектнинг ўзи томонидан иш-ҳаракат бажарилиши мумкинлигининг ажратиб кўрсатилган нозик фарқларини ва даражаларини ифодаласа (бу унинг марказий маъноси **ability** ни белгилайди), **may** эса экстрасубъектив мазмунга эга, яъни, бу иш-ҳаракатнинг амалга ошиши иш-ҳаракатнинг субъектига боғлиқ бўлмаганда, балки ташқи омилларга ёки шароитларга боғлиқ бўлганда, бўлиши мумкин бўлган иш-ҳаракатнинг турларини ифодалайди. Масалан:

–That’s about the rarest combination I can think of (Intellectual Ability).

–It (the boat) can carry two hundred and sixty-five cases without being loaded (Physical Ability).

Can ва **may** модал феъллари ўзларининг чап томон ва ўнг томон бирга қўшила олиши, ўзларининг қуршовининг олдинги ва кейинги элементининг семантикаси ва грамматик ўзига хос хусусиятларига нисбатан танлаш қобилиятининг йўқлиги ҳақида таассурот уйғотади. Ҳар қандай қуршовда ушбу феъллар мунтазам тарзда иш-ҳаракатнинг потенциаллигини билдиради. Қараб чиқилаётган феълларнинг бевосита қуршови у ёки бошқа феълнинг танловига муҳим чекловларни қўймайди. Бироқ субъектнинг шахси ҳам, кейинги инфинитивнинг семантикаси ва шакли ҳам тадиқ қилинаётган феълларнинг айрим маъноларининг намоён бўлишига таъсир кўрсатади.

**Qodirjonova Iqbola Bahodir qizi (Toshkent shahridagi Yeodju Texnika instituti o'qituvchisi;
nizamovaiqbola96@gmail.com)**
**AMERIKA VA O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTIDA "YETIM BOLA" OBRAZINING BADIY
TALQINI**

Annotatsiya. "Yetim bola" obrazi kitobxonlarni mulohaza qilishga, ruhan his etishga hamda qahramon bilan birga azob chekishga undaydi. Amerika va o'zbek adabiyotidagi yetim bola kabi qahramonlarni tahlil qilish orqali, ushbu obrazning adabiy asarlardagi asosiy vazifasi o'quvchilar qalbiga ta'sir qilish ekanligini anglash mumkin. Davr va makon turlicha bo'lishiga qaramay yetim bola obrazi gavdalantirilgan asarlar mazmuni va maqsadi, ba'zan badiiy talqin usuli ham o'xshash bo'ladi. Bolalar adabiyotidagi bunday obrazlar yosh avlodga yaxshi va yomonni ajratishni, qanday insoniy tuyg'ular hayot davomida asqotishini, jasurlik, to'g'ri so'zlik, hayot uchun kurashish va baxtli kelajakka ishonishni o'rgatadi.

Аннотация. Образ «сироты» побуждает читателей думать, чувствовать и страдать вместе с героем. Анализируя образы сирот в американской и узбекской литературе, можно понять, что основная функция этого образа в литературных произведениях – воздействовать на сердца читателей. Несмотря на различие во времени и месте написания, схожи содержание и цель произведений, изображающие образ сироты, а иногда и способ художественной интерпретации. Такие персонажи детской литературы учат подрастающее поколение отличать хорошее от плохого, говорят о таких человеческих качествах, которые понадобятся на протяжении жизни: смелость, правдивость, борьба за жизнь и вера в счастливое будущее.

Annotation. The image of "orphan" encourages readers to think, feel and suffer with the hero. By analyzing heroes such as an orphan in American and Uzbek literature, it can be understood that the main function of this image in literary works is to affect the souls of readers. Although the time and place are different, the content and purpose of the works depicting the image of an orphan are similar, and sometimes the method of artistic interpretation is also the same. Such characters in children's literature teach the young generation to distinguish between good and bad, what human feelings are preserved during life, courage, truthfulness, to fight for life and believe in a happy future.

Kalit so'zlar: bolalar adabiyoti, yetim bola, yetimlik, fantastik, realizm, psixologik ta'sir, bosh qahramon, avtobiografik asar.

Ключевые слова: детская литература, сирота, сиротство, фантастика, реализм, психологическое воздействие, главный герой, автобиографическое произведение.

Key words: children's literature, orphan, orphanhood, fantastic, realism, psychological effect, main character, autobiographical work.

"Yetim bola" obrazi asrlar davomida adabiyotdagi inson hayotining umumlashgan yorqin tasvirlaridan biri bo'lib, xususan, bolalar adabiyotida ko'p uchraydigan timsol hisoblanadi.

Bolalar adabiyoti ko'p jihatdan fantastik elementlarga boy bo'lib, uning o'ziga xosligi voqealarning tezkor, qiziqarli va yumor hamda fantaziyalarga to'la holda kechishidir. Fantastik elementlar real hayotning og'ir, achchiq haqiqatlaridan bolalarni himoya qilsa-da, ushbu vosita bolalarga yetqazilishi kerak bo'lgan ijtimoiy, siyosiy yoki axloqiy xabarni to'g'ri va to'liq ko'rsatib bera olmaydi.¹ Shu boisdan XIX–XX asrlarda bolalar adabiyotiga ham realizm janri kirib kela boshladi hamda "bola" obrazi "yetim" timsolida yangicha tus oldi.

"Yetim bola" obrazi "bola" obrazi talqinidan keskin farq qilib, bolalar haqidagi hikoyalar beg'uborlik, o'yin-kulgi, quvonchli onlar bilan tasvirlansa, yetimlar haqidagi hikoyalar beparvolik, zo'rvonlik, zulm, tashvish, kurashuvchanlik, qayg'u, kelishmovchilik va ziddiyatlar ichida talqin qilinadi. Yetimlar tez ulg'ayishga, kattalardek ro'zg'or va hayot tashvishlarini qilishga, o'z bolaligini yo'qotib, achchiq va beshavqat hayot sinovlarida o'zligini anglashga majbur qilinadilar. Bu kabi asarlar pessimistik ruhni uyg'otib, hayot faqat yaxshiliklardan iborat, barcha voqealar faqat yaxshilik bilan tugaydi, degan fikrga shubha bilan qarash g'oyasi bilan qovurildi.

Adabiyotda "yetimlar" o'z o'rniga ega bo'lmagan, ammo o'z uyini o'zi qurishga majbur bo'lgan norasida qahramonlardir. Badiiy asar syujetida "yetim bola" aks etgan timsollar orqali yozuvchi bir nechta masalarni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Ular quyidagilar:

¹ Flores R.M. (2011). Contemporary Realistic Fiction. Retrieved from Children&Young Adult Literature: <http://childrenandyoungadulthoodliterature.weebly.com/contemporary-realistic-fiction.html>.

1. Asar sujetining mazmunli bo'lishi. G'ayriodatiy xarakter va noodatiy tajribaga ega bola haqidagi asar kitobxonni o'ziga jalb qila olishi mumkin. Masalan: Garri Potter, Sindrella, Xaydi kabi qahramonlar o'ziga xos aql-bilim sohibi ekanliklari bilan kitobxonlar mehrini qozonadilar. Ba'zi asarlarda, jumladan, J.K.Rovlingning "Garri Potter", Meg Kabotning "Malikaning kundaligi" asarlari qahramonning ota-onasi noma'lum, ammo buyuk shaxslar bo'lib chiqishi kutilmagan qiziqarli sarguzashtlarning boshlanishidan darak beradi va asar yakunigacha o'qishga undaydi.

2. Kitobxon uchun ibratli jihatlar ega bo'lishi. Yozuvchilar yetim bola timsolidan foydalanib, oqu qorani, nima yaxshi va nima yomonligini bolalarga o'rgatishadi. Masalan, "Besh bolali yigitcha" asarida Orifjon, "Shum bola" asarida Qoravoy, "Buddy emas, Bud" asarida Bud ba'zan yo'lida uchragan insonlarga qo'lidan kelganicha yordam beradi, ba'zan o'zi istab-istamas jinoyatning kichik ko'chalarida adashib qoladi.

3. Psixologik ta'sir o'tkaza olishi yoki insoniy ezgu tuyg'ularni shakllantirishi. O'quvchilarda nochor, baxtsiz qahramonlarga hamdard bo'lish, tashvishlariga sherik bo'lish, ularning holati va vaziyatlarini his qildirish orqali bolalarda hissiy tuyg'ularni oshirishga erishish mumkin. Qoravoyning uyga qaytgandagi holatini xis qilib yig'lamagan kitobxon kam topilsa kerak.

4. Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi.¹ Davr va jamiyatda bo'layotgan muammolarni tasvirlash, hodisalarga tanqidiy yondashish ham yozuvchilarning yana bir maqsadlariga erishishga yo'l beradi. Masalan: Xudoyberdi To'xtaboyevning "Jannati odamlar" asarida paxta siyosati, kolxozlashtirish siyosati, quloq qilishlar, hukumat tomonidan dindorlarga qilingan nohaqliklar va tajovuzlar yaqqol tasvirlanadi.

Ushbu qahramonlar hayotda eng qadrlil insonini yo'qotgan bo'lsalar-da, insonga xos bo'lgan eng yaxshi fazilatlar bilan qoladilar. Boshqa mashhur obrazlar singari *yetim* qahramonlar haqidagi asarlarni ham umumiy xususiyatlariga, voqealar rivoji yoki ma'lum bir omillarga ko'ra tasniflash mumkin. Voqealar rivojiga ko'ra, bunday asarlarni ikki turga ajratish mumkin:² yetim bola u bilan yomon munosabatda bo'ladigan oilaga tushib qoladi. Yetim bola u bilan yomon munosabatda bo'ladigan yetimxonaga tushib qoladi. Bu kabi vaziyatlardan chiqishda asarlarda yozuvchilar foydalanishadigan keng tarqalgan to'rt xil yechimni ko'rish mumkin:

- a) oila qayta tarbiyalanadi va qahramonni yoqtirib qolishadi;
- b) qahramon oila yoki yetimxonadan yaxshi hayot izlab qochib ketadi;
- d) qahramon ulg'ayib balog'atga yetadi va o'z hayotini o'zgartiradi;
- e) qahramon sharaf bilan qiyinchiliklarga dosh beradi va hikoya so'ngida kimdandir najot topadi.

Amerika va o'zbek bolalar adabiyotida "yetim bola" haqidagi asarlar alohida o'rin tutadi. Ularning bir qancha umumiy va farqli jihatlari ham bor. O'zbek adabiyotida yetim qahramonlar aks etgan badiiy asarlardan G'afur G'ulomning "Bayram maktubi" she'ri, "Shum bola", "Yodgor", "Netay" qissasi; Iboxonning "Ulug' kun" qissasi, Uyg'unning "Qizaloqning o'limi" she'ri, Shukur Sa'dullaning "Yetim emassan", Xudoyberdi To'xtaboyevning "Kichkina rais" hikoyasi, "Besh bolali yigitcha" hamda "Jannati odamlar" romanlari misol qilib keltirish mumkin. Bu asarlarda yozuvchilar, asosan, urush davri va shu sabab norasidalarining tirik yetim qolishi haqida o'z hayot tajribalaridan hikoya qiladilar. Masalan, bolalar shoiri hamda nosiri sifatida tanilgan G'afur G'ulom yetimlikda kechgan bolaligini o'z asarlarida yaqqol aks ettiradi. G'ulom o'zining "Kechmish va kechmishlarimdan" xotiranomasida uni ilk she'r yozishga undagan vaziyat yetimlar bilan tunagan kuni bo'lganligini yozadi. Internatda ishlayotgan payti bolalar bog'chasidan olib kelingan 15 yetimga kechasi bilan kuzatuvchilik qilib chiqqani va bu uni bolalalik xotiralarini uyg'otib, yetimlar ahvoli haqida she'r yozishga undaganini yozaydi.³ Yozuvchi o'zining "Shum bola", "Netay" qissalarida, "O'g'rigina bolam" hikoyasida ham shu mavzuni qayta-qayta qalamga olib, shafqatsiz fashitslar qonxo'rlik qilib, qanchadan qancha begunoh insonlarni qirib norasida go'daklarning yetim qolganini tasvirlaydi, yetimlik sabablari va oqibatlarini jiddiy tahlil qiladi.

Xudoyberdi To'xtaboyevning asarlarida urg'u ko'proq yetimlarning ichki kechinmalariga beriladi. U ham o'z ijodida hayotida achchiq xotiralar qoldirgan yetim bolalik yillarini hikoya qiladi. Masalan, "Besh bolali yigitcha" asari biografik ma'lumotalarga asoslangan bo'lib, u ikkinchi jahon urushi davridagi insonlar hayoti, murakkab ijtimoiy va iqtisodiy vaziyatlarni tasvirlaydi. Hayotning og'ir sinovlarida

¹ Sabitova D. (2015, 1 22). КНИГИ И ПОП-КУЛЬТУРА. Retrieved from blog.no-kidding.ru: <http://www.blog.no-kidding.ru/orphans-in-childrens-literature-1/#.YrX9o7dN2Nw>

² Shu manba.

³ Jumaboyev M. (2006). Bolalar adabiyoti va folklor. Toshkent, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi.

qovrilgan qahramon timsolida Xudoyberdi o'z bolaligini tasvirlaydi. Ikkinchi jahon urushi davrida "Qo'qon bolalar uyidan Toshkentga jo'natilgan, poytaxt yetimxonalarida sarson-sargardon bo'lganlar orasida o'n ikki yoshli Xudoyberdi ham bor edi. Poyezddan tushirib yuborilgach Qo'qongacha bo'lgan yo'lni piyoda o'tgan, yo'l, ochlik azobiga chidaganlar safida X.To'xtaboyev ham bo'lgan".¹ Hayotidagi bu voqealarni yozuvchi Orifboyning boshdan kechirgan qiyinchiliklari timsolida qog'ozga tushiradi.

Adabiyotga chuqur nazar solar ekanmiz, shuni his qilish mumkinki, har qanday yozuvchi badiiy asar yaratar ekan, o'zi bilgan, yo bilmagan holda, o'z kechmishlarini qaysidir darajada aks ettirib o'tadi. Xudoyberdi To'xtaboyevning asarlarida ham bolalik xotiralari tasvirlanganini sezish mumkin. "Qasos-korning oltin boshi", "Yillar va yo'llar" nomli asarlarida ham yetimlar taqdiri iztiroblar bilan hikoya qilingan. "Jannati odamlar" asarida esa yetimning boshini silagan diyonatli, ilimli kishilar timsolida Xudoyberdi o'z bobosi Erkaboy va enasi Robiyabibini gavdalandiradi.

Amerika adabiyotida ham "yetim" obrazi aks etgan asarlar talaygina, hatto ular asosida ishlangan filmlarni ham ko'rishimiz mumkin. Masalan, Mark Tvenning "Tom Soyerning sarguzashtlari", "Geklberri Finning sarguzashtlari" asarlari, Leyni Teylorning "Hayolparast Strenj", Elinor Porterning "Polianna", "Poliannaning ulg'ayishi", Daniel Handlerning "33 baxtsizlik", Aleksandr H.Keyning "Jodugarlar tog'iga qochish", Siril Uolter Xodjesning "Kichik oq ot", Elvira Vudraffning "Ellis orolining yetimchasi: vaqt bo'ylab sayohat", Rendall Djarrellning "Hayvonlar oilasi", Richard Kennedining "Emining ko'zlari, Jaklin Devisning "Limonadli urush", Jin Websterning "Uzun oyoqli amaki", Djon Stivens "Boshlanish kitoblari", Jerri Spinelli "Suv o'ti", Margarit Genrining "misti Chinkotig", Horatio Algerning "Yosh Akrobat" kabi asarlarning barchasida bosh qahramonlar yetim bolalardir. Ammo ushbu asarlar o'zbek bolalar adabiyotidagi "yetim qahramonlar"dan farq qiladi. Mark Tven asarlaridan tashqari barchasi asosan fantastik janrda yozilgan bo'lib, sehrli elementlarga boy.

Mark Tvenning eng mashhur asarlari hisoblangan, yetim bolalar haqida hikoya qiluvchi "Tom Soyerning sarguzashtlari" va "Geklberri Finning sarguzashtlari" asarlari ham eskirmaydigan asarlar sirasiga kiradi. Chunki ularda g'ayritabiiy voqealar, soxtalik yo'q, yolg'on aralashmagan hamda ajoyib hazil va o'ziga xos obrazga ega qahramonlarga boy. Tven "Tom Soyerning sarguzashtlari" asari so'zboshisida kitobda hikoya qilingan sarguzashtlarning aksariyat qismi hayotdan olingan va o'z boshidan kechirganligini ta'kidlaydi. Tom timsolida Mark Tven o'zini tasvirlaydi, nafaqat haqiqiy o'zini, balki sarguzashtlar haqidagi barcha orzularini ham aks ettirgan. His-tuyg'u va o'y hayollar ham haqiqiy va jonli tasvirlangan bo'lib, ular nafaqat o'sha zamon bolalarini, balki hozirgi kundagi bolalarni ham hayajon va xavotirga sola oladi. Romanning bosh qahramoni Tom ham otasiz ham onasiz o'sgan yetimcha. Uning ota-onasi bilan nima sodir bo'lganini muallif oshkor qilmaydi. Hikoyaga ko'ra Tom o'zining barcha xulq-atvor va yaxshi fazilatlarini ko'chada va maktabda shakllantirganga o'xshaydi.² Uni qaramog'iga olgan Polli xolaning oddiy xulq-atvor streotiplarini singdirishga urinishlari muvaffaqiyatsiz tugaydi, bu G'afur G'ulomning "Shum bola"sini esga soladi.³

Bolalar uchun yozilgan ushbu asarlarda qo'llangan badiiy uslub ham bir, ular sayohatnoma janrida yozilgan sarguzasht adabiyot namunalaridir. Asarlarda sayohat majburiy darbadarlik sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa yozuvchilar asarlarida ko'tarilgan g'oyani kitobxonga yetkazish uchun qo'llagan badiiy usuldir. Aytib o'tganimizdek qahramonlar xarakteri bir-biriga o'xshasa-da, asarlarning asosiy mavzusi va milliylik bir biridan farq qiladi, chunki genetik yaqinlikka ega bo'lmagan ikki milliy adabiyot vakillari bo'lmish adiblarning asarlaridir. Bular, avvalo, asarlar yaratilgan davrdagi mamlakatlardagi ijtimoiy-siyosiy holat, tarixiy vaziyat, milliy voqelik, milliy urf-odatlar, milliy mentalitetni ochib berishda, obrazlarning milliyligida namoyon bo'ladi. O'zbek adabiyotida asarlar bayonida o'zbek xalq afsona va latifalari, qo'shiqlaridan keng foydalandi. Amerika adabiyotidagi asosiy mavzu rang-barang, yorqin, jonli bolalar dunyosini rangsiz, zerikarli, monoton kattalar hayoti bilan solishtirish, unga qarshi qo'yish bo'lsa,⁴ o'zbek adabiyotidagi asarlar urush davri va undan keyin paydo bo'lgan jamiyat ahvoli va muammolariga qarati-ladi.

¹ Rasulov A. Betakror o'zlik. Toshkent, "Mumtoz so'z", 2009.

² Twain, Adventures of Tom Sawyer, 1920.

³ Zebo B. (2014). Dilimiz ve edebiyatimiz. Retrieved from <https://www.edebi.net/>: <https://www.edebi.net/index.php/edebi-eserler/makaleler/4890-ingliz-va-o-zbek-adabiy-tida-bolalik-mavzusining-talqini>

⁴ Flores R.M. (2011). Contemporary Realistic Fiction. Retrieved from Children&Young Adult Literature: <http://childrenandyoungadulthoodliterature.weebly.com/contemporary-realistic-fiction.html>. Flores. 2011.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bolalar adabiyotida “yetim bola” obraziga yuklangan vazifa nafaqat kitobxonlarda mehr-shafqat, rahmdillik tuyg‘usini uyg‘otish, balki ularni hayotda o‘z o‘rnini topishga, qi-yinchiliklardan cho‘chimaslikka, o‘ziga ishonishga, umidsizlik va tushkunlikka tushmaslikka hamda shukr qilishga o‘rgatadi. Ushbu qahramonlar aks ettirilgan, genetik yaqinlikka ega bo‘lmagan ikki milliy adabiyot – Amerika va o‘zbek adabiyotida janr, badiiy uslub, mavzu, sujet, personajlar xarakteri mushtaraklikni hosil qilsa-da, ulardagi stilistik qurilmalar, ayrim tasvir va talqin elementlari ya’ni asar bayonida uchraydigan ijtimoiy-siyosiy holat, tarixiy vaziyat, milliy voqelik, milliy urf-odatlar, milliy mentalitet nafaqat adib mahoratini balki milliy o‘ziga xoslikni yaqqol namoyon qiladi.

Ergasheva Durdona Azimdjanovna (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti Koreys filologiyasi kafedrası mustaqil tadqiqotchisi; e-mail:d.ergasheva@ytit.uz:)
CHO MYONXINING “NAKTONGAN” HIKOYASIDA IJTIMOY O‘ZGARISHLARNING XALQ RUHIYATIGA TA’SIRI MASALALARI

***Annotatsiya.** XX asr koreys adabiyoti adabiy janrlarning mazmun va shakl jihatidan o‘zgarishi bilan belgilanadi. Yangi davr koreys adabiyotida zamonaviy nasriy janrlar (roman, qissa, hikoya)ning paydo bo‘lishi, adabiyotdagi mazmun va shaklning erkinlashuvi, tilning isloh qilinishi (xanmunning o‘rniga xangilning qo‘llanilishi) kabi o‘zgarishlar kuzatildi. Yangi davr koreys adabiyoti tadqiqodchilari mamlatning tarixiy taqdiri va madaniyati bilan bog‘liq qator muammolarga duch keldilar. Shu bilan birga, mazkur davrda nazm va nasrda ozodlik uchun kurash, hur va erkin, mustaqil davlat qurish mavzui yetakchilik qildi. Mazkur mavzu turli ijodkorlar ijodida turlicha tasvirlandi, ammo Cho Myonxi ijodida bu mavzu – vatan ozodligi uchun kurash va muhabbat tuyg‘usi bilan uyg‘unlikda berildi.*

***Аннотация.** XX век знаменуется изменением содержания и формы литературных жанров корейской литературы. В корейской литературе нового периода появились современные прозаические жанры (роман, повесть, рассказ, новелла), стали более свободными форма и содержание литературных произведений, произошла реформа языка (использование хангыль вместо ханмун). Исследователи корейской литературы нового периода столкнулись с целым рядом проблем, связанных с исторической судьбой и культурой страны. Наряду с этим в данный период в прозе и поэзии главенствовали темы борьбы за свободу, за строительство независимого, свободного государства. Данная тема в творчестве различных литераторов изображалась разнопланово, однако в творчестве Чо Мёнхи эта тема – тема свободы отечества была отражена в непосредственном единстве с чувством любви к Родине.*

***Annotation.** Twentieth-century Korean literature is characterized by changes in literary genres in terms of content and form. Changes in modern prose genres (novels, short stories, short stories), the liberalization of content and form in literature, and the reform of language (the use of khangil instead of hanmun) were observed in modern Korean literature. Researchers of modern Korean literature have faced a number of challenges related to the country’s historical destiny and culture. At the same time, the struggle for freedom, the building of a free and independent state, prevailed in poetry and prose during this period. The theme has been portrayed differently by different artists, but in Cho Myeong-hee’s work, the theme is given in harmony with the struggle for freedom and a sense of love.*

***Kalit so‘zlar:** vatan, mustamlaka, ozodlik, hur o‘lka, nasr, hikoya, Naktongan, Ro Ka, Roza.*

***Ключевые слова:** родина, колония, свобода, свободная страна, проза, рассказ, Нактонган, Ро Ка, Роза.*

***Key words:** homeland, colony, freedom, free country, prose, story, Naktongan, Ro Ka, Roza.*

XX asr buyuk ijtimoiy o‘zgarishlar davrini boshlab berdi. Inqilobiy o‘zgarishlar ruhi ijtimoiy tafakkurning barcha sohasiga, albatta, san’at sohasiga ham kirib bordi. XX asrning boshida adabiyot va san’atning rivojlanish jarayonida kuchli olg‘a siljish yuz berdi, buning manbasini zamonning umumiy inqilobiy ruhidan izlash o‘rinli bo‘ladi. Bu davrda Koreyada estetik-falsafiy tafakkurning jadal rivojlanishi zamirida siyosiy vaziyatning keskinlashuvi emas, balki, asosan, mazkur davrga xos Sharq va G‘arb madaniyatlarining sintezi yotadi.

Koreys xalqining mustamlaka davridagi yaponlarga qarshi kurashi, ozodlik uchun adolatli urushi, o‘lim, dahshat va uqubatlardangina iborat emas edi. Inson ma’naviyatining yuksak parvozi, ona yurt saodatini uchun jon fido etish va buni buyuk shon-sharaf deb bilish kunning muhim masalasiga aylandi. Bu og‘ir sinov yillarida Cho Myonxi ijodida ham fuqarolik ruhi va vatanparvarlik ohanglari keskin avj oldi. Odamlar orasidagi samimiy birodarlik, xalq tarixiy taqdirining birligi satrlarning yorqin pafosiga aylandi.

Yozuvchilik hayotni, insonni sinchkov kuzata olish, kuzatganlaridan kuchli ta'sirlana olish, voqea-hodisa, odamlar xarakteri, predmetlarning ichki ma'nosini o'ziga xos kashf etuvchi, ularni yagona g'oya asosida uyushtira olish, tasvirga hissiy bo'yoq bag'ishlay olish demakdir. Cho Myonxining bunday mahoratini uning hikoyalarida kuzatish mumkin.

Keng kitobxonlar ommasi e'tiborini adibning "Naktongan" hikoyasi haqqoniyliги bilan o'ziga tortdi. Hikoyada muallif odamlarga azob-uqubat, judolik va qirg'inlik olib kelgan mustamlakada davrida kurashga bel bog'lagan yoshlar haqida hikoya qiladi. Shuningdek, adib kitobxon e'tiboriga yosh avlod va-killarini to'liqlantirayotgan masala – hayotda o'z o'rnini topish muammolarini kabi masalani ko'ndalang qo'yadi.

Cho Myonxining "Naktongan" hikoyasi yangi koreys nasrining badiiy kashfiyoti hisoblanadi. Unda yozuvchi yapon istibdodining eng yuqori nuqtasini badiiy aks ettira oldi. Hikoya qahramonlar hayotini qurshagan muhit tasviridan boshlanadi: "Uzunligi 700 li bo'lgan Naktongan daryosi irmoqlar suvlarini yig'ib, dengiz sari intiladi. Uning har ikki qirg'og'ida dalalar ko'p katakli shaxmat taxtasi yanglig' yas-tangan. Bu keng dalalar bag'rida har qadamda qishloqlar joylashgan. Bu dalalarda odamlar shu daryo oqimi singari uzoq yashaydilar. Bu daryo va bu odamlarning abadiy aloqasini uzish mumkinmi?"¹

Daryo irmoqlari mazkur davrda vujudga kelgan turli guruhlarini ifoda etsa, ularning harakati, faoli-yati yig'ilib, dengizga quyilayotgan suv misol katta kuchni tashkil etadi. Dengiz sari intilish – yangi ha-yotga, yagona davlatga intilish demak.

Yozuvchi Naktongan daryosining qadimiy ko'rinishini tasvirlash hamda eski Koreya obrazini chi-zish orqali o'z ajdodlarining ma'naviy qiyofasi – siymosini tasvirlaydi. U koreys xalqining boshidan ke-chirgan qora kunlarida ham o'z ma'naviy go'zalligini yo'qotmaganligi, matonati, sabr-toqati, chidamlili-gi, bukilmas irodasi, sabotligi haqida gapiradi.

So'ng muallif qadimgi qo'shiqni keltirib o'tadi. Adib hikoyaning boshlanishidanoq o'quvchining diqqatini qo'shiqqa qaratadi: vatanining qadimgi sersuv daryosi boshqalar tomonidan ishg'ol qilingan, bu yerlarning "egasi" endi boshqa insonlar:

*Har bahor, har bahor
Sersuv daryo
Toshib oqar, Toshib oqar...e-ha-ya!*

*Uning saxiy suvlari
Dala va yaylovlar bo'ylab oqib,
O'n minglab umrlar uchun
Ona sutiga aylanar
Ona sutiga... ye-ha-ya!*

*Qadim zamonlarda,
Daryo oqa boshlashi bilan
Dalalar paydo bo'lgan,
Ular boquvchilarga aylangan,
Boquvchilarga... ye-ha-ya!*

*Ming yillik qadimgi Naktongan!
Naktongan! Naktongan!
Tushimda ham, o'ngimda ham yodimdasan,
Yodimda... ye-ha-ya!*²

Asar qahramoni haqiqiy vatanparvar, Naktongan daryosi ramzida o'z vatani va ona tuprog'ini yu-rakdan sevadi. Chunki uning ajdodlari bu daryodan birinchi marotaba baliq ovlashgan, dalalardan hosil terib olishgan, eng muhimi ular ozod yashashgan. Ajdodlari vaqtlarni mehnat qilib, qo'shiq kuylab ma-roqli o'tkazishgan. Janub, shimol, g'arb va sharq yulduzlari – hammasi ularga tegishli bo'lgan. Ammo ta-rix g'ildiragi teskari aylanib ketdi. Ekspluatyorlar, mehnatkash sinflari paydo bo'ldi. Shu kunga qadar

¹ Saydazimova U.T., Choy So Yong va bosh. Zamonaviy koreys nasri antologiyasi. T., "Istiqloq", 2014, 227-bet.

² Saydazimova U.T., Choy So Yong va bosh. Zamonaviy koreys nasri antologiyasi. T., "Istiqloq", 2014, 227–228-betlar.

ocharchilik nimaligini bilmagan xalq och qola boshladi. Xalq uzoq vaqt davomida sukut saqladi. Bir kuni kelib sukut katta kuchga aylandi.

Cho Myonxi hikoyasining qahramoni Pak Song Un dehqon o'g'li va baliqchining nevarasi. Bobosi umr bo'yi Naktongan daryosida baliq ovlagan, otasi esa dehqonchilik ishlari bilan shug'allangan. Savodsiz ota ijaraga bir parcha yer olgan va o'g'lini savodxon qilish uchun bir umr dalada mehnat qilgan. Song Un, avval, qishloqdagi xususiy maktabda savodini chiqazdi, so'ng qishloq xo'jalik bilim yurtini tamomladi.

O'g'li uyezd agronomi yordamchisi bo'lib ishlaganidan otasi faxrlanar, hammaga maqtanib gapirardi. Bu orada "Mustaqillik harakati" tashkil topdi, Song Un harakatga a'zo bo'ldi. Bosh qahramon ongida kechgan tub burilish sabab xalq hayotida faol ishtirok eta boshladi: *"Biroq yana bir voqea sodir bo'ldi. Bu yozda, bozor kuni boshlandi. Bozor ko'chasida shaharliklar va xuonpxyonsa¹ tashkiloti bo'limining vakillari orasida mushtlashuv bo'ldi. Yoshlar uyushmasi, xotin-qizlar kengashi a'zolari Song Un boshchiligida xuonpxyonsa vakillarini himoya qilib chiqdilar"*.²

Olib borgan faoliyati uchun u qamoqqa olindi. Ozodlikka chiqqach, ota-onasidan ayrilganligini bildi. Shundan so'ng "metin iroda sohibi bo'lish" uning hayotdagi asosiy shioriga aylandi. Ijtimoiy hayot hikoyada shartli shaklda emas, hayotiy haqiqatlar – ona tuprog'idan judo bo'lgan, qatag'on qurboniga aylangan, jafokash xalq turmushi, mustaqillik uchun harakatning faollashuvi, kurashga xotin-qizlarning ham jalb etilishi asosida berilgan. Jumladan, Ro Kam ham kurashga bel bog'laydi.

Hikoya qahramoni vatani uni onalik mehri bilan ulg'aytirganidan minnatdor. Bu ajoyib o'lkani jon-u dili bilan sevgani uchun taqdiridan nolimaydi. Shuncha qiyinchiliklardan keyin ham shu o'lkaga, uning odamlariga sodiq qoladi, vatanining mustaqilligi uchun kurashga butun umrini baxshida qiladi, ona vatan saxiyligi oldida o'zini qarzdor sezadi.

Muallif Song Un obrazi orqali yangi tipdagi qahramon – davr mahsuli bo'lgan ozodlik uchun haqiqiy kurashchi obrazini jonlantira olgan. Qahramonning o'y-fikrlari mamlakatning o'tmishdagi hayoti, buguni va kelajagi bilan bog'liq.

"...Bir kuni erta bahorda koreyalik ko'chmanchilar guruhi o'z yurtini tark etib, begona o'lkalarga yo'l oldi. Ularning orasida Song Un ham bor edi. Naktongan daryosini kechib o'tarkan, u o'zining g'amgin vidolashuv qo'shig'ini daryoga qarab xazin ohangda kuyladi. Qo'shiq bor-shudidan ayrilgan ko'chmanchilarning kayfiyati bilan hamohang tarzda yangradi va ularning ko'zlarida yosh paydo bo'ldi".³

Hikoyani o'qish vaqtida kitobxon keskin to'siqlarga, favqulodda hodisalarga duch kelmaydi. Avval kitobxon ko'z o'ngida odatdagi kundalik hayot, so'ngra vatan tarixi, yashab turgan tuprog'idan ayrilgan ko'chmanchining mahzun holati gavdalanadi. Asar qahramonlari daryodan paromda o'tayotganida holat sizga ham o'tadi.

Bu davrda yaratilgan asarlarda milliy g'oya kuchli e'tirof etilishi bilan birga, yozuvchi mahorati, ijodiy yondashuvga kam e'tibor berilgan. Chunki bu davr mualliflari o'z asarlarida yangi hayot, mustaqil davlat qurish, xalq savodxonligini oshirish, ayollar huquqining poymol etilishiga chek qo'yish kabilarni tasvirlash muhim masala deb qarashgan. Xususan, Cho Myonxining "Naktongan" hikoyasi ham bundan mustasno emas. Hikoyada muallif jamiyat va shaxsiy hayot insonning kundalik tashvishlarida uyg'unlashib ketishini tasvirlagan.

Shu bilan birga, bir maqsad ostidagi odamlarning guruh-guruhlarga ajralishi, xalq orasidagi parchalanish, insonlar o'rtasida o'zaro ishonchning yo'qligi ortidan keladigan muammolar birdek yoritilgan. Hikoyadagi qahramonlar esa o'sha davr insonlarini tasvirlaydi. Boshqa davrdosh ijodkorlar asarida olib chiqilganidek, Cho Myonxining mazkur hikoyasida ham demokratik jamiyat masalalari ko'tarilgan. Shuningdek, mustaqillikka erishish arafasidagi avomning bir vaqtning o'zida qarama-qarshi ruhdagi qahramonlar orqali jamiyatni inkor qilish va yangi davrga mos yangi mafkura, hukumat yaratish da'vosini olg'a surgan.

"...besh yil davomida Manjuriyani aylanib chiqdi., Pekinda, Shanxayda, Rossiyada bo'ldi. U Xitoy-Koreya inqilobiy ozodlik harakatida ishtirok etdi. Ozodlik harakati susaygani zahoti o'z vataniga qaytishga majbur bo'ldi. Koreyaga qaytib kelgan paytda uning dunyoqarashida ulkan o'zgarishlar yuz bergan edi. Chosonga qaytar ekan, uning ongida yangi g'oyalar paydo bo'ldi".⁴

¹ Xyonpxyonsa – shahar hunarmandlari va yakka kosiblar birlashmasi. Bu tashkilotga qassoblar ham kirgan.

² Saydazimova U.T., Choy So Yong va bosh. Zamonaviy koreys nasri antologiyasi. T., "Istiqlol", 2014, 236-bet.

³ Saydazimova U.T., Choy So Yong va bosh. Zamonaviy koreys nasri antologiyasi. T., "Istiqlol", 2014, 228-bet.

⁴Shu manba. 233-bet.

Zamonaning barcha muammolari Cho Myonxi ijodida mudom aks sado topgan. Mustamlaka va ozodlik, hur vatan masalalari adib xayolini bir umr band etgan. “Naktongan” hikoyasi bosh qahramoni ham ozodlikka erishish faqat xalqning o‘z qo‘lida ekanligiga ishonadi.

Cho Myonxining “Naktongan” hikoyasida qo‘llanilgan badiiy uslubning o‘ziga xosligi shundaki, hikoyada qahramon tafakkuri ijobiy yoki salbiy bo‘lishidan qat’iy nazar, urg‘u ko‘proq bosh qahramon dunyosi va fikrlash tarziga berilgan. Bu orqali esa yozuvchi qahramonlar ichki dunyosini ochib berishda o‘z uslubiga ega ekanligi sezilib turadi.

“Avvaliga u o‘zi uchun uch banddan iborat dasturni belgiladi: ma‘rifatparvalik bilan shug‘ullinish, odamlarni birlashtirish, ularni kurashga boshlash. U ishni dehqonlar uchun kechki maktab ochishdan boshladi. Xalqqa yaqin bo‘lishga intilib, Song Un dehqonlar bilan birga mehnat qildi, dalada og‘ir jismoniy ishlarni bajardi, dehqonlar bilan suhbatlashish, ularni o‘qitish, ma‘rifatli qilish uchun mavjud har qanday imkoniyatdan foydalandi”.¹

Cho Myonxi hikoyada bo‘lib o‘tgan voqea-hodisalarni tasvirlash bilan cheklanmaydi, ozodlik uchun kurash yo‘llari, yangi jamiyat qurish tamoyillari haqida gap yuritadi. Adib birinchilardan bo‘lib, faqat kurash koreys xalqini ozodlikka yetaklaydi, degan fikrni bildirgan. Cho Myonxi o‘z orzularini faqat asarlarida ifoda etmagan, u hayotda ham faol kurashchi bo‘lgan. Ta‘lim sohasiga o‘zgartirishlar kiritish, ommaviy namoyishlar uyushtirishda adib har doim o‘zi orzu qilgan qahramoni kabi faollik ko‘rsatgan.

Koreys proletar yozuvchilar uyushmasining tashkil etilishi koreys proletar adabiyotining rivojlanish jarayonida yangi bosqich yasadi. Ammo, shungay qaramay, adabiyotda ko‘zga tashlanadigan sifat o‘zgarishlari darhol yuz bergani yo‘q. Koreys proletar yozuvchilar uyushmasi faoliyatining dastlabki davrida unda «yangi yo‘nalish maktabi»ga xos kamchiliklar ko‘zga tashlangan bo‘lsa-da, ayrim yozuvchilar ijodida hayotni yanada murakkab va rang-barang aloqalar bilan bog‘lab tasvirlashga intilishni kuzatish mumkin. Obrazilarni konkretlashtirishga, kompozision vositalardan keng foydalanishga intilish ko‘zga tashlanadi. Ammo bu davrda yaratilgan asarlarning aksariyatida asosiy mavzu, avvalgidek, xalqning qashshoq ahvoli, insonni majruh qiladigan voqelik tanqidi, o‘z vatandoshlari taqdiri uchun kuyinish bo‘lib qoladi.

Hikoyada voqealar bayonining qisqa va lo‘ndaligiga muallif so‘zlar va jummalarni aniq tanlash yo‘li bilan erishadi. Yozuvchi kamdan-kam holda ularning mazmuniga va o‘z qahramonlarining xatti-harakatlariga izoh beradi. Bunda shu davrning mashhur yozuvchisi Yem San Sob ta‘biri bilan aytganda, muhim badiiy prinsiplardan biri namoyon bo‘ladi: “Yozuvchi psixolog bo‘lishi, lekin buni oshkor etmasligi kerak; u voqea-hodisalarning ildizlarini bilishi va his etishi, lekin voqea-hodisalarning o‘zining tasvirlashi lozim”.

“Naktongan” hikoyasining kompozisiyasi o‘ziga xos. Yozuvchi voqealarni tinimsiz bir joydan boshqa joyga ko‘chiradi, bir sujet chizig‘i bilan bog‘liq voqealardan boshqa sujet chizig‘i bilan bog‘liq voqealarga o‘tadi. Hayotning turli voqealari o‘zaro bog‘langan bo‘lib, ularning ketma-ketligi muallifning umumiy g‘oyasi bilan belgilanadi. Kitobxon turli jabhalarda yuz beruvchi voqealar guvohi bo‘lishi natijasida ularni taqqoslaydi, ularga baho beradi va shu tariqa ularning asl mazmunini yanada teranroq tushunib yetadi. Hayot uning qarshisida o‘z rang-barangligi bilan to‘liq namoyon bo‘ladi, hayot voqeligi turli tomonlarining murakkab aloqalari, inson xatti-harakatlarining ildizlari ochib beriladi.

Muallif ma‘naviy jihatdan o‘ziga yaqin bo‘lgan qahramonlarning qiyofalarini chizar ekan, ularning ichki dunyosini monolog orqali tasvirlaydi. “Naktongan” – o‘rta tabaqaning turli qatlamlari vakillari hayoti, turmush tarzi va xulq-atvorini tasvirlovchi, kam sonli qahramonlardan iborat, lekin shu bilan bir vaqtda, muallif ijodiy uslubining o‘ziga xosligiga ko‘ra, zalvorlilikdan xoli bo‘lgan ajoyib hikoya. Hayot hodisalarining teran qatlamlariga kirish o‘rniga qarshimizdan hayotdan aynan ko‘chirilgan manzara, ta‘bir joiz bo‘lsa, “zohiriy adabiyot” (Xan Sanmu) o‘zining bor jozibali qirralari bilan namoyon bo‘ladi.

Cho Myonxi o‘zining “Naktongan” hikoyasida hayotni butun iker-chikirlari, muammolari, yaxshi va yomon jihatlarini o‘zi ko‘rgan va boshidan kechirgan voqealar asosida yaratdi.

Adib hikoyasida xalq boshiga faqat qashshoqlik, kambag‘allikni olib kelish bilan birga, tinchlik, farovonlikdan mahrum qilgan mustamlakaga nisbatan qarshi munosabatlar oshkora ifodalangan. Shu bilan birga, adib asar qahramonlari hayot sinovlari ularning taqdirini qanchalik o‘zgartirib yuborganligi, bu sinovlarni qabul qilish uchun insonga qanchalik sabr va matonat kerakligi, insonga berilgan omonat umrni mazmunli o‘tkazish siri nimada, shu bir kichik umrni nimaga bag‘ishlash kerak, degan savollarga o‘zi yaratgan obrazlar misolida javob berishga harakat qiladi.

---

¹Shu manba. 234-bet.

Cho Myonxining “Naktongan” hikoyasi chuqur mazmuni, o‘z zamonasining kishilari uchun juda muhim ijtimoiy-axloqiy masalalarni ko‘tarib chiqqani bilan ajralib turadi. Jumladan, hikoya personajlaridan biri Roza oddiy qassobning qizi. Ota-onasi barcha farzandlari ichida faqat Rozagagina bilim bera olishdi. Buni adib quyidagicha tasvirlaydi: *“Rozaning ota-onasi ham qizlarini o‘qimishli qilish uchun Seulga jo‘natishgan edi. Bu yerda u ayollar gimnaziyasini, so‘ng o‘qituvchilik kurslarini tamomladi...”*¹

Asli ismi Ro Ka bo‘lgan Roza yozgi ta‘tilda uyiga keldi, ota-onasi qizining yuksak mavqeidan boshlari osmonga yetdi: *“Qizim ikkinchi darajali amaldor lavozimiga erishdi...”*²

O‘qish davri boshlangandan so‘ng, ota-ona qizlarini ko‘rish uchun Xamgyon provinsiyasiga tashrif buyurishdi. Bu yerda bo‘lib o‘tgan mushtlashuvlarda qizining ishtirok etgani, “Mustaqillik harakati”ga a‘zo bo‘lgani otani dovdiratib qo‘ydi. Bu isyon edi, qizlik sha‘nini unutilgan, oila va ma‘naviy qadriyatlarini buzgan qiz ota-onasining talablarini keskin rad qildi. Bu ota va qizi o‘rtasidagi to‘qnashuvga sabab bo‘ldi: *“...Seni o‘qitish, odam qilish uchun biz hazilakam mehnat qildikmi? ...Aka-ukalaring va opa-singillaring orasida faqat seni o‘qitdik, axir bu bizning mehnatimiz emasmi?”*³

Roza ota-onasiga bo‘lib o‘tayotgan voqealarni tushuntira olmadi, inqilob, inqilobiy harakatlar omi insonlar uchun tushunarsiz so‘zdek tuyuldi. Ota qiziga qayta ko‘ziga ko‘rinmasligini talab qildi. Roza maslahat so‘rab Song Unning oldiga bordi: *“Yer osti qatlamlaridan o‘ziga yo‘l ochib chiqayotgan vulqondek bo‘lgan. Oila masalasida ham, jamiyat masalasida ham qarshilik ko‘rsata olish kerak, o‘z-o‘ziga ham qarshilik ko‘rsata bilish lozim. Biz kuchli, irodali odamlar bo‘lishimiz kerak”*⁴

Pak Song Un uni kuchli bo‘lishga, zaif ko‘z yoshlarga berilmaslikka chaqirdi. Aslida, bosh qahramon Ro Kaga Roza ismini bergan edi. Bu yerda muallif davr kishisining inqilobchi Roza Lyuksemburg hayotidan xabardorligiga ishora qiladi. Roza ham ijtimoiy hayotda faol bo‘lib, xotin-qizlar uyushmasiga a‘zo bo‘lgan, adolat uchun erkaklar bilan bir safda turib kurashgan edi.

“Naktongan” hikoyasida yozuvchi ifoda etmoqchi bo‘lgan g‘oya tasvirlanayotgan vaziyat va voqeadan kelib chiqadi. Bu g‘oyaviy mavqe orqali yozuvchi chinakam, izchil asar yarata olgan. Hikoyaning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri, uning mazmuni muallif targ‘ib etmoqchi bo‘lgan g‘oyalar bilan cheklanmaydi. Hikoyada hayotning turli qirralari haqqoniylik bilan qalamga olingan va bunga yuqoridagi epizod misol bo‘la oladi. Cho Myonxi o‘z hikoyasini taraqqiyparvarlik, insonparvarlik mavqeyida turib yozganligi uchun ham bu asar haqqoniydir. Hikoyaning ijtimoiy qimmatini shundaki, uning g‘oyaviy yo‘nalishi asosiy mezon sifatida namoyon bo‘lgan.

“Naktongan” hikoyasida muallif o‘zi tasvirlayotgan voqea-hodisalarga qiziqqani, mehr qo‘yganligi uchun ham asarda samimiylik mavjud. Hikoyada samimiylikning yozuvchi dunyoqarashidagi taraqqiyparvarlik bilan qo‘shilib ketishi badiiylikni ta‘minlagan. Chunki yozuvchi hayotiy haqiqatga zid, xato g‘oyalarni emas, balki hayotning to‘g‘ri, haqqoniy manzarasini yaratgan: *“Song Unning savodsiz otasi bironing bir parcha yerini ijaraga olgan va o‘g‘limni o‘qitaman deb erta-yu kech dalada mehnat qilardi”*⁵

Yozuvchi o‘z hikoyasida kimni tasvir etmasin, u ziyolimi, boy va kambag‘alimi, baribir, hayotiy materiallar asosida samimiy, tasviri mukammal bo‘lishini, hikoya voqealarini xalqqa manzur qilishni eng to‘g‘ri yo‘l deb biladi. Albatta, samimiylik badiiylik shartlaridan biridir, ammo uni badiiylikning bosh mezonini, deb bo‘lmaydi.

“Naktongan” hikoyasida g‘oyaviylik asarning badiiy to‘qimasida, tasvirlangan obrazlarda, xarakterlarda, hayotning yaxlit manzarasida mujassamlangan. Asardagi asosiy g‘oya Song Un misolida mazkur davrda Koreya jamiyatida mavjud bo‘lgan ijtimoiy, diniy-mafkuraviy, axloqiy dunyoqarashlarning badiiy hukmi bo‘lib, mazmunning o‘zak komponenti sifatida kelgan. Asardagi badiiy g‘oyaning mazmun-mohiyati, yo‘nalishi bevosita ijodkor dunyoqarashi bilan bog‘liq. Bu asar mazmuni orqali yozuvchining dunyoni, hayotni qanday ko‘rishi, uni idrok etishi va o‘zicha baholashini kuzatiladi. Cho Myonxining o‘zi qaysi ijtimoiy guruhga mansubligi, qanday ijtimoiy maqsadlarini ko‘zlashidan qat‘iy nazar, u yaratgan asarda umuminsoniy qadriyatlar, samimiylik, haqqoniylik ustuvordir.

Cho Myonxi xalq hayotini, uning qalbini chuqur biladi. U chinakam realist yozuvchidir. Samimiylik u yaratgan asarlar haroratini, ta‘sirchanligini belgilovchi xususiyatlardandir. Uning asarlarida soxtalik,

¹ Saydazimova U.T., Choy So Yong va bosh. Zamonaviy koreys nasri antologiyasi. T., “Istiqlol”, 2014, 236-bet.

² Shu manba.

³ Shu manba. 237-bet.

⁴ Shu manba. 238-bet.

⁵ Shu manba. 232-bet.

yasamalik uchramaydi. U hayot manzaralarini, qahramonlar kechinmalarini o'z boshidan kechirganday chuqur his etib, qog'ozga tushiradi.

Koreys xalqini to'liqlantirgan, uzoq o'ylarga cho'mishga majbur qilgan ozod vatan mavzusi Cho Myonxining "Naktongan" hikoyasida o'z aksini topgan. Asarda muallif bosh qahramon misolida o'zining fikr-mulohazalari, g'oyalarini ifodalagan. Bosh qahramon Song Un dehqonlar vakili sifatida namoyon bo'ladi. U shunday deydi: "...biz o'z umumiy manfaatlarimizga erishish yo'lida Xitoyda, Hindistonda yoki jahonning boshqa har qanday mamlakatida ishlashimiz mumkin. Biroq ayni holda shu yerda ishlaganimiz ma'qul. Kerak bo'lsa, o'z mamlakatimiz xalqi bilan birga jon berishimiz lozim".¹

Asosiy qahramon Song Un erkin fikrli, vatan tuprog'ini muqaddas sanagan, ozodlik yo'lida qarshilik ko'rsatgan insonlarga nisbatan o'z o'rtoqlari bilan birga qarshi tura olgan inson. U yangi davlat va adolatli jamiyat qurish uchun barcha to'siqlardan o'tishga tayyor. Bu g'oya Song Un hayotining mazmuniga aylandi.

Asardagi hamma obrazlar o'z o'rni, o'z mavqeyiga ega. Ularning har biri davr haqiqatini o'ziga xos jihatdan ochishga xizmat qiladi. Davr inson taqdirida aks etadi. Bu shiddatli yillar odamlar xarakteriga turlicha ta'sir ko'rsatgan edi. Ro Ka – xotin-qizlarning inqilobiy o'zgarishlarga bo'lgan munosabatini aks ettiradi. Shu bilan birga, Song Unning ma'naviy barkamolligi muhabbat tuyg'ularida ta'sirli ochilgan. U Ro Kaning samimiy tuyg'ulariga chuqur insoniy munosabatda bo'ladi, uni o'zi olib borayotgan kurashga sherik qiladi. Muhabbat ozodlik uchun kurashuvchilarning faoliyati bilan payvand bo'lib ketadi. Bunday muhabbat qalbg'a ta'sir etib qolmasdan, hayotga ta'sir ko'rsata oladigan ijtimoiy mazmunga ega bo'ladi.

Yozuvchi insonning eng nozik qalb tuyg'ularini faqat o'y-kechinmalar izhorida emas, balki oddiy hayotiy manzaralarda, muloqot va munosabatlarda tasvirlaydi. Cho Myonxi o'zining har bir insonni to'liqlantiradigan mavzularni yoritish mahorati bilan turli yoshdagi kitobxonlar e'tiborini qozongan yozuvchidir. Oddiy insonning kundalik hayoti, bu hayotning ikir-chikirlari adibning diqqat markazida turadi.

O'ta kuzatuvchan bo'lgan adib ozodlik uchun kurashuvchining yangi tipini tasvirlaydi. Bu personajlar jamiyatning turli tabaqalariga mansub, lekin ularni shu davrg'a xos bo'lgan umumiy intilish – vatan ozodligi uchun kurash, imkoniyat bo'lsa, bu kurashga ayollarni ham jalb etish uchun intilish birlashtiradi. Bunda mazkur personajlar fe'l-atvori ba'zan ochiq-oydin chizilgan. Bunga Song Un obrazi misol bo'lishi mumkin. Adib bu manbalarni har gal, imkon qadar, barcha asarlariga safarbar qilishga harakat qilgan.

Adabiy jarayon – ruhiy hayot. Zamonaning barcha to'lg'oqlari, past-u balandi adabiyotning mazmunidagina emas, ahvolidagi ham aks etadi. Adib o'z asarlarida Yevropa adabiyotining tushkunlik ta'siridan qochadi, ya'ni, Cho Myonxi "o'rganish – shakllangan, tayyor qoliplarni yoki estetik komponentlarni olib milliy sharoitlarga shunchaki moslashtirishdan iborat" deb tushunmaydi.

Mazkur hikoyada Koreya ozodligi uchun hayotini qurbon qilgan inqilob farzandlarining fidoyiliklari xalq dilida mangu yashovchi oliy qahramonlik sifatida haqqoniy ko'rsatilgan. Haqiqatan, bunday o'lim jangovar kurashchanlikka da'vat etuvchi, kelajakka chorlovchi hayotbaxsh o'limdir. Vatanining ozod kelajagi uchun kurashchilar umri ularning o'limi bilan tugamaydi.

**Yakubova Maxbubaxon Mamatismailovna (Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi;
e-mail: mahbuba1854@gmail.com)**

TARJIMADA MUKAMMALLIKKA ERISHISH MEZONLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada tarjima nazariyasining ba'zi masalalari va o'ziga xos muammolari tadqiq qilinib, tarjimon va asar muallifi o'rtasidagi uzviy vositalar va tarjimonlik mahorati haqida ilmiy asosdagi xulosalar keltirilga. Tarjima sifati va mukammalligining asosiy mezonlari sifatida undagi muammolar yechimi keltirilgan*

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются некоторые вопросы и специфические проблемы теории перевода и делаются научно обоснованные выводы об органичности средств и навыков перевода между переводчиком и автором произведения. Основными критериями качества и совершенства перевода являются решения его задач.*

***Annotation.** This article examines some of the issues and specific problems of translation theory and draws scientifically based conclusions about the organic means and translation skills between the*

---

¹Shu manba. 235-bet.

translator and the author of the work. The main criteria for the quality and perfection of the translation are the solutions to its problems.

Kalit so'zlar: tarjima, stilistika, tarjimon, muallif, badiiy asar, tilshunoslik, metod, sinxron.

Ключевые слова: перевод, стилистика, переводчик, автор, художественное произведение, языкознание, метод, синхронный.

Key words: translation, stylistics, translator, author, work of art, linguistics, method, synchronous.

Kirish. Tarjima ilm va san'atning hamohang ko'rishlaridan biridir. Bu ilmu san'atning o'ziga xos murakkabliklari, unga oid muammolar alohida o'rganib chiqilganida yaqqol namoyon bo'ladi. Izlanishlar dalolat berishicha, tarjima ilmiga oid manbalarda ushbu faoliyatga tegishli u yoki bu muammo muayyan darajada muhokama etilgan hollar uchraydi. Biroq mazkur faoliyatga oid deyarli barcha muammolar umumlashtirilgan holda tavsiflangan hol uchramaydi.

Albatta, bu hol tarjima mohiyatini teran tushunish, unga oid tadqiqotlarni to'g'ri tashkil etish imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, bu ish dolzarb ahamiyatga ega va undan bahramand bo'lish, nafaqat tarjima ilmi yoki amaliyoti sohasida faoliyat yurituvchilar, balki shu faoliyat masalalariga qiziquvchilarning barchasi uchun foydadan xoli emas.

Adabiyotlar sharhi. Bundan ming yillar ilgari ulug' olimlarimiz Ibn Ruid, Ahmad Farg'oniy, Marvaziy, Al-Beruniy va boshqa shu kabi ajdodlarimiz dunyoga mashhur original asarlarni yaratish bilan birga, tarjima ishlari bilan ham shug'ullanganlar.

Beruniy asl nusxani buzib tarjima qilganlarni tanqid qildi. Buni u o'zining "Hindiston" degan kitobida bir necha bor uqtirib o'tadi.

Munis, Haydar Xorazmiy, Ogahiy, Oybek, M.Shayxzoda, G'.G'ulom, Mirtemir va boshqa ulug' shoirlar shoir bo'lish bilan birga mohir tarjimon ham bo'lganliklari hammamizga ma'lum.¹

Tarjima san'ati og'ir, shu bilan birga, faxrli va xayrli ishdir. Badiiy asarni tarjima qilish uchun shoir-adib bo'lish va unda bundan tashqari ikkinchi bir talant – tarjima qilish talanti bo'lishi kerak. Tarjimon o'z ona tilini yaxshi bilgandan tashqari tarjima qilinayotgan asar tilini ham juda yaxshi bilishi, ularning nozik tomonlarini tez payqab olishi eng muhim shartlardan biridir. Tarjimonning umum bilim doirasi keng, turmush tajribasi boy, ilg'or madaniyatni egallagan shaxs bo'lishi kerak. Tarjimon qaysi xalqning tilidan tarjima qilayotgan bo'lsa, o'sha xalqning hayoti va maishiy ahvolini bilmog'i lozim.

Mazkur masalaga oid manbalarni tahlil qiladigan bo'lsak, Hans Yoaxim Shtyorixning "Das Problem des Übersetzens" (Tarjima muammosi – Darmshtadt, 1963, 1973) to'plami, T.R.Leviskaya va A.M. Fitermanning «Проблемы перевода» (Moskva, 1976) kitobi, Anton Popovichning «Проблемы художественного перевода» (Moskva, 1980) kitobi, Sider Florinning «Муки переводческие» (Tarjima mashaqqatlari. Moskva, 1983) kitobi, G'aybulla Salomovning "Tarjima tashvishlari" (Toshkent, 1983) kitobi, Haydemarie Zalevskining "Probleme des Simultandolmetschens" (Sinxron tarjima muammolari. Berlin, 1987) nomli monografiyasi hamda yana boshqa bir qancha kitoblar, monografiyalar, o'quv qo'llanmalari, maqola va tezislarni aynan shunday manbalar qatoriga kiradi.²

Tarjima ishlari, birinchi navbatda, qiyosiy xususiyatga egadir. Bu qiyos tillar qiyosida, adabiyotlar qiyosida, madaniyatlar qiyosida yaqqol namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham mazkur ishni yozishda qiyosiy-tarixiy va tasviriy metodlardan keng foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Tarjima jarayoni tilshunoslikda bir markaziy o'rinni egallasa ham, aytish mumkinki, u semiotikaga – belgilar funksiyalari, jarayonlari va tizimini o'rganuvchi fanga aloqador hisoblanadi. Shu bilan birga, tarjimada bir tildan boshqasiga mazmun o'tkaziladi. Bu jarayon bir qancha ekstralingvistik mezonlar bilan bog'liq bo'ladi

G'.Salomov ta'biri bilan aytadigan bo'lsak, "Aslida, fan, badiiy adabiyot, san'at va tarjima haqidagi bahsni xalqning savodxonligi, umumiy madaniy saviyasi, o'lkada matbuot va nashriyot ishining ahvoli masalasidan boshlamoq kerak. Negaki, adabiyot, kitob, tarjima ularni o'qiy oladigan, tushunadigan va munosib baholashga qurbi yetadigan xalq uchun yaratiladi".³

Tarjima asliyatga qay darajada mos bo'lishi, mana shunday tafovutlar oz yoki ko'pligiga bog'liq. Ma'lumki, tillar genetik, morfologik jihatdan o'zaro farqlanadi. Masalan, odatda, ikki flektiv yoki ikki ag-

¹ R.Allayarova. Tarjima nazariyasi va amaliyoti (ma'ruza matnlari). Urganch, 2004.

² Safarov Odiljon Mamadiyevich. Tarjima muammolarining umumlashtirilgan tavsifi. «SCIENTIFIC PROGRESS», Scientific Journal, Volume 1, ISSUE 3.

³ Salomov G'. Ma'naviy kamolot kaliti. Tarjima tashvishlari. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983, 9-bet.

glutinativ tillararo tarjima, flektiv-agglutinativ yoki agglutinativ-flektiv tillararo tarjimadan aniqroq chiqishi, tabiiy. Chunki bunday tillardagi grammatik, leksik, fonologik birliklar, ko‘pincha, bir-biriga mos keladi. Bunday afzallik, ayniqsa, she‘riy tarjimalarda yaqqol namoyon bo‘ladi.

“Tarjimaniig barcha turlarini – og‘zaki, ilmiy, badiiy, avvalo, tillar tafovutidan kelib chiqadigan, keyin esa tarjima qilinayotgan matnni idrok etib, ma‘lumotni boshqa tilda berish bilan bog‘liq texnik, psixologik va boshqa muammolar birlashtiradi”,¹ deya uqdiradi I.Leviy. Tarjima jarayonida ikki til, ikki madaniyatga xos tafakkur tarzi o‘zaro to‘qnashishi tufayli, asliyat matnini tarjimada to‘g‘ri berish, ko‘pincha, oson kechmaydi. Shuning uchun ham ayrim hollarda tarjimaga tegishli sharh va izohlar ilova qilinishi ilmiy asosga ega.

Tarjimashunoslikda tarjima original ijodga qiyoslangan hollar ko‘p uchraydi. Bu bejiz emas, albat. Chunki tarjimaga tegishli muammolarning aksariyati original ijodda ham uchraydi. Masalan, matnga sharh va izohlar ilova qilinishi hollari original ijodda ham ko‘p uchraydi. Shuningdek, original ijodga taalluqli tahrir, tahlil, tanqid muammolari tarjimaga ham tegishlidir

Ta‘kidlash lozimki, badiiy, ilmiy va hokazo asarlar tahrirchisi bilan shu sohalariga oid tarjima adabiyotlari tahrirchisi o‘rtasida katta farq bor. Chunki muayyan tarjima adabiyoti tahrirchisi tegishli sohani-gina emas, balki tegishli tillarni ham bilishi kerak. Qolaversa, u tarjima ilmidan ham atroflicha xabardor bo‘lishi shart. Aks holda, u tarjima adabiyoti nufuzini ancha tushirib yuborishi mumkin. Natijada tarjimonga ham, muallifga ham muayyan darajada ma‘naviy zarar yetkaziladi. Bunday zarar minglab, millionlab o‘quvchilarga ham yetib borishi muqarrar. Ming afsuski, oxir-oqibatda asosiy aybdor mashaqqatli va halol mehnat sohibi tarjimon bo‘lib qolishi mumkin

Har qanday tarjimaning qadr-qimmati, uni tahlil qilish, ya‘ni o‘rganish, tekshirish orqali namoyon bo‘ladi. “Tegishli tarjima nusxasi asliyatga mosligi haqida haqiqiy xulosa chiqarish uchun, dastlab, aynan qaysi matn tarjimonga asliyat sifatida xizmat qilgani aniqlab olinishi kerak”.² Tarjima tahliliga xuddi shu nuqtayi nazardan yondashilishi lozim. Chunki muayyan tarjima asliyat tili orqali emas, biror vositachi til orqali amalga oshirilgan bo‘lishi ham mumkin. Agar vositachi tilda tegishli matnning bir nechta tarjimalari bo‘lsa, tanlangan matn asliyatga qanchalik yaqinligi haqida xulosa chiqarilishi kerak. Umuman olganda, tarjima asliyatdan bevosita amalga oshirilgan bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Masalaga tanqidiy yondashgan holda, tarjimonning badiiy uslubi va o‘ziga xos tarjima san‘atiga nisbatan maxsus talablarning qo‘yilishi, tabiiy.

G‘.Salomov badiiy tarjima amaliyotida hozirgacha jiddiy o‘rganilmagan muammolardan ba‘zilari sifatida quyidagilarni qayd etadi:³ Kitobxonga tushunarli til bilan tarjima qilish, tarjimada muallif va asarning til, uslub xususiyatlarini o‘zgartirish huquqini beradimi?

2. Aksincha, muallifning til va uslub xususiyatlarini aks ettirish, asarni hijjalab tarjima qilish loziligini ko‘rsatadimi?

3. Nima sababdan badiiy tarjima qilish prinsiplari qat‘iy bo‘lsa ham, bir asarni bir necha kishi ag‘darsa, bir-biridan jiddiy tafovut qiladigan bir necha xil tarjima hosil bo‘ladi. Tarjimada bu taxlit xilma-xillikka yo‘l qo‘yish mumkinmi?”⁴

Yuqoridagi savollar, aslida, tarjimonning malaka va mahorati o‘lchov mezonlari va tarjima sifatini mukammal darajaga ko‘taruvchi kategoriyalar sifatida gavdalanadi. Tarjimaning asl mohiyatini anglash orqaligina, bu muammolarning barchasini hal qilish choralari topish mumkin. Tarjimaning asl mohiyatini anglash uchun, mazkur faoliyat yana qanday muammolarga ega ekanligi aniqlab olinishi maqsadga muvofiqdir.

“Bugungi kunda tarjima nazariyasida muhokama etilayotgan tarjima muammolari ichida – tarjima invarianti, tarjima bo‘lish muammosi, tarjima birligi, tarjimaning semantik va uslubiy muammolari, tarjima amaliyoti va h.k. Biz tarjimada tushunish muammosini topa olmaymiz”,⁵ deb yozadi A.Kryukov. Shuningdek, u mazkur muammoni o‘rganishga falsafiy hermenevtika (matnni tushunish san‘ati haqidagi ta‘limot) asosida yondashishni taklif qiladi.

¹ Левый И. Общая и специальная теория перевода. Искусство перевода. Москва, “Прогресс”, 1974, с. 32.

² Левый И. Анализ перевода. Искусство перевода. М., “Прогресс”, 1974, с. 218.

³ Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. T., “Fan”, 2005, 55-bet.

⁴ Salomov G‘. Tarjima nazariyasiga kirish. T., 1978, 45-bet.

⁵ Левый И. Анализ перевода. Искусство перевода. М., “Прогресс”, 1974, с. 217–218; Фёдоров А. Искусство перевода и жизнь литературы. Ленинград, “Советский писатель”, 1983, с. 172.

Tarjimonning bilimi va mahorati qay darajada ekanligi esa, u tarjima ilmidan qanchalik xabardor ekanligiga ham bog'liq. Aks holda, u o'z faoliyatiga o'zi bilgancha yondashishi mumkin. Shu nuqtayi nazaridan, tarjima ilmining ayni paytdagi ahvoli ham tarjimaning dolzarb muammolaridan biridir. Holbuki, tarjima ilmida amalga oshirilgan ishlar yetarli darajada emasligini ko'plab tarjimashunoslarning o'zlari ham e'tirof etishgan. A.Fyodorov esa bu haqda shunday yozadi: "Ha, ayni paytdagi ahvol tarjimaning umumiy nazariyasida ham, badiiy tarjima nazariyasida ham oddiy emas. Savol paydo bo'ladi: bu turfaaliklar bir-biriga qanchalik to'g'ri keladi yoki, aksincha, to'g'ri kelmaydi-ziddiyatli...? Bu savolga javobni, albatta, kelajak beradi, hatto juda yaqindagi bo'lmasligi ham mumkin".

Natijalar. Yuqoridagi tarjima muammolarini tahlil qilish natijasida uning mukammaligining asosiy mezonlarini nomlashga harakat qildik.

Tarjima jarayonini biz yuqorida biror tildagi matnni ikkinchi bir tildagi matnga transformatsiya qilish, o'zgartirish deb ta'riflab o'tdik. Demak, tarjima jarayonida, albatta, ikkita matn (A.I.Smirnitskiy bo'yicha "nutq asarlari") mavjud bo'ladi. Bulardan bittasi boshlang'ich, dastlabki matn hisoblanadi va ikkinchi matnga bog'liq bo'lmagan holda yaratiladi. Ikkinchi matn esa birinchi matn asosida ma'lum uslubiy-lisoniy operatsiyalar, ishlar bajarish yo'li bilan vujudga keladi. Birinchi matn asl matn yoki original nusxa deb aytilsa, ikkinchi matn tarjima matni yoki tarjima deb ataladi.

Badiiy tarjimada baholash mezonlari talqin (interpretatsiya)dir. Uni qayta yaratish jarayoni esa uch bosqichda amalga oshadi.¹

1. Asl nusxani tarjimon qanday qabul qilishi (tushunishi).
2. Asarning g'oyasi, muallifning maqsad-muddaosi va uning o'ziga xos uslubini qanday talqin qilishi.
3. So'z san'ati namunasini o'z ona tilida qayta tiklashda muqobil vosita, tadbir va tadorik topa olishi.

Xulosa va munozara. Xulosa qilib aytganda, tarjima sur'ati xoh u yozma bo'lsin, xoh u og'zaki bo'lsin, uning sifati nuqtayi nazaridan ijobiy mazmun kasb etishini talab qiladi. Tarjima sur'atini oshirish o'ziga xos amaliy muammolarga ega. Bunga lug'at zahirasiining kambag'alligi yoki grammatik bilimlarning sustligi asosiy ko'rsatkich emas. Balki tarjimondan bundan ham ko'proq narsani bilish talab qilinadi. Zero, tarjima qila olish bu butun bir fandır. Tarjima tilida fikrlay olamizmi, demak, biz shundagina tarjimaning o'ziga xos nozik jihatlari ang'ay olamiz. Tarjima mukammaligining asosiy mezonlari uning metodik va badiiy-stilistik strukturasi va ushbu jarayonlarni parallel tarzda ketma-ketlikda amalga oshirishdan iboratdir. Sinxron tarjima, tayorgarliksiz va tayorgarlik bilan qilinadigan tarjima turidan va holatidan tashqari matning asliy holatini saqlash kabi mas'uliyatli vazifani tarjimon zimmasiga yuklaydi.

Джалилова Хуршида (Ўзбекистон Миллий университети доценти; e-mail:khurshida_@mail.ru)
Т.СМОЛЛЕТНИНГ «ХАМФРИ КЛИНКЕРНИНГ САЁХАТИ» АСАРИДА МАВЗУ ВА ҒОЯ

Аннотация. Ушбу мақолада XVIII аср инглиз адабиёти вакили Тобайас Смоллет ижодида саёҳат мавзуси тадқиқ қилинган. Адибнинг «Хамфри Клинкер саёҳати» асарини таҳлил қилиши жараёнида мавзу ва ғоянинг ўзига жиҳатлари очиб берилди. Тадқиқот натижалари асарда саёҳат мавзуси бадий усул сифатида қўлланилганлиги, ҳамда эпистоляр шакл маърифатчилик ғоясини китобхонга етказишида муаллиф имкониятларини оширишига хизмат қилган деган хулосаларга беришига асос бўлди.

Аннотация. В данной статье исследуется тема путешествия в творчестве Тобиаса Смоллетта, представителя английской литературы XVIII века. В результате анализа произведения «Путешествие Хамфри Клинкера» писателя были выявлены тематика и идейное содержание. Помимо этого в статье также уделяется внимание жанровому своеобразию произведения. Результаты исследования дали основание для вывода о том, что тема путешествия использовалась в произведении как художественный прием, а эпистолярная форма послужила увеличению возможностей автора в донесении до читателя идеи просветительства.

Annotation. This article explores the theme of travel in the work of Tobias Smollett, a representative of English literature of the 18th century. As a result of the analysis of the writer's work "The Expedition of Humphry Clinker" the themes and ideological content were revealed. In addition, the article also pays attention to genre originality. The results of the study gave grounds for the conclusion that the

¹ Z.Jumaniyozov. Tarjimaning nazariy va amaliy asoslari. O'quv qo'llanma, T., 2018, 58-bet.

theme of travel was used in the work as an artistic device, and the epistolary form served to increase the author's ability to convey the idea of enlightenment to the reader.

Калим сўзлар: саёҳат, мавзу, жанр, саёҳат романи, муаллиф, образ, маърифатчилик.

Ключевые слова: путешествие, тема, идея, жанр, эпистолярный роман, автор, образ, просвещение.

Key words: journey, theme, idea, genre, travel, epistolary novel, author, image, enlightenment.

XVIII аср инглиз маърифатпарварлик адабиёти нафақат инглиз адабиёти, балки, умуман, Европа адабиёти ривождаги муҳим даврдир. Инглиз халқи томонидан маърифий ва маданият соҳасида Локк фалсафаси таъсирида яратилган маърифатчилик романи “маърифатпарварлик” асрининг маънавий ютуғидир. Айнан маърифатчилик романи борлиқни кенг ва чуқур реал тасвирлашга, унда инсоннинг ўрнини белгилаб беришга имкон яратди.

Инглиз маърифатчилик романи XVIII аср Буюк Британиянинг иктисодий, сиёсий, маиший ҳаётини ёрқин тасвирлашга имкон берди. Умуман олганда, инглиз маърифатчилик насри турли жанрларни ўз ичига қамраб олган бўлса-да, улар орасидан муносиб жой олган роман жанри ҳам турли шакллар кўринишида намоён бўлади. Жумладан, тарбиявий роман, саргузашт романи, фалсафий роман, эпистоляр роман, мемуар, кундалик ва саёҳат шулар жумласидандир. Яна шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, ушбу даврда ёзилган насрий асар ўзида турли жанрлар йиғиндиси ёки синтезини намоён этган. Шу нуқтаи назардан, маърифатчилик романи ҳам, бир вақтнинг ўзида, бир неча жанр турлари мажмуасидан иборат бўлиши мумкин.

Маърифатпарварлик даври адиблари ҳар томонлама етук инсонлар бўлишган, улар бир пайтнинг ўзида ҳам публицист, ҳам мохир сўз устаси, ҳам файласуф эдилар. Улар ўз мақсадларини китобхонга ёки тамошабинга маънавий озуқа беришда, уларни ақлли бўлишга, имонли бўлишга чақиришда деб билганлар. Уларнинг асарлари китобхонни тарбиялашга хизмат қилган, мамлакатнинг хушманзара ва диққатга сазовор масканлари ҳақида ҳикоя қилган, муайян бир шахслар ҳаётини ёрита туриб у ёки бу фалсафий-ахлоқий тизимнинг яхши ва ёмон томонларини очиб берган. Инглиз маърифатчилик адабиётининг ёрқин вакили Тобайас Жорж Смоллет (Tobias George Smollett, 1721–1771) асарлари ҳам шу мақсадларга хизмат қилган. Смоллет инглиз романчилигининг олтин даврида, яъни, XVIII асрда инглиззабон ёзувчилар Европанинг бошқа худудларига нисбатан жуда кўп бадиий асарлар яратиб, роман шаклининг қисқа муддатда, шубҳасиз, ҳайратланарли даражада ривожлантириб, такомиллаштирган бир даврда ижод қилган.¹

Смоллет ёшлигидан саёҳатга иштиёқи катта бўлган. Йигирма ёшларда у кема шифокори сифатида жуда кўп экзотик мамлакатларда бўлган, уммонлар оша экспедицияларда қатнашиб, Ямайкага ҳам боради. Кейинчалик, адиб ўз кўзи билан кўрган мамлакатлар ва воқеаларни ўзининг романларида акс эттирган. Смоллет ўз сафари натижасида реал воқеаларга асосланган “Франция ва Италия бўйлаб саёҳат” (Travels through France and Italy) асарини ёзади. Кейинчалик, ушбу асар ва Смоллетнинг Шотландияга ташрифи унинг сўнги романи «Хамфри Клинкернинг саёҳати» (The Expedition of Humphrey Clinker. 1771)нинг яратилишига сабаб бўлади. Тобайас Смоллетнинг «Хамфри Клинкернинг саёҳати» асарида биз Буюк Британия деб аталмиш ороллар мажмуасида яшовчи турли миллат вакиллари кўрамаиз.

Смоллетнинг «Хамфри Клинкернинг саёҳати» эпистоляр романи XVIII асрнинг иккинчи ярмида яратилган бўлса-да, адиб аср бошидаги маърифатчилар анъаналарини давом эттирган. Смоллет Шотландияда дунёга келган, шунинг учун унинг ижодида Шотландия мавзуси алоҳида ўринга эга. Адиб ўз ватандошларининг мустақиллик учун сўнги курашларининг гувоҳи бўлганлиги маълум. 1745 йил Куллоден яқинидаги жангда герцог Камберленд бошчилигидаги инглиз кўшинлари шотландияликларни қаттиқ жазолаганида, адиб ўзининг «Шотландиянинг кўз ёшлари» (The Tears of Scotland) деган поэмасини ҳам ёзган эди. Смоллетга адабиётда ҳам ўз ўрнини топиш қийин бўлди. «Хамфри Клинкернинг саёҳати»да эса инглиз парламенти аъзоси мистер Бартон Смоллетга ўхшаш адибларга куйидагича баҳо беради: «айримлар унга гувоҳларсиз хушомад қилишар ёхуд омма олдида мақташарди, бироқ у ҳамма ёзувчилар – ўз замондошларини шафқатсиз ва сурбетларча ҳақорат қилди. Бири – телба, зеро, Ирландияда туғилган, иккинчиси Твид соҳилларидан келган адабий бит, учинчиси эса эшак, зеро, ҳукуматдан нафақа олади».²

¹New World Encyclopedia New World Encyclopedia/https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Tobias_Smollett.

² Smollett T. The Expedition of Humphrey Clinker http://www.gasl.org/refbib/Smollett_Humphrey_Clinker.pdf

«Твид соҳилларидан келган адабий бит» бу Смоллет эди. Бироқ бу ҳақоратлар ҳам Смоллетни енга олмади. Адиб ўзининг энг сара асарларидан бири бўлмиш «Хамфри Клинкернинг саёҳати»ни айнан она ватанини куйлашга бағишлади. Адибнинг қаҳрамонлари – Уэльслик провинциал мулкдор Мэтью Брамбл оиласи аъзолари, улар оиланинг бошлиғи соғлигини тиклаш мақсадида йўлга тушишади. Китобхон кўз ўнгида бирин-кетин Англиянинг ва Шотландиянинг энг хушманзара жойлари пайдо бўлади. Баъзан қашшоқ ва ташлаб кетилган қишлоқлар, йирик шаҳарлар, жумладан, Лондон атрофига келиб қолган ишсизлар, қишлоқ хўжалиғи ва чорвачиликнинг таназзулга учраши ва бошқа ижтимоий-иқтисодий муаммолар. Адиб ўзи туғилиб ўсган маскан тасвирида айниқса руҳланиб, илҳомланиб ёзади. У Шотландияни жон-дилидан севади, шотланд тилини, маданиятини ҳимоя қилади. Асар қаҳрамонларидан бири Лейтенант Лисмахаго Мелфорд билан суҳбатда инглиз тилининг шотланд шеvasи жанубий Британия шеvasидан афзаллигини куйидагича тушунтиради: «Шотландияликлар тили асл, соф ва баъзи француз сўзлар ва иборалар қоришмасидан иборат қадимги инглиз тилидир. Ҳозирги инглизлар олифталик ва сохта гўзалликка эришиш оқибатида ўз тилларига хос куч ва жозибани йўқотдилар, ҳатто уни ўзгартириб ташладилар. Димоқдан чиқадиган товушларни олиб ташлаш ёки талаффузини ўзгартириш натижасида...бизнинг энг улуғ шоирларимизнинг асарларини Британиянинг жануби аҳолиси учун кўп қисми тушунарсиз бўлса, қадимги тилни сақлаб қолган шотландияликлар уларни бемалол изоҳли луғатсиз тушуна оладилар».¹

Смоллет Англия сайлов тизимини қаттиқ танқид остига олади: «Парламентга сайловда қатнашиб, унга овоз беришимга эришиш ниятида очикдан-очик хушомадлик қилган мистер Фицвен икки кун олдин мени йўқлаб келди... мен Фицвеннинг шу даражада бетсиз эканлигидан ҳижолатга тушдим бироз ўзимга келгач, ҳали кимга овоз беришим ва умуман овоз бериш-бер-маслигим ноаниқлигини айтдим. Очиғини айтганда, икки номзод ҳам бир-биридан қолишмайди, агар шу иккисидан биронтасига овоз берсам, ўзимни Ватаним Конституциясига сотқинлик қилган деб билардим. Ҳамма ҳам шу қарорга келганда эди. Аммо биз барчамиз – сотқинлар галаси, ахлоқсиз ярамастармиз, бурч ва виждон каби туйғуларни шунчалик унутиб юборганмизки, яқин орада олижаноблик ва инсонийлик каби ҳислатлар иллатларга айланиши ҳеч гап эмас».² Хамфри Клинкернинг саёҳати» романининг бош қаҳрамони Брамблнинг танқидий мулоҳазалари орқали Смоллет атрофдаги воқеаларга нисбатан ўз нафратини билдиради.

Мазкур асарнинг саёҳат шаклида ёзилиши муаллифга мавзу ва ғояни қамровини кенгайтиришга имкон беради. Саёҳат асарларида замон ва макон ўлчовлари ҳам алоҳида ўрин эгаллайди, чунки муаллиф ёки адабий персонаж сафар қилар экан, доимо йўлда бўлади. Бу ўринда М.М. Бахтиннинг йўл хронологи ҳақидаги мулоҳазалари, шубҳасиз, катта илмий аҳамиятга эга. «Йўлда, – деб ёзади олим, – бир замон ва макон нуқтасида турфа хил одамларнинг – турли табақалар, турли мулк, турли диний эътиқодга, миллатга ва ёшга мансуб одамларнинг замоний ва маконий йўллари кесишади. Ижтимоий иерархия ва маконий масофада бир-бирларидан узоқда турувчи инсонлар йўлда учрашишлари мумкин, йўлда ҳар хил контрастлар пайдо бўлиши, турли тақдирлар тўқнаш келиши ва бир-бирлари билан қўшилиб кетишлари мумкин. Бу ерда инсонлар тақдирлари ва умрларининг замоний ва маконий қаторлари ижтимоий масофада конкретлашиб ва узоқлашиб ўзига хос равишда уйғунлашади...».³

Смоллет романининг эпистоляр шакли бир воқеа, ҳодиса бир неча қрамаҳонлар битган мактублар орқали тасвирлашга ва уларга турлича баҳо беришга имкон беради. Буни шотланд адибининг ўзига хос эксперименти, деб ҳисоблаш мумкин. Мактубда муаллифларининг фикр ва таассуротлари турлича баён қилинади. Бунга қаҳрамонларнинг ёшлари, ижтимоий мавқеи, билими ва ҳаётий тажрибаси қабилардан ташқарии, илгариги адиблар инобатга олмаган бошқа сабаблар ҳам келтирилади, масалан соғлик, хасталик, оилавий шароитлар ва ҳ.к.

Асардаги қаҳрамон ва персонажлар доимо ҳаракатда бўлади. Ҳаракатни В.Е.Хализев қуйидагича таърифлайди: «эпик ва драматик асарлар персонажларининг (улар-га боғлиқ бўлмаган ҳолда рўй бераётган воқеалар билан бир қаторда) сюжетнинг муҳим қисмини ташкил этувчи ҳатти-ҳаракатлари мажмуаси. Ҳаракатнинг энг кичик бирликлари – гаплар, силжишлар, имо-ишоралар, персонажларнинг ҳис-туйғуларини, фикрларини билдирувчи ҳаракатлари, асосий бирлиги –

¹ Шу манба.

² Шу манба.

³ Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М., “Художественная литература”, 1975, с. 329.

уларнинг ниятлари».¹ Смоллетнинг новаторлиги ҳам айнан бир воқеа ва ҳодисаларни турли қатламга, ёшга мансуб турфа дунёқарашга ва маданий даражага эга одамларнинг нигоҳи билан берилиши.

Смоллет «Хамфри Клинкернинг саёҳати» романи умрининг сўнгги йилларида яратган бўлиб, асарда адиб бадий образлар орқали инсонлар психологиясини ката маҳорат билан очиб беради. Роман ўзининг бетакрор услуби билан ажралиб туради. Ҳар бир мактуб ўзининг тили ва ёрқин образлари билан бир-биридан кескин фарқ қилади. Роман орқали одамларнинг дунёни англашини, ҳаётга бўлган муносабатини ва қадриятларнинг нисбийлигини адиб фалсафий мулоҳазаларида акс эттиради. Тобайас Смоллет инглиз адабиётига янги мавзу ва ғояларни ўзида мужассам этган ўзининг ушбу асари билан ўзига хос нафас олиб кирди ва инглиз адабиётини реализмнинг юксак босқичига кўтарди.

Qurbonova Muhabbat (Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika fakulteti O'zbek tilshuosligi kafedrasi mudiri, filologiya fanlari doktori, professor; qurbonova2007@mail.ru), Xolmo'minova Mahliyo (O'zMU Jurnalistika fakulteti Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi magistri; makhliyokholmuminova96@gmail.com)

XX ASR O'ZBEK SHE'RIYATIDA VATAN KONSEPTI

***Annotatsiya.** XX asr o'zbek she'riyati har tomonlama jozibador va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ushbu davrdagi siyosiy holat badiiy asarlarning mazmun ko'lamiga ham ta'sir etgan bo'lib, ijodkorlarning asosiy e'tibori vatan hamda uning ozodligi bo'lgan. Ba'zan ochiq, ba'zan ramziy ifodalar bilan xalq erki uchun kurashgan shoirlarning turfa ijod namunalari ko'p asrlik qiymatga egadir. Ushbu maqolada XX asrda yaratilgan o'zbek she'riyati namunalarning bosh g'oyasi bo'mish vatan konsepti haqida qisqacha tahlillar keltiriladi.*

***Аннотация.** Узбекская поэзия XX века привлекательна и разнообразна во всех отношениях. Политическая обстановка этого периода также повлияла на содержание произведений искусства, и основное внимание создателей было сосредоточено на Родине и ее свободе. Многовековую ценность имеют разнообразные произведения поэтов, боровшихся за волю народа, иногда открыто, иногда с символическими выражениями. В данной статье представлен краткий анализ концепта родина, который является основной идеей образцов узбекской поэзии, созданных в XX веке.*

***Annotation.** Uzbek poetry of the 20th century is attractive and diverse in all respects. The political environment of this period also influenced the content of works of art, and the main focus of the creators was focused on the motherland and its freedom. The various works of poets who fought for the will of the people, sometimes openly, sometimes with symbolic expressions, have a centuries-old value. This article presents a brief analysis of the concept of homeland, which is the main idea of Uzbek poetry samples created in the 20th century.*

***Kalit so'zlar:** konsept, vatan konsepti, XX asr she'riyati, ramz.*

***Ключевые слова:** концепт, концепт Родины, поэзия XX века, символ.*

***Key words:** concept, concept of the Motherland, poetry of the 20th century, symbol.*

Adabiyot – xalq mulki. U inson hayotida alohida ahamiyatga ega. Inson bor ekan, adabiyot ham bo'ladi. Adabiyotning o'lmasligini ta'minlovchi ikkita qudratli omil bor. Ularning biri adabiyotning g'oyat buyuk tarbiyaviy-ma'rifiy ahamiyati bo'lsa, ikkinchisi, uning insonlarga zavq-shavq berish xususiyatiga egaligidir. Zero, inson har qanday davrda, har qanday sharoitda ham busiz yasholmaydi: u – doimo tarbiyaga, doimo ma'rifatga va badiiy zavq olishga muhtoj. Ana shunga ko'ra, tarbiyaviy-estetik ahamiyatga ega bo'lgan yetuk asarlarga, aslo, zavol yo'q. Bunga qarama-qarshi holda quruq zamonasozlik ruhida yozilgan hamda hukmron mafkura va siyosatning istagi bilan maydonga kelgan, badiiyati bo'sh asarlarning umri qisqa bo'ladi. Bunday asarlar davr sinovlariga bardosh berolmay, tezda unutiladi. Afsuski, XX asrda yaratilgan asarlar orasida ana shunday «mahsulot»lar oz emas. Xayriyatki, adabiyotimizda davr sinovlaridan muvaffaqiyat bilan o'tgan, inchunin, hozirgi kunlarda ham kitobxonlar tomonidan sevib o'qilib kelayotgan ajoyib asarlar ko'p. Sodda qilib aytganda, XX asrda yaratilgan o'zbek adabiyoti namunalarning nuqsonidan yutug'i, yomonidan yaxshisi ko'p.

¹Литературный энциклопедический словарь. Под ред. В.Кожевникова, П.Николаева. М., 1987, с. 488.

Professor Naim Karimov bu haqida fikr yuritib, haqli ravishda quyidagilarni yozgan edi: “XX asr – insoniyat tarixidagi eng ulug‘ asrlardan biri. Bu asrda qanchalik ko‘p qon to‘kilgan, qanchalik nohaqliklar va adolatsizliklar ro‘y bergan bo‘lmasin, insoniyat xuddi shu asrda kelajak sari katta qadam tashladi... Bu asrda sodir bo‘lgan barcha voqealar insoniyat tarixining ajralmas tarkibi. Ularning bizlarga maqbul bo‘lmagan qismlarini yoddan chiqarisliga, tarixdan o‘chirishga urinish bemanilikdir... XX asr o‘zbek adabiyoti xalq va jamiyat hayoti bilan mustahkam aloqa o‘rnatdi. Bunday aloqa adabiyotimizning avvalgi bosqichlarida bo‘lmagan. XX asr o‘zbek adabiyoti xalq va jamiyatni o‘z ortidan yetaklab, ularni hurriyat va milliy taraqqiyot manzillariga olib borishga intildi va bu intilishda muayyan yutuqlarga erishdi”.

Ra‘no Mullaxo‘jayeveaning “XX asr o‘zbek she‘riyatida vatan konsepti” nomli maqolasida bu mavzuga biroz to‘xtalib o‘tilgan bo‘lib, unda o‘tgan asrda ijod qilgan, ijodining asosiy mavzusi vatan hisoblangan bir qator shoirlar: Abdulhamid Cho‘lpon, Xurshid Davron, Hamid Olimjon, Usmon Azim, Yo‘ldosh Eshbek, Shavkat Rahmon, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Rauf Parfi kabi ijodkorlarning bir qancha ijod namunalarini tilga olganlar. E‘tibor bergan bo‘lsangiz, yuqoridagi shoirlarning barchasida ijod davrining malum qismi vatanimiz sho‘rolar qo‘lida bo‘lgan vaqtlarga to‘g‘ri keladi. Bunday vaziyatda esa vatan bosh mavzuga aylanishi tabiiy bir holatdir. Uning milliy madaniy konsept sifatida ta‘riflanishiga esa ijodkorlarning ruhiyati, ularning faqatgina o‘ziga xos talqin usuli, tushunchani ifodalash uchun qo‘llangan, chuqur tahlil talab qiluvchi bir qancha lingvistik birliklar sabab bo‘la oladi. Maqolada ayrim she‘rlardan parchalar keltirilib, tahlil etiladi va shunday xulosaga kelinadi: 20-yillar avlodi she‘riyatida qo‘ldan ketayotgan vatan qayg‘usi qanchalik o‘rtanib kuylangan bo‘lsa, 70–80-yillar she‘riyatida vatan mustaqilligini erk va ozodlikni qayta qo‘lga kiritish g‘oyasi baralla yangradi. 20-yillarda zulm qanchalik qasdi-bastiga olsa, she‘riyatda aytilmoqchi bo‘lgan fikr ramz va timsollarda yo‘g‘rilib, tagma‘no ichiga singdirilib kuylandi. 70–80-yillar she‘riyatida esa timsol va majozlar orqali ifodalangan, tagmanolarga singdirilgan vatan mavzusi tobora ochiq-oydin namoyishkorona ifoda topib, she‘r bazan badiiy ravonlikdan ko‘ra ohangdor nutq shaklida ham namoyon bo‘la boshladi. Vaziyat taqozosi bulan ochiq oydin aytilmasdan, ramzlar, timsollar bilan ifodalangan vatan tushunchasi ushbu konseptning madaniylik jihatdan, milliyligimiz jihatidan ifodalanishiga zamin yaratdi. Fikrimizni chuqurroq tahlil etish uchun Cho‘lpon ijodidan bir parcha keltrisak:

*O‘ylangan o‘ylar-la ko‘ngil yupanmas
Ko‘ngilning istagi o‘y bilan qonmas,
Aytarlar bu tunda yorug‘ sham yonmas,
Chaqmasa gugurti asl o‘g‘ullar...*

Bir qaraganda, ijodkorning o‘z ko‘ngli haqida gapirilayotgandek tuyulsa-da, ushbu ramzlar ortiga yashiringan vatan, ozodlik, tutqunlik davri va shu kabi sho‘rolar bosqini tufayli yuzaga kelgan barcha oqibatlarining qisqacha tarifini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi. Qisqa satrlar bilan berilgan shu to‘rtlikni o‘qigach, shunchaki o‘ylab, rejalar tuzish bilan vatan ozod bo‘lib qolmaydi, ozodlik oddiy orzu uchun tortiq qilinmaydi, orzu qilish bilan erkin bo‘la olmaysan, vatanning asl, mard, jasur farzandlari qarshi harakat qilib, ozodlik, erkinlik uchun kurashmas ekan, qaramlik davrida xalq hech qachon ro‘shnolik ko‘rmaydi, kabi ulkan mavzuni uqib olamiz. Vatan va ozodlik tushunchalarini ifodalash uchun qo‘llanilgan “ko‘ngil”, “o‘y”, “istak”, “sham”, “yorug‘lik”, “gugurt”, “yupanmoq” kabi bir qator lingvistik birliklar o‘sha davr, o‘sha vaziyat nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda, tanlangan, foydalanilgan bo‘lib, ushbu lingvistik birliklar butun milliyligimizni, albatta, vatan tushunchasining ham konsept sifatida milliylik kasb etishini ko‘rsatib turibdi.

Cho‘lpon – tom ma‘nodagi milliy shoir. U yurt hayotidagi yutuqlar, ibratli yumushlardan qanchalik quvonsa, erksizlik va tutqunlikdan, tengsizlik va adolatsizlikdan shunchalik iztirob chekadi. Shoir she‘rlarida dard va alamning ufurib turishi ham, avvalo, millat, Vatanga muhabbat tuyg‘ularining kuchliligi bilan izohlanadi. Shoir Vatan istiqbolini ko‘zlab dard chekadi, qiynaladi va o‘zining ana shu yurak tug‘yonlarini rang-barang shakllarda ifodalaydi. Zamonda kechayotgan evrilishlarga Cho‘lponning munosabatini uning she‘rlari aniq ko‘rsatadi. Masalan, “Amalimning o‘limi” she‘rida: “Qarshimda yig‘lagan bu jonlar kimlar? Qullar o‘lkasining insonlarimi?”–deb qayg‘ursa, “Men va boshqalar” asarida erk istab far-yod chekadi:

*Erk ertaklarini eshitgan boshqa,
Qullik qo‘shig‘ini tinglagan menman.
Erkin boshqalardir, qamalagan menman,
Hayvon qatorida sanalgan menman.*

“Yong‘in” she‘rida esa shoir yurt mustamlakachilar oyog‘i ostida toptalayotgani, xalq bosqinchilar tom onidan tahqirlanayotganiga dil-dildan achinib, nola qiladi:

*Shunday katta bir o‘lkada yonmagan,
Yiqilmagan, talanmagan uy yo‘qmi?
Bir ko‘z yo‘qmi qonli yoshi tommagan,
Butun ko‘ngil umidsizmi, siniqmi?*

Shunisi muhimki, shoir yurtdagi erksizlik, vayronalik va xarobotni tasvirlash bilan kifoyalaniq qolmaydi. U shu holatdan qutulish yo‘llarini ham ko‘rsatib beradi. Erksizlik va jaholatdan qutulishning Cho‘lpon tanlagan yo‘li qat‘iy va kurashchanlik ruhi bilan sug‘orilgan. Chunonchi. “Buzilgan o‘lkaga” she‘rida o‘z yurtga sig‘indilik, mustamlaka azobidan ezilgan. vayron bo‘lgan o‘lkamizga qarata xitob qilib, xalqni ogohlantiradi, hushyorlikka chaqiradi:

*Ey tog‘lari ko‘klarga salom bergan zo‘r olka!
Nega sening boshing uzra quyruq bulut ko‘lanka?..
Ey, har turli qulliklarni sig‘dirmagan hur o‘lka,
Nega sening bo‘g‘zing bo‘g‘ib turar ko‘lanka?!..¹*

Ushbu asrda yashagan unutilmas ijodkorlardan yana biri Usmon Nosir ona Vatan va mehnatkash inson mavzulariga haqli ravishda qayta-qayta murojaat etadi va har safar mavzuning yangi-yangi qirralarini kashf etadi. U yurtsevar shoir sifatida Vatan manfaatini hamma narsadan ustun qo‘yadi. Shuning uchun ham she‘rlaridan birida dil so‘zlarini: “Agar, darkor bo‘lsa har choq, chorlasa Vatan, qo‘lyozmalarimni tashlab, shinel kiyaman”,– tarzida izhor qiladi. Usmon Nosir “Yurak” she‘rida ona-Vatanga sadoqat bilan xizmat qilib, el-yurt tuzini oqlash, Vatanni, mehnatkash xalqni rozi qilish har bir insonning muqaddas burchidir, degan fikrni obrazli qilib ifodalaydi:

*Sen ey, sen – o‘ynoqi dilbar,
Zafardan izla voringni,
To‘lib qayna, toshib o‘yna,
Tirikman, kuvla boringni!
Itoat et!
Agar sendan Vatan rozi emas bo‘lsa,
Yoril, chaqmoqqa aylan sen.
Yoril! Mayli, tamom o‘lsam!..²*

Ikkinchi jahon urushi davrida o‘zbek she‘riyatida harbiy-mudofaa mavzusi asosiy o‘rinni egalladi va jangovar publitsistik ruh birinchi o‘ringa ko‘tarildi. G‘afur G‘ulom, Oybek, Hamid Olimjon. Uyg‘un, Shayxzoda, Zulfiya, Mirtemir kabi shoirlarning urush davrida yozilgan publitsistik she‘rlarida Vatanga otashin muhabbat, yovuz dushmanga o‘tli nafrat, xalqlar do‘stligi, vatanparvarlik, qahramonlik va insonparvarlik g‘oyalari samimiyat bilan ifodalandi. Kishilarning yuksak m anaviy qiyofasi she‘riy tilda ochib berildi. “Sharqdan borayotirman” (G‘.G‘ulom), “Ona va o‘g‘il”, “Qo‘lingga qurol ol”, “Ishonch” (H. Olimjon), “Zafar yo‘llari” (Oybek), “Kurash nechun”, “Jang va qo‘shiq” (M.Shayxzoda) kabi to‘plamlarga kiritilgan jangovar she‘riy asarlar ana shundan dalolat beradi.³

Vatan konsepti o‘zbek she‘riyatidagi ko‘plab ijodkorlarning asosiy mavzusi hisoblansa-da, ulardagi ifoda bir-biridan katta farq qiladi. Buning eng bosh sababi sifatida ijodkor uslubini ko‘rsatish mumkin. Bundan tashqari, ijodkorlar yashagan davr atmosferasi, o‘sha paytdagi voqea-hodisa va jarayonlar ham bunga tasir o‘tkazmasdan qolmaydi. Misol uchun, mustaqillikka erishgunga qadar va undan keyingi davrlarda yaratilgan ijod namunalarining bir-biridan mutlaqo farq qilishini ko‘ramiz. O‘tgan asrning 20-yillari va 60–70-yillarining har ikkisi mustaqillikka qadar bo‘lgan davr, har ikkisi sho‘ro hukumati tazyiqi ostida bo‘lidhiga qaramasdan ushbu davrlarda ham tafovutlar kattagina.

Yuqorida ozodligining qo‘ldan ketganligiga hali ko‘nika olmagan ijodkorning vatan ozodligi haqidagi istaklari aks etgan ijod namunasining qisqa tahlilini ko‘rib o‘tdik. Endi esa, sodda satrlari bilan xalq ko‘nglidan joy olgan Muhammad Yusuf ijodidan kichik bir parcha keltirsak:

*O, ota makonim,
Onajon o‘lkam,
O‘zbekiston, jonim to‘shay soyangga.*

¹ Cho‘lpon. Buloqlar quchog‘ida. T., Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiyot uyi, 2007.

² Shu manba. 25-bet.

³ Mirzayev Saydulla. XX asr ozbek adabiyoti. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2005, 37-bet.

*Senday mehribon yo‘q,
Seningdek ko‘rkam,
Rimni alishmasman bedapoyangga.¹*

Mustaqillik yillarida bitilgan ushbu satrlarda yuqoridagi keltirilgan parchadagi isyon ruhi mavjud emas. Oddiy o‘xshatishlar, tinch davrda bitilganligi aniq-ravshan ko‘rinib turuvchi chiroyli satrlar. Misralar ko‘pchilikda uchraydigan, ananaviy ko‘rinishga ega bo‘lgan so‘zlar bilan boshlangan: ota makonim, Onajon o‘lkam, Senday mehribon yo‘q... Bu kabi tarif-u tavsiflarni deyarli har bir ijodkorda uchratish mumkin. Lekin misralar so‘ngida “bedapoya” so‘zi orqali vatanni akslantirish yozuvchi mahorati va o‘zi-ga xosligi deyish mumkin. Tinch zamon tasirida isyonsiz bitilgan bu jummalarda boshqa hech kimda uchramaydigan oddiy, biroq tasiri kuchli o‘xshatishlarga duch kelasiz. Vatanning bir parchasi sifatida “bedapoya”, “tandir”, “qo‘zi” so‘zlari orqali butun vatanni ta’riflashni boshqa shoirlar ijodida uchratmasligingiz turgan gap.

Har qanday shoir yoki ijodkorning kamolotga erishuvi eng avvalo, uning milliy g‘oya va qadriyat-larga qanchalik sadoqat va ularni o‘z ijodida qo‘llay olishdadir. Ana shunday milliyligni, Vatanga bo‘lgan cheksiz muhabbatni o‘z ijodida kuylay olgan Muhammad Yusuf “Vatan” she’rida beshikdan boshlangan bu muqaddas tuyg‘uning qiyosi yo‘qligi haqida shunday deydi:

*Ko‘hna tol beshikdan boshlangan olam,
Senga iddaolar qilmay sevaman.
Bir kuni singlim deb,
Bir kuni onam –
Vatan,
Kimligingni bilmay sevaman.²*

Biz bilamizki, endigina dunyoga kelgan chaqaloq ulug‘ onaxonlarimiz tomonidan birinchi beshikka belanadi. Uning uyi beshik hisoblanadi. Ana shunga qiyosan shoir birinchi olam beshikdan boshlanishini ifodalaydi. Vatan – uni tarannum etmagan, kuylamagan ijodkor topilmasa kerak. Chunki ijodkor uchun o‘zi tug‘ilib o‘sgan maskani – Vatanini kuylashdek zavqli va sharfli baxt bo‘lmaydi. Vatan mavzusida yozilgan asarlarning tub mohiyati bir bo‘lsa-da, lekin ularning hech biri bir-biriga o‘xshamaydi. Shu o‘rinda Muhammad Yusuf ijodida asosiy o‘rinlarda turuvchi vatan mavzusidagi she’rlar o‘zgacha ohang va takrorlanmas misralarda jo bo‘lganligi bois ulardagi obraz yorqin va ta’sirchan deyishimiz mumkin. Ijodkor Vatan mavzusiga qayta-qayta murojaat etadi. Chunki shoir o‘zi tug‘ilib o‘sgan yurtini, Vatanini hech kimga bermas va hech narsaga alishmas edi. Vatan deb ko‘krak kerish yot narsa, shoir shunchaki og‘iz ko‘pirtirib qog‘oz qoramaydi. U bitgan misralar yuragidan, shoirning ko‘ksidan hayotga kelgan. Shuning uchun ham Muhammad Yusufning she’rlari purmano va serjiloligi bilan ajralib turadi. Vatanga muhabbat, onaga muhabbat kabi muqaddas va buyuk tuyg‘u. Olloh insonga Vatanni muzliklarda ham, sahralarda ham, changalzorlarda ham ato etishi mumkin. Lekin yaratgan bizga O‘zbekiston deb atalgan tuprog‘ida oltin bor, har tongda bulbullar madhini o‘qib tugatmaydigan bir yurtni Vatan qilib bergan.

Zulfiyaning bu davr she’riyatida jonajon Vatan obrazi salmoqli o‘rin egalladi. Shoira: “Senga, aziz Vatan, senga, ona-yurt, mehning, ishqing bilan to‘liq ovozim”, –deb yozadi va o‘zi tug‘ilib o‘sgan Vatani-ni maftun bo‘lib qayta-qayta kuvlaydi. “Yurtimni kuylayman» she’rida lirik qahramon: “Onam suti bilan ishqingda o‘sdim”. – deya faxrlanadi, iftixor tuyg‘ulari bilan to‘lib-toshadi. Zulfiya ona Vatan mavzusini tasvirlashda his-tuyg‘udan mahrum bo‘lgan balandparvoz, dabdabali quruq gaplarga berilmaydi, aksincha, jonli, hayotiy kechinmalar. yorqin manzaralar yaratish yo‘li bilan maqsadga erishadi. “Qalbim qolgan edi bu yerda”, “Vatan tongi”, “Biz tongni sevgan-chun”, “Ko‘lda” va boshqa she’rlarida shoira xuddi shu yo‘ldan borib, aniq hayotiy kechinmalar va go‘zal tabiat manzaralari tasviri fonida ona Vatan obrazini samimiy muhabbat bilan tasvirlagan:

*Go‘dak tushunchamda Vatan deb bildim
Atrofni o‘ragan chaman bog‘ingni,
Tugamnas mehringga o xshatib sevdim
Ovga ko‘zgu bo‘lgan sof bulog‘ingni.³*

Zulfiya Vatan obrazini chizishda tabiatni juda nozik va teran his etadigan usta manzarachi sifatida ham tanildi. Zero, shoira o‘z she’rlarida peyzaj tasviridan unumli foydalandi; o‘lkamizning go‘zal tabiat

¹ Muhammad Yusuf. Saylanma. Toshkent, “Sharq”, 2007, 350-bet.

² M.Yusuf. Ulug‘imsan Vatanim. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2010, 9-bet.

³ Mirzayev Saydulla. XX asr ozbek adabiyoti. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2005, 102-bet.

manzaralarini ehtiros bilan aks ettirdi. Binobarin, o'z Vatani tabiatiga. o'z el-yurti go'zalliklariga samimiy muhabbat va ixlos Zulfiya she'rlarida qizil ip bo'lib o'tib turadi. Zulfiya she'rlarida tabiat tasviri qu-ruq bezak uchun emas. aksincha, muhim badiiy vosita sifatida ishlatiladi.

Agar vatan mavzusi aks etgan har bir misrani tahlil etib ko'radigan bo'lsak, ularda yuqorida kel-tirilgani kabi juda ko'plab o'ziga xosliklar uchrashi tabiiy. Sababi, biz ijodini qadrlaydigan har bir shoir o'zining boshqalarnikiga o'xshamaydigan yo'nalishi bilan xotiralarimizda qolgan.

**Qo'ldasheva Maxmuda Nurmatjonovna (Namangan davlat universiteti Boshlang'ich ta'limda aniq va tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi, (PhD) E-mail-kuldasheva80@bk.ru)
GEOGRAFIK MODELLASHTIRISH UNIVERSAL TA'LIM FAOLIYATINI
SHAKLLANTIRISH SHARTI SIFATIDA**

***Annatsiya.** Maqolada mamlakatimizda iqtisodiy va Ijtimoiy geografiya fanini o'qitish bo'yicha olib borilayotgan ishlar tahlili berilgan. Zamonaviy geografik mashg'ulotlarni tashkil etish masalalari. geografik modellashtirish asosida universal ta'lim faoliyatini tashkil etish usullari, geografik ta'lim mazmuni liniyalari nisbati, geografik modellashtirish tipologiyasi haqida ma'lumotlar yoritilgan.*

***Аннотация.** В данной статье представлен анализ работы по преподаванию экономической и социальной географии в нашей стране. Вопросы организации современного географического обучения. Методы организации универсальной образовательной деятельности на основе географического моделирования, соотношение линий содержания географического образования. Освещаются сведения о типологии географического моделирования.*

***Annotation.** The article provides an analysis of the work carried out in our country on the teaching of economic and social geography. Issues of Organization of modern geographical training. Methods for organizing universal educational activities on the basis of geographical modeling, the ratio of the content lines of Geographic Education. Information about the typology of geographic modeling is covered.*

***Kalit so'zlar:** ta'lim tizimi, model, modellashtirish, universal ta'lim, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, geografik ta'lim, tipologiya, ta'lim mazmuni, faol ta'lim, obyekt, hodisa va jarayonlar.*

***Ключевые слова:** система образования, модель, моделирование, всеобщее образование, экономическая и социальная география, географическое образование, типология, содержание образования, активное образование, объект, явления и процессы.*

***Key words:** educational system, model, modeling, universal education, economic and social geography, geographical education, typology, educational content, Active Education, object, phenomena and processes.*

Jahonda va mamlakatimizda yangi iqtisodiy sharoit va ta'limdagi islohotlar bo'lajak o'qituvchilarning bilim darajasiga, malakali mutaxassislariga zamonaviy talablarni qo'yimoqda. Shu munosabat bilan, Iqtisodiy va Ijtimoiy geografiyani o'qitish jarayonida pedagoglarning darsga tayyorgarligi alohida ahamiyatga ega. Fanni o'qitishda innovatsion texnologiyalarga asoslangan darslarni tashkil etishda virtual ta'lim hamda geografik modellashtirishga asoslangan darslarni tashkil etish, bu ta'lim mazmunining o'zgarishiga va ta'lim muassasalarining mutlaqo tuzilmalarini ishlab chiqishga, yangi o'quv dasturlari, maxsus kurslar, o'quv-uslubiy jihozlarni joriy etish va ishlab chiqishga, o'qitishning faol shakllari va usullarini joriy etishga, kasbiy ta'limga tubdan yangi yangi yondashuvni amalga oshirishga olib keladi. Ta'lim tizimini qayta qurishning birlamchi vazifalari uzluksiz kasb-hunar ta'limiga o'tish, har bir hudud malakali kadrlarga bo'lgan hududiy ehtiyojlarni o'zi qondira olishi uchun o'qitishni markazlashtirmaslikdir. Shunday qilib, tarmoqdan yosh mutaxassislarni tayyorlash va taqsimlashning hududiy tamoyiliga o'tish davom etmoqda. Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishar iqtisodiy tafakkurni va natijada shaxsning iqtisodiy va ijtimoiy madaniyatini shakllantirishni talab etadi.

Oliy ta'lim tizimida geografik mashg'ulotlar zamonaviy geografik tarkibni to'g'ridan to'g'ri ekspeditsiyalar, uzoq ekskursiyalar, dala amaliyoti orqali o'rganish imkoniyati cheklangan. Iqtisodiy obyektlar, ko'pincha, o'rganilayotgan hodisalar, jarayonlar, munosabatlar va ko'rsatkichlarning asosiy xususiyatlarini yetarli darajada ko'paytirish uchun mo'ljallangan obyektlarning modellari bilan almashtiriladi. Bunda kartografik materiallar, jadvallar, geoaxborot tizimlari, diagrammalar, elektron ta'lim resurslari, video va audioqismlardagi statistika haqiqiy geografik obyektlarni o'rganish uchun ishlatiladi va ularni fanni o'qitishda qo'llash metodikasi yetakchi ilmiy-uslubiy ishlarda tasvirlangan: N.I.Barinova, V.R.Golova, V.R.

Dronova, V.R.Masakovskiy, B.V.Nikolina va boshqalar ishlarida kuzatilgan. O'z navbatida, ideal model-lar uch turga bo'linadi: aqliy (ruhiy), majoziy va ramziy.¹

Dastlab, modellar faqat ilk bor mavjud bo'lgan aqliy tasvirlash shaklida qurilgan. Ular aqliy tasav-vur qilingan, ideal konstruksiyalar sifatida o'zlarining bilim funksiyalarini bajarishgan. Bular insonning hodisa, jarayon yoki obyektning nazariy sxemasini ifodalaydi. Aqliy model – bu hodisaning og'zaki tav-sifi shaklida har qanday namoyishi hisoblanadi. Modelning maqsadi o'rganish obyektini qulay (vizual) shaklida almashtirish yoki ifodalashdan iborat.

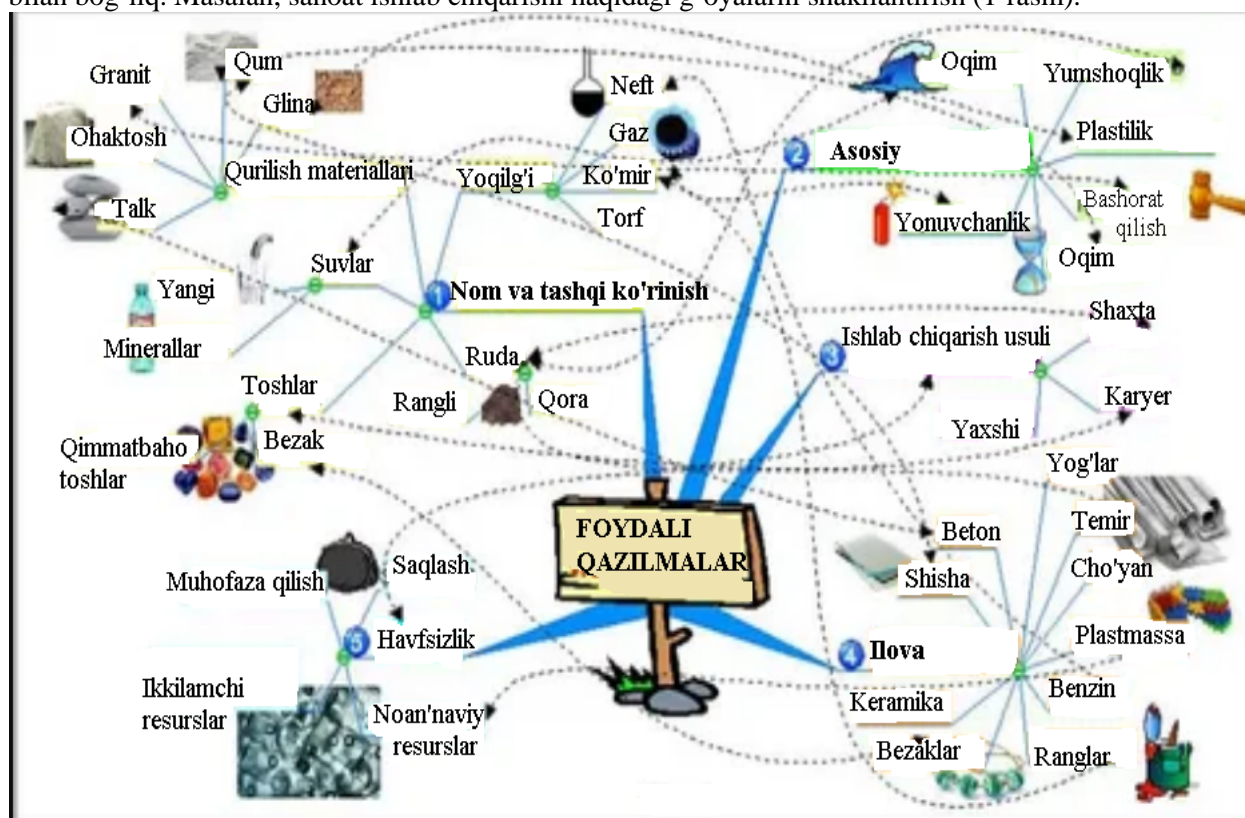
Geografik modellashtirishning alohida ahamiyati, bizning fikrimizcha, ba'zi qoidalar bilan belgila-nishi mumkin:

–iqtisodiy tizimlarning o'lchamlari katta bo'lganligi sababli, geografik modellar va kosmik model-lashtirish idrok etish uchun qulay bo'lgan tabiiy va iqtisodiy obyektlar hamda hodisalar ko'lamini qo'l-lashga imkon beradi.²

Geografik modellashtirish vaqt o'lchovidagi o'zgarishlarni kuzatishga imkon beradi. Geografik modellashtirish va axborot texnologiyalaridan foydalangan holda, vaqtinchalik jarayonlarni ko'paytirish mumkin bo'ladi. Masalan iqtisodiy ishlab chiqarish majmualari va tizimlar o'zaro ta'sirlarning ko'pligi va aloqalar to'plamidir. Bunday obyektlarni geografik modellashtirish umuman tizimning to'liq rasmini ya-ratmasa ham ba'zilarini ishlab chiqishga imkon beradi.

Aksariyat hollarda fanni o'qitishda oddiyroq va qulayroq geografik modellardan foydalanish mum-kin: siyosiy xarita, globus, maket, statistik modellar va boshqalar.³

Modellarni yaratish uchun zarur shart bu ularning tasvirlangan obyektga tashqi o'xshashligi va visual vositalarning ba'zi sxemalashirilishi va an'naviyliyi bilan alohida qismlarning nisbatlarini saqlash hisoblanadi. Iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish usuli amaliyotda kamdan kam qo'llaniladi. Hozirgi vaqtda ushbu soha eng jadal rivojlanmoqda, bu birinchi navbatda elektron ta'lim resurslarini rivojlantirish bilan bog'liq. Masalan, sanoat ishlab chiqarishi haqidagi g'oyalarni shakllantirish (1-rasm).

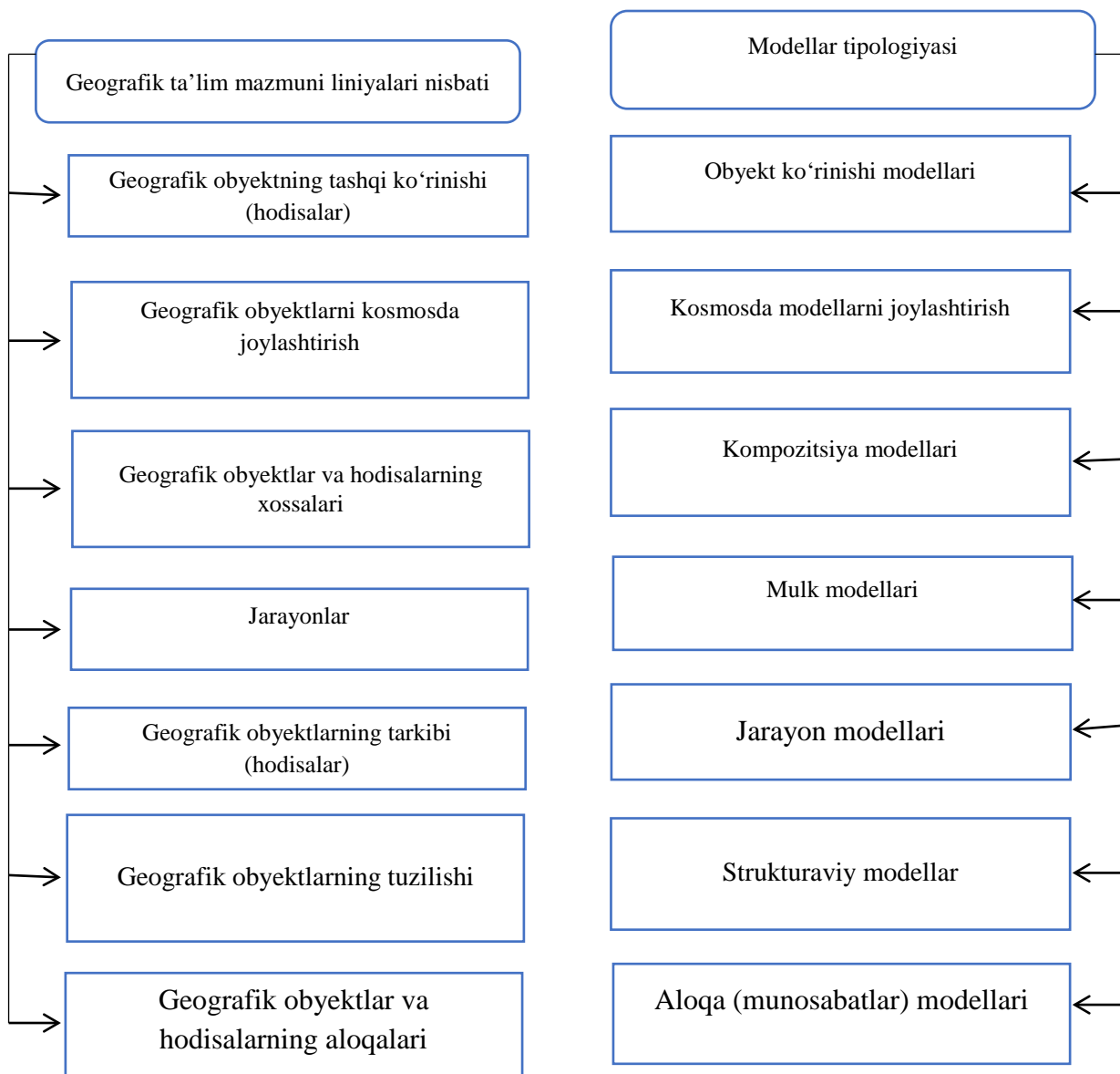

¹ Люхина Н.Г. Методика использования учебных моделей в курсе географии 6–8 классов. Автореф. кандидата педагогических наук, 13.00.02, Санкт-Петербург, 2005, с. 182.

² Komilova N., Jumaxonov Sh. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi. Darslik, "Universitet", 2020.

³ Vahobov H., M.Tillaboyeva. Iqtisodiy geografiya asoslari (o'qituvchi kitobi). T., "O'qituvchi", 2001, 4–5-betlar.

Agar to'g'ridan to'g'ri kuzatish immoni bo'lmasa, multimedia tasvirlaridan foydalanish kerak. Obyektning og'zaki tavsifidan gam foydalanish mumkin. Jarayonlar, masalan, migratsiya haqidagi g'oyalar migratsiya turlari, migratsiyaning mehnat taqsimoti, aholining yashash sharoiti, davlatlarning rivojlanish darajasi, demografiya kabilarga bog'liqligini ko'rsatadigan tajribani shakllantirishni talab qiladi. Iqtisodiy jarayonlarni kuzatish, videoklipni tomosha qilish hamda o'qituvchining og'zaki tushuntirishi ham mumkin. 2-rasmda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning tarkib chiziqlari va ularga mos modellar turlari ko'rsatilgan.

2-rasm. Geografik ta'lim mazmuni liniyalari nisbati va geografik modellar turlari.

Tarkib starlariga muvofiq belgilangan modellarning tipologiyasiga quyidagilar kiradi:

- obyektning tashqi modellari;
- kosmosga joylashtirish modellari;
- bashoratli modellar;
- kompozitsiya modellari;
- xususiyatlar modellari;
- jarayonlar modellari;
- tuzilmalar modellari;

–ulanish modellari.¹

Ushbu tipologiya, bir necha afzalliklarga ega bo‘lib, u fanning mazmuni va o‘qitish metodlari bilan bevosita bog‘liq hamda amaliy vazifalar uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa o‘rnida quyidagilarni aytish mumkin:

1. Geografik ta‘limning fazoviy-vaqtinchalik paradigmasi sharoitida inson va jamiyatning xilma-xil hayoti va faoliyati rivojlanadigan geografik ob‘yektlarni o‘rganish, eng muhimi unda mahalliy, mintaqaviy va global yo‘naltirish ko‘nikmalari va malakalarini shakllantirish maqsadida zamonaviy sharoitda ushbu hayotiy hodisalar va jarayonlarning o‘zaro ta‘sirini statik, dinamik, kartografik, grafik va boshqa shakllarda eng faol tarzda aks ettiradi.

2. O‘quv jarayonini tashkil etish uchun uslubiy ta‘minotning yetarli emasligi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani o‘qitishda talabalarda universal ta‘lim faoliyatini shakllantirish uchun geografik modellardan keng foydalanish uchun cheklovchi omil hisoblanadi. Shuning uchun universal ta‘lim faoliyatini bosqichma-bosqich shakllantirish modelini yaratish o‘quv jarayonida geografik modellardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga olib keladi.

3. Elektron ta‘lim resurslaridan maqsadli foydalanish talabalarning vazoviy va vaqtinchalik tasavvurlarini rivojlantirishni belgilaydi va universal ta‘lim faoliyatini shakllanishiga xissa qo‘shadi.

Yusupova Gulchehra Alisherovna (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti Tarjimashunoslik va xalqaro jurnalistika kafedrasida 1-kurs tayanch doktoranti; gulchehra.yusupova.84@mail.ru)
KOREYS VA O‘ZBEK TILLARIDA MAKTUB YO‘LLASHGA XOS SO‘ZLARNING QO‘LLANILISHIGA DOIR

Annotatsiya. Mazkur maqolada koreys va o‘zbek tillarida maktub yo‘llashda qo‘llaniladigan murojaat va yakunlovchi so‘zlar xususiyatlari ko‘rib chiqildi. Bunda koreys jamiyatida qabul qilingan etiket qoidalari e‘tiborga olingan. Har ikki tilda maktub yo‘llashda qo‘llaniladigan yakuniy iboralarning yosh, sharoit, mavqe, jins kabi omillari tahlil etildi.

Аннотация. В данной статье были рассмотрены особенности обращения и заключительных слов, используемых при отправке письма на корейском и узбекском языках. Учитываются правила этикета, принятые в корейском обществе. Были проанализированы такие факторы, как возраст, обстоятельства, положение и пол в подписании письма, используемых при отправке письма на обоих языках.

Annotation. In this article, the features of the address and final expressions used in sending letters in Korean and Uzbek languages were considered. The rules of etiquette accepted in Korean society are taken into account. Factors such as age, circumstances, position, and gender of final expressions used in sending letters in both languages were analyzed.

Kalit so‘zlar: maktub, noma, murojaat, yakunlovchi ibora, etiket, hurmat shakllari, mulohaza xulqi.

Ключевые слова: письмо, послание, обращение, подпись, этикет, формы вежливости, коммуникативное поведение.

Key words: letter, message, address, final expression, etiquette, forms of politeness, communication behavior.

Ilm-fan va telekommunikatsiya jadal sur‘atlar bilan rivojlanayotgan bugungi kunda qo‘l telefoni asosiy aloqa vositasiga aylangan bo‘lsa-da, maktublar inson hayotida hali ham muhim o‘rin egallaydi. Maktubda inson o‘z fikr va his-tuyg‘ularini ifodalaydi, shu sababli maktubda qo‘llanilgan murojaat va salomlashish so‘zlarining savodxonlik bilan to‘g‘ri tanlashi insonning madaniyati, yuksak bilim saviyasidan darak beradi. Hurmat va ehtirom ko‘rsatish madaniyati yuqori darajada rivojlangan Koreyada yosh avlodga boshlang‘ich sinflardan boshlab to‘g‘ri yozish ko‘nikma va mahoritiga katta e‘tibor beriladi. Bolalarga eng kichik yoshidan boshlab o‘z fikrlarini to‘g‘ri va chiroyli ifoda etish mahoratini rivojlantirish uchun shaxsiy kundalik yuritish yo‘lga qo‘yilgan. Yuqori sinflarda o‘quvchilarga epistoliar² janri mukammal o‘rgatiladi, bunda asosiy e‘tibor maktubda qo‘llaniladigan murojaat va yakuniy iboralarga qaratiladi.

¹Щербакова Т.К. Структурно-функциональная модель профессиональной деятельности учителя. На примере учителя географии. Диссертация доктора педагогических наук, 13.00.02. Москва, 2005, с. 370.

² Epistoliar janr (yunoncha epistole – “maktub”, “xabar”) – muayyan ma‘lumotlarni yetkazish uchun adresatga yuboriladigan xat, otkritka, telegramma ko‘rinishidagi matn.

Maktub yuboruvchi adresant qanday murojaat shaklini tanlashiga qarab, maktub oluvchi adresatda adresant haqida ijobiy yoki salbiy taassurot shakllanadi.

Koreys tilida maktub 편지 [pyeonji] 便紙 soʻzi “*hol-ahvol, yangilik, ishga bogʻliq boʻlgan xabar-larni yozib yuboriladigan matn*” maʼnosini anglatadi.¹ Choe Taeyeon oʻzining “*Koreys tili nutqiy muloqot etiketi*” “우리 언어 예절” (2013) kitobida “...faqat hikoyali xabarlar emas, balki toʻy taklifnomasi va rasmiy xabar ham maktubdir”, degan fikrni ilgari suradi. Shu bilan birga, olim telefon orqali muloqot qilish va elektron pochta orqali maktub yuborish qulay boʻlishiga qaramasdan, maktub yoʻllashning bir necha afzalliklarini sanab oʻtadi. Bir dona maktub telefon qoʻngʻirogʻidan koʻra yoqimli va mehrga toʻla; maktubni uzoq vaqt davomida saqlash mumkin va yana qayta oʻqib, maʼlumotlarni qayta tekshirish mumkin, iltimos qilish yoki uzr soʻrash kabi qiyin amallarni bajarishda telefonga qaraganda maktub orqali bajarish samarali; maktublar qayta-qayta oʻylab koʻrilib joʻnatilganligi sababli, xatolar kamroq boʻladi va bu oʻzaro hurmatni bildirishda yordam beradi.²

Oʻzbek tili izohli lugʻatida maktub soʻziga shunday taʼrif beriladi: Maktub (a. مکتوب –yozilgan; xat, noma) 1 kt. Kimsaga, biror kishiga yozib yuborilgan xat, noma. *Maktub yubormoq. Maktub yozmoq. Qushbegi yer ostidan xotinni kuzatdi-da, qoʻlidagi maktubning orqa-oʻngini tekshirib qaradi* (A.Qodiriy. Oʻtkan kunlar).³ Yoki boʻlmasa, *Har kim bir turlik fikr bayon qilib, uzoq bosh ogʻritdilar va natijada xon-ga quyidagi noma yozildi* (A.Qodiriy. Oʻtkan kunlar).

Maktub yozishda murojaat shakllari alohida oʻrinni egallaydi. Murojaat shakllari muomala madaniyatini belgilovchi asosiy omillardan biri boʻlib, bu bilan adresant adresatga oʻz munosabatini ifoda etibgina qolmay, oʻzining madaniyat darajasi va umumiy saviyasini ham namoyish etadi. Murojaat muloqotida muhim ahamiyatga ega boʻlib, muloqotning qanday davom etishi, koʻpincha, shu birgina soʻz bilan bogʻliq boʻlib qoladi.⁴

Umuman, koreys tili muloqotida muhimlik kasb etuvchi murojaat soʻzlari, insonlar oʻrtasidagi munosabatlarda, jumladan, maktub yoʻllashda ham alohida ahamiyat kasb etadi. N.I.Formanovskaya taʼkidlaganidek, “murojaat” – bu adresatning qaysi ijtimoiy guruhga mansubligini, u oʻynagan rolini – kasbiy, xizmat munosabatlaridagi iyerarxiy, yoshni koʻrsatadigan shaxs nominatsiyasidir.⁵

Maktub yozish etiket qoidalari, xuddi butun koreys tili kabi, turli xil oʻzgarishlarga duch kelmoqda. Jumladan, koreys tilida asrlar davomida qoʻllanilib kelgan 선생님 전 상서 (seonsaengnim jeon sangseo), 선생님께 (seonsaengnimkke) *hurmatli ustozga* kabi iboralar bilan bir qatorda, To 선생님께 (seonsa-engnimkke), Dear 선생님 (seonsaengnim) yoki From (ism) kabi iboralar ham qoʻllaniladi. Oxirgi iboralar ingliz tilidan oʻzlashtirilgan boʻlsa-da, Koreyada juda keng tarqalgan.

그것은 볼펜으로 또박또박 눌러 쓴 편지였다.

선생님 전 상서

소생 수돌이 애비 삼가 선생님께 문안드립니다. (박완서, 엄마의 말뚝. 203)

(geugeoseun bolpeneuro ttobakttobang nulleo sseun pyeonjiyeotda. seonsaengnim jeonsangseo so-saeng sudori aebi samga seonsaengnimkke munandeurimnida).

Bu ruchka bilan aniq yozilgan maktub edi.

Hurmatli ustozga.

Men Sudolning otasi Sizga salom aytaman (Pak Vanso. Onaning tayanchi. 203).

Oʻzbek tilida ustozga yoki yoshi kattalarga maktub yozishda koreys tiliga ingliz tilidan oʻzlashgan “To” yoki “Dear” soʻzlari oʻrniga “hurmatli, muhtaram” soʻzlarudan foydalaniladi.

“*Muhtaram qayin otamizgʻa!*...”

Sizdan bu ulugʻ gunohim uchun afu soʻrab, haydalgʻan oʻgʻlingiz Otabek Yusufbek hoji oʻgʻli”. (Abdulla Qodiriy. Oʻtkan kunlar. 283).

¹ 국립국어원. 표준국어대사전.

² 최태연. 우리 언어 예절. – 서울: 역란, 2013, 264 쪽.

³ Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 jildlik, 2-jild, Toshkent, Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2006, 532-bet.

⁴ Moʻminov S.M. Oʻzbek muloqot hulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. Filol. fan. dok. ...diss. avtoref., Toshkent, 2000, 63-bet.

⁵ Формановская Н.И. Русский речевого этикет. Лингвистический и методический аспекты. М., издательство ЛКИ, 2008, с. 85.

Koreyada yuqori lavozimdagi insonlarga yo'llangan deyarli barcha maktublar "familiya, ism+선생님(seonsaengnim)", "familiya, ism+선생님 귀하" (seonsaengnim gwiha), ba'zan esa "familiya, ism+선생님 앞" (seonsaengnim ap) so'zlari bilan boshlanadi. Bu so'zlar o'zbek tiliga *hurmatli* so'zi orqali beriladi. Istisno o'rinda shuni ta'kidlash joizki, Kaplan T.Y., Deryugina T.S.larning "Rechevoy etiket sovremennogo koreyskogo yazika" asarida koreys tilida qo'llaniladigan murojaat so'zlari shakllarining ko'pligi va ularni amalda to'g'ri qo'llay bilish yuqori savodxonlikni talab etishi to'g'ri talqin etilgan:

"...Shunga o'xshash ma'noli, lekin ayni paytda, xushmuomalalik darajasini turli xil usulda ifodalovchi boshqa murojaat shakllari ham mavjud. Biroq, ko'pincha, maktub yozuvchilar barcha murojaat shakllarini bilmaydilar va koreys xalqi ta'kidiga ko'ra, qarindoshlardan biriga maktub jo'natishda adresatga qanday qilib to'g'ri murojaat qilish muammosi yuzaga keladi".¹

O'zbek tilida qarindoshlarga maktub yozishda adresatga murojaat qilishda qiyinchiliklarga duch kelinmaydi. Jumladan,

"Erta bilan Nigor oyim choy olib chiqqanda, mehmonxonada Anvar yo'q, sandal ustida ochiq bir xat yotar edi:

"Mehribon xola.

Yoshliqdan sizning tarbiyangizda o'sdim, sizga va taqsirimga ko'b zahmatlar berdim...Anvar" (Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. 230).

Ma'lumki, Koreyada maktublar insonning madaniyat darajasining ko'rsatkichi hisoblangan. Inson etiket qoidalarini inobatga olmay, an'anaviy murojaat shakllarini tushirib qoldirsa, faqat kerakli so'zlarni terib chiqsa va xitoy tilidan olingan ierogliflar, jumladan, 기체후 일향만강하시옵고 [gichehu ilhyang-manganghasiopgo] (氣體候一向萬康).² "Sog'lig'ingiz yaxshimi? Sizga sihat-salomatlik tilayman" kabi iboralardan tuzilgan maktub yozsa, bu adresatga hurmatsizlikni anglatadi.

Bunday holat nafaqat shaxsiy maktub yozishmalarida, balki rasmiy yozishmalarda ham kuzatiladi, xodimlar ko'pincha murojaat va imzo shakllarini (yakuniy iboralarni) yozishda shunday muammolarga duch kelishadi. Ish faoliyati yozishmalarni jo'natish bilan bog'liq odamlar murojaat so'zlaridan o'z o'rinda to'g'ri foydalanishni yaxshi bilishlari talab etiladi: "firma nomi+주식회사 경리부장 [jusikoesa gyeongongnibujang] familiya, ism+귀중" (gwijung) yoki "firma nomi+주식회사 (jusikoesa) familiya, ism+귀하" (gwiha) so'zma-so'z "*hurmatli kompaniyaning bosh buxgalteri (famiyasi, ismi) firma (nomi)*". Rasmiy xatlar matnida ikki xil mazmunda tushuniladigan jumlar bo'lmasligi uchun ko'chma ma'nodagi so'z va iboralarni qo'llashda ehtiyotkorlik, sinchkovlik talab etiladi. Rasmiy xatlar tilida aniqlik va qisqalik asosiy mezon hisoblanadi. Bunday xatlar tili va uslubi qonunlar tiliga qo'yiladigan talablar darajasida bo'lishi zarur.³

Har bir maktub mazmun-mohiyati har xil va shaxsiy bo'lishi mumkin, lekin maktublarda murojaat va yakuniy ibora muhim rol o'ynaydi. Yuqori mansabdor shaxs yoki hurmati yuqori odamlarga yoziladigan xatlar muloyimlik qo'shimchasi 님 [nim] qo'shilgan murojaat so'zi bilan boshlanadi. 님 [nim] qo'shilgan barcha iboralar o'zbek tiliga bir xil ma'noga ega *hurmatli, muhtaram* so'zlari bilan beriladi. Biroq, 님 [nim] qo'shimchasidan tashqari, hurmatni ifodalaydigan boshqa ko'plab usullar ham mavjud. Va ularning har biri o'ziga xos ma'noga ega.

O'zbek tilida, Koreyada bo'lgani kabi, iyerarxik munosabatlar mavjud emas, shuning uchun ham ko'plab ierogliflardan kelib chiqqan murojaatlarni tarjima qilish qiyinchilik tug'diradi. Har bir iboraning ma'nosini faqat maktubni o'rganish va adresatning shaxsi bilan tanishish orqali baholash mumkin. O'zbek tilida yaqin insoniga maktub yozishda *-m'im* egalik qo'shimchasining erkalash ma'nosining ifodalinishi faolligi seziladi: *Xatni ochdi. Dalerdan ekan. Tez o'qidi. "Assalomu alaykum, munis va Mushfiq rafiqam...."* (Habib Temirov. Generalning bevasi. 272).

Anvar o'turar ekan, e'tiborsiz qo'l silkdi va sandal ustidan xatni olib ochdi:

"Baland maqom, loyiqi e'tirom, burodarim mirzo Anvar (Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. 266).

Shunday qilib, koreys tilida yuqori lavozimli shaxsga maktub yozishda quyidagi iboralar qo'llaniladi: "adresatning familiyasi va ismi+께 (kke)" (jo'nalish kelishigining hurmat shakli) yoki 배계 (baegye) 拜啓 "*Sizga hurmat bilan yozyapman*", 경계 (gyeonggye) *cheksiz hurmat ila Sizga yozyapman*, 전 상서

¹ Каплан Т.Ю., Дерюгина Т.С. Речевой этикет современного корейского языка. В., ДВГУ, 2003, с. 91.

² <https://m.blog.naver.com/ghjang5711/221020306738>

³ M.Aminov va boshq. Davlat tilida ish yuritish. Amaliy qo'llanma, T., "O'zbekiston", 2020, 340-bet.

(jeonsangseo) (kattalarga xat yozishda ishlatiladi), 전상백시 (jeonsangbaeksi) *eh-tirom ila*, “familiya, ism +님 보시옵소서 (nim bosioptoseo)” *muhtaram* va boshqalar. Tengdoshlar yoki o‘zidan kichkinaga nisbatan quyidagi iboralar qo‘llaniladi: “familiya, ism+형 (hyeong)” (akaga nisbatan qo‘llaniladi), “familiya, ism+에게 (ege)”, “familiya, ism+씨 (ssi)” (muloyim, hurmat shakli), “familiya, ism +군에게 (gun-ge)”, “familiya, ism+양에게 (yangege)”. Suhbatda nogonorativ shaklda (반말 (banmal) gapiradigan sinfdoshi yoki qo‘l ostidagi xodimga xat yozishda xushmuomalalik va hurmat bilan munosabatda bo‘lish koreys xalqining an’anaviy etket qoidalaridan biridir. Shunday qilib, murojaat qilish kerak bo‘lgan insonga “아우님 보(시)게 (aunim bo(si)ge)”, “ism/familiya+서방 보(시)게” (seobang bo(si)ge), “ism/familiya+군 보(시)게” (gun bo(si)ge) tarzida murojaat qilish mumkin.¹ Quyida bunga badiiy asarlardan misollar keltirilgan:

-박 군! 나는 군의 탈기를 찬성할 수 없다. 음험한 이역에 늙은 어머니와 어린 처자를 버리고 나선 군의 행동을 나는 찬성할 수 없다... (최서해, 탈출기)

(Bak gun! naneun gunui talgireul chanseonghal su eopda. eumheomhan iyeoge neulgeun eomeoni-wa eorin cheojareul beorigo naseon gunui haengdongeul naneun chanseonghal su eopda (Choe Seohae, talchulgi).

“Do‘stim Pak! Kechirasani-u, lekin begona yurtida o‘z onang, xotining va bolangni tashlab ketishga qanday hadding siqqanini tushuna olmayapman.”²

Keltirilgan parchada do‘stiga maktub yozgan Kim “박 군”, ya’ni “Do‘stim Pak” deb hurmat ma’nosida murojaat qilishi kuzatiladi.

O‘zbek tilida koreys tili singari ismga jo‘nalish kelishigining qo‘shimchasini qo‘shish orqali murojaat qilinadi: *Umidim yulduzi, orzum chechagi, hayotim tiragi Kumushimga!...*

Borlig‘im muhabbatigiz alangasi bilan tutashgani holda zavjingiz Otabek. 26-javzo, 1265-nchi yil. Toshkand (Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. 192).

Koreys tilida yakunlovchi iboralar murojaatlar kabi quyidagi shakllarga ega: “familiya, ism+서(seo)” “yozilgan (familiya, ism)”, “familiya, ism+상서(sangseo)” “yozilgan (familiya, ism)”, “familiya, ism+배(bae)” “kichik kattaga hurmat bilan yozilgan xat”, “familiya, ism+배백(baebaek)” “chuqur hurmat bilan”, “familiya, ism+배상(baesang)” “hurmat bilan, Sizning (familiya, ism)”, “familiya, ism+올림[ollim] “kichikdan kattaga hurmat bilan yozilgan maktub”, “문하생 (munhasaeng) familiya, ism+올립니다 (ollimnida)” “hurmat bilan o‘quvchidan ustozga”. Agar xat teng mavqeli yoki qo‘l ostida ishlovchi xodimga yuborilgan bo‘lsa, unda quyudagi iboralardan foydalaniladi: “familiya, ism+씀(sseum)” “(familiya, ism) yozdi”, “familiya, ism+드림(deurim)” “(familiya, ism) hurmat bilan yozildi”, “너의 다정한 친구 (neoui dajeonghan chingu) familiya, ism+가 (ga)” “sening yaqin do‘sting (familiya, ism)”, “From (familiya, ism)” “(familiya, ism)dan”.

...그 어머니의 딸이니 나도 이 길을 그렇게 갈 수 있으려니 생각한다.

2008년 가을
신경숙 씀

(geu eomeoniui ttal-ini nado i gil-eul geuleolge gal su iss-eulyeoni saeng-gaghanda 2008 nyeon gaeul Sin Gyeongsuk sseum)

O‘sha onaning qizi bo‘lganim uchun men ham bu yo‘ldan shunday bora olsam kerak, deb o‘ylayman.

Hurmat bilan, Shin Kyong Suk
2008-yil, kuz.

O‘zbek tilida hurmatni ifodalovchi yakunlovchi “hurmat bilan”, “eh-tirom bilan” kabi iboralar keng qo‘llaniladi.

1) “Assalomu alaykum, Nurbek aka!
Ushbu xatni olib hayron bo‘lgandirsiz...
Sizga cheksiz *eh-tirom bilan*,
Mushfiqa.

15-oktabr, 199...-yil.” (Habib Temirov. Generalning bevasi. 276).

¹ 표준 언어 예절. -서울: 국립국어원. 221 쪽.

² Zamonaviy koreys nasri antologiyasi. Tuzuvchi U.Saydazimova va boshq. T., “Istiqlol”, 2014, 272-bet.

Koreys tilida konvertida manzilga imzo qo'yishda, yani tugallovchi qo'shimchalarning turli shakllaridan foydalaniladi: 귀하 [gwiha] 貴下 *Janobi Oliylari*, 좌하 (jwaha) 座下 *hurmatli*, 안하 [anha] 案下 *olijanob*, 각하 (gagha) 閣下 *Janobi oliylari, olampanoh, valiahd*, bundan tashqari, ushbu murojaat prezident yoki parlament a'zosi uchun mo'ljallangan, 하형 (hahyeong) *akasi yoki sinfdoshiga*, 아인 (ain) 雅人 *yaqin insonimga*, 대인 (daein) 大人 *buyuk odamga*, 앞 (ap) quyi mavqeli insonlarga maktub yozishda ismdan keyin qo'yiladi.

To'g'ri, murojaatlarni tanlashda qiyinchiliklardan tashqari, maktubni yakunlash ya'ni yakunlovchi iboralarni tanlash muammosi ham mavjud. So'nggi paytlarda Koreyada shunday tarzda murojaat qilish va maktublarni imzolash tendentsiyasi kuzatiladi: 사랑하는 딸에게 (salanghaneun ttalege) *sevimli qizimga*, xatning oxirida bo'lsa, 엄마가 (eommaga) *onang*. Bundan tashqari, "Familiya, ism+로부터 (lobuteo)" "(familiya, ism) *dan* shakli ham tez-tez qo'llaniladi, bu xorijiy tildan so'zma-so'z tarjima bo'lib, bunday variantlar nutq etiketi qoidalariga muvofiq bo'lmaydi. Har qanday tashkilot yoki muassasaga maktub jo'natishda maktub "kompaniya nomi+주식회사 사장 (jusighoesa sajang) *familiya, ism+올림 (ollim)*" kabi standart ibora bilan imzolanadi. Bunday iboralarni qo'llamaslik hurmatsizlik hisoblanadi.

Yuqori lavozimli shaxsga maktub solingan konvertga imzo chekayotganda quyidagi konstruksiyadan foydalaniladi: "familiya, ism+lavozim+님/께 [nim/kke]" yoki "familiya, ism+귀하 (gwiha)", "familiya, ism+좌하 (jwaha)".

Hamkasbga maktub yuborilganda, konvertga quyidagi tarzda imzo qo'yiladi: "familiya, ism+귀하/님 (gwiha/nim)", quyi lavozimli insonlarga bo'lsa "familiya, ism+앞 (ap)".

Muassasaga maktub yuborishda konvert ustiga "familiya, ism+ 주식회사 귀중 (jusighoesa gwijung)" deb yoziladi, qaytish manzili va adresatning manzili: "firma nomi 주식회사 [jusighoesa] +familiya, ism+귀하 부장님 (gwiha bujangnim)".

Quyidagi keltirilgan jadvalda adresant va adresatning ismi muhim bo'lgani uchun, manzildan avval yozilgan bo'lib, murojaat qilish va yakunlovchi iboralarni tanlashda etiket qoidalariga muvofiq yozilgan.

<p>○○○올림/상/배상/... [ollim/sang/baesang/] ○○○<i>dan hurmat bilan Sizga maktub</i>   서울특별시 송파구 신천동 11-8 [seoulteukbyeolsi songpagu sincheondong 11-8]   더샵 스타리버 101동 1502호 [deosyap seutaribeo 101dong 1502ho]   □□□-□□□</p> <p style="text-align: right;">○○○님/좌하/좌전/... [nim/jwaha/jwajeon] <i>Hurmatli</i> ○○○...</p> <p style="text-align: right;">대구광역시 달서구 호산로 126 [daegugwangyeoksi dalseogu hosallo 126]   삼성한국형아파트 108동 1302호 [samseonghangukyeongapateu 108dong 1302ho]   □□□-□□□</p>

Shuningdek, konvertni ustiga adresant o'zini ismini yozishda adresatning ismidan ko'ra kichikroq harflarda yozish etiket qoidalariga to'g'ri keladi. Bunda adresant adresatga nisbat hurmat ko'rsatganligini bildiradi¹.

Koreys tilida murojaat shakllari murakkabligi insonlar o'rtasidagi yoziladigan yozishmalar – oddiy maktublardan tortib rasmiy xatlarda ham kuzatiladi. Maktub yozishda murojaat (xat boshida qo'llaniladigan so'z va iboralar) va yakunlovchi so'z va iboralar muhimlik kasb etadi. Maktub yozishda murojaat so'zlari kabi matnning to'g'ri va chiroyli yozilishi, fikrning to'g'ri ifodalanishi, aniq va qisqa jumlar insoning savodxonlik darajasini ko'rsatadi. Shu sababli Koreyada boshlang'ich sinflardan boshlab dars jarayoniga to'g'ri yozish, fikrni to'g'ri ifodalash kabi maxsus fanlar kiritilgani bejizga emas.

Xulosa tarzida koreys tilida bunday turli xil murojaatlar va yakunlovchi iboralar orasida to'g'risini tanlash va maktub yozishning barcha qoidalariga rioya qilish bir oz qiyinchilik tug'dirishini ta'kidlashimiz joyiz. O'zbek tilida, Koreyada bo'lgani kabi, iyerarxik munosabatlar mavjud emasligi sababli iyerogliflardan iborat murojaat so'z va iboralarini tarjima qilish qiyinchilik tug'diradi. Har bir iboraning ma'nosini faqat maktubni o'rganish va adresatning shaxsi bilan tanishish orqali baholash mumkin. O'zbek tilida esa maktub yo'llashda qo'llaniladigan murojaat shakllari va yakuniy iboralar nisbatan kam va aniq.

¹최태연. 우리 언어 예절. – 서울: 역란, 2013. 264 쪽.

Рузиева Зилола Мустафаевна (PhD по филологическим наукам, старший преподаватель Навоийского государственного педагогического института; zi101ruzieva@gmail.com)

ПУТИ ПЕРЕДАЧИ СМЫСЛОВОГО СОДЕРЖАНИЯ НЕСОВЕРШЕННОГО ВИДА РУССКОГО ГЛАГОЛА В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Мақолада рус тилидаги феълнинг морфологик категорияси, хусусан, тугалланмаган вид феълнинг семантик мазмуни синхрон-контрастив аспектда кўриб чиқилган. Ушбу категориянинг миллий хусусиятлари ва тиллараро мувофиқлиги ўрганилган. Рус тилидаги феълнинг тугалланмаган вид шакли семантикасининг ўзбек тилига ифодаланиш йўллари ёритилган.

Annotation. This article considers the morphological category of the form of the Russian verb, in particular the semantic content of the imperfect aspect in the synchronous-comparative aspect. The national specifics and interlingual correspondence of this category are studied. The ways of transferring the semantics of the imperfect form of the Russian verb into the Uzbek language are revealed.

Аннотация. В данной статье рассмотрена морфологическая категория вида русского глагола, в частности смысловое содержание несовершенного вида в синхронно-сопоставительном аспекте. Изучены национальная специфика и межъязыковое соответствие данной категории. Выявлены способы передачи семантики несовершенного вида русского глагола на узбекский язык.

Калим сўзлар: жиҳат, чегараловчи ва бўлишсизлик феъллари, тўлиқлик, тўлиқсизлик, давомийлик, ҳаракат такрори, аспектual қарама-қаршилик, бош феъл, кўмакчи феъл.

Ключевые слова: качество, предельные, непредельные и отрицательные глаголы, полные, неполные, продолжительные, повторяющиеся действия, аспектualное противопоставление, основной глагол, вспомогательный глагол.

Key words: aspect, limiting and infinitive verbs, completeness, incompleteness, duration, repetition of action, aspectual opposition, main verb, auxiliary verb.

Введение. В мировой лингвистике существуют языковые явления, которые сложны для исследования, описания и преподавания. Среди них выделяются лексико-грамматические реалии глаголов русского и узбекского языков, а именно следует отметить категорию вида, рассмотрение сложных вопросов которой в синхронно-сопоставительном аспекте, создание четкой основы для нового осмысления ее функционирования, системности, структурно-уровневого статуса, национальной специфики и межъязыковых соответствий приобретают особую актуальность и научную значимость.

Разнотипность русского и узбекского языков, определение их лексико-грамматическими особенностями специфики лексико-грамматических средств видовой категории требуют тщательного изучения.

В узбекском языкознании категория вида является одним из основных дискуссионных вопросов, поскольку все видовые формы глагола в узбекском языке обозначают качество протекания действия во времени и пространстве и считаются выразителями его значения. Видовая категория - это специфическая черта русской глагольной лексемы, она представляется наиболее трудным разделом русской грамматики для студентов групп с узбекским языком обучения, о чем свидетельствуют частые грамматические ошибки в их речи. По этой причине возникает необходимость изучения способов передачи видовой семантики русского глагола на узбекский язык, истинных видовых значений в узбекском языке, которые могут быть выделены и описаны в рамках видовременной системы.

Анализ литературы по теме. Категория вида уникальна для русского глагола, передаётся различными аффиксами (префиксами, суффиксами), фонетическими изменениями и служит для обозначения продолжительности, законченности, повторяемости, однократности действия или состояния; выделяются несовершенный и совершенный вид. Ученые-исследователи В.В.Решетов, О.Азизов называли неоконченным (неполным) и окончанным (полным) видом. Однако такое название видов не всегда оправданное.

Поскольку проблема глагольного вида окончательно не выяснена, некоторые лингвисты, учитывая соответствие значения русского глагольного вида значению завершенности, незавершенности, повторяемости действия, обозначаемого узбекскими глаголами, заключили, что и в узбекском языке имеется категория, близкая к русскому глагольному виду: завершенность представляет совершенный вид, и наоборот.

Методология исследования. В русском языке категория вида тесно взаимосвязана с категорией времени: глаголы в форме несовершенного вида имеют формы прошедшего, настоящего и будущего времени, а глаголы в форме совершенного – только формы прошедшего и будущего.

Глаголами несовершенного вида выражаются находящиеся в процессе, длительные, повторяющиеся действия или состояния. Действие, выражаемое глаголами несовершенного вида, не сконцентрировано в неделимой целостности, не направлено на предел (непредельные глаголы). Непредельные глагольные лексемы в русском языке имеют полную парадигму: в изъявительном наклонении образуют все три формы: прошедшего, настоящего и сложного будущего времени; образуют форму условного (*читал бы, читали бы*) и повелительного (*читай, читайте*) наклонений; обладают причастиями настоящего и прошедшего времени. Деепричастие несовершенного вида содержит значение одновременного действия и образуется посредством суффиксов *-а, -я*.

Глаголы несовершенного вида образуются чаще всего посредством имперфективации, а также с помощью чередования звуков, перемещения ударения и супплетивных корневых морфем. Они вступают в определенные отношения с элементами контекста, с синтаксической структурой предложения.

В узбекском языке глаголы лишены категории вида: глагольные основы не являются оппозициями с точки зрения отношения к результату действия. Отсутствие данной морфологической категории в узбекском языке компенсируется наличием других языковых элементов, которые передают природу реализации действия. Временным формам узбекского глагола свойственна передача некоторых оттенков значений русских глагольных видовых форм. Наблюдается тесная связь с временной категорией отношения действия к реальности.

Ввиду разнообразия временных форм, отражающих все смысловые содержания трех временных форм русского глагола несовершенного вида, узбекские глагольные лексемы очень близки к русским глаголам несовершенного вида (*думаю – ўйлаялман, думал – ўйлардим, буду думать – ўйлайман*).

Анализ и результаты. Значения, различаемые несовершенным и совершенным видом русского глагола, в узбекском языке выражаются формами образа действия. Нужно признать и то, что формы образа действия по сравнению с видовой категорией с точки зрения семантики богаче, поскольку аффиксы вспомогательных глаголов имеют свойство выражать значения не только законченности или повторяемости, но и ряда таких значений, как продолжительность, способность, неожиданность, начало, однократность. Это можно показать при сравнении глагола *айтди – сказал, айтиб кўйди – сказал, айта бошлади – начал говорить, айта олди – смог сказать, айтиб берди – рассказал, айтиб солди – сказал, айтиб кўрди – сказал, айтиб чиқди – сказал, айтиб ўтди – упомянул, айтиб турди – пересказывал, айтиб ташлади – сказал, айтиб бўлди – рассказал*. Как видно из примеров, невозможно выразить все указанные значения формами совершенного и несовершенного вида русского глагола. По этой причине приходится использовать другие грамматические средства.

И в русском, и в узбекском языках присутствуют конструкции по модели: *вспомогательный глагол+основной глагол*. Но в русском языке их количество невелико. Различие таких сочетаний, существующих в двух сопоставляемых языках, сводится к тому, что в узбекском языке обычно сначала форма основного глагола с аффиксами *-б(-иб), -а(-у)*, затем следует вспомогательный глагол со спрягаемыми аффиксами, а в русском языке – сначала спрягаемая форма, затем следует основной глагол в неопределенной форме: *Было уже поздно ехать на ярмарку и ловить чижей; Пашика растянулся на постели и стал думать (А.П.Чехов. «Беглец»)*. *Энди кун кеч, ярмаркага ҳам, саъва туттишга ҳам бориб бўлмайдим; Пашика кроватига чўзилиб ётди-да, ўйлай бошлади (А.П.Чехов. «Қочоқ». Пер. Х.Ахророва)*.

В узбекском языке смысловое значение формы прошедшего времени русских непредельных глаголов можно представить следующими языковыми элементами:

1) основной формой повторяющегося продолжительного прошедшего времени. Например: *Ўшанда қўлогимизга шамол овози чалинса, унга жўр бўлиб қимирлаган япроқлар, кўз илгамас узоқ-узоқларда ажойиб ва гаройиб нарсалар ҳам бор дегандай шивирлаб, бетларимизни силаб эркалатарди (Ч.Айтматов. «Биринчи муаллим»)*. *Мы слушали, притаившись на ветках, неземные звуки ветров, а листья в ответ им дружно нашептывали о заманчивых, загадочных краях, что скрывались за сизыми далями (Ч.Айтматов. «Первый учитель»)*;

2) формой основного глагола на *-ar* в соединении с вспомогательным глаголом *эдинг, эдим* (*борар эди, кетар эдик*): *Мактабга ўз ихтиёримиз билан ҳавас қилиб борардик* (Ч.Айтматов «Биринчи муаллим». Пер. Зайнаб). *Мы сами шли в школу* (Ч.Айтматов. «Первый учитель»).

Сочетания *юрар эди, бўлар эди* отражают прошедший незавершенный процесс без указания предела. *Опаси эса, кўп ёш эмас, ўттизларга бориб қолган, у ҳам новча, қадди-қомати келишган, қора қошли, қизил юзли, қисқаси шакардаккина бўлиб, иўх, ўйноқи, ҳамма вақт малорус ашулаларини айтиб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юрар эди* (А.П.Чехов. «Филоф бандаси». Пер. И.Раззакова). *А она уже не молодая, лет тридцати, но тоже высокая, стройная, чернобровая, краснощекая, – одним словом, не девица, а мармелад, и такая разбитная, шумная, всё поет малороссийские романсы и хохочет* (А.П.Чехов. «Человек в футляре»).

Однако необходимо отметить, что данные конструкции могут служить также и для передачи других значений, употребляясь:

1) в качестве переводного эквивалента для русского сослагательного наклонения (*бы* и т. п.): *Прогулка принесла бы тебе большую пользу, а я с удовольствием сопровождал бы тебя* (М.Булгаков. «Мастер и Маргарита»). *Сайр қилсанг ўзингга яхиш бўларди, мен эса бажонидил сенга ҳамроҳ бўлардим* (М.Булгаков. «Уста ва Маргарита». Пер. Кодира Мирмухаммедова);

2) для выражения просто несовершенного вида (без значения многократности): *Сарой ёнида аллаким юрар эди!* (А.П.Чехов. «Филоф бандаси». Пер. И.Раззакова). *Кто-то ходил недалеко от сарая; пройдет немного и остановится, а через минуту опять: туп, туп...* (А.П.Чехов. «Человек в футляре»).

Значение несовершенного вида русского глагола также можно передать в узбекском языке различными глагольными формами. Например: *А Караке потом целую неделю не разговаривал со мной, обиделся, «Ты», – говорит, – подвел меня, старого* (Ч.Айтматов. «Первый учитель»). *Сен ухлаб ётган эдинг, кавушини қўлига бериб чиқариб юборувдим, мени оппоқ соқолим билан уятга қолдирдинг, деб Қартангбой ота бир ҳафтагача мен билан гаплашмай юрди* (Ч.Айтматов. «Биринчи муаллим». Пер. Зайнаб).

В узбекском языке конкретное прошедшее время выражает законченность действия. Это обозначается в глаголах движения: *чиқдим, келдим, бордим, кирдим* (*вышел, пришел, пошел, зашел*) и другие. Между тем такие глаголы могут сочетаться со словами, выражающими продолжительность, повторяемость действия: *Бездомний ўрнидан туришига бир неча марта уриниб кўрди, лекин оёқларида жон йўқ эди – у шол бўлиб қолганга ўхшарди* (М.Булгаков. «Уста ва Маргарита». Пер. Кодира Мирмухаммедова). *Несколько раз он пытался подняться, но ноги его не слушались – с Бездомным приключилось что-то вроде паралича* (М.Булгаков. «Мастер и Маргарита»). В русском языке же в таком случае употребляется глагол несовершенного вида. Данные примеры показывают то, что хотя в узбекском языке конкретизируются временные формы, нет ограничений, связанных с видовым признаком, как это можно отметить в русском языке: совершенный вид глагола употребляется лишь в формах прошедшего и будущего простого времени.

В узбекском языке же от любого глагольного слова можно образовать форму всех времен: *экдим* (*посеял*), *ўқиб чиқдим* (*прочитал*) – очевидное прошедшее время; *экканман* (*сеял*), *ўқиб чиққанман* (*читал*) – причастное прошедшее время; *эккан эдим* (*сеял*), *ўқиб чиққан эдим* (*читал*) – давнопрошедшее время; *экар эдим* (*сеял*), *ўқиб чиқар эдим* (*читал*) – продолжительная форма прошедшего времени; *экибман* (*сеял*), *ўқиб чиқибман* (*читал*) – форма прошедшего времени; *экаман* (*посею*), *ўқиб чиқаман* (*прочитаю*) – настоящее-будущее время; *экяпман* (*сею*), *ўқиб чиқяпман* (*читаю*) – настоящее время данного момента; *экаётирман* (*сею*), *ўқиб чақаетирман* (*читаю*) – очевидное настоящее время; *экмоқдаман* (*сею*), *ўқиб чиқмоқдаман* (*читаю*) – настоящее длительное время.

В узбекском языке смысловым аналогом для русского несовершенного вида в настоящем времени можно считать форму глаголов типа *қияпман, кетяпман, боряпман, бажаряпман* и другие: *Мен бутунлай учиб кетяпман, сиз билан видолашгани келдим* (М.Булгаков. «Уста ва Маргарита». Пер. К.Мирмухаммедова). *Я улетаю навсегда и пришел к вам лишь с тем, чтобы попортиться* (М.Булгаков. «Мастер и Маргарита»).

В качестве семантического эквивалента русского глагола настоящего времени в узбекском языке могут выступать две формы:

1. Настоящее время данного момента *қараяпман* – отражает настоящее время русского глагола, обозначающее совпадение действия и момента речи.

2. Настоящее-будущее время: *қарайман* – передаёт второе значение настоящего времени русского глагола, употребляющееся для обозначения закономерно совершающихся, постоянных действий: *Одатда, қўп шов-шув бўлган ва ҳеч хаёлдан қўтарилмайдиган одам ниҳоят кўз олдига намоён бўлган чоғда унга шундай тикилиб қарайдилар* (М.Булгаков. «Уста ва Маргарита»). Так **смотрят** на того, о ком слышали много, о ком и сами думали, и кто на-конец появился (М. Булгаков. «Мастер и Маргарита»). Для передачи значения будущего сложного времени русских глаголов на узбекский язык используются глаголы настоящего-будущего времени: *Бу қилган яхшилигингизга катта бўлганимда сизни боқаман, ҳеч кимга хўрлатмайман, ўлга-нингизда онам Пелагеяга қилингандай, сизга ҳам дуойи фотиҳа қиламан* (А.П.Чехов. «Ванька» Пер. О.Рахимий). *А когда вырасту большой, то за это самое буду тебя кормить и в обиду никому не дам, а пом-решь, стану за упокой души молить, всё равно как за мамку Пелагею* (А.П.Чехов. «Ванька»).

Посредством суффикса *-а(-я)* от основы настоящего времени образуется деепричастие не-со-вершенного вида: *читая, сверкая: Третий – это был мужик, похожий на бабу, - закрестился, и все трое, беспорядочно стуца ногами и ступая на полы Михайлы, пошли из палаты* (А.П.Чехов. «Беглец»). *Учинчиси – хотинга ўхшаши мужик – чўқинди, кейин уччаласи оёқларини тапиллатиб, Михайлонинг этагини босиб-босиб палатадан чиқинди* (А.П.Чехов. «Қочоқ»).

Как и глагольные словоформы, деепричастия в узбекском языке лишены видового признака. Содержание русских деепричастий обоих видов передается в узбекском языке деепричастием, которое образуется прибавлением к начальной форме глагола суффиксов *-(и) б, -ач, -ай*: **Бақриб** юборди-ю, **жавоб қутмай** қўшни палатага югурди (А.П.Чехов. «Ванька»). *И, не дожидаясь ответа, он бросился в соседнюю палату* (А.П.Чехов. «Ванька»). *Хотинлар бўлимидан ўтгач, у яна йў-лакка чиқиб қолди, таниши зинани кўриб, чопқиллаб пастга тушди* (А.П.Чехов. «Қочоқ»). **Пробежав** через женское отделение, он опять очутился в коридоре, увидел перила знакомой лестницы и побежал вниз (А.П.Чехов. «Беглец»). Как видно из примеров, узбекский глагол нейтрален по отношению к видовой категории.

Хотя узбекские глагольные словоформы не обладают видовыми значениями, узбекский язык располагает разнообразными грамматическими средствами, при помощи которых с большой или меньшей точностью можно отобразить те или иные видовые значениями русских глагольных лексем. Основные из них – составные глаголы, состоящие из основных и вспомогательных глаголов. При этом словоформы, выражающие основное значение, выступают в форме причастия настоящего или прошедшего времени, а глаголы, представленные в роли вспомогательных – в соответствующей форме лица, числа и времени.

Значение и употребление вспомогательных глаголов, а также другие качества были изучены А.Гулямовым и А.Хожиевым. Семантика основных глагольных слов полная, и они выражаются самостоятельно. Вспомогательные глаголы служат в основном для передачи определенных грамматических значений.

В узбекском языке к вспомогательным глаголам относятся следующие глагольные единицы: *бошламоқ (начать), ётмоқ (лежать), турмоқ (встать), юрмоқ (ходить), ўтирмоқ (сидеть), бўлмоқ (быть), битирмоқ (закончить), олмоқ (брать), бермоқ (дать), қолмоқ (остаться), қўймоқ (положить), чиқмоқ (выходить), бормоқ (поехать), келмоқ (прийти), кетмоқ (уйти), юбормоқ (отправить), ташламоқ (бросить), солмоқ (положить), тушмоқ (спуститься), ўлмоқ (умереть), ўтмоқ (пройти), етмоқ (доехать), кўрмоқ (видеть), қарамоқ (смотреть), боқмоқ (посмотреть), ёзмоқ (писать)*.

Глаголы узбекского языка в основном значении и в значении вспомогательных глаголов

Глаголы	Основное значение	Вспомогательные значения	Примеры
олмоқ	взять, брать	Проявление действия в сравнительно короткий промежуток времени	<i>Ухлаб олди</i> – выпался
бормоқ	идти, ходить	Незавершенность, продолжительность действия	<i>Яхшиланиб бормоқда</i> – улучшается.
бошламоқ	начинать	1. Интенсивность, напряженность действия. 2. Начало действия.	1. <i>Ёна бошлади</i> – разгорелся. 2. <i>Гапира бошлади</i> – заговорил.
битмоқ	кончатся	Завершенность, полнота и результа-	<i>Иши битди</i> – работа закон-

		тивность действия	чилась
битирмок	заканчивать	Завершенность, полнота и результативность действия	<i>Еб битирган</i> – съел всё
юбормок	отпускать	Интенсивность, напряженность действия	<i>Қичқириб юборди</i> – вскрикнул
етмок	достичь	Завершенность действия	<i>Бориб етди</i> – добрался

Например: *Тогларда шундай чаималар бўладики, янги йўл очилса, бу чаималарга элтадиган сўқмоқ йўллар эсан чиқиб кетади, сувсаганда йўлдан бурилиб борадиган йўловчилар тобора камаяди, шу билан бу чаималарни ялпиз ёки наъматак босиб кетади* (Ч.Айтматов. “Биринчи муаллим”). *Бывают такие родники в горах: проляжет новая дорога, тропа к ним забывается, все реже заворачивают туда путники напиться воды, и родники понемногу зарастают мятой да ежевикой* (Ч.Айтматов. «Первый учитель»).

Говоря о подобных смысловых эквивалентах для русских видовых значений в узбекском языке, нужно помнить, что об аналогичности русской системы отображения видовых значений и их обозначения в узбекском языке не может быть и речи. Принципиальное различие между языками заключается в том, что в русском языке глагол (в любой глагольной форме) всегда обладает признаком того или другого вида (или несовершенного, или совершенного), между тем как в узбекском языке в большинстве случаев глагольная форма не имеет видового значения (т. е. значение данной формы не уточнено признаком совершенного или несовершенного вида); иначе говоря, целый ряд узбекских глагольных форм находятся вне видообразования.

Заключение и рекомендации. Таким образом, в узбекском языке глаголы лишены категории вида: глагольные основы не представляют оппозиций, оттенки видовых значений русского глагола заключаются в самой основе узбекского глагола и сохраняются во всех глагольных словоформах. Они обладают богатой системой временных форм: чаще используются разнообразные формы глаголов в прошедшем времени, будущее время в чистом виде употребляется очень редко, обычно подменяясь настоящим-будущим временем (*ҳозирги келаси замон*).

Временные формы узбекского глагола могут передавать значения несовершенного вида русского глагола. Значения несовершенного вида русского глагола можно передать различными грамматическими средствами, в частности сочетанием основного глагола с вспомогательным глаголом. Значение деепричастий несовершенного вида передается деепричастием, образуемым присоединением суффиксов *-б (иб)* к начальной форме глагола.

Использованная литература:

1. Азизов А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. Ташкент, Учпедгиз, 1960, 200 с.
2. Гулямов А.Г. Глагол. Ташкент, 1954, 88 с.
3. Решетов В.В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, «Ўқитувчи», 1965, 243 с.
4. Хожиев А. Глагол. Ташкент, “Фан”, 1973, 192 с.
5. Айтматов Ч.Т. Первый учитель. М., “Эксмо”, 2012, 70 с.//<https://knigi-fb2.net/xfsearch /1/Чингиз+Айтматов/>
6. Айтматов Ч. Биринчи муаллим. Пер. Зайнаб//[https://n.ziyouz.com/books/jahon_nasri/Chingiz%20Aytmatov.%20Birinchi%20muallim%20\(qissa\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/jahon_nasri/Chingiz%20Aytmatov.%20Birinchi%20muallim%20(qissa).pdf)
7. Булгаков М.А. Мастер и Маргарита. М., 1984, 386 с.//<https://akniga.org/mbulgakov-master-i-margarita>.
8. Булгаков М. Уста ва Маргарита. Пер. К.Мирмухаммедова//[https://n.ziyouz.com/books/jahon_nasri/Mikhail%20Bulgakov.%20Usta%20va%20Margarita%20\(roman\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/jahon_nasri/Mikhail%20Bulgakov.%20Usta%20va%20Margarita%20(roman).pdf)
9. Чехов А.П. Ванька. Пер. О.Рахимий//<https://ziyouz.uz/jahon-nasri/anton-chexov/anton-chexov-vanka-hikoqa/>
10. Чехов А.П. Қочоқ. Пер. Х.Ахроровой//<https://ziyouz.uz/jahon-nasri/anton-chexov/anton-chexov-qochoq-hikoqa/>

Алимарданова Шахло Ашурмаматовна (преподаватель УзГУМЯ;
e-mail: sh.alimardanova@uzswlu.uz)

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ЦЕПОЧКА КАК КОМПЛЕКСНАЯ ЕДИНИЦА РУССКОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ

Annotatsiya. *Ruscha sinxron so‘z yasalish tizimi ko‘p o‘lchovli iyerarxik tashkilot bo‘lib, uning murakkab birliklari: so‘z yasovchi juftlik, so‘z yasovchi paradigma, so‘z yasash zanjiri va so‘z yasash uyasi. Bu birliklar hosila va generatsiya asoslarining turli qarama-qarshiliklari bilan hosil qilingan. Eng oddiy murakkab birlik so‘z yasovchi juftlikdir.*

Аннотация. Система русского синхронного словообразования представляет собой многомерную иерархическую организацию, комплексными единицами которой являются: словообразовательная пара, словообразовательная парадигма, словообразовательная цепь и словообразовательное гнездо. Эти единицы образуются различным противопоставлением производных и производящих основ. Простейшей комплексной единицей является словообразовательная пара.

Annotation. *The Russian synchronous word-formation system is a multidimensional hierarchical organization, the complex units of which are: a word-forming pair, a word-forming paradigm, a word-forming chain and a word-forming nest. These units are formed by various oppositions of derivatives and generating bases. The simplest complex unit is a word-formation pair.*

Kalit so‘zlar: *rus tilidagi so‘z yasalishining murakkab birliklari, so‘z yasalish uyasi, so‘z yasalish paradigmasi, so‘z yasalish zanjiri, so‘z yasalish juftligi, hosilalar.*

Ключевые слова: *комплексные единицы русского словообразования, словообразовательное гнездо, словообразовательная парадигма, словообразовательная цепочка, словообразовательная пара, дериваты.*

Key words: *complex units of Russian word-formation, word-formation nest, word-formation paradigm, word-formation chain, word-formation pair, derivatives.*

Выведение. В структуре гнезда в качестве важнейшей синтагматической единицы выделяется словообразовательная цепь (СЦ). Идея вычленения СЦ в составе гнезда прослеживается в работах А.Н.Тихонова и Е.А.Земской, которые относят словообразовательную цепочку к комплексным единицам словообразовательной системы русского языка.

В работах второй половины XX века, посвящённых описанию словообразовательных цепочек, рассматриваются такие вопросы, как: особенности семантической структуры СЦ, смысловые отношения в ней, типы мотивационных отношений, формальные отношения слов в структуре цепочки, типология СЦ и др. В частности, с точки зрения А.Н.Тихонова, «словообразовательная цепь характеризуется сложными формальными и смысловыми отношениями слов, представляющих все её звенья».¹

Следуя за Б.Б.Таджибаевым, под СЦ мы понимаем «совокупность однокоренных слов, связанных друг с другом отношениями последовательной производности».² Надо помнить, что СЦ состоит из меньших единиц – словообразовательных пар, т.е. представляет собой их совокупность.

Подобно тому, как конкретные парадигмы образуют типовую, конкретные СЦ образуют типовую цепочку. «СЦ с одинаковым набором словообразовательных типов, которые находятся в её структуре в одинаковых отношениях, занимают одинаковые словообразовательные позиции, объединяются в один тип, составляют типовую СЦ (СЦ – тип)».³

Ср.: *син(ий) – син-еть – по-синеть – посине-л-ый; рыж(ий) – рыж-е-ть – по-рыжеть – по-рыже-л-ый.*

Анализ литературы и методология. «Воспроизводимость таких структур в плане содержания и выражения и повторяемость, – пишет А.Н.Тихонов, – позволяют считать их самостоятельными, отдельными единицами в иерархической организации словообразования».⁴

В статье С.А.Тихонова «О структуре глагольных словообразовательных цепей» (1980) ставится задача «показать зависимость словообразовательных цепочек от принадлежности исходных

¹Тихонов С.А. О структуре глагольных словообразовательных цепей. Актуальные проблемы русского словообразования. Респ. науч. конф., 1980, с. 44.

²Таджибаев Б.Б. Словообразовательная цепочка. М., 1988, с. 110.

³Русская грамматика. Т. 1, М., “Наука”, 1980, с. 5.

⁴Тихонов С.А. С. 5.

слов гнезда к той или иной лексико-семантической группе (ЛСГ). В качестве объекта сопоставительного изучения взяты по пять гнезд глаголов созидания (*произвести, валять, строить, лепить, ваять*), разрушения (*бить, рубить, драить*), положения в пространстве (*сидеть, лежать, висеть*) и звучания (*шипеть, греметь, звенеть, трещать, стонать*)». ¹ Автор приходит к следующим выводам: 1) гнезда каждой ЛСГ глаголов характеризуются своим набором словообразовательных цепочек; 2) определённые типы цепочек встречаются только в одних ЛСГ и не встречаются в других; 3) наибольшее количество цепочек образуют глаголы разрушения (453 СЦ). Глаголы созидания имеют 241 СЦ, глаголы положения в пространстве – 191 СЦ, глаголы звучания имеют наименьшее число СЦ – 31.

В разделе «Словообразование» «Русской грамматики» (1980) (авторы: В.В.Лопатин и И.С.Улуханов) проводится анализ семантики словообразовательных цепочек и отмечается, что «слово второй, третьей ступени мотивированности может мотивироваться не только ближайшим из предшествующих ему слов цепочки, но и другими предшествующими словами». ²

По мнению О.П.Ермаковой, «последовательному возрастанию структурной сложности производных от начала к концу цепи не всегда соответствует такое же возрастание смысловой сложности. Оно наблюдается только в цепях, в которых отсутствуют синтаксические дериваты. Ср.: *готовый–готовить–подготовить–подготовительный*. Наличие в цепи синтаксических дериватов ограничивает это возрастание, сдерживает его». ³ Исследуя формальную сторону СЦ, А.Н.Тихонов подчёркивал, что словообразовательные цепи по своему строению весьма разнообразны. Причём это разнообразие создаётся, в первую очередь, комбинацией частей речи в составе СЦ. В связи с этим автор выделяет три группы.

В роли исходных первой группы выступают слова большинства частей речи, а именно: имена существительные, имена прилагательные, местоимения, числительные, глаголы, наречия, междометия, отдельные служебные слова. Например:

<u>август</u>	<u>тысяч(а)</u>	<u>храбр(ый)</u>
<i>август-ов/ск-ий</i>	<i>тысяч-онк-а</i>	<i>храбр-о</i>

Вторая группа объединяет словообразовательные цепочки, в последнем звене которых образуются слова основных частей речи:

<u>стог</u>	<u>океан</u>
<i>стог-ова-ть</i>	<i>океан-ск-ий</i>
<i>стогова-ль/щик</i>	<i>транс-океанский</i> ⁴

В средних звеньях третьей группы встречаются также слова всех основных частей речи и их различные последовательности:

<u>прочн(ый)</u>	<u>развлек(ь)</u>
<i>у-прочн-и-ть</i>	<i>развлек-а-ть</i>

Как видим, словообразовательные цепи могут быть весьма разнообразны по своему строению.

Обсуждение и результат. Продолжая вопрос о словообразовательных цепочках, хотелось бы отметить, что в ряде работ представлен и морфонологический аспект изучения СЦ. Известно, что морфонологические правила организуют с формальной стороны словообразовательный процесс в структуре цепочки так, что не происходит бесконечного наслаивания словообразовательных морфем. Если бы данный процесс всё же происходил, в конце словообразовательной цепочки образовывались бы слова с большим количеством морфем. ⁵

Заметим, что выводы исследований А.М.Зализняка и М.Ю.Зуевой достаточно близки. Так, М.Ю.Зуева пишет: «В одинаковых словообразовательных условиях в цепочках применяются одни и те же морфонологические средства словообразования. Словообразовательные цепочки, во всех звеньях которых используются одни и те же морфонологические средства, образуют одну морфо-

¹ Тот же. С. 264.

² Тот же. С. 133.

³ Ермакова О.П. Словообразовательная цепь в семантическом аспекте. Актуальные проблемы русского словообразования. 1982, с. 39.

⁴ Русская грамматика. Т. 1, М., «Наука», 1980, с. 47.

⁵ Таджибаев Б.Б. Словообразовательная цепочка. М., 1988, с. 188 – 190.

нологическую модель».¹ Думается, именно выявление и описание морфонологических моделей словообразовательных цепочек, определение их типов и построение типологии моделей является одной из актуальных задач словообразовательной морфонологии русского языка. Согласимся с М.Ю.Зуевой, что прежде всего с этой целью необходимо обследовать и описать все словообразовательные цепочки с исходными словами основных частей речи, то есть отсубстантивные, отадагтивные, отглагольные и отнаречные цепочки.

Таким образом, словообразовательная цепь – это комплексная единица русского словообразования, которую образуют родственные слова, последовательно связанные друг с другом отношениями производности.

**Жумаева Феруза Рузикуловна (Навоийский государственный педагогический институт, доцент;
e-mail: feruzaruziyevna68@mail.ru)**

ТРАНСПОЗИЦИЯ ЧИСЛИТЕЛЬНОГО «ОДИН» В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

***Аннотация.** Ушбу мақолада рус ва ўзбек тилларида «бир» сонининг транспозицияси турлари кўрилган. Тадқиқ қилинаётган тилларда «бир» сонининг ишлатилиши қиёсий таҳлил қилинган.*

***Аннотация.** В данной статье рассмотрены типы транспозиции числительного «один» в русском и узбекском языках. Сделан сопоставительный анализ функционирования слова «один» в исследуемых языках.*

***Annotation.** This article discusses the types of transposition of the numeral “one” in Russian and Uzbek languages. A comparative analysis of the functioning of the word “one” in the studied languages is made.*

***Калим сўзлар:** таҳлил, транспозиция, ўтиш, сўз туркумлари, транспозит, келишик шакли, бир.*

***Ключевые слова:** анализ, транспозиция, переход, часть речи, транспозит, надежная форма, один.*

***Key words:** analysis, transposition, transition, part of speech, transit position, case form, one.*

В данной статье мы рассмотрим типы транспозиции числительного «один» в другие части речи. Слово «один» представляет собой синкретичную единицу, обладающую свойствами разных частей речи: и знаменательных, и служебных.

Учёными рассмотрены разные аспекты: семантические, морфологические и синтаксические свойства числительного «один». Лингвисты: Л.Л.Буланин, В.Н.Мигирин, В.И.Чуглов, М.Ф.Лукин, Е.П.Калечиц, Т.М.Николаева, Л.Д.Чеснокова – изучали возможности транспозиции слова «один» в существительные, прилагательные, местоимения, наречия, частицы. Процесс транспозиции слова «один» является неполным на нынешней стадии развития русского языка.

Транспозиция частей речи в узбекском языке изучалась языковедами: Т.Турдибоевым, Г. Абдурахмоновым, А.Гулямовым, С.Облокуловым, Ж.Хамдамовым, О.Кимом, З.С.Исоковым, А.Е. Ботировой, А.Б.Пардаевым, С.Маматкуловым, Я.Д.Эльтазаровым, А.Бегматовой, И.И.Расуловым и др.

Авторы учебного пособия «Ҳозирги ўзбек адабий тили» («Современный узбекский литературный язык») считают, что транспозиция – это тот факт, когда слово, относящееся к определенной категории, имеет семантический и грамматический характер, специфичный для другой группы слов, ослабляющий семантику функции. В тюркских языках части речи не ограничены строго друг от друга, они находятся в неразрывной связи, образуя целую систему. Взаимоотношения между самостоятельными словами и их переход друг в друга происходят в результате развития лексемной семантики, причем речевые и языковые формы перехода различны. В речевом переходе выражается переносное значение. Например, во фразе «Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр қил» («Увидев одного, подумай, увидев одного (другого), будь благодарен жизни») слово, принадлежащее к числительному (один), временно используется в функции существительного, и это переходящее, речевое явление. При языковой миграции слово полностью переходит из одной категории в другую, происходит транспозиция. Транспозиция наблюдается почти во всех самостоятельных словах, даже между самостоятельными и служебными словами. Можно сказать, что существ-

¹Зализняк А.М. Некоторые особенности морфонологии словообразовательных цепочек в отглагольных гнёздах. Ташкент, 1982, с. 446 – 447.

ует закономерная связь между словами, что свидетельствует о постоянном изменении языковой системы, о живом процессе развития. Поэтому принадлежность тех или иных слов должна определяться на основе изучения их семантических, морфологических и синтаксических свойств соответствующими методами исследования. Это одна из неотложных задач, стоящих перед нашим языкознанием.¹

Ш.Б.Назарова, исследуя явление адвербиализации в сопоставительном аспекте, считает, что в узбекском и корейском языках существуют простые наречия, которые образовались от существительных, прилагательных, числительных и местоимений. Слово «бир» (один) в функции наречия исследователь называет «функционально-семантическим транспозитом». Транспозит представляет собой результат процесса перехода слова из одной части речи в другую. В узбекском языке падежные формы числительного «бир»: «бирдан» (вдруг), «бирга» (вместе) – транспонируются в наречие.²

Таким образом, падежные формы «бирдан», «бирга» и слово «бир» относятся к разным частям речи: «бир+дан», «бир+га» – наречие; «бир» – числительное.

Бирдан ёмғир уриб берди (Вдруг пошёл дождь).

Числительное «один» в функции наречия обозначает признак действия. В предложении адвербиализуемое слово «один» выполняет функцию обстоятельства.

В следующих примерах падежные формы слова «бир» употребляются в функции существительного и местоимения.

Варрак ҳарчанд ҳаволангани билан қуш бўлмайди: ити бировнинг қўлида... (Как бы ни старался летучий змей, всё равно птицей не станет: верёвка у кого-то в руках...).

– Шунча ҳаракат қилсак ҳам **биримиз** икки бўлмайди. Нима қилайлик?

– Иккиси **бир** бўлмаганнинг қандоқ қилиб **бири** икки бўлсин?³

Нужно отметить, что в исследуемых языках есть одинаковые типы транспозиции слова «один»: субстантивация, адъективация, прономинализация, адвербиализация, партикуляция. В предыдущих статьях мы рассмотрели типы транспозиции,⁴ составили модели интеръективации.⁵ Рассмотрим модели транспозиции слова «один» в русском и узбекском языках.

Таблица 1

Модели транспозиции слова «один» в русском и узбекском языках

Тип транспозиции	Модели в русском языке		Модели в узбекском языке	
	Модели	Примеры	Модели	Примеры
Субстантивация	Один → Существительное	Один – за всех, и все – за одного. Один в поле не воин. Чтоб одного возвеличить, борьба тысячи слабых уносит (Н. Некрасов)	Бир → от	Бирни кўриб, фикр қил, бирни кўриб, шуқр қил (Увидев одного , подумай, увидев одного (другого), будь благодарен жизни)
Адъективация	Один → прилагательное	В одно ухо вошло, в другое вышло.	Бир → сифат	Опаси билан феъли бир . (У неё и сестры одинаковый характер).
Прономинализация	Один → местоимение (неопределённое)	Один мужчина подсказал нам, как пройти к стадиону. (какой-то)	Бир → олмош	Бир киши сизни сўраяпти. (Вас спрашивает один (какой-то) че-

¹ Сайфуллаева Р.Р. и др. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма, Т., «Фан ва технология», 2009, 183–185-бетлар.

² Назарова Ш.Б. Ўзбек ва корейс тилида адвербиализация ҳодисасининг қиёсий таҳлили. “Хорижий филология” <http://samxorfil.uz/maqola/ozbek-va-koreys-tilida-adverbalizatsiya-hodisasining-qiyosiy-tahlili>, 81–89-бетлар.

³ Ўткир Ҳошимов. Дафтар хошиясидаги битиклар. Тошкент, 2015, 164 – 169-бетлар.

⁴ Жумаева Ф.Р. Типы транспозиции частей речи в современном русском языке. Текст: непосредственный. “Молодой ученый”, 2021, №47 (389), с. 468 – 472.

⁵ Жумаева Ф.Р. Интеръективация как один из типов транспозиции частей речи. Universum: филология и искусствоведение, электрон. научн. журн., 2021, 12(90), с. 15 – 20.

		В один прекрасный день я, наконец, решил признаться во всём моей возлюбленной.		ловек).
Адвербиализация	один→наречие	Все как один. (дружно) У самой головы оврага... стоит небольшая четверугольная избушка, стоит одна , отдельно от других (И.Тургенев)	Бир → равиш	Бирдан эшик такиллади (Вдруг в дверь постучали). Жахон чемпионатига бирга борамиз (На чемпионат мира поедем вместе).
Партикуляция	один→частица	Всё минется, одна правда останется (Русская пословица). Среди растений один бамбук за сутки вырастает более чем на метр. Среди речных рыб один сом может достигать 150 килограммов.	Бир → юклама	Буни бир у биларди (Это знал только он).

В узбекском языке наблюдается конъюнкционализация (переход в союз) слова «один». В узбекской пословице: **Бир** каттанинг гапига кир, **бир** кичикнинг слово «бир» выполняет функцию сочинительного союза в сложносочинённом предложении. Здесь нужно отметить, что слово «бир» является союзом только при повторении, когда употребляется без повтора, оно относится либо к числительному, либо к другой части речи: в зависимости от значения и речевой ситуации.

Широко употребляется слово «один» в составе фразеологических оборотов. Это наблюдается в обоих исследуемых языках. При сопоставлении фразеологизмов со словом «один» выяснилось, что и в русском, и в узбекском языках есть фразеологизмы со словом «один» в большом количестве: более двадцати.

Таблица 2

Примеры фразеологизмов

В русском языке	В узбекском языке
Один (един) бог без греха.	Бир бошдан (Бошланишидан тартиб билан; варианты: бир чеккадан).
Один бес.	Бир бошини иккита қилмоқ.
Один бог знает (ведает).	Бир ёстикқа бош қўймоқ (синоним: турмуш қурмоқ, оила қурмоқ).
Один в один.	Бир ёқадан бош чиқармоқ (Ҳамжиҳат бўлмоқ).
Один на один.	Бир ёқда турсин.
Один чёрт.	Бир ёқли бўлмоқ (ҳал бўлмоқ, ажрим бўлмоқ.)
Одна видимость.	Бир жон – бир тан бўлмоқ (ҳамжиҳат бўлмоқ, якдил бўлмоқ).
Одна и та же история.	Бир-икки оғиз.
Одна кожа да кости.	Бир-икки шингил ва ҳ.к.
Одна нога здесь, другая там.	
Одна радость в глазу.	
Одна шайка.	
Одним глазом.	
Одним дыханием и др.	

В приведённых фразеологизмах тоже наблюдается транспозиция числительного “один” в другие части речи.

И в русском, и в узбекском языках есть аналогичные фразеологизмы со словом “один”. Рассмотрим данную таблицу, в которую мы включили примеры аналогичных фразеологизмов.

Примеры аналогичных фразеологизмов

Русские фразеологизмы	Узбекские фразеологизмы
Одной ногой в гробу.	Бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда.
Одним выстрелом убивать двух зайцев.	Бир кесак билан икки куённи урмоқ.
Одно слово.	Бир оғиз.
Семь раз отмерь, один раз отрежь.	Етти ўлчаб, бир кес.
В один голос.	Бир овоздан.

Также в названиях произведений русской художественной литературы можно встретить слово «один» в значении числительного и других частей речи: М.Е.Салтыков-Щедрин: «История одного города», «Повесть о том, как один мужик двух генералов прокормил»; А.А.Бестужев-Марлинский: «Один вечер на бивуаке»; М.Ю.Лермонтов: «Выхожу один я на дорогу...»; А.И.Солженицын: «Один день Ивана Денисовича».

В узбекском языке активно функционируют сочетания слов «бир куни» (однажды), «бир гап» (одна новость), «бир зум» (одну минуту), «бир гал» (однажды), «бир танишим» (один знакомый), «бирор одам» (кто-то) и др.

Бир гал биз – ўсмирларга галати насиҳат қилди (Однажды нам – юношам дал необычный совет).

Иттифоқо, бир танишимизникига бориб қолдим (Однажды пошёл к одному знакомому).

“...Машиналарга бир гап бўлса, ўзинг жавобгарсан!” (“Если с твоей машиной что-то случится, сам будешь отвечать!”)

Бир куни “Елим” ёмон иш қилди (Однажды “Елим” совершил плохое).

Сўнг, бир зум ўйлаб турди-да, қўшиб қўйди (– Потом подумал немного и добавил).¹

Таким образом, субстантивация слова «один» происходит при объединении в слове «один» признаков трех частей речи – числительного, местоимения и существительного.

При прономинализации появляются новые лексические значения слова «один»: значение неопределенного местоимения («некий», «какой-то», «кое-какой»), указательного местоимения («этот»), определительного местоимения («сам»).

Слово «один» в функции числительного и слово «один» в функции прилагательного выполняют номинативную функцию, но характер номинаций у них различный. Первичной номинативной функцией числительного «один» является название числа «один» как элемента счетного ряда, вторичная функция числительного «один» – название предмета по числовому признаку, а номинативная функция адъективируемой лексемы заключается в названии признака предмета.

Анализ материала показал, что наречие «один» образовалось в результате объединения признаков трех частей речи – числительного, прилагательного и наречия. Подобно числительным и прилагательным, адвербиализуемая лексема «один» выполняет номинативную функцию. Её отличие от номинативной функции числительных и прилагательных заключается в том, что слово «один» в функции наречия называет признак действия.

В современном русском языке широко распространен переход знаменательных слов и словоформ в служебные слова. Функционально преобразуясь, знаменательные слова, их словоформы и предложно-падежные сочетания приобретают различные служебные функции – становятся предлогами, союзами, частицами. Результатом партикуляции являются новые значения у слова «один»: значение ограничительной или усилительной частицы (эквивалент: «только, лишь»). В отличие от числительного «один», слово «один» как частица не обладает номинативной функцией. Его роль в предложении сводится к усилению или ограничению количественной характеристики предмета. Кроме того, слово «один» в роли частицы выполняет и специфическую функцию компрессии мысли. В результате конденсации скрытого смысла оно становится информативно значимой.²

Проведение сравнительно-сопоставительного анализа лексических, грамматических и функциональных особенностей числительного «один», с одной стороны, и сопоставление признаков слова «один» в его разных функциональных проявлениях (слово «один» как существительное, прилагательное, местоимение, наречие, частица) – с другой, позволяет определить признаки сход-

¹ Ўткир Хошимов. Дафтар хошиясидаги битиклар. Тошкент, 2015, 155 – 156-бетлар.

² Томонова О.В. Семантические, грамматические и функциональные особенности слова “один” в современном русском языке. <https://www.dissercat.com/content/semanticheskie-grammaticheskie-i-funksionalnye-osobnosti-slova-odin-v-sovremennom-russkom>

ства и различия исследуемых лексем, а так же решить вопрос о принадлежности анализируемых лексем к той или иной части речи.

Выводы. В исследовании данной проблемы использовался сравнительно-сопоставительный метод, который позволил определить семантические, грамматические и функциональные особенности слова «один» в современном русском и узбекском языках.

В современном русском и узбекском языках использование одной языковой единицы (слова, формы, конструкции) в функции другой языковой единицы встречается довольно часто; при транспозиции частей речи происходит изменение не только в семантике, но и в грамматических свойствах исходного слова, которое приводит к переходу его в иной лексико-грамматический класс.¹

И в русском, и в узбекском языках часто происходит переход числительного «один» в другие части речи, а именно: в существительные, прилагательные, местоимения, наречия и частицы. В узбекском языке числительное «бир» может выполнять функцию сочинительного союза. Наши исследования подтверждают, что продуктивным типом транспозиции числительного «один» в современном русском и узбекском языках являются субстантивация, прономинализация и адвербиализация. При транспозиции слова «один» появляется новое семантическое поле: слово приобретает новое лексическое значение.

Определяя эмиграционный потенциал слова «один», следует отметить, что процесс транспозиции охватывает основные признаки слова, которые были положены академиком В.Виноградовым в основу классификации частей речи: лексические, морфологические и синтаксические.

Таким образом, при транспозиции числительного «один» в существительные, прилагательные, местоимения, наречия и частицы изменяются его семантические, морфологические, синтаксические свойства и функциональные особенности.

**Sharipov Abdukhakimjon Ziyotdinovich (Doctor of Philosophy (DSc), Assoc.
Department of Social Sciences of the Bukhara State Pedagogical Institute)
SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF GENDER POTENTIAL**

***Аннотация.** Ушбу мақолада гендер салоҳиятини ижтимоий-фалсафий жиҳатлари, хусусан, ўзгарувчан жамиятда аёлларнинг ижтимоий роли ва уни замонавий, ижтимоий ривожланиши жараёнарига жалб қилиш усуллари муҳокама қилинади.*

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются социально-философские аспекты гендерного потенциала, в частности, социальная роль женщины в трансформирующемся обществе и пути вовлечения её в современные процессы общественного развития.*

***Annotation.** This article discusses the socio-philosophical aspects of gender potential, in particular, the social role of women in a transforming society and ways to involve her in modern processes of social development.*

***Калит сўзлар:** ижтимоий тенглик, шахсий ўзини ўзи англаш, гендер салоҳияти, меҳнат, мансублик, бандлик, репродуктив меҳнат, гендер, иқтисодий фаровонлик.*

***Ключевые слова:** социальное равенство, самореализация личности, гендерный потенциал, труд, аффилиация, занятость, репродуктивный труд, пол, экономическое благосостояние.*

***Key words:** social equality, personal self-realization, gender potential, labor, affiliation, employment, reproductive labor, gender, economic well-being.*

The most important determinant of the development of society is the permanent reproduction of productive forces, the main component of which is human potential: the number of employees, life expectancy, the quality of education and moral education, the orientation of each individual towards self-improvement, self-affirmation and self-realization in society. A steady increase in human potential cannot be imagined without a fundamental solution to gender problems related to the specifics of development and the effective use of the individual abilities of women and men. In the scientific aspect, this is due to the need for deep socio-philosophical insight into the essence of these problems, sociological monitoring and a conceptually sound social policy aimed at eliminating the causes that hinder this process.

---

¹Jumaeva F.R., Mamurova F.N. Transposition of parts of speech as a non-morphological method of word formation. Theoretical&Applied Science, 10 (102), 2021, p. 566 – 572.

The “women’s problems” of participation in the social reproduction of human potential deserve special attention. Women make up more than half of the working-age population, their average active life expectancy is longer, and the level of education is higher than that of men. Women are employed both in the public and private sectors of the production of material and spiritual wealth. Their reproductive function (birth and family upbringing of children) is irreplaceable. The combination of simultaneous employment in the public and domestic spheres of life is a social necessity, but it is associated with certain problems of an objective and subjective nature, ignoring which has undesirable consequences for the woman herself and for society as a whole. Purpose 69 of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 28, 2022 №PD-60 “On the development strategy of New Uzbekistan for 2022–2026” notes:

“Support for women and further increase their activity in society.

Creating an atmosphere of intolerance towards oppression and violence against women in society, ensuring the rights and legitimate interests of women”.¹ The departure of a woman from the public or from the domestic sector of the economy and culture entails significant individual and social losses. Ignoring the gender approach to socio-philosophical research and practical solution of the problems of socio-cultural human potential becomes a significant factor in social pathologies: deprivation, depression, deviant behavior among a significant part of the working-age population. Providing women with the opportunity to choose the sphere of life activity (or a combination of spheres of application of their labor efforts and creative abilities) in accordance with their own temporal life strategies, personal inclinations and abilities is the most important condition for the optimal use of their sociocultural potential in the interests of the development of the whole society, but requires special study and reflection the influence of various objective and subjective factors on social behavior, life trajectories of women and men.

The problem of identifying, developing and applying the abilities characteristic of the female and male sexes was addressed by the thinkers of antiquity (Plato, Aristotle), the Middle Ages (Augustine the Blessed, Thomas Aquinas), French enlighteners (J.J.Rousseau, D.Diderot, Ch.Montesquieu), classics of modern philosophy (F.Bacon, I.Kant, G.Hegel, J.G.Fichte).

A significant contribution to the understanding of gender issues in the twentieth century was made by such representatives of the postmodern tradition as J.Baudrillard, J.Deleuze, J.Derrida, J.F.Lyotard, M. Foucault, supporters of the ethnomethodological and phenomenological orientation G.Garfinkel, I. Hoffman.

For more than three millennia, research interest in understanding the importance and improving social and humanistic relationships between the two halves of the human race, in understanding the sociocultural role of women and men in the development of society and self-realization of the individual has not faded, but, on the contrary, has increased. This interest has centered around two basic values: social equality, as well as real opportunities for improvement and the social and practical application of the abilities of each person to meet personal and social needs. It should be emphasized right away that these values are unequal. Social equality is an instrumental value, it has situational consequences. Thus, in women’s emancipation, some researchers see a positive result for society in general and for women in particular, while others see it as a negative one.

In turn, the equality of social opportunities for the development and self-realization of the individual (both men and women) is an unambiguously terminal positive goal-oriented value. Moreover, the goal and means of the development of society cannot be gender equality in itself. A socially significant goal is not the equality of people, but the expansion of human capabilities, an increase in human potential by improving gender relations, gender identifications, gender roles, increasing their adequacy to the abilities of men and women and fair assessment of the contribution of each.

The call for equality does not correspond to the liberal culture of postmodernity and the market economy. Achieving equality would lead to the stagnation of the individual and gender as a whole, would eliminate incentives for competition. In addition, the call for gender equality is contrary to the movement towards individual equality of opportunities to develop and use the abilities of individuals, each of which has its own set of values and life strategies.

For the development of modern society and the individual, understanding the expanding possibilities of women’s culture and its adequate use in all spheres of life (from intimate family to industrial, poli-

---

¹ Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 28, 2022 No.DP-60 “On the development strategy of the New Uzbekistan for 2022–2026” <https://lex.uz/ru/pdfs/5841077>

tical, scientific and cultural) is of paramount importance, because, firstly, this will allow more effective use of human potential, invested in the education and upbringing of women (at the most active age, 30-59 years old, they make up more than half of the population of Uzbekistan), and secondly, due to historical and socio-cultural reasons, it is here that there are huge reserves for self-realization of the individual on a larger scale, than so far.

For the first time, G.Simmel argued this idea in an expanded form, revealing the possibilities for the development within the universal objective culture of its two specific types – male and female. Women are able to make their own special contribution to the socio-cultural capital of society. When creating favorable conditions for social life for them, this contribution could reflect a more developed ability than men to intuitively feel the patient's nervous state, to use their subjective experience of experiencing something similar to establish the most accurate diagnosis. The female psyche, according to G.Simmel, could play a positive role in historical science – from an intuitive understanding of the spirit of popular movements and unrecognized motivations of individuals to the deciphering of inscriptions. There are already a number of women in the literature who “have an idea of what is original and significant that they can accomplish as a woman”. The most obvious researcher considered the influence of “female feelings” in the visual arts, where the inner life of a woman finds a direct and at the same time restrained expression.

Gender potential is a dynamic phenomenon, the immanent determinants of which are the resolution of contradictions between its increase and expansion of the scope of application, between individual, specifically group and public interests. Otherwise, investments in human capital, for example, in women's higher education, turn into additional problems of unemployment, social dissatisfaction, loss of female students' motivation to study and socially significant activities. Consequently, gender potential – the empowerment of men and women in the realization of their abilities - determines the economic well-being and overall development of society.

The study of human potential is based on the concept that each person is a unique combination of abilities¹. Using the categories of dialectics “separate – special – general”, it is possible to define gender potential as a set of abilities common to a given sex (men or women), but specific within humanity, for the implementation of life and social interactions.

In the process of social interaction, each half of the human race makes its own contribution to the development of society and in a certain respect surpasses the other half in some parameters of gender potential. Each gender, complementing the other, performs its own functions in culture. “The unity of the masculine and feminine principles in human existence is possible only if differences and some inequality between them are preserved. Only under this condition does the principle of complementarity “work”¹.

Adequate to the needs and opportunities of society, the development of the individual in accordance with its gender, the creation of conditions for self-realization gender features with a free choice of the scope of their application are necessary prerequisites for the growth of the universal socio-cultural capital as a whole, on the scale of society. Therefore, it should be assumed, emphasizes P.Kozlovsky, that neither a complete assimilation, nor a complete separation of male and female roles and cultures will be a solution.

“Women’s issue:” in the first case, the obviousness and deep significance of the distinction between the sexes is underestimated, and in the second – “to the same extent, the obvious, obvious unity of the human race”².

The formation of gender methodology and gender approach in social philosophy, which not only describe the difference in the status of men and women, but also analyze the system of power and domination, carried out through gender roles, in fact, is much more than just the emergence of a new theory. This is a fundamentally new theory, the adoption of which means a change in the value orientations of the philosopher-researcher, a revision of the basic ideas and established truths, and ultimately a change in social philosophy itself as a section of philosophical knowledge.³

The system-forming and regulating factor of gender potential is subjective activity, the spiritual source of which is the identification of a person in a multidimensional, including gender, space, supported by social recognition of the adequacy of claims to properties of an individual, sex that are significant for

---

¹ Shimin N.D. Integrity as a Phenomenon of Human Being: Axiomatics of the Unity of Male and Female Principles in a Human. Nizhny Novgorod: Nizhegorsk. arch.-build. Academy, 1995, p. 69.

² Kozlovsky P. Postmodern culture. M., “Respublika”, 1997, p. 100.

³ Ladykina T.A. Feminism in postmodern culture. Omsk, Omsk Law Institute, 2004, p. 120.

society or for the microenvironment. The motives arising in this interaction of claims and merits associated with the self-realization of the individual directly encourage the multiplication and practical application of human potential. Gender factors affect this process in different ways, stimulating an increase in the subjectivity of an individual or group.

The practical significance of gender potential depends on an integrating set of factors, including physical and mental qualities that prevail in different gender and age groups, which determines the emergence and functioning of “male” and “female” occupations. The labor market remains vertically and horizontally segregated with a predominance of women in low-paid public sector sectors and lowpaid non-managerial jobs. The gap between well-paid skilled labor in the public sector of employment and unpaid domestic labor of women (reproductive labor in the broad sense of the word - giving birth and raising children, caring for household members, maintaining the household) is growing, and within the public sector - between the sphere of human production and the production of material welfare. The gender potential of women and men is influenced by both objective factors (well-being, the necessary time for employment in the public and family sectors) and subjective factors (ascriptive social roles imposed on the individual by the mentality, restrictions in choosing occupations based on gender).

The creation of gender potential in women and men occurs under the influence of various factors. Motivation for looking for work outside the home for women can be characterized not so much by material necessity as by the predominance of the need for affiliation, i.e. in communication, in making emotional contacts, manifestations of friendship and love, and not in personal success. The aggravation of women’s need for affiliation outside the family may be due to the lack of care and attention to her from the husband, the presence of growing children, the lack of recognition of the value for them of the housework of the spouse and mother. This once again emphasizes that solving the problem of the optimal social application of gender socio-cultural capital requires a comprehensive socio-philosophical scientific approach. Such issues cannot be resolved without taking into account the actual material, social and spiritual needs of people, highlighting among them at least the main mass types (by age, family composition, income level) with their own life strategies. In any case, it is necessary to strive to create attractive conditions and prestige factors in the public and private sectors of socio-economic reproduction.

The increase in the interest of both women and men in the “private sector” is associated with the improvement of everyday life, the use of household appliances, the development of family leisure infrastructure, out-of-family communication and education, especially in the field of psychology and pedagogy. Labor in the domestic sphere of reproduction of human socio-cultural capital and economic capital must be fully equalized with labor in the formal economy. However, at present, domestic work is not even considered work in scientific discourse. Unfortunately, the cognitive, affective and behavioral aspects of female gender potential have not yet been sufficiently studied. From the standpoint of the formation of the gender potential of women in the development of society, it is necessary to take into account the multifactorial and diverse nature of this productive force. First, labor activity is socially significant not only in the sector of the national economy, but also in the family. Secondly, equality does not mean assimilation of the structure of labor activity and working time of women to men’s employment. The labor potential of women should be increased through more complete public recognition and optimal use of their specific abilities to implement the reproductive functions of development and maintenance of human potential, expressive roles, to housekeeping, performing work that requires greater accuracy and scrupulous diligence, not only in public, but also in the family sphere. Thirdly, socio-demographic policy should provide not only material incentives for childbearing, but also a range of affordable and high-quality services for the maintenance and upbringing of children.

The most important prerequisite for increasing the social effectiveness of gender potential is to provide each person with the opportunity to freely choose the sphere of application of their abilities, subject to equal remuneration for equal (in quantity and quality) work in material and spiritual production, in the household, in raising children and in the economy. When the main criterion for choosing an occupation becomes the correspondence of personal abilities and the social significance of the efforts made, then we can expect a multiple increase in the gender potential for the development of society and an increase in the feeling of satisfaction of men and women with their status, which will make the discourse on gender equality redundant.

Gender potential is a generalized concept of a set of real, but still insufficiently realized opportunities for women and men in developing their universal and specific abilities for self-expression, self-affirmation in those areas of life that best correspond to personal interests, skills, inclinations, which at the

same time creates an inexhaustible resource of a sense of moral satisfaction individual, the effectiveness of his contribution to the welfare of society. A significant obstacle to the actualization of the gender potential of the individual is gender asymmetry, which is expressed in the division and unfair assessment of labor by gender in the family and society.

Gender potential is a dynamic phenomenon, the determinants of which are the resolution of contradictions between its increase and expansion of the scope of application, between individual, specifically group and public interests. Under the influence of the institutions of the family, education, economy, culture, means of communication, a man and a woman are brought up and socialized in the context of the existing division of labor, which is the basis for maintaining and increasing the level of the gender division of labor, the main factor in the social differentiation of the sexes.

References:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 28, 2022 №.DP-60 “On the development strategy of the New Uzbekistan for 2022–2026 <https://lex.uz/ru/pdfs/5841077>.
2. Shimin N.D. Integrity as a Phenomenon of Human Being. Axiomatics of the Unity of Male and Female Principles in a Human. Nizhny Novgorod: Nizhegorsk. arch.-build. Academy, 1995, p. 69.
3. Kozlovsky P. Postmodern culture. M., “Respublika”, 1997, p. 100.
4. Ladykina T.A. Feminism in postmodern culture. Omsk, Omsk Law Institute, 2004, p. 120.

Akhrorova Nargiza Rakhmonovna (Teacher assistant “Silk Road” International University of Tourism and Cultural Heritage, Samarkand; email: Nargiza.akhrorova@univ-silkroad.uz)
CHARACTERISTICS OF CONNOTATION NAMELY EMOTIONAL, EVALUATIVE AND EXPRESSIVE COMPONENTS

***Annotatsiya.** Frazеологик коннотатсия frazeologik birlik ma’nosini uning tarkibidagi so’zlarning ma’nosidan ajratishning lingvistik jarayoni bilan bog’liq. Frazеологик birlik konnotatsiyasiga baholash, emotsionallik, ekspressivlik hamda funksional-stilistik mansublik kabi elementlar kiradi. Frazеологик birlik konnotatsiyasi deganda til birliklari sifatida frazeologik birlikka xos bo’lgan odatiy va okkazial xarakterdagi emotsional, baholovchi, ekspressiv va funksional-stilistik komponentlarning birikmasi tushuniladi. Biroq frazeologik birlik tomonidan yaratilgan tasvirning ko’rinishi uchun turli xil leksik-semantik bo’linmalarning frazeologik birliklari bilan ifodalangan narsa yoki hodisalarni taqqoslash kerak, chunki masalan, she’r bilan she’rni taqqoslasak, taqqoslashning tasviri yo’qoladi. Bir qator hollarda frazeologik birlikning tasviri uning ichki shakliga, ya’ni, frazeologik birlik ma’nosi asosida yotgan birlashmalar majmuasiga bog’lanadi.*

***Аннотация.** Фразеологическая коннотация связана с языковым процессом отделения значения фразеологизма от значения составляющих его слов. В коннотацию фразеологизма входят такие элементы, как оценочность, эмоциональность, экспрессивность, а также функционально-стилистическая принадлежность. Под коннотацией фразеологизма понимается сочетание эмоциональных, оценочных, экспрессивных и функционально-стилистических компонентов узуального и окказионального характера, присущих фразеологизму как языковой единице. Однако для появления образа, образованного фразеологизмом, необходимо сопоставлять предметы или явления, выраженные фразеологизмами разных лексико-семантических подразделений, в силу того, что, например, если сравнить львицу со львом, образ сравнения исчезнет. В ряде случаев образность фразеологизма связана с внутренней формой фразеологизма, т.е.с комплексом ассоциаций, лежащим в основе значения фразеологизма.*

***Annotation.** Phraseological connotation is associated with the linguistic process of separating the meaning of phraseological unit from the meaning of its constituent words. The connotation of phraseological unit includes such elements as assessment, emotionality, expressiveness as well as functional-stylistic affiliation. The connotation of phraseological unit is understood as a combination of emotional, evaluative, expressive and functional-stylistic components of a usual and occasional nature, which are inherent in phraseological unit as language units. However, for the appearance of the image formed by a phraseological unit, it is necessary to compare objects or phenomena expressed by phraseological units of different lexical-semantic divisions, due to the fact that, for instance, if we compare a lioness with a lion, the imagery of the comparison will disappear. In a number of cases, the imagery of the phraseolo-*

gical unit is connected to the inner form of the, i.e. to the complex of associations that underlies the meaning of the phraseological unit.

Kalit so‘zlar: konnotatsiya, frazeologik birlik, til birliklari, ma’no, ekspressiv, emotsional, bog‘lanish, leksik-semantik, ekspressivlik.

Ключевые слова: коннотация, фразеологизм, языковые единицы, значение, экспрессивность, эмоциональность, принадлежность, лексико-семантический, экспрессивность.

Key words: connotation, phraseological unit, language units, meaning, expressive, emotional, affiliation, lexical-semantic, expressiveness.

Method. In order to develop the article, the following methods are used:

–method of linguistic description – used for comprehensive analysis and description of the problem of phraseosemantics on the basis of general theoretical provisions of linguosemantics and text-forming possibilities of phrases;

– A.Kunin’s method of phraseological identification;

– Definitional analysis method;

– Contextual method;

– The method of component analysis.

Introduction. Phraseological connotation is related to the linguistic process of separating the meaning of a phraseological unit from the meaning of its constituent words. The connotation of a phraseological unit includes such elements as valuation, emotionality, expressiveness, as well as functional and stylistic affiliation.

For instance, “to quarrel with one's bread and butter” – “to give up a livelihood occupation;” “take somebody for a ride” – “to kill, finish off, mow someone down;” “(not to) know somebody from Adam” – “have not the slightest idea about anyone;” “carry coal to Newcastle” – “do nothing useful;” “(as) poor as a church mouse” – “poor as a falcon, very poor, needy;” “high and mighty” – “haughty, condescending, imperious, arrogant;” “be at the top of the tree” – “occupy a prominent position in society”, etc. Here are examples using the last two phrases:

“It’s like dealing with the devil”, he said. “Why don’t you speak? At first you were so high and mighty with me I hardly dared to creep about my own deck. Now I can’t get a word from you...”¹

“...I want to get on. I make no secret of that I am one of the sort that means to get on. These are the men to make use of, sir. You haven’t arrived at the top of the tree, sir without finding that out –I dare say”.

She found it was not such a wonderful thing to be in the chorus... After a few days she had her first sight of those high and mighties – the leading ladies and gentlemen.²

The girl sneered. “Oh, him! He was a-braggin. High and mighty”. He ought to stop doing nothing and criticizing everybody. If he had some work, he wouldn’t be so high and mighty.

I’d be your patron Tom. I’d take you under my protection. Let me see the man who should give the cold shoulder to anybody I chose to protect and patronize if I were at the top of the tree, Tom.

The connotation of Phraseological unit is understood as a combination of emotional, evaluative, expressive and functional-stylistic components of a usual and occasional nature, which are inherent in Phraseological unit as language units. The term is used to refer to the combination of emotional, evaluative, expressive and functional and stylistic components of the customary and occasional nature inherent in the Phraseological unit of the language. The semantic-functional purpose of an image is to convey a new thought or a new idea in the most economical and simultaneously most expressive way.

Such semantic-functional targeting of an image in most cases determines its increased informative character as compared to other ways of expressing a thought.

The main characteristics of phraseological units, firmly fixed in the system, are the following: complete closeness of stylistic connotation figurativeness or composition to pragmatic-stylistic purpose. The history of the phraseology development is described through continuous and constant interest of scientists studying phraseological units in literary texts, because with the communicative and pragmatic point of view fiction phraseological units are an inexhaustible treasure to explore.

¹ J.Conrad. End of the Tether, ch.8.

² Th.Dreiser, Sister Carrie, ch. XXXVIII.

The linguistic image (hence the imagery of a phraseological unit) is understood as a two-dimensional image created by language, based on the expression of one object through another: "He's got a woman up there". "Whose leg do you think you're pulling?"

He could not realize how important every penny seemed to those who worked hard for their living. Men born with a silver spoon in the mouth were like that.

For the appearance of the image formed by a Phraseological unit, it is necessary to compare objects or phenomena expressed by Phraseological units of different lexical-semantic divisions, because, for instance, if we compare a lioness with a lion, the imagery of the comparison will disappear. In a number of cases, the imagery of the phrase is connected to the inner form of the phrase, i.e. to the complex of associations that underlies the meaning of the phrase.

The semantic features and properties of a phrase often signify the link between the meaning of a variable phrase and the meaning of the phrase they generate. This relationship can be both explicit and implicit (erased):

...The Latter Day Saints were as busy as the bees whose hive they have chosen for their emblem in the fields; and in the streets rose the same hum of human industry.

For the emergence of the image formed by a Phraseological unit, comparisons of objects or phenomena are necessary. With reference to the internal form of a Phraseological unit, it should be mentioned that the identification of this aspect of meaning is complicated, first, by the separateness of a Phraseological unit and, second, by the reinterpretation of the components that constitute the Phraseological unit expression.¹

The most convincing and reflecting the essence of the issue under consideration is the definition of the internal form – as a semantic motivation of a Phraseological unit.²

Thus, the structure of the meaning of a Phraseological unit is divided into the denotative-significative aspect, connotation, figurativeness and internal form.

Emotional component. The lexical meaning of each individual lexical-semantic variant of a word is a complex unity. The composition of its components is convenient to consider using the above principle of dividing speech information into information constituting the subject of the message, but unrelated to the conditions and participants of communication. Then the first part of the information corresponds to the denotative meaning of the word, naming the concept. Through the concept, which, as it is known from the theory of reflection, reflects reality, the denotative value corresponds to extra-linguistic reality. The second part of the message, related to the conditions and participants of communication, corresponds to connotation, which includes emotional, evaluative, expressive and stylistic components of meaning. The first part is obligatory, while the second part, connotation, is optional. All four components of connotation may appear together or in different combinations, or be absent altogether.

The conceptual-logical part of the lexical meaning turns out to be, in turn, complex, reflecting the complexity of the concept expressed in the word. Thus, in the basic meaning of woman, we distinguish at least three components: a human being, a female, an adult. Since the component analysis is of considerable importance for applied linguistics, it is much worked on, and there is quite a large literature on this topic.

The emotional component of meaning can be usual or occasional. A word or a variant of a word has an emotional component of meaning if it expresses an emotion or feeling.

An emotion is a relatively short-term experience: joy, sadness, pleasure, anxiety, anger, surprise, while a feeling is a more permanent attitude: love, hatred, respect, etc. The emotional component arises not from the subject-logical one, but once it has arisen, it is characterised by a tendency to displace the subject-logical meaning or modify it considerably. Honey and the poultry duck have rather little in common, but in a figurative sense these adjectives honey and duck are close synonyms.

In a broad sense, it is any component which supplements the subject-notional (or denotative), as well as the grammatical content of a language unit and gives it an expressive function on the basis of information correlated with the empirical, cultural-historical, worldview meaning of speakers in a given language, with an emotional or value attitude of the speaker to the signified or with stylistic registers,

---

¹ Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения. Киев, «Вища школа», 1971, с. 191.

² Bach E. Nouns and noun phrases. Universals in linguistic theory. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1998, p. 24; Перельгут Н.М. К проблеме становления нормы английского языка. "Иностранные языки в школе", М., 2002, № 3, с. 61 – 66.

characterizing conditions of speech, sphere of language activity, social relations of speech participants, its form, etc.

In the narrow sense, it is a component of meaning, the meaning of a linguistic unit acting in its secondary function of naming, which supplements when used in speech its objective meaning by an associative and imaginative representation of the denoted reality on the basis of awareness of the internal form of naming, i.e. the features correlated with the literal sense of the trope or figure of speech, which motivated the rethinking of this expression.

The subjectivity of connotation manifests itself in the possibility of contrasting interpretations of a reality named by the same word. The connotation is connected with all the emotive and pragmatic aspects of a text, which create its expressive coloring.

All linguistic entities containing connotation are a kind of pragmatic “semi-finished”, which when implemented in an utterance gives it a subjective model. Connotation is also capable of performing a text-forming function by enlivening the image (internal forms) and using it as a means of surface-syntactic coordination of text elements or by playing with the stylistic register.

MUNDARIJA

21-OKTABR – O‘ZBEK TILIGA DAVLAT TILI MAQOMI BERILGAN KUN

G‘ayipov Dilshod. 2020 – 2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi ijrosi: yutuq va kamchiliklar.....3

FIZIKA-MATEMATIKA

Vapayev Murodbek Ergashovich, Davletov Ikram Yusubovich, Boltaev Ganjaboy Sapayevich, Sobirov Bekzod Raxim o‘g‘li. Pikosekund impulsli lazer nurlanishi ta‘sirida aluminiy sirtida hosil bo‘lgan plazmaning optik xususiyatlari.....6

Tosheva Nargiza Ahmedovna. umumlashgan Fridriks modellari oilasining musbatlik shartlari.....11

Latipov Hakimboy Mirzo o‘g‘li. To‘rtinchi tartibli operatorli matritsaning blok elementlari orasida spektral munosabatlar.....15

Alimardon Atamuratov Abdrimovich, Olimboy Allaberganov Rustamovich. $\mathbb{C} \setminus \mathbb{N}$ - Parabolik ko‘pxillikda polinomlar fazosi.....18

Mahkamov Erkin Musurmanovich, Bozorov Jo‘rabek Tog‘aymurotovich. Matritsaviy poliedrda Veyl-Xua Lo-Ken integral formulasi.....21

Rasulov To‘lqin Husenovich, Sharipova Mubina Shodmonovna. Qirqilgan Fok fazosidagi uchinchi tartibli operatorli matritsaga mos kvadratik va kubik sonli tasvirlar.....27

Жўраев Шухрат Исроилевич. Синхронизация движения твердого тела при воздействии вибрационных нагрузок.....31

FALSAFA

Bo‘riyev Mansur. Modernizatsiya haqida g‘oyalar va ularning turlari.....35

Гуламова Мунисхон Махмудовна. Хожа Муҳаммад Порсонинг “Таҳқиқот” асарида инсон тушунчаси ҳақида.....38

Ibragimov Izzatbek. Turkistonda jadidchilik harakati va uning rivojlanish tendensiyalari.....42

Sadanova Dilnoza Alimbayevna. Intellektual boy va sotsiokreativ yangi avlodni tarbiyalash – ma‘naviy-madaniy taraqqiyotning asosi.....45

Матмуратов Азизбек Абдиқаримович. Фаридиддин Аттор яшаган давр: ижтимоий-сиёсий вазият, маънавий-маърифий муҳит.....47

Қаландарова Гавҳар Сулаймоновна. Шахс шаклланишида билимнинг ўрни.....51

TILSHUNOSLIK

Нурманова Дилфуза Абдухамидовна. Содда гапларда мўътадиллашув.....55

Matyakubov Hakimboy. Turli tizimdagi tillar toponimlarini qiyosiy o‘rganishning umumnazariy masalalari.....59

Имянинова Шухратхон Салижановна. Фразеологияни ўрганишнинг назарий аҳамияти.....63

Воситов Валижон Абдувахобович. Инглиз тилида туркизмларнинг фонетик ассимиляциялашуви...66

ADABIYOTSHUNOSLIK

Yangiboyeva Sohiba Ro‘zmat qizi. Diniy-ma‘rifiy motivlarning badiiy sintezi ilmiy muammosining o‘zbek adabiyotshunosligida o‘rganilishi xususida.....70

Мухаммедова Нилуфар Элибоевна. Америка ҳиндулар адабиётида мистик реализм асослари.....72

Данабоев Хуршид Нафасович. Бадий асарларда камбағаллик сабаблари ва ижтимоий оқибатларининг ифодаси хусусида.....75

PEDAGOGIKA

Машарипова Феруза Жуманазаровна. СБИ/STEM технологиялари татбикида аффектив филтер таъсири: интерференция ва транспозиция.....78

Boymirzaev Qobil Karimjonovich. O‘zbekiston yoshlarining mehnat migratsiyasi muammolarini bartaraf etishda ta‘lim tizimining o‘rni va ahamiyati.....81

Yuldashov Qaxramon Kamulovich. Maktab o‘quvchilariga milliy hunarmandchilikni o‘rgatishning pedagogik mexanizmlari.....83

Тураев Хумойиддин Абдуғаффорович. Модулли-компетенциявий ёндашув асосида бўлажак чизмачилик фани ўқитувчиларининг лойиҳалаш компетентлигини ривожлантириш методикаси.....89

Tursunova Gulnoza Qahorovna. Oliy o‘quv yurtlarida kimyoni o‘qitishda kompleksli keys metodining afzalligi.....93

Rahimbayeva Muhabbat Dushamboevna, Maratov Mirjalol Qutliboy o'g'li, Yusupova Iroda Ravshanbekovna. Zamonaviy elektron o'quv resurslarini va aqlii ilovalarni ishlab chiqishda sun'iy intellekt tizimlarining imkoniyatlaridan foydalanish.....	96
Rahmanova Gulchehrahon Nematovna. English Medium Instruction in Higher Education in Uzbekistan.....	98
Nizamova Umida Sandjarovna. Improvement of Communicative Competence in Teaching Foreign Language for Professional Purposes.....	101
Uzakova Shakhnoza Beknazarovna. Testing and Evaluation in Elt Methodology.....	104

ILMIY AXBOROT

Xo'jayev Mo'minjon Isoxonovich. XII–XV asr Movarounnahr hukmdorlarining tarixi tadqiqotchilar nighida.....	107
Pulatov Jaxongir Nazirovich. O'zbekistonning barqaror rivojlanish tendensiyalari.....	109
Komilov Ro'zi. Nikohdan tashqari munosabatlarning g'ayrixalqiy sabab va oqibatlarini.....	111
Ёдгоров Жалолиддин Жамолиддинович. Бадий матнда ономотопик сўзлар лингвопоэтикasi.....	113
Yuldashev Otabek Sabirovich. Maqollar va ularning struktur-semantik xususiyatlari tahlili.....	116
Jumaniyozova Nuriya Axmedovna. Yuridik diskursda illokutiv aktning voqelanishi.....	119
Amini Aziz Ahmad. "Devoni lug'otit turk"da dehqonchilikka oid so'zlarning berilishi.....	122
Tursunova Nodirabegim Fayzullo qizi, Abdurazzaqova Sevara. Ingliz va o'zbek tillarida tibbiyot terminologiyasining lingvistik xususiyatlari.....	124
Mamatova Ziyodaxon Ravshanbekovna. Ingliz va o'zbek tillari sintaktik qurilmalarini modal ma'no bilan boyitishning qiyosiy tadqiqi.....	127
Allamberganova Nigora Gulmurzayevna. O'zbek va qoraqalpoq tillaridagi "nutq" ma'noli frazemalarning milliy-madaniy xususiyatlari.....	130
Allaberganova Adolat Atabek qizi. Mutrib Xonaxarobiy she'riyatini lingvopoetik jihatdan tadqiq qilish masalalari.....	135
Xudayberdiyeva Orifa Rustamjon qizi. Shaxsiy yozishmalarda qo'llangan slenglar qo'llanishining gender xususiyatlari.....	137
Jumaqulova Shaxnoza Quadrat qizi. Ingliz tilida "xursandchilik" etimonlariga ega frazeologik birliklar tavsifi.....	141
Tashpulatova Shirina Ziyovuddin qizi. Ingliz va o'zbek tili ruhiy holat fe'llarining izohli lug'atlarda berilishi.....	143
Aytmuratov Axmed. Qoraqalpoq tilshunosligiga raqamli texnologiya terminlarining kirib kelishi.....	148
Раҳимова Меҳрибон Аллаярвна. Мумкинлик модаллигини ифодаловчи "can" va "may" модал феъллари асосий предикатив лексика маъносининг дистрибутив шarti тахлили.....	150
Qodirjonova Iqbola Bahodir qizi. Amerika va o'zbek bolalar adabiyotida "yetim bola" obrazining badiiy talqini.....	153
Ergasheva Durdona Azimdjanoyna. Cho Myonxining "Naktongan" hikoyasida ijtimoiy o'zgarishlarning xalq ruhiyatiga ta'siri masalalari.....	156
Yakubova Maxbubaxon Mamatismailovna. Tarjimada mukammallikka erishish mezonlari.....	161
Джалилова Хуршида. Т.СМОЛЛЕТНИНГ «Хамфри Клинкернинг саёҳати» асарида мавзу ва гоя.....	164
Qurbonova Muhabbat, Xolmo'minova Mahliyo. XX asr o'zbek she'riyatida vatan konsepti.....	167
Qo'ldasheva Maxmuda Nurmatjonovna. Geografik modellashtirish universal ta'lim faoliyatini shakllantirish sharti sifatida.....	171
Yusupova Gulchehra Alisherovna. Koreys va o'zbek tillarida maktub yo'llashga xos so'zlarning qo'llanilishiga doir.....	174
Рузиева Зилола Мустафаевна. Пути передачи смыслового содержания несовершенного вида русского глагола в узбекском языке.....	179
Алимарданова Шахло Ашурмаматовна. Словообразовательная цепочка как комплексная единица русского словообразования.....	184
Жумаева Феруза Рузикуловна. Транспозиция числительного «один» в русском и узбекском языках.....	186
Sharipov Abdulkhakimjon Ziyoyitdinovich. Social and Philosophical Analysis of Gender Potential.....	190
Akhrorova Nargiza Rakhmonovna. Characteristics of Connotation Namely Emotional, Evaluative and Expressive Components.....	194

“ILM SARCHASHMALARI”

Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Туримова Тамара,**
Aybek Kalandarov
Ushbu songa mas’ul **Dilshod G‘ayipov**

Terishga berildi: 21.10.2022
Bosishga ruxsat etildi: 30.10.2022.
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 200. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №. 43
Hisob-nashriyot tabag‘i 25
Shartli bosma tabag‘i 23
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

UrDU matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (0362)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>